

ভাবস্র জাতীয় সংস্কৃতি

ভাৰত—মাটি আৰু মানুহ

ভাৰতৰ জাতীয় সংস্কৃতি

আবিদ হুচেইন

অনুবাদ

অপূৰ্ব শৰ্মা

মেহেন্দ্ৰ বুক ষ্টাণ্ড, ইতিহাস

1990 (বক 1911)

আবিল হুচেইন, 1956

নেছনেল বুক ট্ৰাষ্ট, ইণ্ডিয়া, 1990

Original title . The National Culture of India (English)
by S Abid Husain

Assamese Translation : Bharatar Jatiya Sanskriti

মূল্য : 31'00 টকা

সকালক, নেছনেল বুক ট্ৰাষ্ট, ইণ্ডিয়া এ-5, ঐশ পাৰ্ক, নতুন দিল্লী-110016ৰ দ্বাৰা
প্ৰকাশিত আৰু পূৰ্বদেয় মুদ্ৰণ, বিহাৰাটী-781009ত মুদ্ৰিত।

আগকথা

‘ভাবতব জাতীয় সংস্কৃতি’ নামৰ এই গ্ৰন্থখিনিত ড° এচ আৰিষ হচেইমে আকল্পণিবৰা বৰ্তমান অৱস্থালৈকে ভাবতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ বিষয়-বস্তু উত্থাপনত দক্ষতা, অন্তৰ্দৃষ্টি আৰু উদ্বেগপূৰ্ণতাৰ ছাপ আছে। তেওঁ যুক্তি দিছে যে ভাবতত বিভিন্ন কুল আৰু ধৰ্মৰ অবিহণেই সমৃদ্ধ জীৱনৰ এক সাৰ্বজনীন আধ্যাত্মিক দৃষ্টিভঙ্গি আছে। “বহুহাজাৰ বছৰৰ পূৰ্বদি ভাবতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসে দেখুৱায় যে ভাবতীয় জীৱনৰ অনন্ত অনন্ত্য ৰূপৰ মাজেৰে লৰকি বোৱা ঐক্যৰ সূত্ৰ, কঠিন সূতাডাল কোনো চাপ বা শক্তিশোভীৰ হেঁচাত লুপ্তি হোৱা নাছিল, বৰং স্ৰষ্টাৰ অন্তৰ্দৃষ্টি, সাধু সন্তৰ ব্ৰত, দাৰ্শনিকৰ চিন্তা আৰু ককি-শিল্পীৰ কল্পনাৰ দ্বাৰাইয়ে সম্ভৱ হৈছিল আৰু কেৱল এইবোৰ উপাদান ব্যৱহাৰ কৰিহে জাতীয় ঐক্যক ব্যাপক, শক্তিশালী আৰু দীৰ্ঘস্থায়ী কৰিব পৰা যায়।” এইটো আচৰিত যেন লাগিব পাৰে যে আমাৰ সংস্কৃতি আধ্যাত্মিক প্ৰমুখ্যত প্ৰোথিত হ’লেও আমাৰ চৰকাৰখন ধৰ্মনিৰপেক্ষ। ধৰ্মনিৰপেক্ষতাই এইক্ষেত্ৰত অধৰ্ম বা নাস্তিকতা হুমুজাৰ বা বস্তুগত বিজ্ঞানৰ ওপৰত। গুৰু নিহিৰে। বিভিন্ন উপায়ে লাভ কৰিব পৰা আধ্যাত্মিক প্ৰমুখ্যাসমূহৰ বিকলজনীনতাৰ ওপৰত গুৰুৰ আৰোপ কৰাৰ কথাহে ধৰ্মনিৰপেক্ষতাই ব্যক্ত কৰে।

ধৰ্ম এক ৰূপান্তৰকাৰী অভিজ্ঞতা। ই ঈশ্বৰৰ এটা তৰং নহয়। ই এক আধ্যাত্মিক সচেতনতা। বিশ্বাস আৰু আচৰণ, উৎসৱ আৰু অহুষ্ঠান, নীতি আৰু কৰ্ত্তব্য এই সকলোবোৰ পৰমৰ লগত সংযোগ আৰু আত্ম-আৱিষ্কাৰৰ কক্ষাৰ অধীন। যেতিয়া ব্যক্তিতে সকলো বাহ্যিক ঘটনাৰপৰা নিজৰ আত্মক আঁতৰাই আনে, নিজৰ অন্তৰ্ভৱত নিজকে সামৰি লয় আৰু পতীৰ ঐকান্তিক মনঃসংযোগত মিশিই হয়, তেতিয়া তেওঁৰ অন্তৰত এক পৱিত্ৰ, আশ্চৰ্য্য, বিস্ময়কৰ অভিজ্ঞতা উদয় হয়, যি তেওঁৰ মনৰ ভিতৰত ক্ৰান্তি লাভ কৰে, তেওঁক অতিক্ৰান্ত কৰে আৰু তেওঁৰ অভিজ্ঞতত পৰিপূৰ্ণ হৈ যায়। বিসৰল আনকি যুক্তি আৰু বিজ্ঞানৰ সন্ধান, তেওঁলোকেও আধ্যাত্মিক অভিজ্ঞতাৰ সত্যক প্ৰকাশ কৰিব লাগিব, ই বৌদ্ধিক আৰু নিশ্চিত। আমি ধৰ্ম তৰং কহিয়ে প্ৰায় ভুলিব পাৰো, কিন্তু সত্যক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো। জীৱনৰ জুইৰ দৃষ্টান্তন বহুদূৰ আমি বীৰুতি দিহৈ বাধ্য হওঁ, কিন্তু জুইৰ চাৰিত্ৰকাৰে বহু। দুপাৰীসকলৰ আঁত নোহোৱা

চিন্তাক স্বীকৃতি নিৰ্দিষ্ট, বাস্তৱায়ন এক সত্য, কিন্তু বাস্তৱৰ তথ্য এটা অসুস্থিত ধাৰণা। বাস্তৱৰ সৈতে সংযোগ আৰু বাস্তৱৰ বিষয়ে মতামতৰ মাজত, ঈশ্বৰ-বিশ্বাস আৰু ঈশ্বৰত্বৰ বহুতৰ মাজত এটা পাৰ্থক্য আছে। বাষ্টৰ ধৰ্মনিৰপেক্ষ প্ৰত্যয়ৰ এইটোৱেই অৰ্থ, যদিও সাধাৰণতে এইটো বৃদ্ধি নাপায়।

এই মত ভাৰতীয় ঐতিহ্যৰ সৈতে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ। ঋগ্বেদৰ ঐষ্টাই কৈছে যে প্ৰকৃত হ'ল এটা, কিন্তু তাৰ বিষয়ে জানীসকলে বিভিন্ন ধৰণে কয়। স্বাধীন শিক্ষাপ্ৰাপ্তি আশোকে ঘোষণা কৰিছিল। "যি নিজৰ ধৰ্মক শ্ৰদ্ধা কৰে আৰু নিজৰ ধৰ্মৰ প্ৰতি ভক্তিবশত আনৰ ধৰ্মক হেয় ভাবে আৰু নিজৰ ধৰ্ম আন সকলো ধৰ্মতকৈ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰতিপন্ন কৰে, তেওঁ নিশ্চিতভাৱে নিজৰ ধৰ্মৰেই কৃতি কৰে। প্ৰকৃততঃ বিভিন্ন ধৰ্মৰ সন্মিলনেহে সুস্থিৰ পৰিচাৰক।" সম্ভৱ্য এৰ সাধুঃ। বহুশক্তিকাৰ পিছত আকবৰে ক'লে "বিভিন্ন ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়বোৰ ঈশ্বৰে আমাৰ হাতত স্তম্ভ কৰা বৰ্গীয় সম্পদ। তেওঁলোকক আমি সেই বুলিয়েই ৰেহ কৰিব লাগিব। আমাৰ গভীৰ বিশ্বাস থকা উচিত যে প্ৰতিটো ধৰ্মই ঈশ্বৰৰ আশীৰ্বাদ-প্ৰসন্ন। চিহ্নস্বৰূপে সম্ৰাটজনেই কোনো পাৰ্থক্য নোহোৱাকৈ সকলো মানুহকে তেওঁৰ অঙ্গুগ্ৰহ দান কৰে।" ঠিক এই নীতিটোৱেই আমাৰ সংবিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে, এই সংবিধানে আমাৰ নৈতিকবোধৰ বাবে অকটিকৰ নোহোৱা সকলো ধৰ্মবিশ্বাস মানিবলৈ আৰু সকলো ধৰ্মাছুঠান পালিবলৈ পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিছে। আমি এক উন্নতভাৱী পৃষ্ঠভূমি স্বীকাৰ কৰোঁ যি বিভিন্ন ধৰ্মীয় ঐতিহ্যৰ আশ্ৰয় হ'ল। যিকোনো এটা উন্নতভাৱী পৃষ্ঠভূমিৰ উৎস অনসৃত, গতিকে আমি সকলোৱেই ইয়াৰ জাৰা অধিকাৰী। ঐতিহাসিক অধ্যয়ন আৰু ভুলনাশূলক ধৰ্মই দেখুওৱা বৌদ্ধিক ধাৰণাসমূহৰ বিশ্বজনীনতাই তৰিখতৰ আশা। ই ধৰ্মীয় ঐক্য আৰু বৃদ্ধাৰুজিত বসন্তি যোগায়। ই দেখুৱায় যে যদিও ঐতিহাসিকভাৱে আমি ইটো বা সিটো ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ সত্য, প্ৰকৃততে আমি সকলোৱেই ঈশ্বৰৰ একেটাৰাত্ৰ অঙ্গুত প্ৰাৰ্থনা-ধৰণৰ সমন্বয়।

জাতীয় ঐক্য শক্তিশালী কৰিবৰ বাবে তেওঁ আমাৰ হৃদেইনে কিছু পৰাৱৰ্ণ দিছে আৰু আমি গ্ৰহণ কৰোঁ বা নকৰোঁ, সেইবোৰ সকলো চিন্তামূল ভাৰতীয়ৰ গভীৰ কিৰেচনাৰ বিষয়।

২০, কিং এড্‌ৱাৰ্ড, ব'ৰ্ড

সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণন

মফুম দিল্লী

২০ এপ্ৰিল, ১৯৫৫.

মুখবন্ধ

অষ্টোদশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ এক বাৰ্মিন পণ্ডাত্ৰিক শক্তিশূৰ্ণে অভ্যুদয় ঘটাইল, ই কবাহী বিপ্লৱৰ এক পুৰণক কাৰক ৰূপে ক্ৰিয়া কৰিছিল। এইটো এটা বুগাভকাৰী ঘটনা। আধুনিক গণতন্ত্ৰৰ কীৰ্ত্তিটোক এই ঘটনাই গভীৰ আৰু বিস্তৃত কৰি এক চিৰ প্ৰফুল্লিত বিশ্বাস নবীমৈ স্থাপিত কৰে। আজি যেতিয়া বিশ্বৰ বহু ঠাইতে গণতান্ত্ৰিক চেতনাৰ উৎস শুকাই ধাব ধৰা যেন লাগিছে, নতুন ভাৰত গণ-স্বাক্ষৰৰ অন্তৰ্বেই সমস্ত সকলো স্বাধীনতা-প্ৰেমী লোকলৈ আশাৰ বাণী কঢ়িয়াই অনা এক শুকস্বৰ্ণ ঘটনা। কিন্তু আন বহু এটাৰ বেনত হোৱাৰ দৰেই ভাৰতলৈও গণতন্ত্ৰ সম্বন্ধকৈ আগুৱে অহা যুগি প্ৰমাণিত হোৱাৰ গোপন আশংকা এনে আশাৰ লগতে মিহলি হৈ আছে।

এচিয়াৰ বিভিন্ন দেশত গণতন্ত্ৰ দৃঢ়ভাৱে নিশাৰ মোহাৰাৰ ভিতৰিটা প্ৰধান কাৰণ আছে। কিছুমান দেশত জাতীয় চৰিত্ৰ আৰু ঐতিহাসিক পৰম্পৰাই একেলগে খিলি এটা প্ৰতিকূল পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰিছে; আন কিছুমানত জনসাধাৰণৰ নিৰন্তৰ শিকা আৰু স্বাভাৱিক লচেতনতাৰ অভাৱ আৰু হুই-এখন দেশৰ কেন্দ্ৰত বাহিৰৰ কিছুমান গণতন্ত্ৰ-বিৰোধী শক্তিয়ে এক পশ্চাত্ৰুত্ব প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। পৌত্তাল্যবশতঃ ভাৰতত গণতান্ত্ৰিক সম্পৰীকাৰ বাবে একান্ত বিপদ হৈ উঠিব পৰাকৈ এই বাধাবোৰৰ এটাও বৰেই ডাঙৰ নহয়। ভাৰতীয় সমৰ বাবে গণতন্ত্ৰৰ আদৰ্শ নতুন নহয়। আজিৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক চৰকাৰৰ ব্যাপক প্ৰণালী সম্পৰ্কে প্ৰাচীন ভাৰতত জনা নহৈছিল যদিও তেতিয়া পাঁচ পৰ্যায়ত এক আদিৰ গণতন্ত্ৰ প্ৰচলিত আছিল। পুৰণিত বিজিত অৰাজ আছিল যদিও বেছিৰ ভাগ যাহুহবে গণতন্ত্ৰৰ জেটী-কলপ ব্যৱহাৰিক সূক্ষ্ম আৰু বলুৱা সহুৱীয়া চেতনাৰ অভাৱ নাছিল। মানৱ জাতিৰ ইতিহাসত কুন্তৰ, স্বাধীন ভাৰতৰ প্ৰথম সাধাৰণ নিৰ্বাচনটোতে এই কথা স্পষ্টভাৱে প্ৰমাণিত হৈছিল। বাহিৰৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে ক'ব পাৰি যে এইবোৰ হুঁচৰ তপকত গণতন্ত্ৰৰ বাবে অসুবিধা। আৰাৰ নতুন গণতন্ত্ৰৰ বাবে একমাত্ৰ বিপদ—আৰু উপকৰা পৰ্যবেক্ষক একমে দেখাওকৈ বহু বেছি ভীতৰ বিপদ হ'ল এয়ে যে ভাৰতীয় জাতীয়তা আৰু সংস্কৃতি এক হ'ল, ভাৰতীয়-বিশিষ্ট প্ৰক্ৰিয়া আৰু, যদি সাংস্কৃতিক দৰ্ভাৱ তুল্য সমাধানে এই ভাৰতীয় নষ্ট কৰে, তেন্তে এক ভয়ানক ভাৱেই কেৱল গণতান্ত্ৰিক ব্যৱহাৰে নহয়, সমস্ত শাস্তি

আৰু শৃংখলাৰে পতন ঘটাব আৰু আশাৰ কঠোৰপাৰ্জিত স্বাধীনতা বাহিৰা বা ভিত্তিকৰা কোনো অভ্যাচাৰী শক্তিব ওচৰত সমৰ্পণ কৰিব লাগিব।

এই গ্ৰন্থৰ উদ্দেশ্য হ'ল এই শুক্লপূৰ্ণ সময়ছোৱাটো বিমানদূৰ সত্ত্বৰ এক নৈৰ্ব্যক্তিক দৃষ্টিভঙ্গিৰে আলোচনা কৰা, ভাৰতীয় জাতীয়তা আৰু জাতীয় সংস্কৃতিৰ অতীত বিকাশ আৰু বৰ্তমান অৱস্থা অধ্যয়ন কৰা আৰু সিহঁতৰ সংহতি সৰল আৰু সংৰক্ষণ কৰাৰ উপায় বিবেচনা কৰা।

এই কথা ইয়াত উল্লেখ কৰিব লাগিব যে এই গ্ৰন্থখনি প্ৰথমে বেতিয়া উদ্ভূত জিণা হৈছিল, ভাৰতবৰ্ষ তেতিয়াও দুখন পৃথক পাৰ্বত্যীয় ৰাজ্যত বিভক্ত হোৱা নাছিল আৰু মোৰ আলোচনাৰ পৰিসৰে সমগ্ৰ অবিভক্ত ভাৰতক সামৰি দৈছিল। প্ৰধানকৈ সাংস্কৃতিক বিচ্ছিন্নতাবাদী শক্তিব বাবেই হোৱা দেশৰ বিভাজনে প্ৰথমত মই আঙুলিয়াই দিয়া বিপদবোৰ লভ্য বুলি প্ৰমাণ কৰিলে আৰু দ্বিতীয়তঃ অবিভক্ত ভাৰতবৰ্ষৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ প্ৰধান উত্তৰাধিকাৰী বুলি অংশ ভাৰতৰ ওপৰতে মোৰ আলোচনা সীমাবদ্ধ কৰি ৰখাটো প্ৰয়োজনীয় কৰি তুলিলে। কিন্তু মই এই কথাটোত শুক্ল দিওঁ যে বহুল অৰ্থত মই গোটেই উপমহাদেশখনকে এটা সাংস্কৃতিক গোট বুলিয়েই গণ্য কৰোঁ; ইয়াৰ দুইটা অংশ উত্তৰাধিকাৰী ইতিহাস আৰু ভূগোলৰ দ্বাৰাই কেৱল নহয়, হাজাৰটা অভ্যন্তৰীণ বান্ধোনেৰে এনে নিবিড়ভাৱে বান্ধ বাই আছে যে বৰ্তমান ৰূপত হোৱা সিহঁতৰ বিভাজন দীৰ্ঘদিন স্থায়ী নহ'ব আৰু অদূৰ ভৱিষ্যতে দুয়োখন দেশে কানাতাব দুটা অংশৰ হ'বে এখন শ্ৰেষ্ঠ বৃত্তৰাজ্য নহ'লেও, অন্ততঃ আবেৰিকা বৃত্তৰাজ্য আৰু কানাতাব হ'বে এখন দোটাছুটি ধৰণৰ অনিয়মিত বৃত্তৰাজ্য গঠন কৰিব লাগিব।

আৰ্যেনীৰ ভূমধ্য, সৰু চহৰ টুৰিংগেনত সকলো ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা দৃষ্টিভাৱণৰা দৃষ্ট, মানসিকভাৱে সুস্বীকাৰক আৰু শাৰীৰিকভাৱে সুস্বীকাৰক লজবাহুৰ দাজত দাস কৰি এই গ্ৰন্থখনি জিৰাত বোকা নহাৱ কৰা বাবে কককেলাৰ্ কাউণ্ডেনৰ প্ৰতি মই মোৰ গভীৰ কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ। দুজন-প্ৰতিজিগিটো পঢ়ি কুল শুদ্ধ কৰি দিয়া আৰু গ্ৰন্থখনি অধিক উন্নত কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়া বাবে ড° ভাৱাজনক আৰু গ্ৰন্থখনিৰ আধিকাৰী এয়াৰ জে.এছ. কৰি জিৰি দিয়াৰ বাবে ড° বাখাৰুজক ধন্যবাদ জনাইছোঁ।

আমিয়া নন্দ
বে', 1956

আৰিফ হুচেইন

সূচীপত্র

আগকথা : সৰ্বসন্নি বাৰাঙ্কণ	v
মুখবন্ধ	vii
পাতনি	১
I ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ আধাৰ	১৫
II উৎস : সিদ্ধ উপভাষাৰ সংস্কৃতি	২৮
III হট্টা স্মৃতি : ত্ৰাণিকী সংস্কৃতি আৰু আৰ্যাসকলৰ বৈদিক সংস্কৃতি	৩২
IV প্ৰথম সংগম : বৈদিক হিন্দু সংস্কৃতি	৩৮
V দ্বিতীয় সংগম : পৌৰাণিক হিন্দু সংস্কৃতি	৬১
VI তৃতীয় সংগম : পৌৰাণিক হিন্দু সংস্কৃতি	৬৮
VII ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	৭৫
VIII ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	৭৫
IX ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	৮২
X ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	৯৬
XI ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	১০৯
XII ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	১১৯
XIII ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	১২৯
XIV ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	১৩৯
XV ভাৰতীয় অৰ্থ আৰু নতুন পৌৰ	১৪৯

পাঠনি

বৈজ্ঞানিক আলোচনাত আটাইতকৈ বিষয়িকৰ কাৰ হ'ল সংজ্ঞা নিৰ্দ্ধাৰণ, বিশেষকৈ বিমূৰ্ত্ত ধাৰণাৰ। অজ্ঞান সংখ্যক বিশেষ বস্তুক সাধাৰণ পৰা এক সাধাৰণ ধাৰণা বিচাৰি উল্লিঙহাটো অতিবিকৃত পৰিমাণৰ বিস্তৃত বুদ্ধি-জ্ঞানমেৰে দৃষ্ট নোহোৱা যেহি তাগ মানুহৰ বাবে সম্ভৱ নহয়। প্ৰাচীন এথেনীয়সকলে চক্ৰেটিছক লক্ষ কৰিব পৰা নাছিল, কিয়নো তেওঁ প্ৰত্যককে জায়, ধৈৰ্য্য, প্ৰেম আদি বিমূৰ্ত্ত ধাৰণাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ বাধ্য কৰিছিল আৰু তেওঁলোকে দিবলৈ চেষ্টা কৰা প্ৰতিটো সংজ্ঞাকে নস্যাৎ কৰি তেওঁলোকক বিবস্ত কৰিছিল। কিন্তু হৰ্তাশাসনতঃ বৈজ্ঞানিক সমস্যাৰ আলোচনাত সংজ্ঞা নহ'লে নচলে। সাধাৰণতে ঘটাব হ'ব, আমি আলোচনা কৰা বিষয়টোৰ সম্পৰ্কে সঠিক ধাৰণা নোহোৱা-কৈয়ে যদি আপুনি আৰু মই তৰ্ক আৰম্ভ কৰোঁ, তেন্তে চক্ৰেটিছৰ পৰিহাস-বোধৰ বজি হোৱা লোকসকলৰ হ'বেই আমি হান্তকৰ অবিবোধিতাত অভিহিত হৈ পৰিম। সেয়ে, আমাৰ আলোচনা আৰম্ভ কৰাৰ আগতে, অন্ততঃ বি কেইটা দৰক এই গ্ৰন্থই পৰিক্ৰমা কৰিছে, সেইকেইটাৰ ভাংপৰা সম্পৰ্কে এটা পৰিকাৰ ধাৰণা গ'বৰ চেষ্টা কৰা ভাল হ'ব।

প্ৰথমেই চোৱা যাওক, 'সংজ্ঞা' শব্দটোত মানুহে সাধাৰণতে কি অৰ্থ আঁৰোণ কৰে। বি অৰ্থত শব্দটো অতি নমনে ব্যৱহৃত হয় যি হ'ল কু-কচি আৰু পৰিসীমিত আচৰণ। কিন্তু ইয়াক শব্দটি আৰু স্ত-আচৰণৰ বস্তুগত ৰূপৰ ক্ষেত্ৰতো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেয়ে বোঙ্গল বুলিব কব, বাগিচা আৰু চিত্ৰশূন্যক আমি সাধাৰণতে বোঙ্গল সংজ্ঞাৰ অন্তৰ্গত বুলি উল্লেখ কৰোঁ। আকৌ সাহুৰিক অস্ত্ৰাণ, বিবি আৰু পদ্মতি-নহুৰকো সাংস্কৃতিক বস্তুৰূপে জনা যায়। ঐকমক্যৰ বাস্তৱিক আৰু পৈথিক পদ্ধতি আৰু বোঙ্গানসকলৰ আইন-বিবিসনহুৰক কথাক্ৰমে তেওঁলোকৰ সংজ্ঞাৰ অতি ক্ষকত্বপূৰ্ণ বিশৃংগে দিবচনা কৰা হয়। আৰু পৰিশুদ্ধ, সংজ্ঞিত শব্দটোৰ কেন্দ্ৰীয়া এক অবিচ্ছিন্ন সাধাৰণ আৰু বিমূৰ্ত্ত অৰ্থাভাৱ দেখা যায়—কীৰ্ত্তনৰ হুতাশ নাম বা কল-

মুহূৰ্ত্ত এক প্ৰক্ৰিয়া। যেতিয়া মামুচে এই বিতৰ্কিত তথ্য উপস্থাপন কৰে যে প্ৰাচ্য সংস্কৃতি পাশ্চাত্য সংস্কৃতিতকৈ অধিক আধ্যাত্মিক, তেতিয়া তেওঁলোকে সংস্কৃতি শব্দটো এই অত্যন্ত সাধাৰণ আৰু বিমূৰ্ত্ত অৰ্থতে ব্যৱহাৰ কৰে। আমি দেখা পাম যে এই সকলোৱে একেটামাত্ৰ জটিল পূৰ্ণতাৰ অস্তিত্বৰ বিভিন্ন দিশ আৰু ধৰণ প্ৰকাশ কৰে।

এইখিনিতে ‘অস্তিত্বৰ ধৰণ’ কথাষাৰৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন শাৰীৰিক আৰু মানসিক অস্তিত্বৰ এই দুটি ধৰণ আধাৰ সকলোৰে পৰিচিত। মোৰ যি শৰীৰটো বাহ্যিক বা স্পৰ্শযোগ্য, বাক মই বা আনে বহিৰিক্ৰিয়ৰে অহুত্ব কৰিব পাৰোঁ, তাৰ এটা শাৰীৰিক অস্তিত্ব আছে। মোৰ যিবোৰ চিন্তা বা আবেগ কেৱল মইহে অহুত্ব কৰিব পাৰোঁ, যিবোৰৰ এটা মানসিক অস্তিত্ব আছে। কিন্তু দাৰ্শনিকসকলে অস্তিত্বৰ আন কিছুমান ধৰণ দেখুৱাইছে যিবোৰৰ বিষয়ে আমি সাধাৰণতে সচেতন নহয়। যিবোৰ আদৰ্শ, বিশ্বাস আৰু নীতি এজন ব্যক্তিৰ নিজা নহয় বৰং বহুতৰ, যিবোৰ সামূহিক অগ্ৰহণৰ ধৰ্ম, নৈতিকতা, আইন, কলা, ৰাষ্ট্ৰ আদি হিচাপে এক পুৰুষপৰা আন এক পুৰুষে লাভ কৰি আহিছে সেইবোৰৰ মনুষ্য বা ক্ষণস্থায়ী অস্তিত্ব থকা বুলি ক’ব নোৱাৰি, বৰং সেইবোৰ এক অধিকতৰ স্থায়ী তদন্ত আন্তত্বৰ অধিকাৰী থাক তদন্ত মানসিক অস্তিত্ব বুলি ক’ব পৰা যায়। যিবোৰ পূৰ্ণাঙ্গতাৰ মানেৰে, যিবোৰ চূড়ান্ত নৈতিক প্ৰমুখ্যৰে আমি প্ৰতিটো বস্তু, কাৰ্য্য, জীৱনৰ প্ৰতিটো নীতি, আনকি স্বল্প জীৱনকে বিচাৰ কৰোঁ, সেইবোৰক আদৰ্শ অস্তিত্বৰ চকুৰ্ণ এটা ধৰণ বুলিব পৰা যায়। প্ৰথম আৰু সৰ্বোচ্চ ধৰণটো হ’ল পৰম অস্তিত্বৰ যাক ধৰ্মই ঈশ্বৰ বুলি জ্ঞান কৰে। এইবিলাকৰ ভিতৰত সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞাক প্ৰভাৱিত কৰা হিচাপে যিটো অস্তিত্বৰ ধৰণে আমাৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰে, সি হ’ল আদৰ্শ অস্তিত্ব, ইয়াক আমি অলপ ঘনিষ্ঠভাৱে পৰীক্ষা কৰিম।

যি বিৱৰত বিমূৰ্ত্ত দাৰ্শনিক তত্ত্বসমূহ এটাৰপৰা আনটো পৃথক সি হ’ল অস্তিত্বৰ ধাৰণা। কিছু দাৰ্শনিকৰ বাবে পদাৰ্থ আৰু আন কিছু দাৰ্শনিকৰ বাবে মন বা আত্মা বোজা এক অপদাৰ্থজাত বস্তুৱেই একমাত্ৰ বৌদ্ধিক অস্তিত্ব যি নিজকে অসংখ্য বস্তুবস্তুত প্ৰকাশ কৰে, যাক আমি পৃথিৱী বুলি কওঁ। তেওঁলোকে ওপৰত উল্লেখ কৰা অস্তিত্বৰ তত্ত্বসমূহক পৃথক পৃথক ধৰণ বুলি স্বীকাৰ নকৰিব পাৰে, কিন্তু তেওঁলোকৰ প্ৰায় সকলোৱেই সেইবোৰৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আবেগ কৰিবলগীয়া হয়। সেয়ে যিবোৰ প্ৰমুখ্য বস্তু আৰু অস্বাৰ্থী নহয় বৰং তদন্ত বস্তুৰ দৰে এক নিৰ্দিষ্ট ধৰণে স্থায়ী, সেইবোৰ প্ৰমুখ্যৰ যি কোনো স্তৰত কৰা ধাৰণা দাৰ্শনিকসকলৰ মাজত ইমান দাৰ্শনিকৰ পৰে আমি

জ্ঞান নিৰূপণে বিকল্পজনীৰ স্থিতি ক'ব পাৰে। সন্দেহ হ'ল, যে এনে চূড়ান্ত নৈতিক প্ৰশ্নাৰ প্ৰকৃতি, সংখ্যা আৰু ক্ৰম সম্পৰ্কে যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে, কিন্তু আনৰ উল্লেখ্য বাবে সি প্ৰাসংগিক নহয়। আনৰ বাবে স্বকীয় কথা হ'ল যে সকলো চিত্তাধীন লোকে একেধৰণৰ চূড়ান্ত মান বা আৰ্হি স্বীকাৰ কৰে। সকলো এই কথাত একমত যে সেইবিজ্ঞানৰ বি কোনো এটা সদায় প্ৰতিটো নৈতিক কাৰ্য্যৰ জন্ম আৰু প্ৰতিটো নৈতিক বিচাৰৰ ভেটি।

এতিয়া আগৰ পৃষ্ঠা কেইটাত উল্লেখ কৰা সংস্কৃতিৰ চাৰিটা অৰ্থলৈ বৰি আনি গৰি চাওঁ আমি দেখিম যে সংস্কৃতিৰ ধাৰণাটো চূড়ান্ত প্ৰশ্নাৰ ধাৰণাৰ জনম বনিটোৱে সম্পাদিত। অতি সাধাৰণ অৰ্থত দিব পৰা সংস্কৃতিৰ ব্যাখ্যাটো কিছু এনেধৰণৰ হ'ব : "কোনো সমাজৰ চূড়ান্ত প্ৰশ্নাৰ বোধ বাৰ দ্বাৰা সমাজখনে ইয়াৰ জীৱনক কল দিব বোলে।"

ওপৰত দিয়া এই প্ৰাথমিক ব্যাখ্যা সংস্কৃতিৰ আদৰ্শ দিশটোৰ জনম অৰ্জিত। চূড়ান্ত প্ৰশ্নাৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ কৰা চেষ্টাৰ জৰী কৰা বিচাৰে যিবোৰ সামূহিক পোট (বাষ্ট, সমাজ, কলা, বিজ্ঞান) উদ্ভৱ হয়, সেইবোৰক সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ বানসিক দিশ, এই প্ৰশ্না-সমূহৰ অতুপ্ৰেক্ষাত ব্যক্তিব যি গুণ আৰু মনোভাৱণি সৃষ্টি হয় সেইবোৰক ইয়াৰ মনস দিশ আৰু যি শাৰীৰিক বস্তুৰ দ্বাৰাত এই প্ৰশ্নাবোধৰ প্ৰতিষ্ঠাত হয়, সেয়ে—বন, চিত্ৰ আদি, সেইবোৰক ইয়াৰ বস্তুগত দিশ বুলি গণ্য কৰিব পাৰি।

এই প্ৰাথমিক আলোচনাৰ পিছত সংস্কৃতিৰ এটা সংজ্ঞা দিয়াটো আন্তৰ্ক পক্ষে অপেক্ষাকৃত সহজ হ'ব। এতিয়া আমি ক'ব পাৰোঁ, "সংস্কৃতি হ'ল কোনো সমাজে লাভ কৰা এক চূড়ান্ত প্ৰশ্নাৰ বোধ, বাৰ প্ৰকাশ বটে ইয়াৰ সামূহিক অহুতানসমূহত, ইয়াৰ ব্যক্তিগত সন্তসকলৰ বস্তাৱত, অহুতুতিত, মনোভাৱণিত আৰু আচৰণত আৰু পাৰ্থক্য বস্তুক ভেৰলোকে দিয়া ভাংপৰাৰূপে কলপ।" এই সংজ্ঞা কোনো চক্ৰেতিহৰ তীক্ষ্ণ-দৰীকাত ভিত্তিৰ মোহাবিধ পাবে, কিন্তু 'সংস্কৃতি' শব্দটো যিবোৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই সকলোবোৰকোকে সামৰা এটা ধাৰণা ই আমাক দিয়ে। এই ধাৰণাটো অধিক পৰিচাৰ কৰিবৰ কাৰণে আমি ইয়াক ধৰ্ম আৰু ন্যায়, এই দুই সংস্কৃত ধাৰণা-পৰা পৃথক কৰি বেবুৱাকৰ চোঁৱ কৰিম।

বহল অৰ্থত ধৰ্ম সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰত অগতিপূৰ্ণ আৰু সংস্কৃতিৰ উৰ্দ্ধত, অকলি অৰ্থত ই সংস্কৃতিৰ এক উচ্চতৰূপে অগ। যি অৰ্থত বৰি জীৱনৰ প্ৰকৃত অৰ্থ আৰু

উদ্দেশ্য প্রকাশ করা। অন্তৰ্ভুক্তন স্বভিষ্ণতাক বুঝায়, সেই অৰ্থত ই সংস্কৃতিৰ প্ৰাণ, কিন্তু বি. কে. ব্ৰহ্ম ইয়াক অন্তৰ্ভুক্তন অতিশয়তাই প্ৰকাশ কৰা বাহ্যিক ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেই ক্ষেত্ৰত ই সংস্কৃতিৰ কেৱল এটা অংশহে। চৰম সত্যৰ গভীৰতম উপলব্ধি হিচাপে ধৰ্ম কেতিয়াও সংস্কৃতিৰ সিবোধী হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু ব্যৱহাৰিক ধৰ্ম যেতিয়া সাৰবিহীন বাহ্যিক ৰূপটোৱে যাত্ৰা অৰ্হপতিত হয়, তেতিয়া ই প্ৰায়েই সাংস্কৃতিক জীৱনৰ লগত সংঘাত সৃষ্টি কৰে।

সত্যজ্ঞক কেতিয়াবা সংস্কৃতিৰ আন এটা নাথ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয় যদিও ইয়াক এক উচ্চতৰ সংস্কৃতিৰ অৰ্থতহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সত্যত: সত্যতা কোনো আত্মীয় সাংস্কৃতিক ঐশ্বৰ্য্যৰ সেই স্তৰটো য'ত তেওঁলোকে মহানগৰ নামৰ উচ্চতৰ পাৰ্থিৱ জীৱন বা উচ্চতৰ মানৱজগৎ জীৱন প্ৰতিফলিত কৰা এক বৃহত্তৰ আবাসভূমিত বাস কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। কিন্তু এক উচ্চতৰ মানৱ পাৰ্থিৱ জীৱনত তেতিয়াহে এক সাংস্কৃতিক ঐশ্বৰ্য্য সন্নিবিষ্ট হ'ব যেতিয়া সেই জীৱন কোনো চূড়ান্ত নৈতিক প্ৰশ্নৰ দ্বাৰা অৱপ্ৰাণিত হ'ব বা তেনে প্ৰশ্নৰ জ্ঞান কৰাৰ উপায় হিচাপে ব্যৱহৃত হ'ব এনে জীৱন যেতিয়া কোনো নৈতিক প্ৰশ্নৰ বিৰুদ্ধে বাৰ বা তেনে প্ৰশ্নৰ বঞ্চিত হয়, তেতিয়া সাংস্কৃতিক প্ৰগতিত বাধাৰ সৃষ্টি হ'ব। সেয়ে সত্যতা ল'ৱাৰ সংস্কৃতিৰ সহযোগী নহয়, বৰং কেতিয়াবা ইয়াৰ প্ৰত্যৰ্থ হয়। ইতিহাসে আমাক এনে অনেক উদাহৰণ দেখুৱায় য'ত সঁচা সংস্কৃতি নতুনকৈ জী উঠিবৰ কাৰণে পুৰণি উইজি যোৱা সত্যতা উঠাই পেলাবলগীয়া হয়।

II

সংস্কৃতিৰ আবাস হ'ল সমাজ নামৰ এক মানৱ-গোষ্ঠীৰ স্বাক্ষৰ। কোনো সমাজৰ দৰি বাহ্যনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ঐক্য থাকে বা নথাকে। বিচাৰে তেতিয়াহ'লে ইয়াক জ্ঞানি বুজি কোৱা হয়। প্ৰতিয়া আমি জ্ঞানি যেনে কি অৰ্থ বুজায় তেনে অৱিক সঠিক কৰণৰ এটা বিচাৰিৰ জাৰ্ণি।

বাহ্যনৈতিক বাধা হিচাপে আত্মীয় এটা যিকোনো নতুন বাধা নহয়; কিন্তু আত্মীয় জ্ঞানপ্ৰাপ্ত ই এক নতুন জ্ঞানপ্ৰাপ্ত কৰ্মৰ সন্নিবিষ্ট। পূৰ্বে ধৰ্ম, জৰ্জৰিত আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱত বাহ্যনৈতিক বাধাক একজন কৰ্মী যদিও ব্যৱহৃত কৰি বুজি-গণ্য কৰা

হৈছিল। কিন্তু যেতিয়া সুৰ্য্যপত্নী বাহুবল মনৰ উপকৃত ধৰ্মৰ প্ৰত্যাহ কৰি গ'ল আৰু
পীৰ্ণ আগব ধৰে একাকাকৰী শক্তি নোহোৱা হৈ পৰিল, তেতিয়া বাহুই একত একা-
বন্ধকাৰী উপাধান হৈ উঠিল আৰু জাতীয়বোধ অৰ্থাৎ এক বাহুৰ নাগৰিক হোৱাৰ
চেতনাই একতাৰ আভি নকিনাৰী বাহুৱান হৈ পৰিল।

জাতিৰ সাধাৰণ ধাৰণা হ'ল একে বাহুত একে বাহুদৈনিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ভলত বাস
কৰা এক মানৱ-গোষ্ঠী। কিন্তু এই সংজ্ঞা সম্পূৰ্ণৰূপে নহয়। ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰে বা
সাধাৰণতামূলকভাৱে বহি বিভিন্ন গোষ্ঠীৰ বাহুৰ একেখন বাহুতে বাস কৰে, তেন্তে
ভেৰ্তলোকক আমি এটা জাতি বুলি কোৱা উচিত নহ'ব। বৰ্ত্তমান, যি কোনো এক ভগত
জনসাধাৰণে এক বিশেষ বাহুদৈনিক প্ৰক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰাটোহে জাতীয়ৰ আধুনিক
ধাৰণাৰ ভেটি। গতিকে, নিজৰ স্বাধীন ইচ্ছাৰে এখন বাহুত একে বাহুদৈনিক
প্ৰক্ৰিয়াৰে ভলত বাস কৰা বা বাস কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা কোনো মানৱ-গোষ্ঠীকে আমি
জাতি বুলি সূচিত কৰিব লাগিব। এই সংজ্ঞাই জাতীয়ৰ দুইটা প্ৰয়োজনীয় দৰ্শ
লাগে। দৰ্শনৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠাপিত আৰু দেখা পোৱা আৰু সকলো বৈশিষ্ট্য এটা
জাতি গঠনৰ পৰি ভৈলকককৰণৰ দৰ্শন।

এক আদৰ্শ জাতিৰ বাবে এই পূৰ্বদৰ্শনৰ হ'ল : এক অখণ্ড ভৌগোলিক অঞ্চলত
আৱাস, কুল, ধৰ্ম, ভাষা আৰু সাধাৰণ সংস্কৃতিৰ একত আৰু এক উৎসৰ্গীয়া ইতিহাস।
স্পষ্টতঃ কোনো মানৱ-গোষ্ঠী এই সকলো দৰ্শন অধিকাৰী হ'ব পাৰিলে সি নহ'ব এই এটা
জাতিত পৰিণত হ'ব পাৰে আৰু এই জাতীয় অত্যন্ত শক্তিশালী আৰু দীৰ্ঘায়ী
হ'ব। কিন্তু পৃথিবীৰ ক'তো, আনকি আজিৰ জাতীয়ৰ ধাৰণাক অৱিহাৰ আৰু
লালিত কৰা পাশ্চাত্যভাৱে, এই সকলোবোৰ দৰ্শন পূৰ্বৰ পৰা জাতি পোৱা সাধাৰণ।
প্ৰথমে ধৰা ধাওক, কুলৰ উপাধান। সকলো বৃত্তবৰিৰ একমত যে পৃথিবীৰ সম্বলজন
অঞ্চলে বিভিন্ন কুলৰ একেদৰা সংমিশ্ৰণ কৰিছে—পাশ্চাত্যত লভ্যৰ আৰু বেছি—
যে কোনো জাতিয়েই তাৰি সকলো বা সম্বলজন বাহুৰ এটা বাহু বিতৰ্ত কুলোভি বুলি
হাবী কৰিব নোৱাৰে। ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰতো একে কথা। কিন্তু সাধাৰণ ধৰ্মৰ একে কথা
কেইটাবান সকলো জাতিৰ বাহিৰে, আমি দেখা যে এতিয়া জাতিয়েই বিভিন্ন ধৰ্মৰাতি
আৰু ধৰ্মবিধান থকা আৰু কোনো ধৰ্মৰে ধৰ্মবিধান নথকা বাহুৰ সংমিশ্ৰণ। বেছি
জন জাতিৰ ক্ষেত্ৰত বৰ্ত্তমান ভৌগোলিক, সাংস্কৃতিক আৰু ভাষিক একত আৰু উৎসৰ্গীয়া
ইতিহাসৰ বৈশিষ্ট্যবাহুৰে দেখা পোৱা যায়। কিন্তু দুইজনৰ একত আৰু কৰ্মৰাজৰ দৰে

কোনো আছে বিবোধৰ জাতীয় ভাষা একাধিক। আকৌ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত কোনো উমৈহতীয়া বুৰঞ্জী মণকা বিভিন্ন কুল আৰু সংস্কৃতিৰপৰা অহা মানুহ কেৱল একেডোখৰ ঠাইত বাস কৰি আৰু একে ভাষা কৈয়েই এটা জাতিত পৰিণত হৈছে। সেয়ে বিবোধ পৰিবেশৰ মাজত প্ৰকৃততে জাতিয়ে গঢ় লয় সেইবোৰ অধ্যয়ন কৰিলে আমি অতি বেছি ক'ব পাৰো যে ভৌগোলিক ঐক্য আৰু সাধাৰণ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ ঐক্য জাতীয়ত্বৰ প্ৰয়োজনীয় পূৰ্ববৰ্ত্ত; কুল, ধৰ্ম আৰু ভাষাৰ ঐক্য বা এক উমৈহতীয়া বুৰঞ্জী, অতি দৰ্কাৰী যদিও, অপৰিহাৰ্য্য নহয়।

এই আভ্যোচনাৰ সিদ্ধান্ত হল : এক অঞ্চল ভৌগোলিক অক্ষত সাধাৰণ সাংস্কৃতিক ঐক্যৰে বাস কৰা মানুহখিনিৰ জাতীয়ত্বৰ বাবে ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয় উপাদানখিনি থাকে আৰু তেওঁলোকে এক বিশেষ ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া গ্ৰহণ কৰি আৰু এখন ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰি এটা জাতিত পৰিণত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি এই মানুহখিনিৰ ভাষা, কুল, ধৰ্ম, বুৰঞ্জী আদি অতিবিক্ত উমৈহতীয়া উপাদান বিহানেই বেছি থাকিব নিমানেই জাতীয়ত্বৰ বান্ধোন অধিক শক্তিশালী হ'ব। বহুক্ষেত্ৰত এই অতিবিক্ত উপাদানবোৰ বীৰ্যকালৰ ৰাজনৈতিক সংযুক্তিৰ ফলত আপোনা-আপুনি বিকশিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া আমেৰিকান জাতিৰ সৃষ্টি হ'ল তেতিয়া তেওঁলোকৰ কোনো উমৈহতীয়া ইতিহাস নাছিল; কিন্তু এতিয়া, চাৰে তিনি শতিকা জুৰি গৰাকীৰ লুখ-চুখৰ অংশীদাৰ হোৱাৰ পিছত আমেৰিকানসকলৰ এক উমৈহতীয়া ইতিহাস সৃষ্টি হ'ল যি তেওঁলোকক প্ৰাচীন যুৰোপীয় জাতিসমূহৰ ইতিহাসৰ দৰেই নিবিড়ভাৱে বান্ধি পেলাইছে। সেইদৰে ব্ৰিটেইন আৰু ফ্ৰান্সত এই জাতিসমূহৰ অসংখ্য ভাষাৰ ঐক্য নাছিল, কিন্তু সময়ত সেই ঐক্য সংঘটিত হৈছিল। কেতিয়াবা এই উমৈহতীয়া উপাদানবোৰ বৰপূৰ্বক সৃষ্টি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়, যেনে—বোডশ আৰু নপলশ শতিকাত যুৰোপীয় দেশসমূহে তেওঁলোকৰ প্ৰজাৰ ওপৰত ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ ঐক্য আদি দিব খুজিছিল। কিন্তু এনে প্ৰচেষ্টা সচিৎহে সকল হয় আৰু সাধাৰণতে বিপৰ্যয়ত পৰ্য্যবসিত হয়।

III

আদি এতিয়া আমিহে ভাৰতবৰ্ষৰে চমু বিৰ্ত আৰু ওপৰৰ প্ৰত্যাহ্বানত উল্লেখ কৰা জাতি গঠনৰ কোনোবোৰ অৰ্থ ইয়াত সৃষ্টি হ'ব পাৰে আঁক চাওঁ।

প্রথম অন্ত্যায়শাকীর স্বৰ্ভ—ভৌগোলিক ঐক্য—ভাৰতবৰ্ষত যি যাত্ৰাত পোৱা যায়, খুব কম আত্মীয় বাটুইহে তেনে ঐক্যৰ পোৱা কৰিব পাৰে। মানচিত্ৰলৈ চকু দিলেই দেখা যাব যে উত্তৰে অৰুণধনীৰ পৰ্বত আৰু দক্ষিণ, দক্ষিণ-পূব আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমে মুকলি সাগৰ মিলি ভাৰতবৰ্ষৰ বাবে হাৰুহে কল্পনা কৰিব পৰা অতি দৃশ্যপট প্ৰাকৃতিক সীমা ৰচনা কৰিছে। ভাৰত আৰু পাকিস্তান নামৰ এই উপমহাদেশৰ অংশ হুটাই যাকত কৃত্ৰিমভাৱে সৃষ্টি কৰা সীমাৰপৰা মুক্ত, উত্তৰ-পূব আৰু উত্তৰ-পশ্চিমে, লগানেই পৰিভাৰভাৱে চিহ্নিত প্ৰাকৃতিক পৰিসীমা আছে। গতিকে দেখা যায় যেন প্ৰকৃতিয়ে 'দেশ' বোলা ভৌগোলিক ধাৰণাৰ নিখুঁত উদাহৰণ দিচাপেহে এই সমস্ত অঞ্চল সৃষ্টি কৰিছে। তদুপৰি অবিভক্ত ভাৰত এক আত্ম-নিৰ্ভৰশীল অৰ্থনৈতিক গোট আছিল আৰু বিভাজনৰ পিছতো অৱশিষ্ট ভাৰতৰ সকলো প্ৰাকৃতিক সম্পদেই আছে, যিখোৰ উপযুক্তভাৱে বিকশিত কৰিলে অৰ্থনৈতিক ভাৰসাৰ্য্য অৰ্জন কৰিব পৰা যায়।

২'ত ভৌগোলিক আৰু অৰ্থনৈতিক ঐক্য এনে পৰিৱৰণে উপস্থিত, তাত এক ধৰণৰ সাংস্কৃতিক ঐক্য স্বাভাৱিকতে আশা কৰা যায়, কিয়নো প্ৰাকৃতিক আৰু অৰ্থনৈতিক উপাদানবোৰে সম্পূৰ্ণভাৱে নহ'লেও সক্ৰিয়ভাৱে সাংস্কৃতিক জীৱনক গঢ় দিয়ে। বাস্তৱতে, আমি বেতিয়া ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসলৈ চকু দিওঁ আমি দেখোঁ যে অসংখ্য ধৰণৰ পাৰ্থক্য সত্ত্বেও, তাকতীয়সকলৰ চিন্তা, অৱজ্ঞতি আৰু জীৱন-যাপনত মৌলিক ঐক্য আছে, এই ঐক্য পৰিৱৰ্তনশীল ৰাজনৈতিক শক্তিৰ সৈতে হান-বৃদ্ধি হৈ থাকে, কিন্তু কেতিয়াও নোহোৱা হৈ নাযায়। বহুধাৰ ৰাজিক আৰু অত্যন্তবীৰ বিতাজনকাৰী শক্তিয়ে এই ঐক্য ধ্বংস কৰাৰ ভীতি সৃষ্টি কৰিছে, কিন্তু ভাৰতৰ ঐক্য-চেতনা বাবে বাবে আগ্ৰত হৈছে আৰু বিকল্প মত আৰু আন্দোলনসমূহক সংমিশ্ৰিত কৰি এক নতুন সুসংগঠিত সংগঠিত ৰচনা কৰিছে। আজি বেতিয়া আমি এক ধৰণৰ সাংস্কৃতিক বিভাজনৰ কাল পাৰ হ'ব ধৰিছে, দেশত ব্যাপক হৈ পৰা পৃথকভাৱৰ আৱৰণৰ ফলত এই ঐক্যৰ চেতনা সক্ৰিয় হৈ আছে। ইয়াক কেৱল বাহিৰলৈ আমি ভাব দিয়াৰ অন্তৰ্নিহিত বিধি অনুসাৰে অৰু মুক্তি-বহিৰ্ভূত পদ্ধতিৰে বিকশিত কৰিব লাগে। সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ আটাইতকৈ শক্তিশালী উপাদান আত্মীয় ভাষা এক বিভাজনকাৰী শক্তিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। কিন্তু এই প্ৰশ্নৰ শেষ অধ্যায়ত আমি দেখিব যে ভাৰতৰ সমগ্ৰ সাংস্কৃতিক সম্ভাৱন মুক্ত, ভাষা সম্ভাৱক যদি আমি সুস্বাদু আৰু মুকলিৰ সহায়ত সমাধান কৰিবৰ চেষ্টা কৰোঁ, তেন্তে আমাৰ তেজত থকা সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ অতীপাই

সকলো বিভাজনমূলী প্ৰেৰণতাক জয় কৰি বাজনৈতিক ঐক্যৰ ভেটি বজাবুত কৰি তুলিব।

ভাৰতৰ জনসাধাৰণক একেলগ কৰি ধৰি ৰখা আন এটা প্ৰবল শক্তি হ'ল এক ঔমৈহতীয়া বুৰঞ্জী। আন আন দেশবপৰা ঘিৰোৰ মানুহ ভাৰতলৈ আহিছিল তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই টোৱাৰ পূৰ্বপুৰি অধিবাসীসকলৰ লগত হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ধৰি একেলগে বাস কৰি আহিছে। আনকি একেধাৰে শেৰত অহা উত্তৰ পশ্চিমৰ দেশলমুহৰ মুছলমানসকলো ইয়াত আঠবপৰা বাৰ শতিকা জুৰি আছে। আৰম্ভণিতে অহা বাকীসকলতকৈ তেওঁলোকৰ জীৱনৰ কাহিনী বেলেগ হ'ব পাৰে, কিন্তু স্থায়ীতাৰ আগৰ যোৱা ২০০ বছৰ ধৰি তেওঁলোকৰ অৱস্থা বাকীসকলৰ সৈতে একে, অৰ্থাৎ তেওঁলোকেও একে বিদেশী শক্তিৰ একেই বাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক দাসত্ব আৰু শোষণৰ মাজত কালান্তিপাত কৰিবলগীয়া হৈছিল।

এক্যবদ্ধকাৰী উপাদানবোৰ পৰিলক্ষ্য কৰাৰ পাছত, আমাৰ দেশত বিভাজনমূলী প্ৰেৰণতাক উৎসাহিত কৰা শক্তিবোৰলৈ এবাৰ চকু দিয়া উচিত হ'ব—সেইবোৰ হ'ল জাতি আৰু ধৰ্ম।

মানৱ সমাজৰ বিৱৰ্তনৰ প্ৰাথমিক স্তৰত কুলৰ চেতনাই সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ ভেটি হিচাপে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈছিল। কিন্তু প্ৰব্ৰজন, বৈশ-জয় আৰু ঔপনিবেশীকৰণৰ ফলত বিভিন্ন জাতিৰ এনেকুৱা সংমিশ্ৰণ ঘটিল যে এটাক আনটোবপৰা পৃথক কৰা টান হৈ পৰিল। আৰু মানৱ-মন নিমানেই তাৰ পাশৰ অস্তিত্ববপৰা সত্য-জীৱনৰ ফালে আগবাঢ়িল, বক্তৃতা-মন্তব্যৰ মিলতকৈ মৌখিক-প্ৰমুখ্যৰ মিল অধিক শক্তিশালী হৈ পৰিল, নিমানেই কুলৰ গুৰুত্ব কমি আহিল। কিন্তু উৰালি সাংস্কৃতিক অৱক্ষয়ৰ সময়ত যেতিয়া নৈতিক প্ৰমুখ্যৰ ওপৰত মানুহৰ বিশ্বাস ভাগি যায় তেওঁলোক কুলৰ পূজা আৰু প্ৰাক্-জনজাতীয় জীৱনৰ এক আদিম সামাজিক অৱস্থালৈ ঘূৰি যায়। আনকি, যি মুছলমানসকলৰ ধৰ্ম প্ৰাক্-ইছলামীয় আৱৰসকলৰ কুল-পূজাৰ দিক্‌লৈ এক ধৰ্মবুদ্ধিবশৰ আছিল, সেই মুছলমানসকলো এক ধৰণৰ "জনজাতীয়তাবাদ"লৈ অধঃপতিত হৈছিল। ইয়াৰ নিকটতম প্ৰকাশ ঘটিছিল স্থানীয় আৰু উচ্চতৰ আইন প্ৰণয়নকাৰী জৰাজীৱনমূলক নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত। চতুৰ্থৰী বা প্ৰিভাক্টৰ, দোৰ বা বনু, আৱাম বা আয়েগাব, কুৰেছী বা আনচাৰি—যাবোঁ প্ৰায় দুঠক আগলৈ কাম কৰা শক্তিটো হ'ল 'জনজাতীয়' আত্মসত্তা। শ্ৰেণী, বনু, জাতি, দেশ আদিক কিছু ক্ষেত্ৰত বৰ্ণবো কোনো গুৰুত্ব নাই। এই গোষ্ঠীসত্তা আত্মসত্তা প্ৰতিষ্ঠাওঁ যথেষ্ট পৰিমাণে আছে, কিন্তু

জাতি, বন, ধৰ্ম আৰু ভাষাৰ প্ৰতি বৃহত্তম আন্তৰ্জাতিকৰে গণ্যকৃত হ'ব ধৰিছে।

কুলৰ সঙ্গতে বিভাজনকাৰী শক্তি হিচাপে ধৰ্মমূলক-সুখ্যাতি আছে। ভাবভৰু হ'ব বৃহত্তম সম্প্ৰদায়—হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত সংস্কাৰক আৰু বিভাজনৰ কাৰণ দুটি কোৱা হৈছে। কিন্তু সাময়িক বুৰঞ্জীৰ সন্দেহক অস্বীকাৰ কৰিবলৈ যে কেৱল ধৰ্মীয় আবেগেই নহয়, ধৰ্মৰ সঙ্গত জড়িত হৈ থকা কিছুমান সাধিকা উপাদানৰে ইয়াৰ কাৰণ, ধৰ্মক নিজৰ উদ্বেগত ব্যৱহাৰ কৰা সত্ত্বেও বাৰ্ধইয়ে পৃথকীকৰণ আন্দোলন আৰম্ভ কৰি দেশৰ বিভাজন সম্পন্ন কৰি তুলিলে? কিমান দূৰ নিৰ্ভৰ ধৰ্মৰ প্ৰাৰম্ভিকতা, হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত গভীৰ আধ্যাত্মিক, অতিজ্ঞাতব্য, জ্ঞানাত্মক, ভৌতিক, সামাজিক আছে। সন্দেহ নাই যে ব্যৱহাৰিক ধৰ্ম, বিশ্বাস, আৰ্হীৰ আৰু ধৰ্মীয়-বিভিন্ন কেন্দ্ৰত বৰ্ণেই পাৰ্থক্য আছে যি স্থায়ী সংঘৰ্ষৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। কিন্তু মুছলমান আৰু হিন্দু উভয়ে কীৰ্তনকাৰী বক্তা বোলেৱা তথ্যবৰ্গৰ কৰ্মজীৱন স্নায়ু-উপকৰণ আৰু ভক্তকাৰী প্ৰতিভাৰ অন্তৰ্ভূত মাজত এনেদৰে গুটী-উল্লেখৰে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ধৰ্মীয় বিৰোধে সঘনাই সৃষ্টি কৰা বুদ্ধৰ অতিজ্ঞাতব্য-জ্ঞানৰ বুৰঞ্জীত সন্দেহ-আহিন। আনকি যেন এহেজাৰ বছৰত বেতিয়া হিন্দু ধৰ্ম আৰু মুছলমান ধৰ্মৰ মাজে ফাটা ইয়াৰ পৃথক ধৰ্ম ভাবভৰু মাটিত একেলগে প্ৰচলিত হ'ব ধৰিছে। তেতিয়াও জাৰ্জৰ দাৰ্শনিক আৰু ভূগোলবিদ, কেৱল প্ৰশ্নৰ মাজত সন্দেহ পৰিলেই নহয়, এক সময়ত পৰিবেশ সৃষ্টি কৰিছিল, যাৰ ফলত হিন্দু আৰু মুছলমান কৰা-বাক-কৰ্মজীৱনক অকৃত্য বুদ্ধত-জিও থকাৰ সময়ত হ'ব ধৰ্মৰ সামান্য বাস্তবতাই মিলাপ্ৰতিবেদন দান কৰিব পাৰিছিল। এই ধৰ্মীয় সন্দেহৰ পৰিবেশ কম-বেছি পৰিমাণে বোকা শক্তিকৰ কেন্দ্ৰতকৈ অধিক হৈছিল। যিহেতু এই শক্তিকৰ আৰম্ভণিতে ধৰ্মৰ স্নায়ু-জ্ঞানৰ দূৰ সম্পৰ্কও নথকা আৰম্ভ আৰু উদ্বেগত ধৰ্মৰ নামটোৰ বাহিৰে ব্যৱহাৰ কৰি সামান্য হিন্দু আৰু মুছলমানৰ পৰম্পৰাৰ বিৰুদ্ধে উল্লেখ দিয়া হ'ল আৰু এলানি হিংসাত্মক বটমাই-প্ৰতি-কৰি, ভাবভৰুৰ অস্বীকাৰ কৰা হ'ল (এক কীৰ্তন আৰু কাঠি পোহৰাৰ অৰ্থত এই শক্তিয়েই হৈছিল প্ৰশ্ন)।

এই হিংসাত্মক সংঘৰ্ষৰে যে ধৰ্মীয় পাৰ্থক্যৰ মনে-আপুনি ফাটা-কৰিছিল, বৰং বাৰ্ধ জড়িত হ'লেহে অধৰ্মীয় উদ্বেগত সৃষ্টি কৰিছিল এই কথা পৰিচয় হৈ গ'ল যেতিয়া আঁৰি লক্ষ্য কৰা যে এইখানৰ এক সাংস্কৃতিক অসুখ আৰু অসুখিতক হেঁচাৰ ফলত আৰম্ভ হৈছিল, প্ৰতিটো পৌৰণিক বা সাংস্কৃতিক মিলাচৰ মাজত এইখানৰ বিশেষভাৱে হিংসাত্মক হৈ উঠিছিল আৰু এইখানত সন্দেহ-বিহীন পৌৰণিক

লোকে যিসকলৰ স্বৰ্গৰাজ্যতকৈও ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যৰ লগতহে বসিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল।

ওপৰৰ আলোচনাৰ বাবেওৰি হিচাপে ক'ব পাৰি যে জাতীয়তাবাদ তিনিটা পূৰ্বস্বৰ্ত—
ভৌগোলিক আৰু অৰ্থনৈতিক ঐক্য আৰু এক উন্নততীয়া দ্ব্যন্তী পৃথিৱীৰ আন বহুত
দেশৰ তুলনাত ভাৰতত এক উচ্চতৰ মাজাত পোৱা যায়। সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত, হিন্দী
আৰু সাম্প্ৰদায়িক বিশ্ব সংস্কৃতিৰ আৱৰণৰ ভিতৰত এক গভীৰ মৌলিক ঐক্য
আছে। আনহাতে, 'জনজাতীয়' চেতনা, ভাষিক সংকীৰ্ণতাবাদ আৰু তথাকথিত ধৰ্মীয়
সাম্প্ৰদায়িকতাবাদ আদিয়ে বিভাজনমূলক পদ্ধতিৰে কাম কৰি আছে।

এই সকলো প্ৰাথমিক পৰিস্থিতি সাৱধানে পৰীক্ষা কৰাৰ পাছত এই সিদ্ধান্ত
কৰিব পাৰি যে সকলো অন্তৰ্ভুক্তি পোষ্টী আৰু ব্যক্তিকে, একে বাস্তৱ প্ৰতি আহুগতাৰ
বাকোনোৱেই নহয়, জীৱনৰ সকলো বিভাগৰে ঐক্যৰ বাকোনোৰে ব্যক্তিৰ পৰা সৰ্বাঙ্গক
বিধৰ জাতীয়তাবাদৰ ভিতৰত জন্মিত কেতিয়াও গঢ়ি উঠিব। ভাৰতীয় জাতি গঢ়ি তোলা
বিভিন্ন সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় গোষ্ঠীবোৰৰ—জীৱনৰ এক উন্নততীয়া দৃষ্টিভঙ্গিৰ সাধাৰণ
পৰিণতিৰ আঁহতো—নিজৰ জীৱন আৰু চিন্তাৰ বিশেষ পৰিণতি আছে যিটো তেওঁলোকে
কোনো মুহূৰ্ত্তৰ নিমিত্তত ত্যাগ কৰিবলৈ সক্ষম নহয়। ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰমুখ্য
ওপৰত আৰ্থনৈতিক প্ৰমুখ্যক হাৰ দিয়াৰ আৰু এক পূৰ্ণ জাতীয় ঐক্যৰ দ্বাৰত বিভিন্ন
গোষ্ঠীৰ আত্মত্বৰ প্ৰিয় বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ সংস্কৃতি ত্যাগ কৰাৰ জীৱন বৰ্ণন ভাৰতীয় মনৰ বাবে
অসম্ভৱ। আনকি সুৰাপত্ৰ দ্বাৰা সাময়িক পৰিবেশ এক চমক জগাব জাতীয়তাবাদৰ বাবে
অসম্ভৱ, তাতো তেনে জাতীয়তাবাদ এক অবিচ্ছিন্ন পদ্ধতিৰ দ্বাৰা গণতান্ত্ৰিক প্ৰেক্ষাপটত
কি বাবে আৰু দাতৃ কিছু কিছু অসম্ভৱ কৰা সম্ভৱ বাবেহে কোনো বৈৰাজ্যী চৰকাৰৰ
ভিতৰত এনে জাতীয়তাবাদ বসিব পাৰিছিল। ভাৰতত জাতীয়তাবাদ আৰু বৰ্তমান
পৰিস্থিতিৰে এক বিশেষ ধৰণৰ জাতীয়তাবাদ গঢ়ি উঠিছে যি আৰ্থনৈতিক অৰ্থতকৈ সাংস্কৃতিক
অৰ্থতহে মুক্ত-ৰাজ্যিক (federal), যি এক উন্নততীয়া জাতীয় সংস্কৃতিৰ বিকাশত প্ৰেৰণা
দিয়ে, কিন্তু একে সময়তে—জাতীয় ঐক্য আৰু সাধাৰণ জন-কল্যাণৰ বাবে কঠিন
মোহোৰালৈকে—বিভিন্ন সাম্প্ৰদায়িক নিজৰ সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় ইতিহাস বজাই ৰাখি-
বলৈ আৰু বিকাশ ঘটাবলৈ সক্ষমতা দিয়ে।

এই কথাটো পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিলে কোনো ক্ষেত্ৰৰ বাবে যে ভাৰতবৰ্ষ এক
চিৰস্থায়ী জাতীয় ঐক্য গঢ়ি কৰিবলৈ সম্পূৰ্ণভাৱে সক্ষম। এনে এক ঐক্য গঢ়িব
ৰাবে প্ৰাকৃতিক আৰু ঐতিহাসিক পদ্ধতিসমূহে কৰিব পৰা সকলোখিনি কৰা হৈছে।

এতিয়া বিটোৰ প্ৰয়োজন, সি হ'ল একতাৰ শক্তিসমূহক ঐংগাহিত কৰিবৰ বাবে আৰু
অনেক আৰু বিভাজনৰ শক্তিসমূহক ধ্বংস কৰিবৰ বাবে এক সচেতন প্ৰচেষ্টা।

IV

ইমান সৰুৱে আমি আলোচনা কৰা স্বৰ্ভবোৰ আতি গঠনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়,
কিন্তু যথেষ্ট নহয়। এইবোৰ আভ্যন্তৰীণ পূৰ্বস্বৰ্ভ; কিন্তু যি অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানে
আতি প্ৰকৃততে গঠন কৰে সি হ'ল এটা আভ্যন্তৰীণ আতি অল্প পৰিমাণিত হ'ব ইচ্ছা।
এখন প্ৰতিনিধিসমূহক সাংবাদিক নতাই ভাৰতীয় সংবিধানখন গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত
আৰু সাৰ্বজনীন প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটদানৰ অধিকাৰে ছটা সাধাৰণ নিৰ্বাচনত এই সংবিধানক
স্বীকৃতি দিয়াৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষত এই আভ্যন্তৰীণ পূৰ্বস্বৰ্ভ ইচ্ছা আছে যে মাই, এই প্ৰশ্ন
অবাস্য। সন্দেহ নাই, এই দুই ঐতিহাসিক ঘটনাই চূড়ান্ত দ্বিবিগত স্বীকৃতি-দিয়ে
(বা যিটো অত্যন্ত যোৱা পছন্দ বহুৰে সকলো পৰ্যবেক্ষকৰ বাবে স্পষ্ট হৈ পৰিছে) যি
ভাৰতৰ নীতিগত অৰ্থত (আমি বৰ্তমান তাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো) ইয়াৰ জন্ম-
সাধাৰণে এক ঐতিহাসিক বাস্তবিক প্ৰক্ৰিয়া বিচাৰে আৰু ইয়াক স্বাভাৱিকপদ,
গণতান্ত্ৰিক আৰু (সম্প্ৰতি যিটো অতি প্ৰকৃত) সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰ হোৱাটো বিচাৰে।
আমি এতিয়া যিটো চাব বিচাৰো সি হ'ল আভ্যন্তৰীণ ঐক্যৰ বাবে এই ইচ্ছা বিভিন্ন পৌৰণিক
বাস্তৱ পাৰম্পৰিক সম্ভাৱিতা আৰু বিশ্বাসৰ সূচক ভেটিত ৰচিত হৈছেনে, যাতে আমি
সকলোৰে আন্তৰিকতাৰে বিচাৰা যতে ই দৃঢ় আৰু স্থায়ী হয়।

অত্যন্ত আগ্ৰহ হ'লেও এই সঁচা কথাটো ক'বই লাগিব যে ভাৰতত—সম্পূৰ্ণ
হওক, ক্ৰমপূৰ্ণ হওক বা সাংস্কৃতিক হওক—কিছু শ্ৰেণীৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ ব্যক্তিসমূহ বা
ব্যক্তি বিবৰ্জিত হিচাপে বৰাভাৱে তেওঁলোকৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলে কৰা আচৰণত সন্তুষ্ট নহয়,
বৰং নিশ্চয়ই তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে অনাকাঙ্ক্ষিতকৈ বৈষম্যমূলক আচৰণ
অভিযোগ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে এই বৈষম্যমূলক আচৰণ সাধাৰণতে ভিতৰলৈ
কেৱল বেথা বাহু—বাস্তৱিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক। বাস্তৱিক
কেৱল, তেওঁলোকৰ স্বীকৃত দক্ষতা সম্বন্ধে সংখ্যাগৰিষ্ঠ শ্ৰেণীৰ লোকসকলক বাস্তৱিক
দক্ষত নেকড় বা কিমান দক্ষ বা যত্নী বক্তাৰ দক্ষত পৰ্যবেক্ষণ আৰে বাত বি
কৰা হয়। অৰ্থনৈতিক কেৱল বাস্তৱিক বা ব্যক্তিগত ধনৰ চাকৰি বা ব্যৱসায়ত

শোষণশীল তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ বাবে যেনেটো ঋণ ধৰা বেন অনুভৱ কৰে, সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ সংস্কৃতিৰ, বিশেষতঃ তেওঁলোকৰ ভাষাৰ, অৱলম্বন কৰাৰ চেষ্টা কৰা হয়। ভাৱবিচাৰৰ ক্ষতিবদ্ধ অৱস্থাই ক'ব লাগিব যে ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত এই ধৰণৰ বৈষম্য, প্ৰথমতঃ, সাৰ্বজনীন নহয় আৰু দ্বিতীয়তঃ, দাৱিত্বশীল জনমত আৰু চৰকাৰৰ পক্ষপাতি এনে বৈষম্যৰ প্ৰতি তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰা আৰু পৰিহাণ দিয়া হয়। কিন্তু সাংস্কৃতিক অসহিষ্ণুতা ইমান বেছি ব্যাপক আৰু গভীৰ যে ইয়াৰ বিৰুদ্ধে দাতব্য ক্ষতিবদ্ধে আমাৰ নেতাসকলৰ আগ্ৰহ বা লাহস নাই। ভাৰতীয় পক্ষপাতৰ বিৰোধী এই অসহিষ্ণুতাই ইমান বেছি দক্ষিণ প্ৰভাৱিত কৰাৰ কাৰণ হ'ল এয়ে যে ই দেশপ্ৰেমৰ ৰূপত প্ৰকাশিত হয়। বহুতেই আন্তৰিকতাৰে বিশ্বাস কৰে যে সৰ্বভাৰতীয় (বা আঞ্চলিক) স্তৰত এক হাৱী আৰু প্ৰগতিশীল ঐক্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ হ'লে সমগ্ৰ ভাৰততে (বা সমগ্ৰ আঞ্চলিক গোটে) একত্ব এটাই সংস্কৃতি থাকিব লাগিব, সি হ'ল সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ ভাষা আৰু সংস্কৃতি, আৰু সেই ঐক্য সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ ভাষা আৰু সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য সম্পূৰ্ণ নিশ্চিহ্ন কৰি বা দিবেশক ৰূপতঃ এটা অধঃস্তৰ অৱস্থানলৈ অৱনমিত কৰিহে সংগঠিত কৰিব পৰা যাব। তেওঁলোকৰ এই আন্তৰিক অগ্ৰচ প্ৰভাৱে লগা উদ্ভৱত তেওঁলোকে অনুভৱ নকৰে যে এই সমন্বয়ক সাংস্কৃতিক নীতি কেৱল ভাৱ আৰু গণতন্ত্ৰৰ নীতিৰ বিৰুদ্ধই নহয়, ভাৰতীয় অসহিষ্ণুতাৰ ঐতিহ্যৰ বিৰুদ্ধই নহয়, বৰং ই ইয়াৰ লক্ষ্যৰ বিপৰীত ফল সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

জাতীয় ভাষাসমূহ আৰু সংস্কৃতিসমূহৰ বিনিময়ত যদি আমি জাতীয় ঐক্য সৃষ্টি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ, তেন্তে সি বিভিন্ন আৰু অসংখ্য সংখ্যালঘিষ্ঠ সম্প্ৰদায়ৰ বাস্তৱ এনে ভিত্তিতা আৰু অসামৰ্য সৃষ্টি কৰিব যে আমাৰ ঘৰতানে থকা বহু পৰিণামৰ ঐক্যও ধ্বংস হৈ যাব আৰু দেশৰ শান্তি আৰু স্বাধীনতা বিপন্ন হ'ব, কোনো সন্দেহ নাই যে গোটেই ভাৰতবৰ্ষৰি সৰ্বোচ্চ ভাষাৰ আৰু বিভিন্ন অঞ্চলত বৰ্ষাক্ৰমে আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ এচাৰ অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়, একেবৰেই প্ৰয়োজনীয় দেশত জীৱন আৰু সৃষ্টিৰূপৰ দুহুতৰ ঐক্য ৰাখিব কৰাৰ চেষ্টা। এটা উদাহৰণীয় ভাষা আৰু এজনী ব্যাপকতৰ উদাহৰণীয় সংস্কৃতিৰ অবিহনে ভাৰতীয় জাতি দুৰ্বল আৰু অস্থিৰ হৈ পৰিব। কিন্তু এই পবিত্ৰ সাংস্কৃতিক লক্ষ্য পতি প্ৰয়োজনে বহু, অবিধায়ক চেষ্টা আৰু বিহীনমণী স্তৰত উত্তৰোত্তৰ সাধন কৰিব পৰা যাব। সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ ভাষা আৰু সাংস্কৃতিক আৰাভ

নকবাকৈ এক উদ্বেগভীয়া ভাব। আৰু সংস্কৃতি নষ্ট কৰিবৰ বাবে কি কৰা হ'ব? সত্য হ'ব লাগিব তাক আমি স্বাধীনতা আন্দোলন কৰিব। স্বাধীন ইয়াত যিটো কথাটো শুদ্ধ হ'ব খুজিছো। সি হ'ব যে যদিও জাতীয়তাবাদ বেছিভাগ পূৰ্ববৰ্ত্ত আৰু লগতে অত্যাধুনিক বৰ্ত্তটোও (অৰ্থাৎ এটা জাতি গঠন কৰাৰ দাবীকামী হ'ব) ভাৰতবৰ্ষত আছে, তথাপি এটা বিশত পিছৰ বৰ্ত্তটো দুৰ্বল। জাতীয় সংগ্ৰামে সাম্প্ৰতিক, ঐক্যবৈত্তিক আৰু সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ অধিকাংশ সংৰক্ষণৰ বাবে যি আশা দিছে, সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলে তাক পালন কৰিব পৰাৰ ক্ষমতাৰ ওপৰত ভাৱ দি আৰু স্বাধীন সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ যথেষ্ট আস্থা নাই। সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলে যদি যথেষ্ট সন্নিবেশনা আৰু সুবিচাৰেৰে সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ কলিত বা প্ৰকৃত অভিযোগসমূহৰ প্ৰতি উপযুক্ত মনোযোগ নিবিহনে আৰু তেওঁলোকক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ ঐকান্তিক চেষ্টা নকৰে, তেন্তে আমি স্বাধীন সাম্ৰাজ্য, তাৎপৰ্যহীন স্বাধীন যেন লগা সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ অসন্তোষে কোনোবা বিনা জাতীয়-জীৱনৰ সমস্ত সমলয় নষ্ট কৰিব পাৰে। স্বাধীনতাৰ মূল্য বৰেই, ঐক্যৰ মূল্যও চিৰজাগ্ৰত সতৰ্কতা। প্ৰকৃত গণতান্ত্ৰিক দেশত পবিত্ৰ বিধানৰ আধাৰৰূপে শাসন ক্ষমতা ৰখা কৰা সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলে। সদায় সতৰ্ক থাকিব লাগিব। সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ মনত তেওঁলোকৰ সাংবিধানিক অধিকাৰসমূহ বৰ। মোকোঁৱৰ ভৱ, আনকি অমূলক হ'লেও শুদ্ধ সহকাৰে বিবেচনা কৰিব লাগে আৰু তাক চুৰ কৰিবলৈ সকলো সম্ভৱপৰ ব্যৱস্থা হাতত ল'ব লাগে। স্বাধীনতাৰ পিছত, বিশেষকৈ বোৰা দহ বছৰৰ ভিতৰত কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক চৰকাৰসমূহ এই বিশত কিছুমান ব্যৱস্থা হাতত লৈছে, এই কথা স্বীকাৰ নকৰাটো অকৃতজ্ঞতা হ'ব। কিন্তু এইটো এনেকুৱা এটা কথা যিটোত জনসাধাৰণৰ সক্ৰিয় সহযোগিতা অবিহনে চৰকাৰে বিশেষ একো কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে, সাংস্কৃতিক সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলে বিভিন্ন সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ প্ৰতি প্ৰকৃত সহিষ্ণুতা দেখুৱাবলৈ আৰু তেওঁলোকৰ মনত এক সম্পূৰ্ণ নিৰাপত্তাবোধ সৃষ্টি কৰিবলৈ সকলো সম্ভৱপৰ ব্যৱস্থা ল'বৰ বাবে মন হিব নকৰিলে এই সমস্যাৰ কোনো প্ৰকৃত আৰু স্থায়ী সমাধান পোৱা নাযাব। দেশৰ ভিতৰত সাংস্কৃতিক সহিষ্ণুতা কেৱল জাতীয় জাতিৰ বাবে শক্তিশালী উৎসাহ নহ'ব, বৰং বেলেগ সংস্কৃতিৰ আৰু জাতিৰ প্ৰতিও যে নতুন ভাৱে সহিষ্ণুতা দেখুৱাব আৰু ই সাংস্কৃতিক উন্নতি জাতীয়তাবাদৰ (যিটো সাম্প্ৰতিক উন্নতি জাতীয়তাবাদতকৈ অধিক নহ'লেও মনোনেই যেন) অংশভিত্ত নহ'ব, তাৰো আশা হৈ পৰিব।

অমলিন আৰু অক্ষয় ঐক্যৰ এক মূল বস্তুৰ ওপৰত সাংস্কৃতিক পূৰ্ণতাৰে তোলা বিভিন্ন বৰ্ণ আৰু মন্ত্ৰৰ এক সাংস্কৃতিক জীৱনৰ চানেকি গঢ়ি তুলিবলৈ মনুষ্য ভাৰতীয় জাতীয়তাক এক দৃঢ় আৰু অনিশ্চিত ভেটিত প্ৰতিষ্ঠা কৰাটো যে কিমান দৰ্শনীয় আৰু এই মহৎ লক্ষ্য য়ে অৰ্হেণী হজুগ বাধাবাধকভাৱে নহয় বৰং মহাত্মা গান্ধীয়ে দেখুওৱা প্ৰচুৰ ধৈৰ্য্য, অলীম প্ৰেম আৰু অবিৰাম পৰিশ্ৰমৰ আদৰ্শৰেহে সাধন কৰিব পৰা যাব, এই বিষয়ে কিছু ধাৰণা, আশাৰোঁ, ওপৰত পৃষ্ঠাকোটটাত মই দিব পাৰিছোঁ।

বহু হাজাৰ বছৰ পুৰণি ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসে দেখুৱায় যে ভাৰতীয় জীৱনৰ অনন্ত অসংখ্য কণৰ মাজেৰে সৰকি বোৱা ঐক্যৰ স্মৃতি, কঠিন সূতাভাজ কোনো চাপ বা শক্তিশোভীৰ হেঁচাত সৃষ্টি হোৱা নহয়, বৰং ত্ৰুটাৰ অন্তৰ্দৃষ্টি, সাধু-সন্তৰ ব্ৰত, দাৰ্শনিকৰ চিন্তা আৰু কল্পনামণ্ডলীৰ কল্পনাৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ হৈছিল আৰু কেৱল এইবোৰ উপাদান ব্যৱহাৰ কৰিহে জাতীয় ঐক্যক ব্যাপক, শক্তিশালী আৰু দীৰ্ঘস্থায়ী কৰিব পৰা যাব। এই সবল মত্যাটো ক’বৰ বাবেই এই গ্ৰন্থখনি লিখা হৈছে। কিন্তু এইবোৰ আলোচনাৰ দ্বাৰাত আমি আন এটা প্ৰধান সমস্যাৰ সন্মুখীন হ’ম—সি হ’ল আজি আমাৰ মনত ধুৱুৱা তোলা নতুন আৰু পুৰণিৰ সংঘাত। স্পষ্টতঃ এই পুথিত এই সমস্যাৰ প্ৰতি প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা নাযাব। তাৰ বাবে এখন পৃথক গ্ৰন্থৰ দৰকাৰ হ’ব।

ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ আধাৰ

সংস্কৃতিৰ মূল সম্পৰ্কে থকা তথ্যসমূহ দুই ধৰণৰ—আদৰ্শবাদী আৰু কল্পবাদী। দাৰ্শনিক আৰু ঐতিহাসিকসকলে এখিৰ বা আনখিৰ কোনো এটি ৰূপ সমৰ্থন কৰে অথবা দুইবিধৰে সমন্বয় সাধন কৰিবৰ চেষ্টা কৰে। প্ৰথম বিধৰ মতে, সাংস্কৃতিক বিবৰ্তনৰ এক বিশেষ স্তৰত কোনো ব্যক্তি বা গোষ্ঠীয়ে কোনো পৰম নীতিৰূপ বা পোছা জ্ঞান, প্ৰেৰণা বা অতীন্দ্ৰিয় চেতনাৰ যোগেদি উন্নততম প্ৰযুক্তি বা আদৰ্শৰ ধাৰণা লাভ কৰে। এই ধাৰণাই তেওঁলোকৰ বিশেষ সামাজিক পৰিবেশত এক নিৰ্দিষ্ট বিষয়সত্ত মানসিক ৰূপ জন্ম আৰু গোষ্ঠীগত আদৰ্শত পৰিণত হয়। এই গোষ্ঠীসত্ত আদৰ্শক কিছুমান নিৰ্দিষ্ট মানসিক আৰু বস্তুগত বৈশিষ্ট্যৰ ৰূপ দি সাংস্কৃতিক ৰূপ দিয়া হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, আদৰ্শবাদী তত্ত্বমতে বৈদিকযুগৰ ৰবিসকলে স্বৰ্গীয় প্ৰেৰণা অথবা তেওঁলোকৰ নিজস্ব অতীন্দ্ৰিয় চেতনাৰ যোগেদি কিছুমান ধাৰণা পৰিলক্ষ্য কৰে আৰু কালক্ৰমত এই ধাৰণাসমূহেই আৰ্য্য জনগোষ্ঠীৰ সামাজিক পৰিবেশ আৰু বৌদ্ধিক লক্ষ্যৰ উপযোগী এক আদৰ্শৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে। এই আদৰ্শক তেওঁলোকে গাথগৈৰ উপত্যকাৰ প্ৰাকৃতিক পৰিবেশত বাস্তৱ ৰূপ দিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু কালক্ৰমত বৈদিক সংস্কৃতিৰ মূল আদৰ্শ আৰু অনুষ্ঠানসমূহ সৃষ্টি হয়। দ্বিতীয়বিধ তথ্যসমূহৰ মতে সংস্কৃতিৰ আকৃতি হ'ল প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ। প্ৰথম স্তৰত, জলবায়ু বস্তুসত্ত সম্পদ আৰু উৎপাদনত ব্যৱহৃত আহিলাসমূহে এটা জাতিৰ সাহসিক জীৱনত এটা বিশেষ ছাপ বাখি যায়। তাৰ চিহ্নিত জীৱনধৰণ বা পোৰা অভিজ্ঞতাৰ তেতিয়াৰ মীতি আৰু বিৱাসসমূহে পৰ ঠৈ উঠে আৰু সৰ্বশেষত, এক নিৰ্ভুক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা আদৰ্শ ধাৰণাসমূহ লাভ কৰা যায়; এই ধাৰণাসমূহক সৱলীলতা বুজি গণ্য কৰা হয় আৰু আদৰ্শ বুলি আখ্যা দিয়া হয়। এইবোৰেই, প্ৰাকৃতিক তথ্যৰ প্ৰেক্ষাপটত মতে বৈদিক সংস্কৃতিৰ মূল উৎস হ'ল পৰিলক্ষ্যী আৰ্য্যসকল ভাৰতবৰ্ষলৈ আহি প্ৰবেশ কৰা কৃষি-জীৱন আৰু ইয়াৰ ভিত্তিতে তেওঁলোকে

ক্ৰমে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম, দৰ্শন আৰু সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিশাল সৌধটো গঢ়ি তোলে।

এই তত্ত্বসমূহৰ লপকে আৰু বিপকে বিভিন্ন দাৰ্শনিক গোষ্ঠীৰ আলোচনা আৰু বিতৰ্কৰ মাজত সোমোৱা যোৱা উদ্ভূত নহয়। বুৰঞ্জী আৰু স্থাপত্য সম্পৰ্কে যোৱা যি অধ্যয়ন তাৰণৰা মই এই মন্তব্য উপনীত হৈছো যে প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ আৰু বিমূৰ্ত দাৰ্শনিক আদৰ্শ এই দুই উপাদানৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ ফলতহে সাংস্কৃতিক বিবৰ্তন সম্ভৱ হৈ উঠে। যেনেকৈয়ে নহওক দুয়োটা তত্ত্বই সাংস্কৃতিক বিবৰ্তনত প্ৰাকৃতিক পৰিবেশে গ্ৰহণ কৰা ভূমিকা স্বীকাৰ কৰে, যদিও দুয়োটাই ইয়াৰ ওপৰত দিয়া গুৰুত্বৰ মাত্ৰা বেলেগ। এইবিধিভেদে মন কৰিবলগীয়া কথা এইদোৱেই যে আদৰ্শ, তত্ত্ব আৰু বিশ্বাসৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা সংস্কৃতিৰ আদৰ্শগত উপাদানতকৈ প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা সংস্কৃতিৰ বাস্তৱ উপাদানসমূহ কম বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ হ'ব পাৰে; কিন্তু প্ৰকৃততে এই বাস্তৱ উপাদানেহে সাংস্কৃতিক স্থানীয় বৈশিষ্ট্য দান কৰে আৰু ফলস্বৰূপে সংস্কৃতিৰ বিশেষ জাতীয় উপাদানৰূপে পৰিগণিত হয়। আদৰ্শ, তত্ত্ব আৰু বিশ্বাসসমূহ যেনেও ঠাই বিশেষত সীমাবদ্ধ নহয়। সিহঁতে প্ৰজাতি, জাতি আৰু ভূগোলৰ সীমা পাৰ হৈ গৈ পৃথিৱীৰ যি কোনো অংশতে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে, কিন্তু সংস্কৃতিৰ বাস্তৱ উপাদান মাত্ৰ তাৰ নিজৰ বিশেষ অঞ্চলতে সীমিত হৈ থাকে। প্ৰত্যেক দেশতে আমি বেলেগ বেলেগ আদৰ্শ আৰু বিশ্বাস দেখিবলৈ পাম। কিন্তু ভৌগোলিক আৰু সামাজিক পৰিবেশে নিৰ্ণয় কৰা সংস্কৃতিৰ বাস্তৱ দিশটো সকলোতে একে। আমি দেখিছো কোনো দেশৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ সামাৰণ সংস্কৃতিৰ কথা কওঁ, ভেটিয়া এই ভৌগোলিক উপাদানবোৰৰ কথাৰে বুজাওঁ, যিবোৰে কেৱল বস্তুগত ক্ষণতেই প্ৰকাশ লাভ নকৰে, বৰং এক বিশেষ ধৰণৰ মানসিক বাতাব্যৱণ তৈয়াৰ কৰে। এই বাতাব্যৱণে এখন দেশৰ সমূহ জনসাধাৰণক ধৰ্মীয় আৰু দাৰ্শনিক আদৰ্শৰ ক্ষেত্ৰত পৃথক হোৱা নকৰেও, এক উল্লেখযোগ্য দৃষ্টিভঙ্গি আৰু মানসিকতা প্ৰদান কৰে। এই উল্লেখযোগ্য জাতীয় মানসিকতা আৰু মনেই হ'ল উল্লেখযোগ্য জাতীয় সংস্কৃতিৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। সকলো মান উৎসবোৰৰ জিভবত আছে, দেশত লম্বাৰে লম্বাৰে জন দাত কৰা ধৰ্মীয় বা দাৰ্শনিক প্ৰায়েলোকেই অথবা বাহিৰৰপৰা আহি দেশত কলম ল'বলৈকে যোৱা জাতিবোৰৰ বা ফুট, মূল্যবান আৰু বাণিজ্যিক মাৰ্গেৰে সম্পৰ্কিত অথবা ব্যক্তিগতৰ সংস্কৃতিসমূহ। এই কথা অৱশ্যে পৰিচয় যোৱা উচিত যে এইবোৰ বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ কেৱল কেইবোৰ উপাদানেহে উল্লেখযোগ্য জাতীয় সংস্কৃতিৰ

অন্য বৃদ্ধি পায় ক'বা হয় যিবোৰ আভিটোৰ সন্মুখো অংশৰ আঁক পকলো বস্তুবোৰ বাহ্যে নিজৰ বৃদ্ধি গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ আভিৰ সাহায্য কৰাটোৰ লগত সুবৰ্ণভাৱে অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পৰা যায়। এই উপাধিগ্ৰহণৰ দ্বাৰা গঠিত সংমিশ্ৰণটোকে কোৱা হয় আভীৰ সংস্কৃতি।

ভাৰতৰ আভীৰ সংস্কৃতিতো এই হ'ল উপাদান উপস্থিত : এক ঊনৈষতীয়া মানসিকতা আৰু দৃষ্টিভঙ্গী যি ভাৰতীয় জনটোক গঠন কৰিছে আৰু বিভিন্ন আন্দোলন আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ যি আভীৰ জনটোক লগত সুবৰ্ণভাৱে অন্তৰ্ভুক্ত হৈ গৈছে। এই-বিলাকৰ ভিতৰত আছে ভাৰতৰ প্ৰাটোহিষ্টোৰিক কালৰ সংস্কৃতি, সাময়িকভাৱে দেশখনৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা সংস্কৃতি, বাহিৰৰপৰা আহি দেশখনক নিজ ভূমি কৰি লোৱা সংস্কৃতি আৰু সৰ্বশেষত দেশখনত সময়ৰ সময় গঢ়ি উঠা বৈশ্বিক বৌদ্ধিক আন্দোলন।

সম্ভৱতঃ ভাৰতবৰ্ষৰ ভৌগোলিক গঠনৰ আটাইতকৈ চকুত পৰা বৈশিষ্ট্য হ'ল এইটোৱেই যে উত্তৰৰ পাৰ্বত্য অঞ্চল আৰু দাক্ষিণাত্য উপদ্বীপৰ পূৰ্বাট আৰু পশ্চিমৰাট অঞ্চলৰ বাহিৰে বাকী গোটেই দেশখনেই বৃহৎ নদীসমূহৰে জনপুট সন্মুখি অথবা নিম্ন দাক্ষিণ্যৰে গঠিত। কেইটামান ক্ষুদ্ৰ অঞ্চল বাধা যিমে সময়ৰ দেশখনৰে জনবান্ধু বহুৰূপ এটা ভাগত নাতিশীতোক্ত আৰু আন এটা ভাগত উত্তৰ। বড় আৰু কিছুমান পাৰ্বত্য অঞ্চলত বৰষুণ প্ৰচুৰ, কিন্তু দেশৰ বেছিভাগ অঞ্চলতে বৰষুণ মধ্যমীয়া আৰু বছৰৰ এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ মাজতে সীমাবদ্ধ। কোনো কোনো বছৰত দেশৰ কোনো অংশত বৰষুণ একেধাৰে নহয়। যদিও দেশখনৰ বেছি ভাগতে জনবান্ধু সূৰ্যৰ, অতি উত্তপ্তৰপৰা অতি শীতললৈকে, অতি সেমেকাৰপৰা অতি শুকানলৈকে, সকলোধৰণৰ জনবান্ধুৱেই আৰম্ভ হয়। এওঁ ধৰণেই মাটিৰ ভগৰো ঠাই অল্পমি পাৰ্বত্য আছে, কলমৰূপে বস্তুত সকলো ধৰণৰ শস্ত আৰু খনিজ উৎপন্নই দেশখনত পোৱা যায়।

ভাৰতবৰ্ষতেই, সম্ভৱমতে গঠিত দেশখনত প্ৰচুৰ পানী আৰু বছৰটোৰ বোঁহি ভাগতেই প্ৰচুৰ সূৰ্যৰ কিম্বা পোৱা যায় আৰু কৃষিৰ বাবে সেয়ে ই বিশেষভাৱে উপযোগী। সেয়ে, মনত পেলাব নোৱাৰা কাৰণৰপৰাই ভাৰতবৰ্ষৰ জনসাধাৰণৰ প্ৰাৰ্থন উপভাৱিকা হ'ল কৃষি। বিহেৰু দেশৰ বিভিন্ন ঠাইৰ উৎপন্ন বেলেগ বেলেগ আৰু এই উৎপাদনৰ বাৰ্জাৱিক অৱপৰ্যবেচি বা সহজে নিৰ্ধাৰণ কৰিব পৰা হয়গৰ্যবেচি ক্ৰিষক অৱস্থা নোহোৱাকৈ অৰ্দ্ধা-মিথ্যা কৰিব পাৰি, গঠিত দেশৰ আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্যই যথেষ্টপৰিমাণে বিকাশ লাভ কৰিছিল। 'কৃষি' আৰু 'অৱপৰ্যবেচি' বৈশ্বাভিযান্ত্ৰিক বৃহৎ

পৰিসৰত বিকলিত হৈছিল। কিন্তু বহিৰ্বিশিষ্ট বহুশতাব্দী ধৰি বিদেশীসকলৰ হাততে আছিল, ভাৰতীয়সকলৰ ভূমিকা ইয়াত আছিল নগণ্য। বৃহৎ সংখ্যক ভাৰতীয় জনগণে সাগৰীয় বাণিজ্যত আগ্ৰহ দেখুওৱা নাছিল, কিয়নো দেশৰ গচ্চাত্ৰুষ্টিপৰা সাগৰ বহুদূৰত আছিল। কেৱল উপকূলীয় অঞ্চলৰ বাসিন্দাসকলেহে যথেষ্ট পৰিমাণে এই ব্যৱসায় গ্ৰহণ কৰিছিল। সেয়ে প্ৰাকৃতিক বৈশিষ্ট্য আৰু প্ৰাকৃতিক শক্তিসমূহৰ প্ৰভাৱত ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক জীৱন কৃষিভিত্তিক হিচাপেই বিকশিত হৈছিল আৰু ই ইয়াৰ সংস্কৃতিৰ সামগ্ৰিক ৰূপদানত সুস্পষ্ট প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। যুদ্ধ আৰু ধ্বংসতকৈ শান্তি আৰু গঠনমুখী কামৰ মূল্যত ই অধিকতৰ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ ব্ৰহ্মীৰ আদি-অন্ত জুৰি আমি এই আত্মিক চেতনাৰ প্ৰকাশ দেখা পাম।

ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল এইটোৱেই যে যিদৰে উচ্চ আৰু নাত্যাগ্ৰ জলবায়ুৰ কাৰণে শীতপ্ৰধান দেশতকৈ ইয়াত জীৱনৰ মৌলিক প্ৰয়োজনসমূহ কম, সেইদৰে এই প্ৰয়োজনসমূহ পূৰাবৰ বাবে লগা সম্পদ-সমূহো প্ৰচুৰ। আহাৰ, বস্ত্ৰ, ইন্ধনৰ দৰে জনসাধাৰণৰ মূল প্ৰয়োজনসমূহ অতি সীমিত আৰু এইবোৰ সহজে আৰু যথেষ্ট পৰিমাণে উৎপাদন কৰিব পৰা যায়। এইটো সত্য যে অংশতঃ আমাৰ নিজৰ অযোগ্যতাৰ কাৰণে আৰু অংশতঃ এটা নিমিগু বিদেশী চৰকাৰৰ ঊক্তবাধিকাৰ হিচাপে, আমাৰ দেশৰ কোটি কোটি জনসাধাৰণে ভোগ কৰিছে চৰম দাৰিদ্ৰ, কিন্তু বুজীয়ে এই সত্যৰ সাক্ষ্য দিয়ে যে এই অৱস্থা চিৰকাল নাছিল। বৃটিছ যুগৰ আগতে দেশৰ কোনো কোনো অংশত মাজে মাজে হোৱা অনাৱুষ্টিৰ সময়ৰ বাহিৰে জীৱন ধাৰণৰ বাবে মৌলিক প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰীসমূহৰ বিশেষ অভাৱ কেতিয়াও অনুভৱ কৰা নগৈছিল। এই কথাটোৰ আমাৰ বাবে এক বিশেষ তাৎপৰ্য আছে, কাৰণ অৰ্থনৈতিক ভাণ্ডাসমূহ বৰিও বাহুহৰ জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাধান, তথাপি মৌলিক অভাৱসমূহ পূৰণ কৰিব নোৱাৰা হ'লেহে এই ভাণ্ডাসমূহে মনস্ত চাপ বিবলৈ আৰু সমগ্ৰ জীৱন আৰু কৰ্ম-প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত প্ৰভাৱ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই সত্যৰ প্ৰমাণ হিচাপে দেখা যায় যে সন্ত্যজাৰ আৰম্ভণিতে বাহুহে যেতিয়া তাৰ সমস্ত শক্তি আৰু যন্তোবোগ বহুসং প্ৰয়োজন পূৰণ কৰাতো নিৰোগ কৰিব লগা হৈছিল, কেতিয়া শীত-প্ৰধান দেশসমূহৰ বাহুহৰ জীৱনত অৰ্থনৈতিক দিশটোৱে অধিকতৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈছিল। শীত-প্ৰধান দেশসমূহত এনে নহৈছিল আৰু কলকাতাৰ ভাৰতীয়

সংস্কৃতিৰ বিবৰ্তনত অৰ্থনৈতিক তাড়নালব্ধে তুলনামূলকভাৱে ক্ষুদ্ৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

খাদ্য, পোছাক, জীৱন-সাপনৰ ধৰণ আদি সংস্কৃতিৰ বস্তুগত দিশসমূহৰ ওপৰত অলপো আৰু অৰ্থনৈতিক সম্পদসমূহৰ প্ৰভাৱ ইমান বেছি স্পষ্ট যে তাৰ আলোচনা নিশ্চয়য়োজন। এইটো অনস্বীকাৰ্য্য যে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বস্তুগত দিশটোও ইয়াৰ প্ৰাকৃতিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰিবেশৰ ধৰণ অনুযায়ী গঠিত হৈছে। কিন্তু যেতিয়া তাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ মানুহৰ আচৰণ আৰু জীৱন-সাপনৰ ধৰণৰ পাৰ্থক্যলৈ লক্ষ্য কৰা যায়, তেতিয়া শিক্ষিত-শ্ৰেণীৰ মাজত পাশ্চাত্য-মভ্যতাৰ অৱলম্বণে সৃষ্টি কৰা কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যৰ বাহিৰে, ভাৰতীয় মভ্যতাৰ সামাজিক কিম্বা উন্নয়নশীল উপাদান আছেনে বুলি নিজৰ মনতে প্ৰশ্ন উঠিব খোজে। কিছু পিছত আমি ভাৰতৰ সাম্প্ৰতিক সাংস্কৃতিক পৰিস্থিতিত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিম আৰু দেখুৱাম যে এহাতে বৈদেশিক আক্ৰমণ আৰু আনহাতে বিভাজনকাৰী আভ্যন্তৰীণ শক্তিসমূহৰ প্ৰতিনিয়ত বিৰুদ্ধ প্ৰচেষ্টা সত্ত্বেও ভাৰতীয় সংস্কৃতিত এক উন্নয়নশীল উপাদান চিৰকালেই উপস্থিত আছিল আৰু প্ৰতিয়াও আছে।

বস্তুগত সংস্কৃতিক প্ৰভাৱিত কৰাৰ বাহিৰেও প্ৰাকৃতিক বাতাবৰণে এটা জাতিৰ দৈহিক বৈশিষ্ট্য আৰু অৱয়ব নিৰূপণ কৰে, আৰু ভাৰতীয় লোকসকলৰ দৈহিক বৈশিষ্ট্যৰ পাৰ্থক্য বিমানেই চকুত পৰা নহওক, তেওঁলোকৰ মাজত কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আছে, যিবোৰে তেওঁলোকক আন জাতিসমূহৰ পৃথক কৰি দেখুৱায়। তেওঁলোকৰ দৈহিক অৱয়বৰ বিকাশত প্ৰাকৃতিক বাতাবৰণৰ এই প্ৰভাৱ অতি স্পষ্ট। কিন্তু তেওঁলোকৰ স্বভাৱ আৰু মানসিক প্ৰকৃতিত, তেওঁলোকৰ মানসিক, সামাজিক আৰু নৈতিক জীৱনত ইয়াৰ পৰোক্ষ প্ৰভাৱ ইমান স্পষ্ট নহয়। সেয়ে, ভৌগোলিক উপাদানে বিশেষকৈ দেশৰ অলপোৱে কেনেকৈ ভাৰতীয়লোকক এক সাৰ্বজনীন দৃষ্টিভঙ্গী আৰু মানসিক প্ৰকৃতি দিছে আৰু তেওঁলোকৰ চিন্তা আৰু কৰ্ম-প্ৰক্ৰিয়া গঢ় দিছে তাৰ বীৰলীয়া ব্যাখ্যা প্ৰয়োজন।

কেইখনমান আধুনিক ঔদ্যোগিক চহৰে সৃষ্টি কৰা ভাৰতবৰ্ষৰ বাকলীটো আপোনাৰ মনৰপৰা আঁতৰাই পেলাওক আৰু ঐতিহ্যলব্ধ জনাক ভৰা ষাতি বহুদায়ক বীৰবল্লভত নিবস হৈ থকা এক বিশাল ভূমিখণ্ডৰ কথা কল্পনা কৰক। দিনৰ কামৰ শেষত আপুনি শয়নপ্ৰৱেশ কৰিছে; কিন্তু বিলম্বত সোমাই গৈছে।

স্বয়ং সমসাময়িক ইহঁতক কৰ্মৰ কৰ্মী উচিত, এই সত্যৰ প্ৰতি আঁৰি সম্পূৰ্ণ সচেতন। একে সময়তে, এইটোও এটা স্বীকৃত সত্য যে ব্যক্তি বা জাতিৰ মৌজিক প্ৰকৃতিৰ সম্পূৰ্ণতাৰে পৰিবৰ্তন ঘটাব নোৱাৰি, ইয়াৰ নিজৰ স্বাভাৱিক সামৰ্থ্যৰ সীমাৰ ভিতৰতে ইয়াক যাত্ৰা সংসাৰ কৰিব পাৰি। সন্দেহ নাই যে প্ৰায়েই ভাৰতীয় মনটোক কল্পনাপ্ৰসূৰী চিন্তাই এনেকৈ অধিকাৰ কৰি লৈছে যে ই কৰিব অক্ষমতাৰ মিলকটীয়া কৰি পেলাইছে আৰু কিছুসংখ্যক ভাৰতীয় চিন্তাবিদে ইয়াৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিবলগীয়া হৈছে। সেইবাবে কেতিয়াবা প্ৰকাৰ সজীৱ আৰু ইয়াৰ প্ৰতি আকৰ্ষণক এনে চৰম বিন্দুত লৈ বোৱা হয় যে বাস্তৱিক পৃথিৱীৰ বহুদিন-সংঘৰ্ষিত ঘটনাবাদিৰ বাস্তৱতাকে অস্বীকাৰ কৰিব খোজা দেখা যায়। সেই ক্ষেত্ৰত ভাবিদীপ্য কৰাৰ কাৰণে বাস্তৱৰ বিৰুদ্ধে বস্তুগত দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব জগা হয়। কিন্তু সামগ্ৰিকভাৱে চিন্তাৰ প্ৰাধান্য আৰু বৈচিত্ৰ্যৰ সীমিত প্ৰকাৰ ধাৰণা ভাৰতীয় মনৰ মহামূল্যবান বৈশিষ্ট্য আৰু ভাৰতত বিকাশ লাভ কৰা সকলো সংস্কৃতিতে এইবোৰ প্ৰতিবিম্বিত হৈছে।

ভাৰতীয় মনৰ এইবোৰ বৈশিষ্ট্যই ভাৰতীয় জোকসকলৰ নৈতিক প্ৰমূল্যসমূহকো যথেষ্টভাৱে প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে। বস্তুতঃ আঁৰি ইতিমধ্যেই লক্ষ্য কৰিছো যে ইয়াৰ বিশেষ ধৰণৰ 'মৌজিক' ধাৰণা কৰণে ভাৰতীয় মনৰ পৰম বাস্তৱৰ অস্বতন্ত্ৰক উচ্চতম মূল্য দিয়ে আৰু বাস্তৱবিকি প্ৰমূল্যসমূহক মিলিত হান দিয়ে। একেধৰেই প্ৰকাৰ ধাৰণাক জীৱনৰ মূলমন্ত্ৰ হিচাপে লোৱাৰ ফলত ভাৰতীয় মনে সংগ্ৰামতকৈ সমসাময়িক নৈতিক মূল্যৰ ভেঁট হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। এই ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয় মন আৰু আধুনিক পাৰ্শ্বীভ্য মনৰ বৈপৰীত্য সুস্পষ্টভাৱে ওলাই পৰে। পাশ্চাত্য মনে বাহ্যিক আৰু ভাৰ্য বস্তুগত পৰিবেশৰাজত সংগ্ৰামৰ ওপৰত অত্যধিক নৈতিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু প্ৰকৃতিক জয় কৰাটো সাংস্কৃতিক প্ৰগতিৰ সঁচা-কাঠি বুলি গণ্য কৰে। আনহাতে, ভাৰতীয় মনৰ বিকাশেই হৈছে উচ্চ জজবাৰু, সন্তুষ্টি, প্ৰচুৰ উৎপাদন আৰু সমস্ত বোগাযোগ ব্যৱস্থাবে পৰিপূৰ্ণ এক পৰিবেশৰ সাজত। প্ৰকৃতিৰ জনত ইয়াৰ বাস্তৱিক সম্পৰ্ক সেয়ে সংগ্ৰামৰ নহয়, সমৰ্থনৰ। ইয়াৰ মৌজিক নৈতিক সচেতনতাই সেয়ে পৃথিৱীখন বাহ্যৰে বৃত্ত কৰি পৰাভূত কৰিবলগীয়া কুশক্তিৰে পৰিপূৰ্ণ বুলি ধাৰণা নকৰে, বৰং এনে এখন ঠাই বুলি গণ্য কৰে য'ত জয় আৰু সমস্ত বিধি সক্ৰিয় আৰু য'ত বাহ্যৰে মিহৰি জীৱনক বাল খুৱাই ল'ব লাগিব। যদি বিকলভাৱে বৈদ্যে এই সমসাময়িক অস্বতন্ত্ৰক স্বীকাৰ কৰি উচ্চতম প্ৰমূল্যৰ পোহৰত উপভুক্তভাৱে পৰিচালনা কৰা হয়, তেন্তে ই এক

শক্তিশালী আৰু ব্যৱহাৰিক আদৰ্শৰূপে পৰিগণিত হ'ব। অস্তথা ই অদৃষ্টবাদ আৰু কৰ্মবিমুক্ততালৈ পৰ্য্যবসিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা।

যি মনৰ ওপৰত গভীৰ চিন্তাই প্ৰভুত্ব কৰে, তেনে মনত আবেগ আৰু কামনা বিশেষ শক্তিশালী নহ'ব বুলি আশা কৰা হয়। কিন্তু ভাৰতীয় মনৰ প্ৰকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত ই সম্পূৰ্ণ তেনে নহয়, ই আবেগপ্ৰৱণ আৰু কল্পনাপ্ৰৱণ। আবেগিকতা আৰু ইম্প্ৰিমেণ্টাৰিতা ভাৰতীয়ৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্য, কিন্তু এই প্ৰৱণতাসমূহ চিন্তাদৰ্শী মনোভাৱৰ বিৰুদ্ধ বুলিয়েই ইবোৰক দমন কৰাৰ এটা প্ৰবল চেষ্টা সদায় লক্ষ্য কৰা যায়। যুক্ত বিহাৰ আৰু অৱদমনৰ, আত্ম সন্তোষ আৰু আত্ম-নিগ্ৰহৰ এই জোৱাৰ তাতা ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত আমি নিৰন্তৰ দেখা পাওঁ আৰু জনসাধাৰণৰ জীৱনত বিবোৰ সময়ত আত্ম বজনে প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে সেইবোৰেই দেশখনৰ নিকটতম যুগ। অৱশ্যে, এনেবোৰ যুগৰ পিছে পিছে সদায়েই আহিছিল এক স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া আৰু আত্ম নিগ্ৰহৰ কাল যি পূৰ্ণভাৱে কদৰ্ঘাতা দূৰ কৰি আত্মক গুৰু কৰিছিল আৰু তাক পুনৰ স্বাভাৱিকতা দান কৰিছিল।

সাৰ্বজনিকভাৱে আমি দেখোঁ যে দেশখনৰ বেছিভাগতে বতৰৰ পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত এটা নিয়মাত্মকতা আৰু অন্তৰ্গত আছে। বৰষুণৰ পৰিমাণ বিভিন্ন বছৰত যথেষ্ট পৃথক হ'ব পাৰে, তাৰ বাহিৰে জলবায়ু স্থিৰ। প্ৰতিটো ঋতু নিৰ্দিষ্ট সময়ত আৰম্ভ হয় আৰু তাৰ উত্তৰা নিৰ্ধাৰিত সীমাৰ ভিতৰতে হ্ৰাস-বৃদ্ধি হয়। প্ৰাকৃতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ স্বাভাৱিক গতিত ব্যাঘাত ঘটোৱা ভয়াবহ প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগবোৰ কম। অধুপাত নহয় আৰু ভূমিকম্পও সামান্য আৰু পাতলোৱা। মধ্যযুগীয় ধৰণৰ দুৰুহা বা বা-মাৰলিৰ বাহিৰে আন কোনো প্ৰচণ্ড ধৰণৰ প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ অভিজ্ঞতা জনসাধাৰণৰ নাই। প্ৰাকৃতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ এই সুদীৰ্ঘ, অব্যাহত আৰু নিয়মাত্মকতা গতিয়ে ভাৰতীয় মনক কিদৰে প্ৰভাৱিত কৰিছে? সম্ভৱতঃ ইয়াৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ফল হ'ল এই বোধ যে নৈতিক বিধিসমূহৰ ক্ৰিয়া ঠিক প্ৰাকৃতিক বিধিৰ দৰেই অব্যাহত আৰু নিৰন্তৰ। আদিম অৱস্থাত যাহুহে নৈতিক আৰু প্ৰাকৃতিক জগতৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাৰাখে। প্ৰকৃতিৰ পৰ্য্যবেক্ষণৰ ওপৰতে সম্পূৰ্ণভাৱে ভাৰ নৈতিক ধাৰণাসমূহ ৰচিত হয়। সেয়ে আৱলম্ব্যপৰাই ভাৰতীয় মনে দৃঢ়ভাৱে এই বিশ্বাস গ্ৰহণ কৰিছে যে প্ৰতিটো কামৰে নৈতিক ফলাফল ঋতুৰ গমনাগমনৰ দৰে অনিবাৰ্য আৰু সুনিৰ্ধাৰিত। কৰ্মকৰ্মৰ বিশ্বাস—যি অদৃষ্টবাদলৈ অধঃপতিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে—প্ৰকৃত অৰ্থত ভাৰতীয় মনে

ধাৰণা কৰি লোৱা নৈতিক বিধি আৰু প্ৰাকৃতিক বিধিৰ ক্ৰিয়াৰ মাজত সংযোগক। ইয়াৰ মূল কথা হ'ল এইটোৱেই যে মানুহৰ কামৰ ফলাফল লাভ হয় বাস্তৱ পৃথিৱীত, এই ফলাফল কিছু পৰিমাণে বিধিৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে ধাৰ ওপৰত মানুহৰ হাত নাই। স্পষ্টত তদ্ব হিচাপে ইয়াত আপত্তিজনক একো নাই। কিন্তু বিদৰে ভাৰতীয় মনত উপস্থিত থকা বৈবাগ্যৰ উপাদানে অৱক্ষয়ৰ কালত নিষ্ক্ৰিয়তাৰ জন্ম দিব পাৰে, সেই দৰেই কৰ্মফলৰ প্ৰত্যয় অতি সহজে অদৃষ্টবাদলৈ পৰ্যাবসিত হ'ব পাৰে।

পৃথিৱীৰ এই অংশত প্ৰাকৃতিক বিধিসমূহ যি নিৰন্তৰতা আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰাতিতাবে সক্ৰিয়তাৰপৰা ভাৰতীয় মনৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য উদ্ভৱ হৈছে, সি হ'ল এয়ে যে ভাৰতীয় মনত দেখা দিয়া চিন্তা আৰু কামৰ অন্ত্যাসৰ পৰিবৰ্তনসমূহ ধীৰ, আকস্মিক নহয়। আন কথাত, ইয়াৰ অস্তিত্বৰ বিধি বিৱৰ্তন, বিপ্লৱ নহয়। কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে ভাৰতীয় মন কোনো বিৰাট পৰিবৰ্তন গ্ৰহণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ বা যে এনে পৰিবৰ্তনৰ বাবে ইয়াক সহায় দীৰ্ঘ সময়ৰ প্ৰয়োজন। আমি যাদু ক'ব খুজিছো যে পৰিবৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াটো প্ৰতি পৰ্যবেক্ষণে অল্পভৱ কৰিব পাৰি আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন স্তৰ পৰিকাৰভাৱে নিৰ্দেশ কৰিব পাৰি। বিৱৰ্তন আৰু বিপ্লৱৰ মাজত প্ৰধান পাৰ্থক্য হ'ল, বিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত আমি শিকলিডালৰ সকলো গাঁঠি বা আঙঠি দেখা পাওঁ, কিন্তু বিপ্লৱৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান আঙঠি ধৰি পৰা নাযায় আৰু সেয়ে যেতিয়া শিকলিডাল সম্পূৰ্ণ হয়, তেতিয়া এক আকস্মিক আৰু তীব্ৰ মানসিক চমক অৱলুভত নহয়। নতুন আদৰ্শ বা আন্দোলনৰ প্ৰতি ভাৰতীয় মনৰ প্ৰতিক্ৰিয়া সচেতন আৰু ধীৰ হোৱা কাৰণে ই এনে তীব্ৰ চমকৰপৰা বেছাই পাই আহিছে।

ইতিমধ্যে আমি দেখিছো কেনেকৈ দেশৰ উচ্চ,—আৰু কিছু অংশত মধ্যমীয়াতাবে তন্ত্ৰ,—জলবায়ু, ভূমিৰ উৰ্বৰতা আৰু পানীৰ প্ৰাচুৰ্য্যই ভাৰতবৰ্ষক কৃষি-উপযোগী কৰি তুলিছে। সেয়ে, ভূমিকৰ্ষণৰ বাবে আদিমতম সঁজুলিবোৰ আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ লগে লগেই কৃষি-কাৰ্য ইয়াত আৰম্ভ হৈছিল। অতি আদিতে কৃষি কাৰ্য্য গ্ৰহণ কৰা জাতিসমূহ নিয়মত: মাতৃপ্ৰধান আৰু পৰিয়াল আৰু সামাজিক জীৱনৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ আকৰ্ষণ গভীৰ আৰু প্ৰবল। যিটোৰ জাতি আদিতে প্ৰেৰণক চৰিত্ৰৰ আছিল তেওঁলোকতকৈ এই জাতিবোৰৰ ভিতৰত সাংস্কৃতিক বিকাশৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় গঠনমূলক গুণসমূহ অধিক স্পষ্ট। তেওঁলোক অধিক শান্তিপ্ৰিয় আৰু দৰৱী অন্তৰৰ। সেই কাৰণেই দেশৰ কোনো কোনো অংশত, উদাহৰণস্বৰূপে সিদ্ধ উপত্যকাত, আৰ্যাসকলৰ

অভ্যুদয়ৰ কেইবাহাজাৰো বছৰৰ আগতেই সংস্কৃতিৰ বিকাশৰ আৰম্ভণি কৰাৰ কথা বাধ্যনিক স্তৰ পাইছিল। পিছলৈ, বহুতো প্ৰৱন্ধক আৰু যোদ্ধা ব্যক্তি দেশখনলৈ আহে আৰু ভেট্‌লাকৰ সংশ্লিষ্ট জাতীয় মাননিক-প্ৰকৃতি যথেষ্ট পৰিমাণে পৰিৱৰ্তিত হয়। কিন্তু পাৰিবাৰিক জীৱনৰ প্ৰতি গভীৰ আস্থাভূতি, শান্তিপ্ৰিয়তা আৰু বৰষুণেৰে আদি গুণ সদায়েই ভাৰতীয় চৰিত্ৰৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হৈ আছে আৰু থাকিব।

দেশৰ উন্নয়ন আৰু ৰাজনৈতিক সৌখ নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰত কবি-জীৱন আৰু সাধাৰণ ভৌগোলিক অৱস্থাসমূহে ডাঙৰ ভূমিকা লৈছে। স্পষ্টতঃ কৃষিপ্ৰধান দেশত জনসংখ্যা কেইখনমান মহানগৰতে যাত্ন সন্নিবিষ্ট নহয়, বৰং গাঁওবিলাকতহে সিঁচৰতি হৈ থাকে। আনকি আজিও ভাৰতবৰ্ষত মহানগৰৰ সংখ্যা তুলনামূলকভাৱে কম আৰু জনসংখ্যাৰ শতকৰা আশীভাগ গাঁৱত বাস কৰে আৰু এই গাঁওবিলাকো অধিকাংশই বহু দূৰে দূৰে অৱস্থিত। প্ৰাচীন যুগৰ শেষত, ঐতিহাসিকসকলৰ মতে, দেশৰ জনসংখ্যা ১০০,০০০,০০০ তকৈ অধিক নাছিল, আৰু সেয়ে, জনসংখ্যা নিশ্চয় অধিক সিঁচৰতি হৈ আছিল আৰু গাঁওবিলাকে অধিকতৰ দূৰত্বত অৱস্থিত আছিল। এনে অৱস্থাত ৰাজনৈতিক বিকাশ বিকেন্দ্ৰীকৰণমুখী হয় আৰু সেয়ে প্ৰথম আৱলম্বিতৰূপৰা বৃদ্ধিসকলৰ আগমনলৈকে গাঁৱেই আছিল বিনিয়োগী ৰাজনৈতিক গোট আৰু ইয়াতেই প্ৰায় সমাজৰ স্বাভাৱিক গণতন্ত্ৰ-প্ৰৱণতাৰ গাঁওসত্তা বা পঞ্চায়েতৰ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। কিন্তু আন কিছুমানে পৰিস্থিতিৰ বাবে এই গণতন্ত্ৰ স্থানীয় পৰ্যায়তে আবদ্ধ হৈ ৰ'ল।

এতেকে সম্পূৰ্ণ বিকাশ লাভ কৰিব নোৱাৰিলেও গণতান্ত্ৰিক অনুষ্ঠানৰ ভ্ৰণ এটি ভাৰতত চিৰকালৈ আছিল। আন এটা উল্লেখযোগ্য কথা হ'ল যে বহিঃ সাধাৰণত দেশখনে বহু লক্ষ লক্ষ ৰাজ্যত বিভক্ত আছিল আৰু আনকি বেতিয়া কোনো সুবিস্তৃত সাম্ৰাজ্যও স্থাপিত হৈছিল, দেশখনে এখন শিথিল যুক্তৰাজ্য হিচাপেহে কাম কৰিছিল। ভাৰতীয় জনৰ বাবে ৰাজনৈতিক ঐক্যৰ আদৰ্শটোৰ আকৰ্ষণ ইমানেই বেছি আছিল যে কোটিয়া, মল্ল, বিষ্ণু, ধাৰ্মপুত্ৰ আৰু অন্যান্য ভিন্ন ভিন্ন মতপন্থী ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে আগবঢ়োৱা বাস্তৱ তত্ত্বসমূহত এটাই সামাৰণ আদৰ্শ বিৰাজ কৰিছিল, যি হ'ল : আদৰ্শ শাসনকে দেশৰ ভিতৰত থকা ৰাজ্যসমূহে জয় কৰি সকলোবোৰকে এক তন্ত্ৰৰ তন্ত্ৰলৈ অনা প্ৰয়োজন। একে সময়তে, বিজয়ী ককাই বিজিত ৰাজ্যৰ শাসনভাৰ বাৰংবাৰিঅৰ কোনো লক্ষ্যৰ হাতত দিয়া উচিত আৰু সেই ৰাজ্যৰ প্ৰাচীন সামাজিক বীজীভূত সংস্কৃতিৰ কথা উচিত। এনেকৈয়ে ৰাজনৈতিক সংস্কাৰৰ বিকাশৰাও আনি বোকাৰে

বৈচিত্ৰ্যৰ সাক্ষ্যক একেই আৰ্হীই ভাৰতীয় মনটোক অধিকাৰ কৰি আছে।

ভাৰতীয় মন আৰু মানসিক প্ৰকৃতিৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য ইয়াৰ বিশেষ প্ৰাকৃতিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰিছে। 'ভাটক' দেখুওৱাটোৱে 'গণন' উপস্থাপনকেইটা দিয়া হৈছে। এইবোৰ হাৰী আৰু উমৈহতীয়া উপাদান হিচাপে ভাৰতত জন্ম হোৱা বা বাহিৰৰপৰা আহি ভাৰতত বিকাশ লাভ কৰা সমস্ত সংস্কৃতিতে বিয়পি পৰে। এই উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যবোৰৰ যোগেৰে হ'ল ভাৰতীয়-মন আৰু ব্যক্তি-জীৱনৰ জগত। ইয়াৰ সন্মূল একে। ইয়াৰ কৰ্ম কৰিব পাৰি, বিকাশ কৰিব পাৰি, পৰিৱৰ্ত্তন লাভিব পাৰি, কিন্তু সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিৱৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰি।

কিন্তু প্ৰাকৃতিক-সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ প্ৰভাৱ সংস্কৃতিক পটনৰ উপাদানসমূহৰ ভিতৰত এটা উপাদানহে বাস্তৱ উপাদান। আনটো শুকনুপূৰ্ণ উপাদান। হ'ল আদৰ্শভাৱ, অৰ্থাৎ উন্নতৰ প্ৰযুক্তাৰোপৰপৰা উন্নত হোৱা আদৰ্শ, বিবাদ আৰু নীড়িলবুহ। আমি দেখিছো যে এই পিছৰ বিৰূপ উপাদান কোনো বিশেষ ঐতিহ্য নহয়, বৰং ই এখন দেশ বা এটা জাতিৰপৰা আন আন দেশ বা জাতিলৈ গতি কৰিব পাৰে আৰু কৰে। আমি যদি পৃথিৱীৰ ইতিহাসটো চুই কিওঁ, তেন্তে কোনো ধৰ্ম বা ধাৰ্মিক পদ্ধতি বা কোনো বাৰ্জনৈতিক বা অৰ্ধনৈতিক ভাৱ পৃথিৱীৰ এটা অংশত উদ্ভৱ হৈ নহয় যি জগে জগে আন ঠাইলৈ বিয়পি পৰাৰ অজন্ম উপস্থাপন দেখা পাব। বিভিন্ন অঞ্চলৰ ভৌগোলিক পৰিবেশত অৱস্থান কৰা বিভিন্ন সংস্কৃতিয়ে 'সিহঁত' বিশেষ প্ৰয়োজন আৰু পৰিবেশ অনুসৰি আংশিক বা পূৰ্ণভাৱে এইবোৰ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

সেয়ে, বেতিয়া আমি ভাৰতীয় মনটোৰ আদৰ্শগত বিশটোব কৰা বিশ্লেষণ কৰোঁ, তেতিয়া আমি স্পষ্ট ৰাখিব লাগিব যে প্ৰথমজ, বিদ্যোৎপাদনই ভাৰতীয় মনটোক গঢ় দিছে সেই সকলোবোৰ এই দেশৰে সৃষ্টি নহয়, তাৰ কিছুমান বাহিৰৰপৰা আহিছে। দ্বিতীয়তঃ, এইবোৰ আদৰ্শই দেশখনৰ অসমসামান্য বিভিন্ন শোণী আৰু শ্ৰেণীক বিভিন্ন যাত্ৰাত প্ৰত্যাহ্বিত কৰিছে। কলমৰূপে আমি ভাৰতত বিভিন্ন ধৰ্ম আৰু পদ্ধতি দেখা পাম; কিন্তু এইবোৰ আদৰ্শৰ এটা বিশেষ অংশ উমৈহতীয়া মনটোৰ সাক্ষ্যক বীণ। সেই আৰু লিয়েই দেশৰ বিভিন্ন অংশৰ অসমসামান্য পৰিৱৰ্ত্তন লাভিব পাৰিব। ভাৰতবৰ্ষৰ সাংস্কৃতিক বৃদ্ধী অধ্যয়ন কৰিলে দেখা পাম যে বেতিয়াই কোনো নতুন বৈশিষ্ট্য আৱেগজন উদ্ভাৱ কৰিছে বা বাহিৰৰপৰা ইয়ালৈ আহিছে, তেতিয়াই সাময়িকভাৱে পাৰ্থক্যসমূহ-ভিত্তিক হৈ পৰে। কিন্তু গোন্ধলোৱাই 'ভাৰতীয়' মনৰ বৈচিত্ৰ্যৰ সাক্ষ্য

এক সন্ধানৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয় আৰু কিছুসময়ৰ পিছত বিগৰীত উপাদানসমূহৰ সময়ৰ দৰ্শন এক নতুন সংস্কৃতিৰ ভেটি নিৰ্মিত হয়। এক উন্মেষজাতীয় সংস্কৃতিৰ সাম্প্ৰতিক সময়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ হ'লে এই সময়ত জাতীয়তাবাদ বিভিন্ন সময়ত কিদৰে সমাধান কৰা হৈছিল তাক আমি জনা প্ৰয়োজন।

আনন্দেশ্বৰ দৰেই ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসক তিনিটা যুগত ভগাব পাৰি। প্ৰাচীন, মধ্য আৰু আধুনিক। কিন্তু এইটো মনত ৰখা প্ৰয়োজন যে ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এই তিনিটা যুগ সময়ৰ হিচাপত যুগোপৰ এই তিনিটা যুগৰ লগত নিমিলে। ভাৰতৰ প্ৰাচীন যুগ আৰম্ভ হয় খৃষ্টপূৰ্ব প্ৰায় 5000 বছৰত আৰু ই দশম শতিকাৰ শেষলৈকে চলে, মধ্যযুগ চলে অষ্টাদশ শতিকাৰ আৰম্ভলৈকে আৰু সেয়ে আধুনিক যুগ মাত্ৰ তিনি শতিকাহে পূৰণি।

প্ৰাচীন যুগৰ আৰম্ভণিৰ প্ৰায় এহেজাৰ বছৰমান পিছত পোনপ্ৰথমে ভাৰতত এক জাতীয় সংস্কৃতি প্ৰতিষ্ঠিত হয়। ই হ'ল প্ৰাক-আৰ্য আৰু বৈদিক-আৰ্য সংস্কৃতিৰ পাৰস্পৰিক আন্তঃক্ৰিয়াৰ ফল হিচাপে সৃষ্টি হোৱা বৈদিক হিন্দু সংস্কৃতি। কিছুকালৰ পিছত এই সংস্কৃতিৰ কিছুমানে দিশৰ বিকল্পে প্ৰতিক্ৰিয়া হয় আৰু বৌদ্ধধৰ্মই এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতিৰ ভেটি নিৰ্মাণ কৰে। যদিও বৌদ্ধধৰ্মই ভাৰতীয় মনৰ ওপৰত এক গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে, ইয়াৰ ওপৰত ৰচিত হোৱা সংস্কৃতি জাতীয় সংস্কৃতি হিচাপে বেছিকাল তিষ্ঠিব নোৱাৰিলে। ইয়াৰ অৱক্ষয়ৰ পিছতে এক নতুন হিন্দু সংস্কৃতিৰ উত্থান ঘটে, ইও আকৌ দেশৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ বহু বৈপৰীত্য ভৰা ভাৱনাৰ সময়স্বৰূপ ফল। পূৰ্বৰ বৈদিক হিন্দু সংস্কৃতিৰপৰা পৃথক কৰিবলৈ ইয়াক পৌৰাণিক সংস্কৃতি বুলি ক'ব পৰা যায়। প্ৰাচীন যুগৰ শেষত, মুছলমানসকল অহাৰ বহু আগেয়ে, ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক জীৱন আকৌ বিশৃঙ্খল হৈ পৰে। কিন্তু দিল্লীত মুছলমান চুলতানসকলৰ ৰাজত্ব আৰম্ভ হোৱাৰ পিছত সংমিশ্ৰণ আৰু সংহতিৰ প্ৰক্ৰিয়া পুনৰ নতুনকৈ আৰম্ভ হয় আৰু যোগল যুগ আৰম্ভ হোৱাৰ সময়লৈ হিন্দু মুছলমান সংস্কৃতিৰ মহান সৌধ হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি নিৰ্মিত হয়। এইবাৰ এটা নতুন আৰু তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বৈশা্লভ্যই দেখা দিলে। হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি ধৰ্মৰ ওপৰত নহয়, ৰাজনৈতিক অৰ্থত একধৰণৰ অস্পষ্ট জাতীয় চেতনাৰ ওপৰত তিষ্ঠি কৰি গঢ়ি উঠিল।

এই প্ৰক্ৰিয়াটো আৰ্যসকলৰ আগমনৰপৰা যোগলযুগৰ শেষলৈকে জাতীয় সংস্কৃতিৰ বিকাশৰ সকলো পৰ্যায়ৰে এটি চমু পৰ্যবেক্ষণ কৰিবলৈ আগবাঢ়িছো। তাৰ পিছত

মই আলোচনা কৰিম কেনেকৈ ব্ৰটিছৰ অধ্যয়নৰ লগে লগে পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ প্ৰাধিক্ৰমই
 জাতীয় সংস্কৃতিক পশ্চাৎভূমিলৈ ঠেলি দিলে আৰু কিয় ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য
 সংস্কৃতিৰ সংস্পৰ্শত এনে কোনো নতুন মিশ্ৰণ সৃষ্টি নহ'ল যি এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতিৰ
 ভেটি তৈয়াৰ কৰিব পাৰিছেহেঁতেন। তাম পিছত মই সাংস্কৃতিক ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক
 আলোচনাসমূহৰ গতিধাৰাৰ বুজ ল'বলৈ চেষ্টা কৰিম আৰু পূনৰ্ধাৰ এক সমৃদ্ধ,
 সংহতিপূৰ্ণ জাতীয় সংস্কৃতি সৃষ্টিৰ বাবে কোন দিশে এই আলোচনাসমূহ পৰিচালিত কৰা
 উচিত তাক আলোচনা কৰিম।

উৎস : সিন্ধু উপত্যকাৰ সংস্কৃতি

(খৃ. পূ. ৪২৫০—খৃ. পূ. ২০০০)

কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে ঐতিহাসিকসকলৰ মাজত সাধাৰণ ধাৰণা আছিল যে ভাৰতত সংস্কৃতিৰ মাধ্যমিক পৰ্যায় আৰম্ভ হয় খৃ পূ প্ৰায় ১৫০০ বছৰত, আৰ্যসকলৰ অত্যাধিক পিছত, ইয়াৰ ফলত প্ৰাচীন সংস্কৃতিসমূহৰ ভিতৰত ভাৰতীয় সংস্কৃতিক সৰ্বকনিষ্ঠ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। কিন্তু এই শতিকাৰ প্ৰথম ভাগত, ভাৰতৰ পুৰাতন বিভাগে পশ্চিম পঞ্জাবৰ হৰপ্পা আৰু লিহু প্ৰদেশৰ মহেঞ্জোদাৰোত কৰা খনন কাৰ্য্যৰ ফলত এই চৰণকাৰ তথ্য আৱিষ্কৃত হ'ল যে তাতকৈও বহু আগতেই, ব্ৰ'ঞ্জ যুগতেই, লিহু নদীৰ উপত্যকাত যথেষ্ট উন্নত এক নাগৰিক সভ্যতা বিৰাজ কৰিছিল। দেশৰ আন অংশত কৰা পৰৱৰ্তী খনন কাৰ্য্যই এতিয়ালৈকে দেখুৱাইছে যে অঞ্চল হিচাপে এই সভ্যতা সমগ্ৰ পঞ্জাব, লিহু, বেলুচিস্তান আৰু কাথিৱাৰৰ এটা ডাঙৰ অংশকে ধৰি একালে পশ্চিম উত্তৰ প্ৰদেশলৈ আৰু আনকালে পশ্চিমৰ উপকূলীয় অঞ্চলৰে দক্ষিণ ভাৰতৰ এটা অংশলৈকে বিস্তৃত আছিল। খৃ পূ প্ৰায় ৪০০০ বছৰতে এই সংস্কৃতিয়ে উৎকৰ্ষৰ চৰম বিন্দু লাভ কৰিছিল বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে। কিন্তু তাৰো অন্ততঃ দুশ পঞ্চাছ বছৰৰ আগতে এই সংস্কৃতি প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল আৰু নিশ্চয় খৃ পূ প্ৰায় দুহেজাৰ বছৰলৈকে বৰ্তি আছিল, তাৰ পিছত সম্ভৱতঃ পশ্চিমবৰ্ষা অহা বৰ্ষৰ আক্ৰমণকাৰীৰ হাতত ই সম্পূৰ্ণৰূপে ধ্বংস হয়। সেয়ে ইয়াৰ, চুমেৰীয়া, বেবিলনীয়া, প্ৰাচীন ইজিপ্ত আৰু প্ৰাচীন চীনৰ সংস্কৃতিৰ দৰে পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম সংস্কৃতিসমূহৰ লগতে এই সংস্কৃতিক গণ্য কৰা উচিত। দক্ষিণ ভাৰতৰ দ্ৰাবিড়সকলৰ লিহু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ লগত বনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল আৰু খৃ পূ প্ৰায় দুহেজাৰ বছৰতে তেওঁলোকে এক উচ্চ পৰ্যায়ৰ সাংস্কৃতিক জীৱন আৰম্ভ কৰিছিল, আৰ্যসকলৰ অত্যাধিক পূৰ্বে উন্নত ভাৰত বেতিয়া অঞ্চলৰত নিবাসিত আছিল, তেতিয়া তেওঁলোকেই কেইবা-শতিকো ধৰি সভ্যতাৰ বৰ্ত্তমান প্ৰেক্ষাপট কৰি ৰাখিছিল। সেই কাৰণে আদি

ক'ন পোতায়ে তে অকলসই পঁচ হোলায় কহিব পূর্বে ইহান আকলসিবশাই কহ-বেছি পবিত্রতা এক উচ্চ সাংস্কৃতিক জীবন অবতারণা রাখিছে। চীকন কহিবে জ্ঞান কেউনা জ্ঞানিবে হেনকত এয়ে অব্যাহতভাবে বীর্ণকর যোবা সত্যজ্ঞের উদ্বোধন মাই। চার-অন্-খার্বাভর মতে মহেজ্ঞানযো আক হুলাত পোতা প্রাচীন নগরন তদাভশেবে ফেবুয়াইছে যে এই নগরনাগী জেংকনকনন হুলাত জীবনন খানকও প্রাচীন সেমিকনীয় আক ইমিটৌয়লকনন জীকনন মানদণ্ডতক উচ্চতর আক চুৎকৌয়লকনন মানদণ্ডন সরণকাবর আছিল। এই নগরনগেব আছিল কুহন আক নিয়মিত বহন পথ, জলবিকনন বজা আক কল্লা পানীৰ নর্গদাব জাটন পবিত্রকিত মাহুয়াবে সম্পূর্ণ। এই কথাই ফেবুয়ায় যে তেওঁজোক কেবল পথ-মাট নির্মাণ বিষয়তে মথেষ্ট আগ্রহকিত হাত কবা নহিহ, নগর-পবিত্রকননাব বিষয়েও তেওঁজোকনন কিছু ধারণা আছিল আক জাত পৌবজ্ঞতা বা জোকেন ব'উব দবে কিছুমান ক্রান্তিক সম্পর্কন আছিল। মহেজ্ঞানযো আক হুলাত পুখাতঅবিকর আবিধাবর ভিত্তকত মাটি, তার আক ব'জবে নির্মিত আছিল, অল্প আক মাচন আদি পোতা গৈছে। কিছুমান জাটন বহু বং কল। পোতা জাট আক ব'জবে নির্মিত মাহুহ আক অল্প বৃত্তি ওকুব পবিত্রনাগে পোতা গৈছে। এই বৃত্তিবিলাকন ভিত্তকত বিচনী আকৃতিন নিবজ্ঞান গিলা এটা অর্ধনর মাতীমূর্তি বেছিহ পোতা মাহ। ই ব'জ তেওঁজোকন আবাধ্য বেরৌমাহুহ বৃত্তি। কিন্তু সেই বৃগব কলান উচ্চ নিবর্ধন হ'ল জাঙ্গী, ব'ড়, হাতী, ন'হ, ধাব আদিব হুবি থকা বা বেখাচিত্র ঐক্য মোহনবোর। দোণ, আইমাব দবে কল মাটিক পাত্র আক কাঠন যণিব অকংকাব, হাতী পাঁতর পাশাভাট, চুনিব কাটা আদিবে সেই সবকন বিভিন্ন উচ্চকণ প্রগতিব অর্জা গিয়ে। চার-অন্-খার্বাভর মতে বিশেষকৈ বেশ আক ধন্য অকংকাবরোব ইহান শূন্যকভাবে নির্মিত হৈছিল আক ইহান বেছি বহন টেহিহ যে সেইবোর পাঁচ হোলাব কহিব আগব এক প্রাগৈতিহাসিক অকংকাবতক আছিল ন'ও ইটব কোমো লোণাধিব হোকাননগবা অহা অকংকাব কেলহে মাহে। কিন্তু জাটাইতক মন কহিব-জগীল কথা হ'ল যে কিছু উপভাষাব মাহুহে কপাহন যেতি কবিতকৈ শিকব ঐশিও কাণোব বোতা উচ্চকণে অতি তুলিছিল, বিট। তার বহু শক্তিকব শিষ্টকৈ অল্প ব্রেশন অজ্ঞাত-আছিল। যেচোপটৌয়ল, আবিধা আক গনিম এটিমাব জ্ঞান জ্ঞান বেশত কিছু উপভাষাব যোহন আবিধাবে অকত আক এইজোব বেশ মাহুত শিষ্টকৈ অল্প একা বাণিজ্যিক আক সাংস্কৃতিক সম্পর্ক কবা মাহুহ।

যিহেতু হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ যোহৰবোৰত অংকিত বেৰ্ণাচিহ্নবোৰৰ এতিয়াও অৰ্ধোদ্ধাৰ কৰিব পৰা হোৱা নাই, সেয়ে সিদ্ধ-উপত্যকাৰ প্ৰাচীন অধিবাসী সকলৰ মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক জীৱনৰ বিষয়ে আমি অতি সামান্যহে জানিব পাৰিছো। প্ৰাপ্ত তথ্য-প্ৰাপ্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আমি মাত্ৰ 'ক'ৰ পাৰো যে তেওঁ লোকৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু আচৰণ কিছু পৰিমাণে হিন্দুধৰ্মত প্ৰতিফলিত হৈছে। যোহৰ বোৰত অংকিত চিত্ৰই প্ৰমাণ দিয়ে যে তেওঁলোকে শক্তি বা দেৱীমাতৃক পূজা কৰিছিল আৰু ছাগলী আৰু অস্তান্ত জন্তু তেওঁৰ আগত বলি দিছিল। সন্দেহ নাই যে হিন্দুসকলে এই উভয় ৰীতি তেওঁলোকৰপৰা আহৰণ কৰিছে। কিছুমান যোহৰত শিৱৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা প্ৰক্ৰম দেৱতাৰ প্ৰতিকৃতি পোৱা গৈছে। এনে এটা যোহৰত তেওঁক তিনিখন মূখ থকা আৰু শিং থকা শিৱস্বৰ্ণাণ শিঙা ৰূপত দেখা গৈছে, পৰৱৰ্তীকালত হিন্দুসকলে এই শিৱস্বৰ্ণাণৰ পৰিবৰ্তে ত্ৰিশূল ব্যৱহাৰ কৰে। নদী, জন্তু, গছ আৰু আঁহত গছৰ পৃষ্ঠাৰ উৎপত্তি এই যুগতে হয়। জন্তুবোৰৰ ভিতৰত বাঁড়, ম'হ, বাঘ আৰু হাতীক সম্ভৱতঃ পবিত্ৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। হিন্দু পৌৰাণিক কাহিনীসমূহত বাঁড় হ'ল শিৱৰ বাহন। সূৰ্য্যৰ প্ৰতীক হিচাপে স্বস্তিকা আৰু চক্ৰৰ ব্যৱহাৰো সেই যুগৰপৰাই আৰম্ভ হৈছে। কোনো কোনো পণ্ডিতে ভাবে যে ঋগ্বেদৰ শিক্ষাৰ সৈতে অমিল যজুৰ আৰু অথৰ্ব বেদত দিয়া ভূতপ্ৰেত আৰু বাতুৰ প্ৰতি গুৰুৱা সিদ্ধ-উপত্যকা সভ্যতাৰ পৰম্পৰাৰ প্ৰভাৱতে সম্ভৱ হৈছিল। এই সভ্যতাৰ উৎপত্তি আৰু নিৰ্মাতাসকলৰ সম্পৰ্কে বৰ্তৰ পাৰ্থক্য আছে। কিছুমানে তেওঁলোকক প্ৰব্ৰজনকাৰী আৰ্য বা চুৰেৰী আৰু কিছুমানে তেওঁলোকক দ্ৰাৱিড় বুলি ভাবে। কিন্তু বেছিভাগ পণ্ডিতেই একমত যে তেওঁলোক ভূমধ্যসাগৰৰ উপকূলীয় জাতিবোৰৰ লগত সংশ্লিষ্ট প্ৰাচীন অষ্ট্ৰিক জাতি। কিন্তু ন্যায়মিক সভ্যতাৰ পৰ্য্যায়লৈ অহাৰ আগতে তেওঁলোক বহু শক্তিকা ধৰি ভাৰতত বাস কৰিছিল বাৰ ফলত, চুৰেৰীৰ সংস্কৃতিৰ লগত কিছু বিল থকা সত্ত্বেও, তেওঁলোকৰ সংস্কৃতি মূলতঃ ভাৰতীয় হৈ পৰিছিল। খুব সম্ভৱ, অধিকন্তু গৱেষণাৰ বোগেৰি সিদ্ধ-উপত্যকা সভ্যতাৰ সম্পূৰ্ণ চিত্ৰ এটি পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিলে, আমি তাত পৰৱৰ্তীকালত প্ৰতিষ্ঠা হোৱা সাৰ্বজনীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ যৌগিক বৈশিষ্ট্যবোৰ দেখা পাম।

আমিক এতিয়াও এনে বিশ্বাসৰ সপক্ষে বহুত হুক্তি আছে যে শেষ তত্বত সিদ্ধ-উপত্যকা সভ্যতা দ্ৰাৱিড় সভ্যতাৰ সৈতে বন্নিষ্ট হৈ পৰিছিল আৰু পক্ষস্বৰ্ণ-পৰম্পৰাৰ বাৰা গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল। পৰৱৰ্তী আলোচনাত আমি দেখা পাম যে

ভাৰতৰ জাতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰতি দ্ৰাৱিড়সকলৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আছে। সেয়ে, সাম্প্ৰতিক ভাৰতীয় সংস্কৃতিক গঢ় দিয়াত সিদ্ধ-উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ যদি কোনো প্ৰত্যক্ষ ভূমিকা নাছিল, তেন্তে দ্ৰাৱিড় সভ্যতাৰ যোগেদি নিশ্চয় ইয়াক পৰোক্ষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

দুটা সূঁতি : দ্ৰাবিড়ী সংস্কৃতি আৰু আৰ্য্যসকলৰ বৈদিক সংস্কৃতি

(খৃ: পূ: 2000—খৃ: পূ: 1000)

খৃ: পূ: প্ৰায় 2000 বছৰত যেতিয়া উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতত সিদ্ধ-উপত্যকাৰ সভ্যতা বৰ্ষৰ আক্ৰমণকাৰীসকলৰ ধ্বংস-ধ্বংসত বিধ্বস্ত হৈছিল, তেতিয়া দক্ষিণ ভাৰতত দ্ৰাবিড়ী তামিল সংস্কৃতিয়ে বিকাশৰ অতি উচ্চতৰ লাভ কৰিছিল। পুৰাতত্ত্বৰ আৱিষ্কাৰে সিদ্ধ উপত্যকাৰ সংস্কৃতি আৰু তামিল সংস্কৃতিৰ মাজত বাণিজ্যিক আৰু সাংস্কৃতিক আদান প্ৰদানৰ দীঘলীয়া কাল এটি নিৰ্দেশ কৰে। দাক্ষিণাত্য আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ আন আন অংশত এনে ধৰণৰ চিত্ৰভয় ৰখা পাত্ৰ আৰু আন মাটিৰ পাত্ৰ পোৱা গৈছে যিবোৰ মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাত ব্যৱহৃত পাত্ৰবোৰৰ সৈতে অৱিকল একে। সিদ্ধ-উপত্যকাত কৰা খনন কাৰ্য্যত প্ৰচুৰ লংঘ আৰু মুক্তা পোৱা গৈছে যিবোৰ নিশ্চয় দক্ষিণ ভাৰতৰ পৰা আহিছিল। বেলুচিস্থানৰ কিছু অংশত প্ৰচলিত ব্ৰহ্মী ভাষাত লিখতকৰা প্ৰায় পঞ্চাছ ভাগ দ্ৰাবিড়ী লক্ষ খকাটোৱে প্ৰবলভাৱে সূচায় যে প্ৰাগৈতিহাসিক কালত সিদ্ধ-উপত্যকা আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ মাজত বহুবিধ সাংস্কৃতিক সম্পৰ্ক আছিল। স্পষ্টতঃ এইটো নিশ্চয় খৃ পূ: প্ৰায় 2000 বছৰত সিদ্ধ-উপত্যকাৰ সভ্যতা ধ্বংস পোৱাৰ আগতেই ঘটিছিল আৰু সেই সময়ত দ্ৰাবিড়ী সভ্যতাই নিশ্চয় চৰম বিকাশ লাভ কৰিছিল বাৰ ফলস্বৰূপে ই এক উন্নত নাগৰিক সভ্যতাৰ ওপৰত গভীৰ ভাৱিক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰিছিল।

ঐতিহ্য অনুসৰি আৰি তামিল অতিৰ খৃ: পূ: 2500 বছৰলৈকে পিছুৱাই নিব পাৰি আৰু খৃ: পূ: 1000 বছৰৰো বহু আগতেই দক্ষিণ ভাৰতৰ পুৰণি ৰাজ্য, কাণাড়াপুৰম আৰু আধুনিক মাদ্ৰাইড ভিনিথম “লংগৰ” বা ঊচ্চ বিজ্ঞানৰ থকাৰ সূচপট প্ৰদৰ্শন আছে। প্ৰথম তামিল ব্যাকৰণ ৰেখক অগস্ত্য আছিল প্ৰথমখন “লংগৰ”ৰ

লেখকসকলৰ দ্বাৰা লিখিত। এটা ক্ৰিষ্টীয় শতাব্দীৰ ভিতৰত, তেওঁ আছিল উত্তৰ ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণত বৈদিক ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ অহা এজন আৰ্য প্ৰচাৰক। তেওঁৰ বাবলন দিয়াই ব্যাকৰণ, সাহিত্য, সংগীত, নৃত্য ইত্যাদিৰ ওপৰত এক বৃহৎ সংখ্যক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। এই গ্ৰন্থ-বোৰৰ ভিতৰত যু: পু: প্ৰায় 1000 বছৰত লেখা তল্কাশ্বিন্নাম নামৰ এখন গ্ৰন্থ এতিয়াও পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থ তামিল ব্যাকৰণৰ ওপৰত লিখিত, কিন্তু ই প্ৰাচীন ট্ৰাণ্ডিসকলৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ ওপৰত হুল্যবান আলোকপাত কৰিছে।

প্ৰাগৈতিহাসিক কালত, ট্ৰাণ্ডি সংস্কৃতিৰ আৰম্ভ আৰম্ভ হৈছিল দক্ষিণ ভাৰত সাম্প্ৰতিক দক্ষিণাত্য উপদ্বীপৰ বহু দক্ষিণতলৈকে বিস্তৃত আছিল। কালৰ গতিত, নিৰন্তৰ প্ৰবল ধুমুহাৰ ফলত ইয়াৰ বহু অংশ পানীৰ তলত ডুৱি যায়। এটা ট্ৰাণ্ডি সম্প্ৰদায় মাতৃ-প্ৰধান আছিল আৰু সাধাৰণত: সমস্ত ট্ৰাণ্ডি সমাজতে মাতৃক উচ্চ স্থান দিয়া হৈছিল। কোনো কঠোৰ সাম্প্ৰদায়িক ভেদ প্ৰথা নাছিল। কিন্তু পিছলৈ, কিছু জন্ম-মৃত্যু আৰু কিছু পৰিমাণে বৃত্তিমূলক বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হ'ল। দেৱী-মাতৃৰ উপাসনাই আছিল অত্যধিক মূল্যবান ধৰ্মীয় উপাসনা ব্যৱস্থা। বিভিন্ন গছ, বৈদ্য, প্ৰেত আৰু সাপ (নাগৰাজ) আদিৰো পূজা চলিছিল।

ট্ৰাণ্ডিসকলে সত্যতাৰ এক উচ্চশিখৰ লাভ কৰিছিল। কৃষি আৰু প্ৰযুক্তি-বিজ্ঞান তেওঁলোকে বৰ্ধিত ব্যাপ্তি লাভ কৰিছিল। জলসিঞ্চনৰ কাৰণে নদীৰ ওপৰত বান্ধ ৰিছিল আৰু প্ৰাচীৰেৰে ঘেৰা নগৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ উদ্যোগ, বিশেষকৈ কপাহী আৰু উলৰ কাপোৰৰ বয়ন, বং কৰণ, হুল্যবান পাথৰ খচিত লোহ আৰু কপৰ অলংকাৰ নিৰ্মাণ আদি বৰ্ধিত পৰিমাণে আগবঢ়াই আছিল। পূব আৰু পশ্চিম এচিয়াৰ দেশসমূহৰ লগত স্থল আৰু জলপথেৰে বাণিজ্যৰ প্ৰচলন হৈছিল। যু: পু: প্ৰায় 2000 বছৰত দক্ষিণ ভাৰত আৰু ইজিপ্তৰ মাজত সাংস্কৃতিক যোগাযোগৰ প্ৰমাণ আছে। ট্ৰাণ্ডিসকলৰ নিজস্ব জিপি, লংঘা আৰু দিনপঞ্জী আছিল। যি যুগত তেওঁলোকৰ তিনিখনকৈ উচ্চ বিজ্ঞান আছিল, সেই সময়ত পৃথিৱীৰ বাকী অংশত এনে বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্কে কোনো ধাৰণাই নাছিল, এই গুণাবল্যৰাই সাহিত্য আৰু বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে কৰা প্ৰগতিৰ বিচাৰ কৰিব পাৰি।

যু: পু: প্ৰায় 1500 বছৰত দক্ষিণত বেতিয়া ট্ৰাণ্ডি সত্যতাই উৎকৰ্ষ লাভ কৰিছিল, উত্তৰ-পশ্চিমত নিম্ন-উপত্যকা সত্যতাৰ ধাৰণা পৰৱৰ্তী অৱকালত যুগ শেষ হৈ আহিছিল আৰু প্ৰজন্মকাৰী আৰ্যসকলে জীৱনী-শক্তিপূৰ্ণ এক নতুন যুগ

সংস্কৃতিৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। আৰ্যাসকলৰ আদি আবাসভূমিৰ বিষয়ে যথেষ্ট বক্ত-পাৰ্থক্য আছে। পূৰ্বতে ধাৰণা কৰা হৈছিল যে তেওঁলোক মধ্য এচিয়াৰ আদি-বালী। কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত হোৱা পৰৱৰ্তী গৱেষণাৰ ফলস্বৰূপে কিছুমান পণ্ডিতে তেওঁলোকক স্বাণ্ডিনেভিয়াত আৰু আন কিছুমানে তেওঁলোকক ইউৰাল পৰ্বতৰ পূবে এচিয়াত পৰা কছদেশ ভাগত বাস কৰা লোক বুলি ধাৰণা কৰিছে। একমাত্ৰ নিশ্চিত-ভাৱে ক'ব পৰা তথ্যটো হ'ল যে তেওঁলোকে উত্তৰ পশ্চিম দিশেহি ভাৰতত প্ৰবেশ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ দেৱতাসকলৰ প্ৰতি গিবোৰ স্ততিগীত সেইবোৰ সম্ভৱ ভাৰতলৈ অহাৰ পিছতহে ৰচনা কৰা হৈছিল আৰু পিছত ঋগ্বেদত সন্নিবিষ্ট কৰিছিল। ঋগ্বেদ হিন্দুধৰ্মৰ এখন পবিত্ৰ গ্ৰন্থ মাত্ৰ নহয়, ই ভাৰতৰ ইতিহাসৰ আদিমতম দলিল। বহুতো ঐতিহাসিকে ভাবে যে ঋগ্বেদৰ স্ততিসমূহ খৃঃ পূঃ 1500 বছৰৰপৰা খৃঃ পূঃ 1000 বছৰৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল। এই পাঁচশ বছৰ কালত আৰ্য্যসকলৰ ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন ঋগ্বেদৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল। আজিও সেই যুগ সম্পৰ্কে আমাৰ সকলো জ্ঞানৰ উৎস হ'ল ঋগ্বেদ আৰু সেয়ে ইয়াক আমি বৈদিক সংস্কৃতিৰ যুগ বুলি কওঁ।

এই সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰ আছিল পূৰ্ব পঞ্জাবৰ যমুনা আৰু শতদ্ৰু নদীৰ মাজৰ ভূমিখণ্ড আৰু ক্ৰমশঃ ই পূব অভিমুখে দোৱাৰ অকল বা যমুনা আৰু গংগাৰ মাজৰ অঞ্চললৈ বিস্তৃত হৈ পৰিছিল। তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে দস্যু নাম দিয়া আদিবাসী জাতিবোৰক সম্পূৰ্ণভাবে পৰাভূত কৰিব পৰা নাছিল আৰু তেওঁলোকৰ জগত অনবৰতে বৃদ্ধত লিপ্ত হৈ আছিল। আৰ্য্যসকলে লৈ আহিছিল এক আদিম পৰিক্ৰমী সংস্কৃতি। কিন্তু তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শ আৰু আচৰণ, তেওঁলোকৰ হুহুৰ কোলল আৰু তেওঁলোকৰ কাব্যচৰ্চা যথেষ্ট পৰিমাণে উন্নত আছিল। ভাৰতত তেওঁলোকে কৃষক ৰূপে খিতাপি লাগি বাল কৰিবলৈ ল'লে আৰু তেওঁলোকৰ বৈজ্ঞানিক প্ৰজাতিয়ে নিজৰ নিজৰ কৃত্ৰ প্ৰাণ্য গণ্ডক্স প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে।

বজাৰ অধীনত জনজাতীয় প্ৰধানসকলৰ দ্বাৰা গঠিত সত্তা আৰু দৰিতি নামৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক অহুষ্ঠান দুটাই শাকলকাৰ্য্য চম্বাইছিল। বাস্তৱ আছিল সাধাৰণতঃ কণ্ঠাস্বত্বিক। কল্যাণ প্ৰসাৰ কৰ্তব্য আছিল হুহুৰ সৈন্তাধিনী পৰিচালনা কৰা। এই কাৰত শ্ৰেষ্ঠক প্ৰধান সেনাধ্যক্ষই বজায় কৰিছিল। বজায় পিছতে প্ৰাৰম্ভ জাত কৰিছিল প্ৰধান পুৰোহিতঃ; তেওঁ বাগ-বক্ত আদি সম্পন্ন কৰিছিল আৰু বক্তব্য

বৈদ্য ৰূপে যন্ত্ৰোদ্ধাৰণৰ বোৱেনি বোম নিবানক কবিত্ব।

আবহুতিতে আৰ্যাসকল হুটা শ্ৰেণী আছিল—জাণ্ডীয়া: শ্ৰেণী আৰু নাথান বাহু। কিন্তু তেতিয়া বংশাধিকৃতিক জাতিভেদে প্ৰাণ নাছিল। জাতিৰ পাতিপূৰ্ণ পৰিচয় আৰু সুস্থিৰ ৰূপি জীৱনে আৰ্যাসকলক শাস্ত কৰি জোলাৰ পিতৃ ভেটিয়া তেওঁলোকে আদিবাসীসকলৰ লগত যুদ্ধ-বিগ্ৰহ বন্ধ কৰি তেওঁলোকক নিজৰ সামাজিক ব্যৱহাৰ লগত অভিমিশ্ৰ কৰি থুজিলে, তেতিয়া জাতি পোৱৰৰ বন হৈ বহুত বন্ধ আৰ্য্য-বন্ধন সৈতে মিশ্ৰিত হ'ব নোৱাৰাকৈ তেওঁলোকে স্বতৰ্কতা গ্ৰহণ কৰিলে। কলত বহুসকলক বৃত্ত নামৰ এক পৃথক সন্মহাৱত ভাগ কৰি সমাজত নিয়ন্ত্ৰণ হান দিয়া হ'ল আৰু তেওঁলোকৰ লগত আৰ্যাসকলৰ বিবাহ নিষিদ্ধ কৰা হ'ল। পৰৱৰ্তী কালত সামাজিক পাৰ্থক্যবোৰ অধিক প্ৰকট আৰু কঠোৰ হৈ পৰিল। আৰ্যাসকলৰ নিজৰ ভিতৰতে শাসক আৰু বোদ্ধা শ্ৰেণীৰ (কত্ৰি), পুৰোহিত শ্ৰেণী (ব্ৰাহ্মণ), কৃষক আৰু বেপাৰী শ্ৰেণী (বৈশ্য) আদি বেলেগ বেলেগ বংশাধিকৃতিক জাতি ব্যৱহাৰ গঢ়ি উঠিল আৰু তেওঁলোকৰ মাজতো পাৰস্পৰিক বিবাহ নিষিদ্ধ হ'ল। এই সামাজিক বিভাজনক ধৰ্মীক স্বীকৃতি দিয়া হ'ল ৰুদ্ৰবেদৰ এটি শ্লোকৰ উল্লেখৰে, য'ত গোৱা হৈছে যে ব্ৰাহ্মণ-সকলৰ উৎপত্তি হৈছে সৃষ্টিকৰ্তা ব্ৰহ্মাৰ মুখৰপৰা, কত্ৰিয়লক তেওঁৰ বাহুবন্ধা, বৈশ্য-লক তেওঁৰ ঠিককৰা আৰু শূদ্ৰলক তেওঁৰ ভৰিৰ তলুৱাকৰা।

সমাজৰ প্ৰাথমিক গোট হ'ল পৰিয়াল আৰু ই পিতৃ-প্ৰান ব্যৱহাৰে শাসিত। অৰ্থাৎ ক'ৱলৈ গ'লে পিতৃবপৰা পুত্ৰলৈ বাগৰা উত্তৰাধিকাৰ ব্যৱহাৰ পিতৃকেই প্ৰানৰ পুৰব হুজি গণ্য কৰা হয়। মাতৃৰ প্ৰতি গভীৰ সন্মান প্ৰেৰণ কৰা হয় যদিও পৰিয়ালত তেওঁৰ স্থান পিতৃৰ তলত। নিয়ম অনুসৰি এক-বিবাহ প্ৰথাই সমাজত বহুতলৈ প্ৰচলিত।

আৰ্যাসকলে খেতি কৰিবলৈ শেছিল; কিন্তু তেতিয়াও তেওঁলোকৰ অৰ্বীভিত গো পালনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান আছিল আৰু কৃষিকৈ ইয়াক উন্নতৰ জীৱিকা হুজি গণ্য কৰা হৈছিল। গো-জাতীৰ জীৱন উচ্চ হুজা আৰু ইয়াক হুজাৰ জোখ আৰু বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। মন্ত্ৰৰে পালকলতে এইদেৱৰ মাংস খাইছিল। ভেড়া আৰু ছাগলীও পোৱা হৈছিল আৰু ঘোঁৰাক হুত্ব বণ জোখলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কৰণোৰে জটিল কৰা হৈছিল। ক'ৱৰ-খটম আৰু অহ-পৰ নিৰ্ধাৰণ কৌশলত যথেষ্ট অগ্ৰগতি জন্ম কৰা হৈছিল। "হুতকট্টা, কাপোৰ পোৱা,

ক কৰা আৰু বাটে আৰু সোণাৰীৰ ব্যৱসায় মাধ্যমত প্ৰচলিত আছিল।

সংগীত আৰু নৃত্যৰ প্ৰচলন আছিল, কিন্তু আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় প্ৰযোদ্য ব্যৱহাৰ আছিল জুৱাখেলা। বাহুহে প্ৰচুৰ পৰিমাণে নিচাৰুত পানীৰ, বিশেষকৰে সোম-বন পান কৰিছিল আৰু সাধবেদত পোৱামতে সোম-বনে ধৰ্ম্মীয় ডাংপৰ্য্যও জাত কৰিছিল।

সি যি নহওক, আৰ্যাসকলে পাখিৰ সত্যতাৰ কোনো জ্ঞাপৰ্য্যপূৰ্ণ স্তৰ জাত কৰিব পৰা নাছিল আৰু তেতিয়ালৈকে নগৰ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ শিকা নাছিল। কিন্তু আখিৰ অধিবাসীসকলতকৈ তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মীয় চেতনা উচ্চ স্তৰৰ আছিল। তেওঁলোকে ঘৰ্ম্মৰ নিৰ্মাণ কৰা নাছিল আৰু বৃত্তি পূজাও নকৰিছিল। তেওঁলোকে যবন্ত হোম অলাই দেৱতাসকলৰ উদ্দেশ্যে চাউল, গাখীৰ, সোম-বন বা বলি হিচাপে বস্তু উৰ্চনা কৰি স্তোত্ৰ গাই তত্ত্ব নিবেদন কৰিছিল। তেওঁলোকৰ পূজা-অৰ্চনা পুৰোহিতসকলে পৰিচালনা কৰিছিল। ভাৰতলৈ অহাৰ আগতে তেওঁলোকৰ উপাস্য আছিল প্ৰাকৃতিক বস্তু বা ঘটনা। তেওঁলোকৰ প্ৰধান দেৱতাসকল আছিল ইন্দ্ৰ (বজ্ৰ), বৰুণ, মিত্ৰ, সূৰ্য্য, সৰ্বিত্ৰ, পুৰাণ, বিষ্ণু, উৰা, আতি বায়ু, অগ্নি। সোম পছকো পছিত্ৰজান কৰা হৈছিল, কিয়নো ইয়াৰ নিচাৰুত বসপানৰপৰা হোৱা উৎকৃষ্টতা-বোধ পৰম স্বৰ্গীয় আনন্দ বুলি ভবা হৈছিল।

ভাৰতলৈ অহাৰ পিছতো তেওঁলোকে এই দেৱতাসকলক পূজা কৰি যাবলৈ ধৰিলে, কিন্তু এই দেশৰ একবাণী বাতাসৰপৰা প্ৰভাৱত বৈচিত্ৰ্য্যৰ প্ৰভাৱৰ মাজত তেওঁলোকে বাস্তৱৰ একো অৱধান কৰিবলৈ ল'লে আৰু প্ৰকৃতিৰ দৃশ্যমান ভগ্নত্ব পিছকালে প্ৰকৃতিৰ ক্ৰমবৰ উপস্থিতি অৱুত্তৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। কল বেদৰ নিম্নোক্ত স্তম্ভৰপৰা এই কথা বুজিব পৰা যায় :

সৰগ্ৰ বিশ্ব আছিল মাখোন জলবাশি ভবি

জলৰ মাজত অগ্নি অকস্মাৎ উঠিল প্ৰকাশি

চক্ৰতে দেখুৱাই সকলো দেৱৰ আত্মা পৰম একত

বাব প্ৰতি ভক্তি মাটো আৰি দৰ্শন।

শেইদেৱে নিভৰেই পৰম শক্তিৰে

শক্তিৰ কৰিলে বহু বোধি-অৱধানি

তেওঁৰ প্ৰতি আৰি মাটো ভক্তি আৰু বজি।

আকাশ আৰু পৃথিৱী দুটি বিকল

যিজন সৃষ্টিকৰ্তা যন্ত বিশাল সাগৰৰ
 তেওঁৰ অভিলাপ যেন বৰ্ণিত নহওক আমাৰ শ্ৰেতি
 তেওঁৰ শ্ৰেতি আমি বাঢ়োঁ তত্ত্ব আৰু বলি ।
 সমগ্ৰ বিশ্বৰ প্ৰভু । কুৰিয়েছে মাথোঁ
 সৃষ্টি কৰা সৃষ্টিময় সমগ্ৰ জগত
 আমাক সম্পদ আৰু সুখ দিয়া
 পূৰ্ণ কৰা আমাৰ প্ৰাৰ্থনা ।

দক্ষিণ ভাৰতৰ ড্ৰাভিড় সংস্কৃতি আৰু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত আৰ্যাসকলৰ বৈদিক
 সংস্কৃতি সেই সময়ৰ সংস্কৃতিৰ ছটা পৃথক স্মৃতি । কিন্তু এই দুই স্মৃতিৰ সংগমত
 ভাৰতৰ প্ৰথম জাতীয় সংস্কৃতিৰ জন্মৰ সময় ওচৰ চাপি আহিছিল ।

প্রথম সংগম : বৈদিক হিন্দু সংস্কৃতি

(খ্র: পূ: 1000—খ্র: পূ: 600)

পঞ্চমতী চাৰি শতিকাত সৰল বৈদিক সংস্কৃতিয়ে বিকাশৰ উচ্চতৰ লাভ কৰিলে আৰু ইয়াৰ মাজতে ই যথেষ্টৰূপে পৰিবৰ্তিত হ'ল। শৌলিক পৰিবৰ্তন হ'ল এয়ে যে এহাতে ধৰ্ম বেদৰ পাতৰ মাজত ইতিমধ্যেই ভিক্ৰমিকাৰলৈ আৰম্ভ কৰা ঐক্যৰ ধাৰণাক আৰ্য্যমানে এক দাৰ্শনিক গভীৰত্ব দান কৰিলে আৰু আনহাতে বেছিভাগ দ্ৰাবিড়সকলৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা ভাৰতীয় ঐতিহ্য তেওঁলোকৰ ধৰ্মৰ অংগীভূত কৰিলে। এনেকৈয়ে এক নতুন ঊনৈহতীয়া ধৰ্মই বিকাশ লাভ কৰিলে যাক আমি বৈদিক হিন্দুধৰ্ম বুলি ক'ব পাৰো আৰু এই ধৰ্মই বৈদিক হিন্দু সংস্কৃতি নামে এক নতুন সংস্কৃতিৰ জেটি বচনা কৰিলে। এই প্ৰায় চাৰিশ বছৰৰ বিষয়ে আমি বিধিনি জানিবলৈ সন্মৰ্ষ হৈছো। সেই সকলোখিনি আহিছে সামবেদ, যজুৰবেদ আৰু অথৰ্ববেদ নামে তিনিখন ধৰ্মীয় স্তোত্ৰৰ সংকলনৰপৰা আৰু তৎসম্পৰ্কীয় আন পুথিৰপৰা। চাৰিখন বেদ আৰু সেইবোৰৰ টোকা টিপ্পনিৰূপ ব্ৰাহ্মণ আৰু ব্ৰাহ্মণবিলাকৰ পৰিশিষ্ট আৱণ্যক আৰু উপনিষদক বহুতেই হিন্দুসকলৰ ঊৰ্বৰৰ অমুখ-নিম্নত বাণী বুলি গণ্য কৰে। ঐতিহাসিকসকলে বৈদিক সংস্কৃতি আৰু বৈদিক হিন্দু সংস্কৃতিৰ টোকা প্ৰস্তুত কৰাত এই গ্ৰন্থবিলাকেই তেওঁলোকক তথ্যৰ যোগান ধৰিছে।

ঐতিহ্য অনুসৰি, এই কালছোৱাৰ আদিতেই কুক আৰু পাঞ্চাল নামৰ দুটা ওচৰচুবুৰীয়া আৰ্য্যজাতিৰ মাজত মহাভাবত নামে এখন বিৰাট যুদ্ধ লাগিছিল আৰু ইয়াত ভাৰতৰ সকলো ৰাজ্যৰ ৰজাই যোগদান কৰিছিল। বেদসমূহত এই যুদ্ধৰ পোনপটীয়া উল্লেখ নাই, কিন্তু খৃষ্ট পূৰ্ব 900 মান বছৰত এক উন্নয়নকালীয়া সংঘটিত হোৱাৰ ইংগিত আছে, য'ত পিছত আৰ্য্যসকলৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ পূৰ্ব-পশ্চিমৰপৰা গাংগেৰ দোৱাৰ অঞ্চলত থকা কুকসকলৰ ৰাজধানী হস্তিনাপুৰলৈ স্থানান্তৰিত হয়। পিছলৈ আৰ্য্যসকলে ক্ৰমে পূৰ্বলৈ আৰু আগবাঢ়ি আহিল আৰু কোন্দল

(অঘোধ্যা), কাশী (বামাবন) আৰু বংস (এলাচাখাৰ ওচৰত) আৰু বিহাৰত বিহেৰ আৰু বগম বাজা স্থাপন কৰিলে । একে সময়তে তেওঁলোক হৰিণৰ অভিযুগেও আগবাঢ়িল । অঘোধ্যাৰ বজাৰ পূৰ্ণ স্ত্ৰীবাৰচক্ৰৰ নাৱৰূপে লৈ ৰচিত বামাবনৰ কাহিনীত দ্ৰাবিড়সকলৰ সহায়ত আৰ্যাসকলে লংকাৰ (লিংহল) বজাৰ বিকল্পে কথা বুজিবৰ্ণনা আছে , এই গ্ৰন্থৰ শেষ অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা অগস্ত্য কাহিনীয়ে দেখুৱায় যে প্ৰায় সেইসময়তে আৰ্য্য-প্ৰচাৰকসকলে দ্ৰাবিড়সকলৰ দ্বাৰাত তেওঁলোকৰ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল ।

সম্ভ্ৰান্তি আগন্তোঁচো এটা তত্বমতে বামাবন মহাজন্মততকৈ বহুকাল আগতে ৰচিত হৈছিল, আৰু আন এটা তত্বমতে, বামাবনৰ কাহিনীয়ে আৰ্য্য আৰু দ্ৰাবিড়সকলৰ মাজত লগা বুদ্ধৰ উল্লেখ কৰা নাই বৰং দুখন আৰ্য্য বাজাৰ মাজত লগা বুদ্ধৰ উল্লেখ কৰিছে, তাৰে এখন—কাব্যধনিত লংকা বুলি নাম বিদ্যায়ন—আমি এতিয়া লিংহল বা স্ত্ৰীলংকা বুলি জনাখন নহয়, বৰং মধ্যপ্ৰদেশত অৱস্থিত 'এখন ঠাইহে । এই দুয়োটা তত্বই বিতৰ্কৰ বিষয় হৈ পৰিছে আৰু এতিয়ালৈকে সৰ্বজনীনৰূপে গৃহীত হোৱা নাই ।

আমি আগতে কৈ অহাৰতেই, এই কাজছোৱাত ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক সংগঠন আৰু বস্তুগত সত্যতাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰচুৰ উন্নতি সংঘটিত হৈছিল । আগৰ আদিম জনজাতীয় গণতন্ত্ৰৰ ঠাই এতিয়া ল'লে এক সংগঠিত ৰাজতন্ত্ৰই । বজা আছিল দাৰ্শভৌম অধিকাৰী , কিন্তু তেওঁ বেছাচাবী শাসক নাছিল । ব্ৰাহ্মা প্ৰাচীন ঐতিহ্য আৰু জনমতৰ দ্বাৰা তেওঁ সন্তোষ পৰিচালিত হৈছিল । বজাৰ স্থায়ী ৰাজধানীত নগৰ গঢ়ি উঠিছিল আৰু ৰাজনৈতিক ভাৱকেহু গাঁৱবপৰা নগৰ অকলসলৈ হানাত ৰিহত হৈছিল । শতা আৰু সমিতিবোৰৰ আগৰ গুৰুত্ব হেৰাই গৈছিল । ৰাজসভাৰ চাৰিওফালে ডা-ডাঙৰীয়াৰ গোষ্ঠী গঢ়ি উঠিছিল আৰু তেওঁলোকে অধিকতৰ লোভনীয় প্ৰশাসনীয় পদবীসমূহ অধিকাৰ কৰি লৈছিল । ৰাজ-অভিষেকৰ ধৰ্ম্মীয় অনুষ্ঠান আৰু আন আন ঐশ্বৰ্য আৰু বলি-বিধান ব্যৱস্থা আৰম্ভ হৈছিল । এইবিলাকৰ জটিলত আটাইতকৈ বিন্যাস আছিল অৰুণ বা বোঁৰা বলিদান অনুষ্ঠান । দেশৰ এক ডাঙৰ অংশৰ শাসকসকলে নিজৰ বজাক তেওঁলোকৰ অধিপতি বুলি স্বীকাৰ কৰি লৈছিল তেওঁহে অৱশ্যে অনুষ্ঠিত কৰিব পাৰিছিল । একমুখী স্ফাট হ'বলৈ ইচ্ছা কৰি কোনো বজাই দেৱতাসকলৰ উদ্দেশ্যে ঐশ্বৰ্য্যপূৰ্ণ বোঁৰা এটাৰ দেশত ঘূৰি ঘূৰিবলৈ এৰি দিছিল । বোঁৰাটোৰ শিহে শিহে বজাৰ বৈভৱমাহিনী গৈছিল । বিদোহ ৰাজকৰ্ম্ম অধীনৰ অকৰ্ম্মৰ মাজেৰে বোঁৰাটো গৈছিল তেওঁলোকে ৰা

বজাৰখনৰ প্ৰতি বশ্ৰুত। শ্ৰীকাৰ কবিতা লাগিছিল, নহয় ঘোঁৰাটো ধৰিবৰ বাবে বজাৰ সৈন্ত-বাহিনীৰ লগত যুদ্ধ কবিতা লগা হৈছিল। এবছৰৰ ভিতৰত ঘোঁৰাটো যদি কোনেও ধৰিব নোৱাৰে তেনেহ'লে ইয়াক বাজখানীলৈ ঘূৰাই আনি এক মহালম্বাবোহপূৰ্ণ ষ্টংসৰত বন্দি দিয়া হৈছিল।

পাৰ্থিৱ জীৱনৰ দিশত আৰ্যাসকলে ইতিমধ্যেই টিন, আৰু সীহৰ ব্যৱহাৰ শিকিছিল আৰু এই যুগৰ শেষলৈ লোহাৰ দৰে আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় ধাতুও ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে হাতীক পোহ মনাই বাহন হিচাপে আৰু বস্ত্ৰ কঢ়িওৱা কামত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কুৰিব যথেষ্ট উন্নতি হৈছিল। পথাৰবোৰত বিভিন্ন ধৰণে সাৰ প্ৰয়োগ আৰু জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। বহুতো বিজ্ঞা—সূৰ্যকাৰ, বজ্ৰকাৰ, কঁহাৰ, কমাৰ, কুমাৰ কাটে, পাচী সজা, জবী-বটা, তাঁত-বোৱা, বং কৰা আদি বৃত্তি হিচাপে বিকাশ লাভ কৰিছিল। বচীৰ ওপৰেদি খোজ কঢ়া, বাহুবিজ্ঞা দেখুওৱা, ভাগ্য-বেধা পঢ়া, বাঁহী ধোৱা আৰু নাচ দেখুওৱা লোকেও জীৱিকা উপাৰ্জন কৰিব পাৰিছিল। দেশৰ ভিতৰতে কেৱল নহয়, ছেচোপটেমিয়াৰ সৈতেও বাণিজ্যৰ বিস্তাৰ ঘটিছিল। সিঙ্ক-উপতাকা সভ্যতাৰ পতনৰ লগে লগে এনে বাণিজ্য ব্যাহত হৈছিল যদিও এতিয়া তাৰ পুনৰ প্ৰচলন হ'ল। কিন্তু অতি লক্ষণীয় কথা হ'ল এয়ে যে ইমান অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি হৈছিল যদিও বৈদিক সাহিত্যত ধাতু যুগ্মৰ কোনো উল্লেখ নাই।

উপনিষদত দেখা যোৱা মতেই এই যুগত যন্ত্ৰম প্ৰগতি হৈছিল ধৰ্ম আৰু দৰ্শনক কেন্দ্ৰ কৰি। বৈদিক সাহিত্য আছিল ব্ৰাহ্মণসকলৰ দখলত, তেওঁলোকৰ সৃষ্টিশক্তিৰ এনে উৎকৰ্ষ সাধন কৰিছিল যে সমগ্ৰ বৈদিক সাহিত্য কৰ্ত্ত্ব কৰি মুখে মুখে ঊত্তৰোত্তৰ পুৰুষৰ মাজত তাৰ প্ৰচলন ঘটিছিল। লেখন শৈলীৰ প্ৰচলন আছিল বুলি কোনো সাক্ষ্য পোৱা নাযায়। কিন্তু সৃষ্টিসংগতভাৱে ধৰি ল'ব পৰা যায় যে ছেচোপটেমিয়াৰ নৈতে বাণিজ্যিক সম্পৰ্ক পুনৰ গঢ়ি উঠাৰ পিছত কিছুমান জিপি এটেশ্যনলৈ আহিছিল আৰু এই জিপিবোৰকে ভাৰতীয় ধৰ্মবিজ্ঞানৰ উপযোগী কৰি সজনি কৰি যোৱা যুগৰ সময়ত ব্ৰাহ্মী অক্ষৰমালা ৰূপে বিকশিত কৰা হৈছিল।

আগেয়ে উল্লেখ কৰা দৰে, এই যুগত ধৰ্মই দুটা বিশেষ বিকাশ লাভ কৰিছিল। এটা আছিল শাৰীৰিক কল্যাণ আৰু আনটো হৈছে জাত কৰিবলৈ উচ্চতৰ শক্তিসম্পন্ন অৰ্জনৰ প্ৰতি ভাৰতীয় মানৱ চৰ্বলক্ষ্যক নতুন কৰিব পৰা ধৰ্মীয় আদৰ্শ আৰু তত্ত্বৰ পুথি। আনটো আছিল ভাৰতীয় মানৱ ধ্যান আৰু কৰ্মৰ উপলক্ষ্যৰ প্ৰতি থকা পৰীৱ

আকৰ্ষক স্ফুট কৰা বৈবাহ্য আৰু ভগবানৰ পথ।

প্ৰাথমিক পৰ্য্যটন আৰম্ভকালে অজ্ঞানৰ কবিছিল দাম্পত্য বনি-বিধান আৰু প্ৰাৰ্থনাৰ মাৰ্গেৰ্হি। আনহাতে, অনাৰ্য্যসকলে দেৱতাসকলৰ প্ৰতি পূজা-অৰ্চনাত অত্যধিক গুৰুত্ব দিছিল। এই দুই বীজিক এতিয়া একেলগ কৰি পূজা আৰু বনি-বিধানৰ এক বিস্তাৰিত ব্যৱস্থা সৃষ্টি কৰা হ'ল। জনসাধাৰণৰ জীৱনত ধৰ্ম্ম আৰু আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু প্ৰাৰ্থনাই বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিলে। ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰ্য্যকৰ বাবে জনাজাত। বেদৰ টীকাসমূহ মূলতঃ এই অনুষ্ঠানবোৰৰ সম্পূৰ্ণ বিধি-ব্যৱস্থাৰে। ব্ৰাহ্মণত ধৰ্ম্মীয় বনি বিধানৰ বিতং ব্যৱস্থা দিয়া আছে আৰু আৰ্য্যকৰ্ত্তাৰ তাৰ দাৰ্শনিক জ্ঞানপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। অনাৰ্য্য প্ৰভাৱৰ আন এটা কৰ্ম হ'ল যে আপন আৰ্য্যদেৱতাসমূহে তেওঁলোকৰ গুৰুত্ব হেৰুৱালে আৰু আৰ্য্য-অনাৰ্য্যমূলৰ মিশ্ৰিত নতুন দেৱতাসকল তত্ত্ব-উপাসনাৰ কেন্দ্ৰ হৈ পৰিল। এই দেৱতাসকলৰ ভিতৰত আটাইতকৈ চকুত পৰা জ্ঞান হ'ল মহাদেৱ আৰু বিষ্ণু। আৰ্য্য দেৱতা কল্প, সিদ্ধ-উপভাৱৰ দেৱতা শিৱ আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় দেৱতা পত্নপতিৰ চৰিত্ৰগত বৈশিষ্ট্যৰ সমন্বয়েই মহাদেৱ বেন লাগে। কিন্তু নামটো এজন আৰ্য্য সূৰ্য্য দেৱতাবপৰা ধাৰ কৰা, কিন্তু বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টিকৰ্ত্তা আৰু বৰাকৰ্ত্তা ৰূপে তেওঁৰ ধাৰণাটো সম্পূৰ্ণ ভাৰতীয়। আন দক-স্বৰা দেৱতাৰ ভিতৰত দ্ৰাবিড়ী নাগৰাজ আৰু আন কিছুমান দেৱতাক ভাৰতীয় দেৱ-দেৱীসকলৰ ভিতৰত সন্মুখৰা হৈছিল। ধ্যানৰ বাবে বিশেষ উপযোগী বিভিন্ন ভাৰতীয় পৰিবেশত আৰ্য্য মনে গ্ৰহণ কৰা ষ্টিৰীকটো পথ আছিল সম্পূৰ্ণ নতুন। গুৰুত্বৰ বৰ্ধ ধৰ্ম্ম আৰু প্ৰাকৃতিক সংকটময় উপাসনাত সীমাবদ্ধ নাছিল, তথাপি পূৰ্বৱৰ্ত্তী যুগৰ শেষকালত প্ৰকৃতিৰ দাপোণত থকা দিয়া প্ৰকৃতিৰ প্ৰভাৱ এজন ঈশ্বৰ প্ৰতিফলন এই ধৰ্ম্মৰ দাক্ত উপলব্ধ হৈছিল। কিন্তু এতিয়া গুৰুত্বত অন্তৰ্হ, ঈশ্বৰ আৰু বাহুৰ সম্পৰ্কে পোৱা অস্পষ্ট ইখ্গতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বৈদিক হিন্দু যুগৰ প্ৰাচীনকালে একবাৰী ধৰ্ম্মীয় দৰ্শনৰ এক বিশাল সৌৰ নিৰ্মাণ কৰিলে। ঈশ্বৰৰ ঐক্যই হ'ল উপনিষদৰ মূল বিষয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ দাৰ্শনিক ঈশ্বৰ এক বিশ্বদ্যাপী সত্তা। তেওঁলোকে বহু দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতি বিধান আৰু বনি-বিধানৰ বিকল্প ঐক্যবাৰী ব্যাখ্যা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। দেৱতাসকলক তেওঁলোকে এক বিশ্ব-সত্তাৰ বিভিন্ন গুণসমূহত প্ৰকাশ যুগি পত্ন কৰিছিল আৰু বনি-বিধানক তাৰিছিল ত্যাপ আৰু আৰ-নিগ্ৰহৰ প্ৰাচীন যুগি, জৰ আৰুৰে আৰ্য্যাত্মক প্ৰতি সত্তা নহয়।

তিনি হেজাৰ বছৰৰ আগতে ভাবতীয়া মানে পৃথিৱীৰ আগন্ত উপহাস কৰা এয়ে আছিল একবাৰৰ প্ৰথম বাৰণা। তেজিয়াৰপৰা হেগেলৰ সময়লৈকে ধাৰ্মিক আৰু ধৰ্মীয় চিন্তা-চৰ্চাই এই বিষয়ৰ ওপৰত অকল্য চুটি ছিঙা বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে। কিন্তু পৰৱৰ্তী বিশ্লেষণসমূহৰ কোনোটোৱেই উপনিষদৰ বিশ্লেষণৰ দৰে ইমান মৰল, পৰিধাৰ আৰু বিধানপ্ৰদ নহয়। সেইকাৰণেই সচেতন বা অসচেতনভাৱে একবাৰী ধাৰণাই ভাবতীয়াসকলৰ বুদ্ধি আৰু আবেগৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব কৰিছিল আৰু শ্ৰেষ্ঠলোকৰ কৰ্ম আৰু চিন্তাক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

মানৱ মনত নৈতিক আৰু ধৰ্মীয় চেতনা জাগৃত হোৱাৰ লগে লগে বি চটা মৌলিক প্ৰশ্নৰ উৎপন্ন হয় উপনিষদত তাৰ আলোচনা কৰা হৈছে। মোৰ অন্তৰত বা বাহিৰত দেখা দ্যু অকৃত্য কৰা এই পৰিবৰ্তনশীল পৃথিৱীৰ বাহ্যিকৰূপটোৰ পিছকালে থকা সমাজৰ বাস্তৱ কি? মোৰ জীৱনৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য কি, কাৰ দ্বাৰা মই মোৰ চাল চলনত চূড়ান্ত নিৰ্ণয় কৰা উচিত? স্বপ্নবৎকম মৰল, চুৰক প্ৰাণত প্ৰথম প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ হ'ল, বাস্তৱৰ অন্তৰত শ্ৰেষ্ঠৰ প্ৰকৃত সত্তা (আত্মা) আৰু বাহিৰত বিষয়জনী সত্তাই (ব্ৰহ্ম) সমাজৰ বাস্তৱ। আত্মা আৰু ব্ৰহ্মৰ বুদ্ধিসম্মত গ্ৰহণ প্ৰদৰ্শন কৰি তুলিবলৈ উপনিষদত এইবোৰৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

হাৰ্মোণিয়া উপনিষদত ইন্দ্ৰৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ যি প্ৰজাপতিয়ে কি কি বৈশিষ্ট্যৰ দ্বাৰাই প্ৰকৃত সত্তা বা আত্মাক চিনিব পাৰি তাক আঙুলিয়াই দিছে: “যি সত্তা পাপ, জৰা, মৃত্যু, কষ্ট, স্নান আৰু তৃষ্ণাৰপৰা মুক্ত, যি সত্তাই উচিত চিন্তা মাত্ৰ কৰে আৰু উচিত আকংক্ষা মাত্ৰ কৰে, সেই সত্তাক আমি জানিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগিব। প্ৰজাপতিয়ে ইন্দ্ৰৰ বুদ্ধিমত্তা পৰীক্ষা কৰিবলৈ আত্মাক প্ৰথমে বেতৰূপে, তাৰ পিছত ব্ৰহ্মাৰিষ্ট অৱস্থাৰ পচেতনতা ৰূপে আৰু অন্তিমত ব্ৰহ্মবিহীন নিত্ৰাতিতৃত অৱস্থাৰ অচেতনতা ৰূপে ব্যাখ্যা কৰিলে। কিন্তু ইন্দ্ৰই এইবোৰ উত্তৰ গ্ৰহণ নকৰিলে। দেহ স্পষ্টতঃ পৰিবৰ্তন হয়, কৰ্ম হয় আৰু ওপৰত উল্লেখ কৰা আত্মাৰ কোনোটো স্তৰেই দেখিব নাই। ব্ৰহ্মাৰহস্যৰ সচেতনতা হুলস্থাপন পৰিবৰ্তন ধৰ্মী অৱস্থাৰ অকৃত্য আৰু সেয়ে প্ৰকৃত সত্তা হ'ব বোধ্যৰূপে। আনহাতে, ব্ৰহ্মবিহীন নিত্ৰাৰ অচেতন অৱস্থাত আত্মাৰ নেতিবাচক গুণ সমূহ পোহা গ'লেও ইতিমধ্যে তদনুভূত ইয়াত অৱপৰিত। সেই কাৰণে প্ৰজাপতিয়ে ইন্দ্ৰক ক্ৰমে ক্ৰমে অকৃত্য কৰোৱালে যে আত্মাক এক ব্যক্তিসত্তা একক সত্তা হিচাপে ধাৰণা কৰাটো সম্ভৱ নহয়। আত্মা প্ৰকৃততে প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ চেতনাত বসতি কৰে।

এক দার্শনিকের চেতনা। ইয়াব অতীতের অহুত্বকে কেবল সত্ত্ব কোমো বৌদ্ধিক ধাৰণা সত্ত্ব নহয়।

প্রবর্তনীয় দ্বিতীয় অংশ, “এক কি ?” এই বিষয়ে উপনিষদ পিতা-পুত্র বাহ্যিক সংলাপৰ ৰূপত আলোচনা হৈছে কৰা। পুত্ৰই পিতাক ব্ৰহ্মৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ বাখ্যা কৰিবলৈ কৈছে। পিতাই পুত্ৰৰ আগত ব্ৰহ্মৰ বৈশিষ্ট্য বাখ্যা দিছে এইদৰে : “বাবৰবা সকলো জীৱ আছে, মৃত্যুৰ পিছত বাৰ আকলৈ সেই সকলো জীৱ ঘূৰি যায়, সেয়ে ব্ৰহ্ম।” তাৰ পিছত তেওঁ পুত্ৰক এনে স্তম্ভবিহীন বস্তু এটাৰ কথা ভাবিবলৈ কৈছে। আন কথাত ক’বলৈ গ’লে পিতা আৰু পুত্ৰই এনে এটা চিন্তায়ো বস্তু (বা অস্তিত্ব) বিচাৰিছে কি এই চিন্তনৰ প্ৰথমবিভিন্নতাবাদ বাহ্যতেই অশব্দবিভিন্নতাবাদ, যি এই সকলো সংঘটনৰ পিছতলৈ লুকাই থকা প্ৰকৃত সত্ত্ব। পুত্ৰই সৰ্বপ্ৰথম পদাৰ্থৰ কথা চিন্তা কৰিলে, কিন্তু দেখিলে যে পদাৰ্থই উদ্ভিদ আৰু জীৱ-জগতত অস্তিত্বৰ সন্তোষজনক বাখ্যা দিব নোৱাৰে। তাৰ পিছত তেওঁ ব্ৰহ্মৰ জীৱনৰ মূলনীতি প্ৰাণ মূলি গণ্য কৰিলে, কিন্তু সেইটোৱেও তেওঁক সন্তুষ্ট কৰিব নোৱাৰিলে; কাৰণ মাত্ৰৰ বাহ্যত থকা চৈতন্য কেবল প্ৰাণৰ বাহ্যতে প্ৰতিষ্ঠিত নহয়। তাৰ পিছত তেওঁ ইন্দ্ৰিয়ৰ অহুত্বক ব্ৰহ্ম মূলি ক’লে, কিন্তু এনে অহুত্বকৈ বুদ্ধি উচ্চতৰৰ মূলি অহুত্ব কৰি তেওঁ বুদ্ধিৰ বুদ্ধিৰ বাৰণালৈ আকৰ্ষিত। দাৰ্শনিকৰ মতে ইয়েই বাস্তৱৰ সৰ্বোচ্চ ধাৰণা, কিন্তু ই বহন্যবাদীক সন্তুষ্ট কৰিব নোৱাৰে; কাৰণ বুদ্ধিৰ বুদ্ধিৰ লগতো বিষয় আৰু বিষয়ীৰ বৈতৰ্য্য অস্তিত্ব। তেওঁবিহীন উপনিষদে বাস্তৱৰ একক সন্তানত পুত্ৰক আৰু আগবঢ়াই নি ব্ৰহ্মক আনন্দ বা পৰম শান্তিৰ অহুত্বৰূপে চিহ্নিত কৰে। আনন্দ বনে চুকি পাব লগা বাস্তৱৰ ধাৰণাৰ এয়ে চূড়ান্ত স্তৰ। আনন্দক সংজ্ঞা দিয়া সত্ত্ব নহয়। কোনো স্তম্ভকেই ইয়াত আৰোপ কৰিব নোৱাৰি। বহুতল্যবোধে ইয়াক ইন্দ্ৰিয়ভিত্তিক উপলব্ধি কৰিব পাৰে, কিন্তু দাৰ্শনিকে তবসত্ত্বভাৱে ধাৰণা কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু তথাপি, বহন্যবাদীয়ে তেওঁৰ পৰীক্ষণ অস্তিত্বক আনন্দ আনন্দ প্ৰকাশ কৰিব মূলিলৈ নাহীকৰো এটা বাব কি আসিবি, অশ্ৰুপাশাকো প্ৰকাশ কৰিব আসিবি। সেয়ে পৰম বাস্তৱক আনন্দ বৌদ্ধিক কৰি ভুলিবলৈ উপনিষদে আনন্দ সত্ত্বটো প্ৰকাশ কৰিছে। ই জীৱ আনন্দ পৰীক্ষণৰ পৰম আনন্দে স্নিগ্ধ হৈ থকা মূল্য। আনন্দ আৰু ব্ৰহ্ম এই ধাৰণাবোৰলৈ লক্ষ্য ৰাখি, উপনিষদত প্ৰকাশিত “আনন্দই ব্ৰহ্ম” বা “তুমিয়েই

ভেদ’ আদি আশ্ৰয়াকাৰ পৰমার্থ বুজা সম্ভৱ, অর্থাৎ, প্রাকৃতিক জগতৰ মূলত যি সার্বজনীন সত্তা প্রকৃত বাস্তৱ সি মানৱ মনৰ মূলত থকা সার্বজনীন চেতনা প্রকৃত বাস্তৱৰ সৈতে একে।

এইটোৱেই হ’ল উপনিষদত তোলা প্রথম মৌলিক প্রশ্নটোৰ উত্তৰ। ইয়াৰ পিছত দ্বিতীয় প্রশ্নটোৰ উত্তৰ দিয়া সহজ। মানৱ জীৱনৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য আৰু মানৱ স্বভাৱৰ চূড়ান্ত মান হ’ল আত্মোপলব্ধিৰ বাৰা সার্বজনীন সত্তাৰ আৱিষ্কাৰ।

ইয়াত ‘আত্ম’ৰ অর্থ কামনা-বাসনাৰ জালত বন্দী পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা বিখালী মনটো নহয়, প্রকৃত মন বা “আত্মা”। এইটো জানিবা যে আত্মা হ’ল বেহৰ বথত বহি থকা প্রভু, যুক্তি হ’ল চালক, বুদ্ধি হ’ল লেকায়, ইন্দ্ৰিয়বোৰ হ’ল ঘোঁৰা আৰু বস্ত্ৰবোৰ হ’ল পথ। মন বা বুদ্ধিৰ লগত ইন্দ্ৰিয়ৰ সমন্বয়ক জটীলকলে ‘উপ-ভোগকাৰী’ বুলি কয়। কিন্তু যাৰ বোধশক্তি আৰু যুক্তিৰ পৰিপক্বতা নাই তেওঁৰ ইন্দ্ৰিয়বোৰ বন্য ঘোঁৰাই বধ চিনাৰ দৰে নিয়ন্ত্ৰণৰ বাহিৰ, আনহাতে যাৰ বোধশক্তি আছে তেওঁৰ ইন্দ্ৰিয়বোৰ প্রশিক্ষণপ্ৰাপ্ত ঘোঁৰাৰ দৰে সুসংযত। অজ্ঞানী, অবিবেচক আৰু অসংযত লোকে আত্মাৰ অনন্ত জগত কেতিয়াও চুৰি নাপায় আৰু পুনৰ্জন্ম-চক্ৰত বন্দী হৈ বধ। কিন্তু জ্ঞানী, বিবেচক আৰু সংযমী লোকে সেই অন্ত জগতত প্ৰবেশ কৰিব পাৰে স্বৰূপৰা কোনেও এইখন জগতলৈ ঘূৰি আহিব নালাগে। আত্মাৰ নিখুঁত সম্পূৰ্ণতাৰ বাবে ইন্দ্ৰিয়জ বাসনাক যুক্তিৰ নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখি আত্ম-সংযম আৱণ্ট কৰিব লাগিব। সত্যক উপলব্ধি কৰিবলৈ হ’লে প্ৰথম পদক্ষেপ হ’ল ভোগ-সন্তোষৰ পৰিপূৰ্ণতা আত্ম নিগ্ৰহ আৰু আত্ম-বলিহানৰ চৰ্চা কৰা। এনে কৰিলেহে আত্মাৰ মনৰ দাপোণখনৰ মামৰ আঁতৰিব আৰু আত্মাৰ প্রকৃত সত্তা বা আত্মাক প্ৰতিৰূপিত কৰিব পাৰিব।

উপনিষদৰ মতে সত্যাত্মলক্ষ্যনী লোকে জীৱনৰ চাৰিটা স্তৰ পাৰ হ’ব লাগে। তেওঁ প্ৰথমে ব্ৰহ্মচাৰী, তাৰ পিছত গৃহস্থ, তাৰ পিছত বানপ্ৰস্থ আৰু সৰ্বশেষত সন্ন্যাসী হিচাপে জীৱন কটাব লাগে। জীৱনৰ পথত যি তীৰ্থযাত্ৰীয়ে খোজ দিছে তেওঁ এটা এটাকৈ জ্ঞান, সম্পদ, প্ৰেম আৰু সেৱা আদি দৰম্ভো গ্ৰহণ আৰম্ভ কৰিব লাগিব; কিন্তু এইবিলাকক জ্ঞানাত্মিক স্তৰ হিচাপে গণ্য কৰি, চূড়ান্ত লক্ষ্যৰ প্ৰতি মন স্থিৰ ৰাখি এই স্তৰলোৰৰ দায়েৰে তেওঁ খোজ আত্মাই নিব লাগিব। এই চূড়ান্ত লক্ষ্য হ’ল ঐক্য উপলব্ধি, মোক্ষ।

উপনিষদৰ শিকাত কৰ্ম আৰু সংসাৰৰ তত্ত্বইও গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান পাইছে। কৰ্ম নৈতিক অগতৰ মৌলিক বিধি। তাল হওক বা বেদা হওক, যাহুহে কৰা প্ৰত্যেকটো কামৰ ছাপ তেওঁৰ ব্যক্তিত্বত ছুটি উঠে। সচেতনভাৱে কৰা কাম ক্ৰমে অৱচেতন অভ্যাসত পৰিণত হয় আৰু তেওঁৰ চৰিত্ৰ অংগ হৈ পৰে। আকৌ চৰিত্ৰয়ো তাৰ ভাগে কৰ্ম নিৰ্ধাৰণ কৰে আৰু কৰ্মৰ ফল লাভ কৰা যায়। এইটো এটা চুই-চক্ৰ ব'ত আৰাৰ মনটো জড়িত হৈ পৰে। ইয়াৰ-পৰা বাহিৰ ওলোৱাৰ একমাত্ৰ পথ হ'ল ত্যাগ, বলিধান আৰু সহজীৱীৰ সেৱাৰ যোগেদি ব্যক্তিমনক সাৰ্বজনীন মনলৈ উন্নীত কৰা, এই স্তৰতে যাহুহে কৰ্মৰ বাধ্য-বাধ্যকতাপূৰ্ণ শক্তিবপৰা মুক্ত হয়। সংসাৰৰ ধাৰণা আত্মাৰ অমৰত্বৰ ধাৰণাৰ সৈতে কৰ্মৰ সংঘৃষ্টিৰ বৃত্তিগত ফলশ্ৰুতি। কৰ্মৰ বিধান যদি চিৰন্তন আৰু অলংঘনীয় আৰু আত্মাক যদি মৃত্যুয়েও বিনাশ কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে চৰিত্ৰৰ ওপৰত কৰ্মৰ আৰু কৰ্মৰ ওপৰত চৰিত্ৰৰ প্ৰভাৱ মৃত্যুৰ পিছতো অব্যাহত হোৱা উচিত। উপনিষদত ধাৰণা কৰা মতে : মৃত্যুৰ পিছত জীৱন-কালৰ সং বা অসং দ্ভাৱ অহুসৰি প্ৰতিটো আত্মা স্বৰ্গ বা নৰকলৈ যায় আৰু তাত অলপ সময় কটোৱাৰ পিছত উচ্চ বা নিম্ন বৰ্গৰ জীৱ—যাহুহ বা জন্তু—হিচাপে পুনৰ জন্ম লাভ কৰে। এই প্ৰণালী-বোৰ বাবে বাবে পুনৰাবৃত্তি ঘটে। কিন্তু যেতিয়া ব্যক্তিয়ে পৰম সত্তাৰ উপলব্ধিৰ যোগেদি সত্যৰ বন্ধনবপৰা নিজকে মুক্ত কৰে, তেতিয়া তেওঁ কৰ্ম আৰু সংসাৰৰ চুই-চক্ৰ ভাঙি ওলাই আহে আৰু মোক্ষ লাভ কৰে। বৈদিক হিন্দু যুগৰ শ্ৰেষ্ঠ পৰম্পৰা হ'ল উপনিষদৰ একবাদী ধাৰণা, যাক বেদান্ত দৰ্শন বুলি জনা যায়। তত্ত্বপৰি, জীৱনৰ চাৰিটা স্তৰ আৰু কৰ্ম আৰু সংসাৰৰ ধাৰণা হিন্দুৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ প্ৰধান অংশই কেৱল হৈ নব'ল, এইবোৰ ভাৰতীয় কাব্য আৰু সাহিত্যৰ গভীৰ'লও বিস্তাৰিত হ'ল।

এই যুগত ধৰ্মীয় আৰু নৈতিক চেতনাই লাভ কৰা প্ৰেৰণা যুঃ পুঃ ৰত্ন শতিকাত অধিকতৰ শক্তিশালী হৈ পৰিল (সেই সময়ত চীনবপৰা গ্ৰীচলৈকে সত্য-অগতখন এক সৃষ্টিৰী চিন্তা-ভাৱগই চোৱাই তুলিছিল) আৰু বেলেগ বেলেগ দৈৱাত্মিক, সাহিত্যিক আৰু ধৰ্মীয় আন্দোলনৰ সৃষ্টি হ'ল। ইয়াৰ ফলত বেশখনৰ সাংস্কৃতিক ঐক্য কিছুকালৰ বাবে বিস্তৃত হ'ল; কিন্তু ভাৰতীয় মনটো আত্মৰৰ আত্মৰ আৰু বৈচিত্ৰ্যৰ কথা কবুত হৈ পৰিল।

বৌদ্ধধৰ্ম-জৈনধৰ্ম-দাৰ্শনিক গোষ্ঠীসমূহ- মহাকাব্যসমূহ

(খ: পৃ: 600—খ: পৃ: 200)

পূৰ্বৱৰ্তী যুগটোত গচি ঊঠা উমৈহতীয়া জাৰীৰ সংস্কৃতি সাংস্কৃতিক জীৱনৰ প্ৰধান ধাৰা হিচাপে চৰ্জি থাকিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ইয়াৰ পিছৰ আঠটা শতিকাত ধৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ কিছুমান নতুন ধাৰা সৃষ্টি হ'ল যাৰ ভিতৰত বৌদ্ধ দৰ্শন, জৈন দৰ্শন আৰু হিন্দু দৰ্শনৰ ছটা ধাৰাই প্ৰধানতঃ ইয়াত উল্লেখযোগ্য। বৌদ্ধ দৰ্শনে দেশখনৰ বৃহৎ অংশৰ জনসাধাৰণৰ জীৱন আৰু চিন্তাদৰ্শত এনে তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন আনিিলে যে ই মুখ্য হিন্দু সংস্কৃতিৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ দৰেই এক পৃথক আৰু কম বেছি পৰিমাণে স্বতন্ত্ৰ সংস্কৃতিকাপে বিকাশ লাভ কৰিলে। সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ দিশৰপৰা এইটো এনে এটা বিতৰ্কৰ কাল য'ত হিন্দু, জৈন আৰু বৌদ্ধ দৰ্শনে ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ ওপৰত নিজৰ ছাপ পেলাবলৈ প্ৰবল যুদ্ধ চলাইছিল। শেহান্তৰত হিন্দু দৰ্শনেই এই যুদ্ধত জয়ী হয় আৰু বৌদ্ধ দৰ্শন দেশৰপৰা আন্তৰ্হিত হৈ যায়, অৱশ্যে ভাৰতীয় মন আৰু জীৱনৰ ওপৰত ই এক গভীৰ আৰু স্থায়ী ছাপ ৰাখি যায়।

এই কালছোৱাতে প্ৰকৃতাৰ্থত ভাৰতীয় ইতিহাস আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ পূৰ্বৱৰ্তী কালছোৱা সম্পৰ্কে আমাৰ জ্ঞান, খুব বেছি, অৰ্ধ-ঐতিহাসিক, কিয়নো এই জ্ঞানৰ প্ৰধান উৎস হ'ল বৈদিক সাহিত্য য'ত আমি সেইকালৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন সম্পৰ্কে অ'ত-ত'ত দুই-এচোৰেঙা পোহৰ দেখা পাওঁ। এনে সামান্য তথ্যৰ ওপৰত সেইকালছোৱাৰ পূৰ্ণ বৃত্তান্তৰ ভিত্তি কৰা টান, বিশেষতঃ ক্ৰমান্বয়ে তথ্যসমূহ লক্ষোৱা কটন। কিন্তু এই অধ্যয়নত, আলোচনা কৰিবলৈ লোৱা কালছোৱাত হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু জৈন সাহিত্যৰ উপৰিও আন এটা তথ্যৰ উৎস আমাৰ হাতত আছে যি হ'ল দেইকালত ভাৰতৰ ভগত সংস্পৰ্শ হৈ অহা ঐতিহাসিক লেখা। এই সকলোখোৱা উৎস-পৰা সংগ্ৰহ কৰা তথ্যই কম-বেছি পৰিমাণে এক প্ৰামাণ্য ঐতিহাসিক বিৱৰণ প্ৰদত্ত কৰাত

সহায় কৰিব পাৰে আৰু কিছুকক কৰিছেও :

ষষ্ঠ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগতো কোশল, বঙ্গ আৰু কামৰূপৰাই (এতিয়াৰ মধ্যদেশ আৰু বিহাৰ) সমৃদ্ধি লাভ কৰিছিল আৰু অৱন্তী (মাদেয়া) নামেৰে বাৰ্য্য প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। এইখোৰৰ ভিতৰত বঙ্গ আটাইতকৈ ভাঙৰ আৰু ভৰপূৰ হৈ পৰিছিল। বহাবীৰ আলোকজ্যোত্বে ভাৰত আক্ৰমণ কৰা কালত (খৃঃ পূঃ ৪৭৪) এই বাৰ্য্যই ওচৰচুবীয়া সকল বাৰ্য্যবোৰৰ জৰি বৰ্ষী এক বিশাল সাম্ৰাজ্যত পৰিণত হৈছিল। বোৰ্য্য বংশৰ হুজুৰ প্ৰতাপী বজা চন্দ্ৰগুপ্ত বোৰ্য্য আৰু অশোকৰ যুগকালত এই সাম্ৰাজ্যৰ ক্ৰমবিস্তাৰ ঘটি একেবাৰে বৰ্দ্ধিত হৈছিল। বুদ্ধ বংশৰ পৰিচৰিত সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত পৰিণত হৈছিল। অশোক আছিল বৌদ্ধধৰ্মাৱলম্বী আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ উৎসাহী প্ৰচাৰক। তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতাত এই নতুন ধৰ্মই অতীতপূৰ্ব প্ৰমাণ লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ পিছতো বঙ্গ এক বিশাল সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী হৈ আহিছিল; শেষত পুণ্ড্ৰিক ৩৭৭ই শেষ বোৰ্য্য ৰজাজনক পৰাজিত কৰি ৩৭৭ বঙ্গ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তেতিয়া ৰাজধানী মালোৱাতলৈ স্থানান্তৰ কৰা হয় আৰু সাম্ৰাজ্যখন কিছুমান সৰু সৰু ৰাজ্যৰে গঠিত হুজুৰাজ্যত পৰিণত হয়। এই সৰু ৰাজ্যবোৰে কেন্দ্ৰীয় শাসকৰ প্ৰতি বাহ্যিক স্বাধীনতা আৱণ্ট্য প্ৰকাশ কৰিছিল আৰু নিজৰ ভিতৰত সত্ত্বে স্বাধীনতা লাভ কৰিছিল। বোৰ্য্য সাম্ৰাজ্যৰ বিশালতাৰ সমপৰ্যায়ৰ আন কোনো স্থানী সাম্ৰাজ্যই এই কালছোৱাত আৰু প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা নগৈছিল।

বোৰ্য্য সাম্ৰাজ্যৰ শেষকালত দীৰ্ঘকাল ধৰি তেওঁৰাই কিছুমান সৰু সৰু ৰাজ্য শাসন কৰি থকা কালকালত উত্তৰ-পশ্চিম বিশ্বকল্যাণ ভাৰত আক্ৰমণ কৰিছিল (খৃঃ পূঃ ১৭০) আৰু সিদ্ধ-উপত্যকা আৰু পঞ্জাবত তেওঁলোকৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি পূবকালৰ কিছুমান ওচৰচুবীয়া অঞ্চল আক্ৰমণ কৰিবলৈ ধৰিছিল। এসময়ত বিনাগাৰৰ ৰাজত্বকালত কাল আক্ৰমণকাৰীসকল পাটলিপুত্ৰ পৰ্যন্ত আগবাঢ়ি আহিছিল। একেৰে তেওঁলোকক বন্ধন বুলি কোৱা হৈছিল আৰু বিদেশী বুলি গণ্য কৰা হৈছিল; কিন্তু শেষলৈ তেওঁলোক অৱিস্ফুৰণে কিছু বৰাভাৰ সোৱাই পৰিছিল। কালকালৰ পিছত আহিছিল তিমিয়ানসকল আৰু ভাৰতত সৰু বুলি কোৱা হৈছিল; এইলোকে পঞ্জাব আৰু মধ্যদেশত লৈ সমুদ্ৰমূৰ্ত্তি বিকৃত এখন ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ কিছু পিছত আহিছিল পঞ্জাবসকল, বাহ ৰাজকল্যাই বুদ্ধ যত্ন যে তেওঁলোক দুসকল পান্থক আছিল। তেওঁলোকে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত পান্থক নামেৰে জনাইছিল; কিন্তু তেওঁলোকলৈ

পূনৰ আঁতৰাইছিল যুঁটি জাতিৰ কুশানসকলে। কুশান বজাসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ আছিল কনিক যাব সাম্ৰাজ্য; মধ্যএচিয়াৰপৰা ধৰি বাৰগলী পাৰ হৈ আহিছিল। তেওঁৰ বাজসকল আকল্পি সম্পৰ্কে যতভেদ আছে; কিন্তু খৃঃ সত্তৰ তেওঁ ৭৮ খৃষ্টাব্দত বাজপাটত উঠে আৰু তেতিয়াৰপৰাই শকাব্দ আৰম্ভ হয়। কনিকই বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ এক নতুন ব্যাখ্যা আৰু মহাবান পন্থা নামৰ এক নতুন বৌদ্ধ পন্থাৰ তেওঁ পৃষ্ঠপোষক আছিল। এই সময়তে গান্ধাৰ শিল্প প্ৰতিষ্ঠিত আৰু সমৃদ্ধ হৈছিল। কনিকৰ প্ৰায় এশ বছৰৰ আগতে উৰিষ্যাৰ জৈনধৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষক খাৰাবেলা নামৰ বিজয়ী বীৰজনে এক বিৰাট সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল, কিন্তু ই বেছিদিন স্থায়ী নহ'ল। প্ৰায় একে সময়তে অন্ধ বা সাতবাহনসকলে ঘোৰ্য্য সাম্ৰাজ্যৰ ধ্বংসাৱশেষৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ নিজৰ এখন সাম্ৰাজ্য পতন কৰিছিল, এই সাম্ৰাজ্য চাৰিশ বছৰ ধৰি আছিল।

এই আঠশ বছৰৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষত কেইবাটাও নতুন ধৰ্মীয় আৰু বৌদ্ধিক আন্দোলনৰ উদ্ভৱ হৈ জনসাধাৰণৰ মনত গুহুহা আৰু সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু দৈনিক হিন্দু সংস্কৃতিয়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰা জাতীয় ঐক্যৰ ভেটি ভাগি গৈ দেশখন পৰম্পৰা সামঞ্জস্যহীন কিছুমান সাংস্কৃতিক অঞ্চলত বিভক্ত হৈ পৰাৰ বিপদজনক সম্ভাৱনাই দেখা দিছিল। কিন্তু প্ৰকৃততে হ'ল কি, এই অশান্ত উত্তেজনা অতি লাভজনক হোৱাহে দেখা গ'ল আৰু ই ভাৰতীয় মনক কিছুমান নতুন আৰু গভীৰ আদৰ্শৰে সমৃদ্ধ কৰি তুলিলে। পিছত, যেতিয়া বিভিন্ন চিন্তাধাৰাৰ মাজত এক সংমিশ্ৰণ সৃষ্টি কৰাৰ চেষ্টা কৰা গ'ল, তেতিয়া অধিক ব্যাপক আৰু শক্তিশালী জেটীত এক নতুন সাংস্কৃতিক সংস্কৃতিৰ বিশাল সৌধ গঢ়ি উঠিল।

* * * *

বৈদিক হিন্দু যুগৰ শেষৰফালে দেশৰ ধৰ্মীয় জীৱনৰ ভাৰসাম্য ৰেখাইছিল। এহাতে জনপ্ৰিয় ধৰ্মচৰ্চা ব্ৰাহ্মণসকলৰ সহায়ত পতা নিৰমিত পূজা-পাটল আৰু বজি-বিধানলৈ পৰ্য্যবসিত হৈছিল আৰু আনহাতে, ঔপনিষদৰ লিখাই নকলো পূজা আৰু বজি-বিধান সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰত্যাখান কৰি আকৰ্ষণীয় ধৰ্মনৰ তেতিয়া হিন্দুধৰ্মৰ এক নতুন পন্থা আগবঢ়াইছিল। এই দাৰ্শনিক ধৰ্ম যুক্তিৰদ্বৈতৰ বাবে বৌদ্ধক কষতা আছিল, তেনে উচ্চ শ্ৰেণীয়ে ইয়াক জীৱনৰ এক কল্ক-সামৰাৰ পৰা যুক্তি ব্যাখ্যা কৰিছিল আৰু ক্ৰমে বৈদ্যগীৰ যবে জীৱন বাপৰ কাৰ্যবলৈ লৈছিল। জাতিভেদ প্ৰথা এৰে কৰোঁৱ হৈ পৰিছিল

যে হিন্দু সমাজৰ নিম্ন বৰ্গ, উচ্চ বৰ্গ আৰু উচ্চ সংস্কৃতিবশৰা সম্পূৰ্ণ বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল ;
এনেকি নিম্ন বৰ্গৰ লোকক বেদ পঢ়িবলৈকো নিষেধ কৰা হৈছিল ।

এই সময়তে (খৃঃ পূঃ ৫৬৪বৰ্ষা খৃঃ পূঃ ৪৪৪লৈ) পৌত্তব বুদ্ধৰ আবিৰ্ভাব হ'ল
আৰু তেওঁ সাধাৰণ মানুহৰ নৈমিত্তিক পূজা-অৰ্চনা আৰু উচ্চশ্ৰেণীৰ লোকৰ বৈবাগ্য-
সাধনাৰ প্ৰতিবাদ কৰিলে আৰু জাতিগত বিদ্বেষতাৰ আৰু সামাজিক ভেদবুদ্ধিৰ প্ৰবল
বিৰোধিতা কৰিলে । পৃথিৱীৰ প্ৰতি তেওঁ আগবঢ়ালে আত্ম-সংযুক্তি, আত্ম-সংযম,
প্ৰেম আৰু দয়াৰ বাণী । বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ মূল হ'ল বাৰাণসীত তেওঁৰ জ্ঞান বৰ্ণনৰ পাছত
দিয়া বাণী :

“হে ভিক্ষুসকল, শুনা । বি পাৰ্থিৱতা বিনৰ্জন দিব খোজে তেওঁ ভোগৰ আভিমান;
আৰু ভোগৰ অন্তায়বৰ্জন উভয়কে পৰিহাৰ কৰি চলা উচিত । এহাতে যি বস্তুৰে মনক
কামনাৰে, বিশেষকৈ দৈহিক কামনাৰে, আকৰ্ষিত কৰে, তেনে বস্তুৰ প্ৰতি তেওঁ আসক্ত
হোৱা অশুচিত । তেনে জীৱন কেৱল পাৰ্থিৱ জাতৰ অন্ধ উপাসকৰ বাবে উপযুক্ত নীচ,
অৰ্থহীন আৰু অজ্ঞাতপূৰ্ণ অপদাৰ্থ জীৱন । আনহাতে, তেওঁ আত্ম-সীড়ন গ্ৰহণ কৰা
অশুচিত । সেইটোও কষ্টসাধ্যক, অৱমাননাজনক আৰু অদৰ্কাৰী । ভিক্ষুসকল, এই
উভয়ৰে মাজত এটা মধ্যপথ তথাগতই (বুদ্ধ) বিচাৰি পাইছে । এই পথ অনুসৰণ
কৰিলে চকু মুকলি হয়, মন পোহৰ হয় । ই হৈছে মানসিক শান্তি, উচ্চতৰ প্ৰজ্ঞা,
জ্ঞানলোক আৰু নিৰ্বাণৰ পথ ।”

বুদ্ধই মানৱ-মনৰ পতীৰলৈকে দৃষ্টি দি হৃদয় অনুভূতিৰ প্ৰকৃতি অনুধাবন কৰিছিল ।
কামনা আৰু মোহৰ অনুভূতিৰ মূল তেওঁ বিচাৰি উলিয়াইছিল আৰু আত্ম সংস্কৃতিৰ
মাজত তাৰ এক চূড়ান্ত প্ৰতিবিধান তেওঁ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল , সি হ'ল নৈতিক জীৱনৰ
এক কঠোৰ বিধান অনুসৰণ কৰি আমাৰ চিন্তা আৰু কৰ্মক এক উচ্চতৰ লক্ষ্য আৰু
আধ্যাত্মিক অনুশীলনৰ অঙ্গগত কৰা । জীৱনৰ উচ্চতৰ লক্ষ্য হ'ল মনৰ হিৰাহীন শান্তি
যাৰ নাম বুদ্ধই দিলে নিৰ্বাণ । তেওঁ কৈছে : “সত্যৰ উপলব্ধিৰ যোগেৰে যি মুক্তি আৰু
শান্তি লাভ কৰে তেওঁই নিজৰ চিন্তাত, কথাত আৰু কাৰ্যত পৰিপূৰ্ণ প্ৰশান্তি অনুভৱ
কৰে ।” তেওঁৰ বিখ্যাত বাৰাণসী বাণীত বুদ্ধই তেওঁৰ আচৰিত অভিজ্ঞতাৰ কথা কৈছে ;
তেওঁৰ সত্য-বৰ্ণনৰ কথা, জীৱনৰ কষ্টৰ কথা—ই কি, কেনেকৈ ইয়াৰ উত্তৰ হয়, কেনেকৈ
ই নাইকিয়া হয় আৰু ইয়াবশৰা নাৰিবৰ বাবে জীৱনৰ কোনোটা পথ গ্ৰহণ কৰা উচিত ।
তেওঁৰ বাণীৰ শাৰমৰ্থ হ'ল :

“হে ভিক্ষুসকল। কষ্টৰপৰা সাৰিবৰ বাবে অনুসৰণ কৰিবলগীয়া উচিত পথৰ পৰম সত্য হ’ল এইটো। ই হ’ল আঠমকীয়া পথ। (i) সজ বিখ্যাস, (ii) সজ আকাংক্ষা, (iii) সজ বাক্য, (iv) সজ শ্ৰুভাৱ, (v) সজ জীৱিকা, (vi) সজ মানসিকতা, (vii) সজ চেষ্টা, (viii) সজ আনন্দ।”

বুদ্ধই আত্ম নিগ্ৰহৰ পৰিবৰ্তে আত্ম-সংযমৰ, নিষ্ক্ৰিয়তাৰ পৰিবৰ্তে সজ কৰ্মৰ পথ নিৰ্দেশ কৰিলে। তেওঁ বিশেষ গুৰুত্ব দি ক’লে যে পাৰ্থিৱতা ত্যাগ কৰা মানে প্ৰেম আৰু মানৱতাৰ সেৱা ত্যাগ কৰা মন্থজ্ঞায়। আনহাতে, মনৰ শাস্তি লাভ কৰিবৰ বাবে সাবজ্ঞানী প্ৰেমৰ প্ৰয়োজন। এই প্ৰেমৰ বিধি তেওঁ তলত দিয়া ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে।

‘ঘৃণাৰ প্ৰত্যুত্তৰ ঘৃণাৰে দিলে ঘৃণা অন্ত নপৰে, ঘৃণাৰ প্ৰত্যুত্তৰ প্ৰেমেৰে দিলেহে পৰে। এইটো ইয়াৰ প্ৰকৃতি। কোনোবাই যদি স্থম্বী জীৱন যাপন কৰিব খুজিছে, তেন্তে তেওঁ তেওঁৰ শতক ঘৃণা কৰা অন্তৰ্হিত। ঘৃণাক প্ৰেমেৰে, অসতক সততাৰে, লোভক উদাৰতাৰে আৰু অসত্যক সত্যৰে জয় কৰা।”

গৌতম বুদ্ধই তেওঁৰ জীৱনৰ বাকীছোৱা কাল দুৰ দুৰান্ত ভ্ৰমণ কৰি তেওঁৰ ধৰ্ম-বিখ্যাস প্ৰচাৰ কৰাত কটাইছিল। তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ অনুগামীসকলেও বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰত পৰম উৎসাহ দেখুৱাইছিল। তথাপি, প্ৰথম এশ বছৰ কালত তেওঁৰ অনুগামী-সকলৰ সংখ্যা কম আছিল আৰু তেওঁলোক কোশল আৰু মগধৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ আছিল। যেতিয়া অশোক বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে আৰু কেৱল ভাৰততে নহয় বিশ্বেশতে ইয়াক প্ৰচাৰ কৰিবলৈ যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা চলালে তেতিয়া ইয়াৰ উত্থান আৰম্ভ হ’ল।

কিন্তু বৌদ্ধধৰ্মৰ আপেক্ষিক ক্ৰান্ত প্ৰসাৰৰ ফলত ইয়াৰ সংগঠনৰ পূৰ্বৰ গাঁথনি আৰু সমন্বয় বজা কৰিব পৰা নগ’ল আৰু বৌদ্ধ সম্প্ৰদায় কেইবাটাও শাখাত বিভক্ত হৈ পৰিল। এইবোৰৰ ভিতৰত হীনযান হ’ল পূৰ্বণি আৰু সৰ্ব্ব অধিকতৰ নৈষ্ঠিক শাখা। বুদ্ধন্তম সংখ্যক অনুগামীৰে সৈতে মহাযানকে ধৰি, আনবোৰ শাখা নৈষ্ঠিক পথৰপৰা যথেষ্ট পৰিমাণে আঁতৰি আহিল। কনিচৰ পৃষ্ঠপোষকতাত মহাযান পন্থা ভাৰত আৰু বিশেষত অতিশয় জনপ্ৰিয় হৈ উঠিল, এই পন্থাই দেৱতামূলক বিশ্বাস কৰিছিল, বুদ্ধকে শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা বুলি গণ্য কৰিছিল আৰু বহুজ উৎসৱ-অনুষ্ঠানৰ যোগেদি দেৱতাক পূজা কৰিছিল। কঠোৰ আত্ম সংযম আৰু আত্ম-সংস্কাৰ পৰিবৰ্তে এই পন্থাই ভক্তি, আৰ্হনা আৰু পৰোপকাৰত গুৰুত্ব দিছিল।

এই যুগৰ শেষৰফালে ভাবতদৰ্শিত বৌদ্ধধৰ্মৰ জনপ্ৰিয়তা কিছু কমি গ'ল, ইয়াৰ প্ৰথম কাৰণ হ'ল, বিভিন্ন বৌদ্ধপন্থাৰ মাজত আত্ম-কলহ লাগিল আৰু দ্বিতীয় কাৰণ হ'ল, বৌদ্ধ সংঘবিন্যাসক অভ্যাসিক উদ্ভাৱ মান লাভ কৰাৰ ফলত ভিক্ষুককলৈ হাতত পোৱা প্ৰচুৰ সম্পদে তেওঁলোকক বিলাসী জীৱন উপভোগ কৰিবলৈ প্ৰোত্ৰোভিত্ত কৰি নৈতিক পতনৰফালে আগুৱাই নিলে।

বুদ্ধই তেওঁৰ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি থকাৰ প্ৰায় একে সময়তে মহাবীৰে (522 খৃঃ পূঃ— 480 খৃঃ পূঃ) এটা নতুন ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল যাক জৈনধৰ্ম বুলি জনা গৈছিল। তেওঁৰ শিক্ষাৰ মূল হ'ল যে কোনো মানুহে যদি ক্ৰোধ, আত্ম-গোবৰ, মোহ বা অন্ধ প্ৰেমৰ দৰে প্ৰবল আবেগৰ দ্বাৰা অভিভূত হৈ পৰে, তেনেহ'লে তেওঁৰ আত্মাত প্ৰলাৰ্থ ব্যাপ্ত হৈ পৰে আৰু ই আত্মক শূণ্যজিত কৰে। আত্মাৰ মুক্তিৰ বাবে দৰ্ভাৰী কথা হ'ল, আৰু বেছি পদাৰ্থ ই ইয়াক বিৰাক্ত কৰিবলৈ দিয়া উচিত নহ'ব আৰু যি পদাৰ্থ ইতিমধ্যেই আত্মাত প্ৰৱেশ কৰিছে তাক সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্গত কৰিব লাগিব।

ত্ৰি বস্তু নামে জনাজাত তিনিটা নীতি পোৱা যায়। সেই কেইটা হ'ল : শুদ্ধ বিশ্বাস, শুদ্ধ জ্ঞান আৰু শুদ্ধ স্বভাৱ। “অসীম জ্ঞানী তীৰ্থংকৰসকলৰ (পৱিত্ৰ পথ নিৰীতা-সকলৰ) শিক্ষাৰ শুদ্ধ অষ্টধাৰেনেই হ'ল শুদ্ধ জ্ঞান। শুকৰ নিতুঁলতা আৰু দৃঢ়তাৰ ওপৰত বিশ্ৰামেই হ'ল শুদ্ধ বিশ্বাস, পৰোপকাৰ, পৱিত্ৰতা, সকলো পাৰ্থিৱ মোহ বিসৰ্জন, চুব নকৰা, মিছা নোকোৱাৰ দৰে সম্মানজনক স্বভাৱ আৰু অহিংসা বা আত্মাত দ্ৰৱণ। (য'ৰ অৰ্থ আত্মাত কৰাৰপৰা বিৰত থকা নেতিবাচক ধাৰণাই নহয়, বৰং সকলো প্ৰাণীকে দয়া কৰাৰ ইতিবাচক চিন্তা) শুদ্ধ স্বভাৱৰ ভিতৰত পৰে। ”

হিন্দুসকলৰ দৰেই জৈনসকলেও কৰ্মৰ শৃংখল কঠোৰ বৈশাধ্য অনুশাসনৰ দ্বাৰা ভংগ কৰিব পৰা যায় বুলি বিশ্বাস কৰে আৰু আত্ম নিগ্ৰহ, এনেকি আত্ম-হত্যাৰো বিধান দিয়ে। যিজনো এই ত্ৰি-বস্তু নীতি নিষ্ঠাৰে পালন কৰে তেওঁ এখন ‘অৰ্হন্ত’ (নিবৃত্ত) বুলি জনা যায় আৰু তেওঁ পৰম জ্ঞান আৰু অনন্ত শান্তি লাভ কৰে। জৈনসকলে দেৱতাক বিশ্বাস নকৰে, কিন্তু তেওঁলোকৰ ‘অৰ্হন্ত’ৰ ধাৰণা কম-বেছি পৰিমাণে হিন্দুধৰ্মৰ দেৱতাৰ ধাৰণাৰ সৈতে একে। অৱন্তে ‘অৰ্হন্ত’সকলক তেওঁলোকে মিহিৱৰ্তাৰ আদৰ্শৰ বাহিৰে আন উপাসনাবোৰো কিবা বুলি গণ্য নকৰে, “তেওঁলোকে (‘অৰ্হন্ত’সকলে) প্ৰাৰ্থনাত সঁহাৰি নিদিয়ৈ বা প্ৰচেষ্টাৰত আধ্যাত্মিক অভিসাৰীক সহায় নকৰে; তেওঁ-লোকক পূজা কৰাৰ প্ৰেৰণা উলিয়াই হ'ব তেওঁলোকৰ আদৰ্শ আৰু উপদেশ অনুসৰি কৰা। ”

বৌদ্ধধৰ্মৰ দৰেই জৈনধৰ্মও কিছুকালৰ প্ৰসাৰৰ পিছত জাহে জাহে সংকুচিত হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কিন্তু ই ভাবতৰপৰা উৎপাটিত নহ'ল, কিয়নো বহু বিশেষত্ব ই নিজে হিন্দুধৰ্মৰ লগত জীণ যাবলৈ চেষ্টা কৰিলে আৰু হিন্দুধৰ্মৰ বিভিন্ন পন্থাৰ এটা হিচাপে গৃহীত হৈ পৰিল।

বৈদিক হিন্দুধৰ্মৰ প্ৰতি বৌদ্ধধৰ্ম আৰু জৈনধৰ্মৰ প্ৰত্যাহ্বান হিন্দু চিন্তাবিদগণৰ মনৰ বাবে এক নতুন আৰু উদ্বেজক প্ৰেৰণা আছিল আৰু তেওঁলোকে পুৰণি প্ৰচলিত পথ এৰি যুক্তি আৰু চিন্তাধাৰণাৰ নতুন পথলৈ আগবাঢ়ি আহিল।

গোড়া হিন্দুসকলে এতিয়াও বেদ-নিৰ্দিষ্ট পথকে অনুসৰণ কৰি আহিল। তেওঁ লোকৰ বাস্তৱ ধৰ্মীয় জীৱন (১) ব্ৰাহ্মণ্য নিৰ্দেশত অঙ্কুৰিত পূজা-পাতল আৰু বলি-বিধান আৰু (২) জাতিভেদ প্ৰথাই নিৰ্দিষ্ট কৰা জাতিবিশেষৰ কৰ্তব্য পালনৰ মাজতে সীমিত আছিল। ধৰ্মীয় বিধি আৰু অঙ্কুৰণবোৰ পালন কৰিবৰ বাবে প্ৰথমে সূত্ৰসমূহে অৰ্থাৎ চুটি, অৰ্থপূৰ্ণ বাক্যত জিহা বেদৰ টীকাৰ সাৰস্বৰ্মই নিৰ্দেশিকা হিচাপে সহায় কৰিছিল। কিন্তু পিছলৈ এই চুটি সংকেতবোৰক বহুলাই ধৰ্মশাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ বেদৰ শিকাৰ পোহৰত ধৰ্মাঙ্কুৰণ, প্ৰাৰ্থনা আৰু আচৰণৰ বহুল বিধি ৰচনা কৰা হ'ল। বৰা চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্যৰ মজ্জী চাণক্য বা কোটিল্যৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি কথিত অৰ্থনীতি আৰু ৰাজনীতিৰ এক পৃথক নিৰ্দেশিকা 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' ৰাজনৈতিক অঙ্কুৰণ আৰু শাসন তত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত এক উল্লেখযোগ্য কীৰ্তি। সৰ্বাধিক জনাজাত ধৰ্মশাস্ত্ৰখন হ'ল ২০০ ধৃ: পু:ৰপৰা ১০০ ধৃ: পু:ৰ ভিতৰত সম্ভৱত: স্তংগ বংশৰ ৰাজত্বকালত মহাব দ্বাৰা সংগৃহীত 'মহাভূতি'।

ইয়াৰ বাহিৰেও, দাৰ্শনিক চিন্তাবিদসকলে ধৰ্মনৰ সমস্তাৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ নিজস্ব বৌদ্ধিক চিন্তা দাখলা ব্যক্ত কৰি নিজৰ নিজৰ দাৰ্শনিক পন্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে, যাক হিন্দু ধৰ্মত্বৰ ছুটা শাখা বুলি জনা যায়। ইয়াৰ চাৰিটা—সাংখ্য, যোগ, জ্ঞান আৰু দ্বৈতশৈবিক—বেদৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত নহয়। কিন্তু পূৰ্ব-খীমাংলা আৰু উত্তৰ-খীমাংলা উপনিষদৰ দাবীৰ ভিত্তিত ৰচিত।

উপনিষদৰ দৰেই সাংখ্য ধৰ্মনেও ব্ৰাহ্মণ্যসকলে উদ্ভাৱন কৰা পূজা-বলি আদি ক্ৰিয়াল প্ৰভাৱাখ্যায় কৰে আৰু মনৰ শান্তি আৰু যোকৰ দ্বাৰে জ্ঞান পথৰ লক্ষ্যন কৰে। এই ধৰ্মনে বেদ আৰু আত্মা দুয়োটাৰে বাস্তৱ বুলি জনা কৰে আৰু এক অদ্বৈতীয় সত্যৰা ঈশ্বৰত বিশ্বাস কৰে। ইয়াৰ ক্ষেত্ৰ বেদৰ ক্ষেত্ৰ

সংযুক্ত হৈ থাকোঁতে আত্মা কাৰমা-কামনাৰ অধীন হৈ থাকে আৰু চুৰাৰ দৰা পীড়িত হয়। মৃত্যুৰ পিছতো আত্মা মুক্ত নহয়, বৰং দেহৰ সৈতে পুনৰ্জন্মৰ চক্ৰত বন্দী হৈ পৰে। কিন্তু যিজনো দেহ আৰু আত্মাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিব পাৰে তেওঁ দেহা ত্যাগ কৰি চুৰাৰপৰা মুক্ত হয়।

দাৰ্শনিক চিন্তাৰ জনতত্ত সাংখ্যৰ যথেষ্ট উচ্চ স্থান আছে আৰু মনস্তত্ত্ব আৰু জ্ঞান তত্ত্বৰ প্ৰতি ইয়াৰ অবিহণা অস্তিত্ব হুজুৰান। কিন্তু জীৱনৰ কিমান হিচাপে ই বিশেষ বিকাশ লাভ কৰিব নোৱাৰিলে, কিয়নো সাধাৰণ মানুহে অহংস্বৰূপ কৰিব পৰা কোনো যোৰৰ পথ ই দেখুৱাব নোৱাৰিলে। এই অজ্ঞাৰ পিছত পতঞ্জলিৰ যোগে দূৰ কৰে।

তত্ত্বৰ দিশৰপৰা পতঞ্জলিৰ যোগৰ কোনো স্বতন্ত্ৰ স্থান নাই, ই সাংখ্য দৰ্শনৰ ব্যৱহাৰিক পৰৱৰ্তী পদক্ষেপ। পতঞ্জলি পোৱা মনস্তত্ত্ব আৰু জ্ঞানতত্ত্বৰ সকলো ধাৰণা সাংখ্য দৰ্শনৰপৰা লোৱা। সাংখ্যৰ দৰেই তেওঁৰ লক্ষ্য হ'ল যে মানৱাত্মাই প্ৰকৃত, দেহ, কৰ্ম আৰু সংসাৰৰ বান্ধোনৰপৰা নিজকে মুক্ত কৰিব লাগে আৰু সত্য আৰু মনৰ চৰম শান্তি বাব লাভ তেওঁ বিহে যোগ—উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। এয়া উপলব্ধি কৰিব পৰা বাৰ প্ৰাৰ্থনা আৰু আধ্যাত্মিক অহংস্বৰূপৰ দ্বাৰে। এই আধ্যাত্মিক প্ৰশিক্ষণৰ কালত এনে এটা স্তৰ আহে যেতিয়া যোগীয়ে অতি-প্ৰাকৃতিক শক্তি অৰ্জন কৰিব পাৰে। তেওঁ পৃথিৱী আৰু আকাশ, অজীত আৰু তৰিহাৎ সম্পৰ্কে সকলো কথা জানিব পাৰে, তেওঁ নিজকে অদৃশ্য কৰি পেলাব পাৰে; তেওঁ শূন্যত উপস্থিত পাৰে, পানীত ঘোৰ কাঢ়িব পাৰে। কিন্তু সেয়া তেওঁৰ লক্ষ্য নহয়। তেওঁৰ লক্ষ্য সম্পূৰ্ণ বিচ্ছিন্নতা আৱৃত কৰা, পৰম প্ৰশান্তি লাভ কৰা।

জ্ঞান আৰু বৈশেষিক পন্থাইও সকলো তাৰতীয় দাৰ্শনিক পন্থাৰ উৎসাহীতা লক্ষ্য—সত্য বা বাস্তৱৰ জ্ঞানৰ যোগেদি যোৰ লাভকেই অহংস্বৰূপ কৰে। কিন্তু এই চাই পন্থাত জ্ঞানৰ অৰ্থ ইন্দ্ৰিয়াজীত জ্ঞান নহয়, বৰং পৰ্যবেক্ষণ, যুক্তি আৰু পৰীক্ষাৰ ভিত্তিত লাভ কৰা বিজ্ঞানসন্মত জ্ঞান। জ্ঞানত প্ৰমাণ আৰু প্ৰামাণ্যৰ আৱশ্যকতা কৰা হৈছে। প্ৰমাণত আছে তৰ্কসম্মত মনোভাৱ আৰু জ্ঞানৰ তত্ত্ব আৰু প্ৰামাণ্যত আছে পৰ্যবেক্ষণ, এই সকলো বিজ্ঞানতে, প্ৰায় ২৫০০ বছৰ আগতে, তাৰতীয় মনে চিন্তাৰ এনে গভীৰতা আৰু সূক্ষ্মতা অৰ্জন কৰিছিল বাৰ কুলা প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ দৰিহে আন কতো পাকোঁতে নাই।

হিন্দু দৰ্শনৰ বাকী দুটা পন্থা অৰ্থাৎ পূৰ্ব-মীমাংসা আৰু উত্তৰ-মীমাংসা ওপৰৰ চাৰিওটা পন্থাতকৈ বেলেগ, এই কাৰণে যে ইহঁতৰ প্ৰেৰণাৰ উৎস হ'ল বেদৰ শিকা। পূৰ্ব-মীমাংসাই বিশ্বাস কৰে যে বেদসমূহ হ'ল আলোকিত জ্ঞান আৰু সিৰোবৰ নিৰ্দেশ অৱশ্যেই মানিব লাগিব। কিন্তু বেদৰ ধৰ্মতত্ত্ব বা নৈতিকতাৰ দিশৰ পক্ষত এই পন্থাৰ সম্পৰ্ক নাই, মাত্ৰ উৎসৰ অগ্ৰুপ্তান, বলি আদি সম্পৰ্কীয় শ্লোক আৰু স্তুতি আৰু প্ৰাৰ্থনাৰ লগতহে সম্পৰ্ক। সেই সময়ৰ ধৰ্মীয় দৰ্শনত যিদৰে উৎসৰ অগ্ৰুপ্তান আৰু প্ৰাৰ্থনাক সম্পূৰ্ণ বিসৰ্জন দিয়া হৈছিল তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপেই বোধ- হয় এই এক পক্ষীয় ধাৰাৰ উদ্ভৱ হৈছিল। পূৰ্ব মীমাংসাই যিদৰে বেদৰ শিক্ষাৰ এটা দিশত গুৰুত্ব দিছিল, উত্তৰ মীমাংসাই সেইদৰে আনটো দিশত অৰ্থাৎ একবাদী নীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল আৰু ইয়াক এক সম্পূৰ্ণ দৰ্শনলৈ উন্নীত কৰিছিল। এই দুই ধাৰাই একেলগে এক ধৰ্মীয় দৰ্শনৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল যি এহাতে যৌক্তিক আৰু আনহাতে জৈনধৰ্মৰ বিৰুদ্ধে বৈদিক হিন্দুধৰ্মক সপ্ৰমাণ কৰিব খুজিছিল।

কিন্তু এই যুগৰ হিন্দুমনৰ উচ্চতম কীৰ্তিৰ প্ৰকাশ ঘটে ভগৱদ্গীতাত বাখ্যা কৰা আন এক দৰ্শনৰ মাজত। গীতা এখন পৃথক গ্ৰন্থ নহয়, মহাকাব্য মহাভাৰতৰ এটা অংশ মাত্ৰ।

অৰ্জুনে নিজকে প্ৰশ্ন কৰে যে জীৱৰ প্ৰাণীসমূহ ধ্বংস কৰা আৰু নিজৰ আত্মীয়-স্বজনক ৰখা কৰা আনো পাপকাম নহয়। এহাতে, তেওঁৰ ক্ষত্ৰিয় ধৰ্মই তেওঁক কৰ্তব্য পালনৰ বাবে আৰু সত্য আৰু ত্ৰায় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে আহ্বান জনাইছে আৰু, আনহাতে, শ্ৰেয় আৰু ভ্ৰাতৃহত্যোৰে নিজৰ আত্মীয়-স্বজনক ৰখা কৰাত বাধা প্ৰয়োগ কৰিছে। কলত, গভীৰ অশান্তি স্তোগ কৰি তেওঁ কিংকৰ্তব্য বিমূঢ় হৈছে। বিষ্ণুৰ অৱতাৰ ক্ৰীষ্ণকই অৰ্জুনৰ ৰথৰ সাৰথিৰ বেশ লৈ তেওঁৰ আধ্যাত্মিক লংকট পৰিলক্ষ্য কৰিছে আৰু তেওঁক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিছে।

অৰ্জুনৰ বিপদ হ'ল এয়ে যে নৈতিক কৰ্তব্যবোধে তেওঁক কৰ্মৰ প্ৰতি সৰীয়াই দিছে; কিন্তু তেওঁৰ ক্ৰীষ্ণকই উপনিষদৰ দৰ্শনৰ ভেটিত অৰ্জুনৰ এই লম্বা লম্বাধান কৰিছে আৰু সেয়ে তেওঁ এই দৰ্শনৰ যৌক্তিক নীতিসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলগীয়া হৈছে। তেওঁৰ যুক্তিৰ মূল কথা হ'ল এয়ে যে নৈতিক কৰ্মৰ প্ৰকৃত পথ বিচাৰি পাবলৈ হ'লে নৈতিকতাক ধৰ্মৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব। প্ৰতিটো কৰ্মকে ধৰ্মই নিৰ্বাচিত কৰা মানকৰূপে

বিচাৰ কৰি চাব লাগিব। উপনিষদৰ মতে ধৰ্মীয় আদৰ্শ হ'ল অস্তিত্বৰ ঐক্যৰ উপলব্ধি। ই কেৱল জ্ঞান নহয়, বৰং ষেততাৰ দ্বাৰা দূৰ হৈ বিচাৰোঁতা আৰু বিচৰাজন এক হৈ নকৰালৈকে ব্ৰহ্মৰ চিন্তাত সম্পূৰ্ণ আত্মবিলোপন। এই স্তৰত মানুহৰ কৰ্মৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰকৃতি সলনি হয়। নিজৰ আৰু সমাজৰ সংৰক্ষণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় কৰ্তব্যবোৰ মানুহে কেৱল কৰ্তব্য পালনৰ স্বাৰ্থতহে কৰে, কোনো ব্যক্তিগত আকাংক্ষা বা নিজৰ কামৰ ফলশ্ৰুতিৰ চিন্তাত নকৰে। অৰ্জুনৰ প্ৰতি শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপদেশ হ'ল, ক্ষত্ৰিয় কুলে তেওঁৰ ওপৰত ত্ৰস্ত কৰা দায়িত্ব মোহৰ বশীভূত নোহোৱাকৈ আধ্যাত্মিক বিচ্ছিন্নতাৰে তেওঁ সম্পাদন কৰা উচিত আৰু তেওঁৰ কামৰ ফলাফলৰ বাবে সামান্যও বাতিবাস্ত হোৱা অনুচিত। প্ৰকৃততে, তেওঁ যে কাম কৰিছে, সেই ভাৱটোৱেই তেওঁ বনবপৰা দূৰ বৰা উচিত আৰু সকলো কামেই মূল চাৰিকা শক্তি ব্ৰহ্মৰ কাম বুলি গণ্য কৰা উচিত। তেওঁ উপলব্ধি কৰা উচিত যে তেওঁৰ নিজৰ কাম, ব্যক্তি হিচাপে তেওঁৰ অস্তিত্বৰ বৰেই, কেৱল এটা বাহিৰত দেখা বস্তু, কেৱল এটা নাম।

ভগৱদগীতা উপনিষদৰ টোকাই নহয়। ইয়াৰ পৰিপূৰিকাও। উপনিষদত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে ধৰ্মৰ তাৰিক দিশটোত, অৰ্থাৎ ব্ৰহ্ম আৰু আত্মাৰ প্ৰকৃতি আৰু সিহঁতৰ পৰিচয়ৰ ওপৰত, গীতাত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে ব্যৱহাৰিক দিশটোত, অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মৰ উপলব্ধি আৰু মোক্ষ লাভৰ উপায়ৰ ওপৰত। গীতাই মোক্ষলাভৰ তিনিটা পথৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাবৰ চেষ্টা কৰিছে—ধাৰণা আৰু সন্তাসী অনুশাসনৰ যোগেদি লাভ কৰা জ্ঞানৰ পথ, বিদ্যাৰ আৰু ভক্তিৰ পথ আৰু কৰ্মৰ পথ। উপনিষদত এই তিনিওটাৰে উল্লেখ কৰা হৈছে, কিন্তু বিস্তৃত জ্ঞানৰ ওপৰত ইমান বেছি গুৰুত্ব দিয়া হৈছে যে ধৰ্মৰ ভক্তি-মাৰ্গীয় দিশটো সম্পূৰ্ণ উপেক্ষিত হৈ পৰিছে আৰু দেখা গৈছে যেন সত্যৰ উপলব্ধি এটা সম্পূৰ্ণ ধী-শক্তি সম্বৃত ঘটনা যাৰ লগত প্ৰেম বা ভক্তিৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। সেটাবেই কৰ্মকো জ্ঞানৰ ভজত ঠাই দিয়া হৈছে। দৃষ্টান্ত উপনিষদে যি কোনো ধৰণৰ কৰ্মকে সত্য-লব্ধাৰ্থীৰ পথত বাধা দিয়া এক শৃংখল বুলি গণ্য কৰে, যি শৃংখল ছিন্ন কৰিহে জ্ঞান আৰু মোক্ষ লাভ কৰিব পৰা যায়। গীতাই এই ভুল উপলব্ধিবোৰ দূৰ কৰি এইটো স্পষ্ট কৰি দিছে যে উপনিষদত উল্লেখ কৰা আত্মা আৰু ব্ৰহ্মৰ উপলব্ধি এটা বিমূৰ্ত্ত ধাৰণা মাত্ৰ নহয়, বৰং প্ৰেম আৰু ভক্তিৰ মাজেদি বিচাৰোঁতা আৰু বিচৰাজনৰ এক আধ্যাত্মিক সংগম গীতাই আৰু স্পষ্ট কৰি দিছে যে বিভিন্ন কৰ্তব্যবোধৰ খাতিৰত কৰা কাম কেতিয়াও এই ভজ্য সাধনৰ বাধা নহয়, বৰং কলপ্ৰসূ উপায়।

বৌদ্ধধৰ্মৰ বিৰুদ্ধে হিন্দুধৰ্মৰ নিজস্ব ধোপনি ৰাখিবলৈ আৰু ইয়াৰ জাতীয় ধৰ্ম হ'ব পুনৰ ঘূৰাই আনিবলৈ হিন্দু চিন্তাবিদসকলে হিন্দুধৰ্মৰ সংস্কাৰ কৰি ইয়াত নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক শক্তি সঞ্চাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা দেখা গৈছিল। এই পুনঃপ্ৰতিষ্ঠাৰ আন্দোলন কেৱল ধৰ্ম আৰু দৰ্শনতে সীমাবদ্ধ নাছিল, ই বৌদ্ধিক স্তৰৰ তললৈ গৈ অমুভূতিৰ গভীৰতাৰ প্ৰৱেশ আৰু মহাকাব্য বা বীৰ কাব্যত আত্ম-প্ৰকাশ কৰিছিল। মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণত বৰ্ণিত কাহিনীবোৰ বহু পুৰুষ ধৰি বিভিন্ন লোকগীতৰ মাজেদি মানুহৰ মাজত চলি আহিছিল। এই যুগৰ ৰাজভাগত খৃ. পূ. দ্বিতীয় শতিকাত এইবোৰ সংকলন আৰু পুনঃসম্পাদনা কৰা হয় যাতে বৈদিক হিন্দুযুগৰ বীৰসকলৰ শ্ৰবণীয় কীৰ্তিবোৰে মানুহক তেওঁলোকৰ মহান অতীতৰ ফল সোঁৱৰাই এক নতুন আৰু উন্নত জীৱনৰ প্ৰতি তেওঁলোকক উৎসাহ যোগাব পাৰে। সঠিকভাৱে ক'বলৈ গ'লে ৰামায়ণ এখন ধৰ্ম কাব্য নহয়, বৰং ইয়াক পাৰ্থিৱ কৰ্মতাৰ প্ৰথম চানেকি হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি। কিন্তু ই ৰাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ উচ্চ স্তৰৰ চৰিত্ৰ কেইটা এনে চিন্তাকৰ্ক আৰু সফলভাৱে উপস্থাপন কৰিছে যে পাঠক প্ৰেম আৰু ভক্তিৰ গভীৰ ধৰ্মীয় অমুভূতিৰে উৰু হৈ পৰে আৰু ই তেওঁলোকৰ বাবে হিন্দুধৰ্মৰ পৱিত্ৰ গ্ৰন্থসমূহৰ সমানেই পৱিত্ৰ হ'লি গণ্য হয়। আনহাতে, পুৰণি পৰম্পৰা মতে, মহাভাৰত হ'ল যজুৰ বেদৰ পৰৱৰ্তী অংশ আৰু ইয়াক পঞ্চম বেদ আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰও বোলা হয়। অৱশ্যে কুক বা পাণ্ডৱসকলৰ কাহিনীত ধৰ্মীয় তাৎপৰ্য আৰোপ কৰা নহয়, মহাভাৰতৰ যি অংশত দাৰ্শনিক সমাজবোৰ আলোচনা কৰা হৈছে, বিশেষকৈ আগতে উল্লেখ কৰা বিখ্যাত আলোচনা ব'ত আছে তাতহে ধৰ্মীয় তাৎপৰ্য আৰোপ কৰা হৈছে।

ধৰ্মীয় চিন্তা-চৰ্চাৰ এই পটভূমিত আমি এটা যুগৰ সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশত চকু দিব লাগিব যি যুগত ধৰ্ম জীৱনৰ এটা অংশ মাত্ৰ নাছিল, বৰং সমগ্ৰ জীৱনৰ ওপৰতে প্ৰভুত্ব কৰা এটা বিষয় আছিল। সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ, বিজ্ঞান, স্কুলমাৰ কলা, জীৱন-ন্যাপনৰ ধৰণ, আহাৰ, পোছাক—প্ৰতিটো বস্তুৱেই ধৰ্মৰ সঁচাত চলা হৈছিল।

যদিও দেশ স্বৈৰভাৱিক আছিল আৰু প্ৰশাসনৰ কেন্দ্ৰত বজাৰ ইচ্ছাই আছিল আইন, তথাপি আইনসংক্ৰান্ত কথাত তেওঁ ধৰ্মশাস্ত্ৰ অনুসৰণ কৰিব লাগিছিল। জ্ঞান আৰু জীৱন ভক্তিৰ বাবে জনাজাত ব্ৰাহ্মণসকলক দাবাবধতে বজাৰ উপদেষ্টা হিচাপে নিয়োগ কৰা হৈছিল আৰু ৰাজ্য প্ৰশাসন সম্পৰ্কত তেওঁলোকৰ যথেষ্ট বক্তব্যত প্ৰকাশ

অধিকাৰ আছিল। সেয়ে ক'ব পাৰি যে বাট্টী কিছু পৰিমাণে ধৰ্মৰ অনুগত আছিল। কিন্তু বৌদ্ধ বাট্টৰ ক্ষেত্ৰত, অন্ততঃ আশোকৰ সময়ত, ইয়াৰ বিপৰীত আছিল। বঙ্গা বৌদ্ধসকলৰ ধৰ্মীয় প্ৰধান হিচাপে পৰিগণিত হৈ পৰিছিল। হিন্দুসকলে নিজ ধৰ্মবিদ্ভাস আৰু পূজা-পাতলৰ সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা উপভোগ কৰিছিল। কিন্তু মৈত্ৰিক জীৱনৰ ক্ষেত্ৰত হিন্দু আৰু বৌদ্ধ সকলো নাগৰিকৰ ওপৰতে বাট্টীই কঠোৰ অনুশাসন প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল আৰু এই উদ্দেশ্যে 'শ্মশ্ৰু মহামাত্ৰ' নামৰ বিশেষ বিধৱা ক্ৰিয়াক কৰা হৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰে বাট্টৰ সাধাৰণ ধৰণ-কৰণ হিন্দু শাসকৰ বাট্টৰ সৈতে একেই আছিল আৰু ইয়াৰ সবাতোকৈ চকুত পৰা বৈশিষ্ট্য আছিল যে স্বজাতি এনে এক আৰোহাজন্য আৰু প্ৰশাসক-মণ্ডলীৰ জৰিয়তে ৰাজ্য চলাইছিল যি আজিৰ আধুনিক ৰাজ্যত পোৱাবোৰতকৈ কোনোপধ্যে কম আড়ম্বৰপূৰ্ণ নহয়।

বৌদ্ধধৰ্মই সমাজ-ব্যৱস্থাতলৈ অনা পৰিৱৰ্তনৰ চোৱে জাতি-ভেদ যদিও সম্পূৰ্ণ আঁতৰাব নোৱাৰিলে, তথাপি এইজোৰ আগতকৈ কম গুৰুত্বপূৰ্ণ হৈ পৰিল।

বৌদ্ধ সংঘবিলাকে সকলো জাতিৰ বাবে ইয়াৰ চূদ্ধাৰ মুক্ত কৰি দিলে আৰু সেয়ে শৰ্মাশ্ৰমৰ ধৰ্মীয় ভিত্তি দুৰ্বল হৈ পৰিল। কিন্তু সাধাৰণ সামাজিক জীৱনত জাতি-ভেদ প্ৰথাৰ উচ্চ-নীচ বিচাৰ আনকি বৌদ্ধ আৰু জৈনসকলৰ মাজতো চলি থাকিল, অৱশ্যে তৰ বিভাজনৰ ক্ৰম কিছু পৰিমাণে সলনি হ'ল। কজ্জি কুন্ডল শ্ৰেণী আৰু বৈত্ৰ কুন্ডল বণিক এতিয়া ব্ৰাহ্মণতকৈ উচ্চ স্থান পৰিগণিত হ'ল।

বৌদ্ধ আন্দোলনৰ আৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কৰ্ম হ'ল যে আশোকে তেওঁৰ ৰাজত্ব-কালত নিষেধ কৰি দিয়া পশু-বলি হিন্দু সমাজৰ এক বৃহৎ অংশই চিকলানৰ দ্বাৰে পৰিত্যাগ কৰিলে। কালী-ঈশাসকসকলৰ বাবে জনসংখ্যাৰ মাজ এটা ক্ষুদ্ৰ অংশইহে পশু-বলি চলাই থাকিবলৈ ধৰিলে। তাৰতীয়া সমাজত পশু-বলি আৰু বাসন্তকণ বন্ধ কৰাত আৰু অহিংসাৰ নীতি প্ৰচাৰ কৰাত জৈনধৰ্মৰ ভূমিকা বৌদ্ধধৰ্মতকৈ কম গুৰুত্বপূৰ্ণ মন্য।

যি কৰ্ম পৰিমাণৰ জ্ঞান-চৰ্চা এই সময়ত হৈছিল বোৰীকালকো বুলি আছিল ধৰ্মত। আমি দেখা পাইছোৱেই যে ধৰ্মৰ পৰীক্ষাৰে ধৰ্মৰ মনত অতিক্ত আছিল। বান্ধাৰ পদ্ধতি, ব্যাকৰণ আৰু হৃদয়শুদ্ধিৰ বেদ অধ্যয়নৰ সাজেবি বিকশিত হৈছিল আৰু ইবোদ্ধৰ বেদ চৰ্চাৰ অংশ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। বৈদিক জ্ঞান বুলি জনাজাত পুৰণি তাৰতীয়া আৰ্য-ভাষা বৰ্ষেই পৰিমাণে পৰিৱৰ্তিত হৈছিল আৰু কেইবাটাও সাধাৰণ বিতৰ্ক

হৈছিল। ঊন্থৰ ভাৰতৰ বধ্য অঞ্চলত প্ৰচলিত ইহঁতৰ এটা শাখা বৃদ্ধি লগত আৰ্হিত বিকশিত হৈ সংস্কৃত নামে জনাজাত হৈ পৰিছিল। হিন্দুধৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ ভাষা-ৰূপে সমগ্ৰ ভাৰতৰে ঊচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকে ইয়াক অধ্যয়ন কৰিছিল। ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান আৰু বলি-বিধানৰ বাবে সময় নিৰ্ধাৰণ কৰিবৰ কাৰণে লক্ষ্যসমূহৰ গতি অধ্যয়ন কৰাৰ পৰাই জ্যোতিষবিজ্ঞান আৰম্ভ আৰু ই ব্ৰাহ্মণসকলৰ বিশেষ দখলত আছিল।

এই বৃগুত বৌদ্ধধৰ্মই শিক্ষাৰ ওপৰত গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। বুদ্ধৰ আগতে বিজ্ঞান আৰু ধৰ্মৰ ভাষা আছিল সংস্কৃত। সকলো পবিত্ৰ গ্ৰন্থ লিখা হৈছিল সংস্কৃতত আৰু ব্ৰাহ্মণ আৰু কৃত্তিয়ৰ বাহিৰে আন কোনেও সেইবোৰ পঢ়িব নোৱাৰিছিল। শিক্ষা সেয়ে বিশেষভাৱে ঊচ্চ-বৰ্ণৰ ভিতৰত সীমিত আছিল। কিন্তু বুদ্ধই তেওঁৰ বাণী প্ৰচাৰৰ বাবে সংস্কৃতৰ পৰিবৰ্তে সাধাৰণ কথোপকথনৰ ভাষা গ্ৰহণ কৰিলে। সেই সময়ত বুদ্ধৰ নিজৰ অঞ্চলত প্ৰচলিত ভাষা আছিল ভাৰতীয় আৰ্য্য ভাষাৰ পূৰ্বস্বৰ্ণীয় অপভ্ৰংশ। এই অপভ্ৰংশ ভাষাতেই বুদ্ধই তেওঁৰ বাণী প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ল'লে। অশোকৰ সময়লৈ ই বৌদ্ধসকলৰ ধৰ্মীয় ভাষা হৈ পৰিল আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ লগতে গোটেই ভাৰতত বিয়পি পৰিল। সেই কাৰণেই অশোকে দেশৰ বিভিন্ন অংশত শিলাস্তম্ভৰ ওপৰত খোদিত কৰা ৰাজ-নিৰ্দেশনাসমূহত এই ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। জ্ঞানৰ সন্দৰ্ভত, বৌদ্ধসকলে সাধাৰণতে নিজকে ধৰ্ম চৰ্চা বা অধ্যয়নতে সীমিত ৰাখিছিল। জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰ এই গোটেই বৃগু ধৰি ব্ৰাহ্মণসকলৰ দখলত বৈছিল। সেয়ে আমি আগতে উল্লেখ কৰা দৰ্শনত বিভিন্ন পন্থা, ধৰ্মীয় বিধি, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনীতি আৰু মহাকাব্যৰ শ্ৰেষ্ঠকীৰ্তি আদি সকলো ব্ৰাহ্মণ চিন্তাবিদসকলে লিখি আছিল।

আনহাতে, বৌদ্ধ পৃষ্ঠপোষকতাত গুৰুমাৰ কলাৰ বিকাশ হৈছিল। প্ৰাক-বৌদ্ধ বৃগুৰ গুৰুমাৰ কলা একেধাৰে আৱিৰ্ভূত আছিল। ভাস্কৰ্য্যবোৰ বিশেষ উন্নতি হোৱা নাছিল। নদী বা সাগৰৰ পাৰৰ নগৰসমূহত কাঠৰ আৰু ওখ ঠাইত ইটাৰ একৰপৰা চাৰিঘন্থাৰ ঘৰ নিৰ্মিত হৈছিল। ঘৰবোৰৰ যথেষ্ট সংখ্যক খিড়িকী আছিল। চিলিঙৰ কাঁবে খেৰ আৰু ইটা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। নিয়মমতে প্ৰতি ঘৰতে, চাৰিওফালে সমুখত-দাবান্দা-ধকা-কোঠাৰে-বেৰা এডোখৰ বৰ্গক্ষেত্ৰাকাৰ চোতাল আছিল। নগৰসমূহ সাধাৰণতে বৰ্গক্ষেত্ৰাকাৰ বা আৱতক্ষেত্ৰাকাৰ ছিটাপে পৰিকল্পনা কৰা হৈছিল। প্ৰধান পথটো পূব-পৰা পশ্চিমলৈ আৰু উপপথবোৰ উত্তৰ-পৰা দক্ষিণলৈ গৈছিল। বিভিন্ন কৃষিকাৰী গোষ্ঠীৰ প্ৰত্যেকটোৱেৰে বাবে একোটা অঞ্চল পৃথক কৰি দিয়া হৈছিল। নগৰৰ

ঔত্তৰাঞ্চলত মন্দিৰসমূহ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল আৰু প্ৰতিটো মন্দিৰতে বাহৰ চাৰিৰে একোটা কোঠা কৰি বেৰী পতা হৈছিল। আনকি বিবোধ নগৰত ঘৰ সাজিবলৈ ইটা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, সেইবোৰতো মন্দিৰবোধ সাধাৰণতে বাহৰে নিৰ্মিত হৈছিল। এতিয়ালৈকে আৱিষ্কাৰ কৰা প্ৰাচীনতম মন্দিৰটো হ'ল চিত্তোৰৰ বিষ্ণু মন্দিৰ। সেই-কালৰে আন এটা মন্দিৰ খে'চ নগৰত পোৱা গৈছে।

ঘৰ-সজাত শিলৰ ব্যৱহাৰ অশোকৰ কালৰ কিছু আগৰেপৰা আৰম্ভ হয়। কিন্তু অশোকেহে বৃহৎ সংখ্যাত শিলৰ নিৰ্মাণ কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰে। এইবোৰৰ ভিতৰত বাজ প্ৰাসাদবোৰ কালৰ কয়ংকাৰী গতিত ধ্বংস হয়। কিন্তু কিছুমান স্তূপ, স্তম্ভ আৰু বিহাৰ এতিয়াও অৱশিষ্ট আছে। সাঁচি আৰু বাৰহুতত স্তূপৰ চিন এতিয়াও দেখা যায়। এই স্তূপবোৰৰ বেৰা আৰু দুৱাৰ মুখত খোদিত কৰা কথাত ধৰ্ম্মীয় বিষয়ৰ পৰিবৰ্তে পাৰ্থিৱ বিষয়হে আছে আৰু এই কথাবোৰে সেই সময়ৰ জীৱনৰ পৰিচ্ছন্নৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰে। গোটা শিলৰপৰা কাটি উলিওৱা অশোক স্তম্ভবোৰ ৪০ৰপৰা ৬০ ফুটলৈকে ওখ আৰু সিহঁতৰ নিমজ উপবিভাগ দাপোণৰ দৰে ঠোঁজল। স্তম্ভৰ ওপৰৰ অংশত বৰ্গক্ষেত্ৰ বোৰ ভূমিৰ ওপৰত এটা বস্তু আকৃতিৰ অজংকৃত অংশ আৰু সাধাৰণতে সিংহকে ধৰি কিছুমান প্ৰতীকী মূৰ্তি আছে। আটাইতকৈ বিখ্যাত অশোক স্তম্ভটো হ'ল চাৰিটা চকুত লগা সিংহমূৰ্তিয়ে ধৰ্ম্মচক্ৰ ধৰি থকা ৰূপত বানাবলৰ ওচৰৰ সাৰনাথত পোৱা স্তম্ভটো। এই সিংহকেইটাৰ সৈতে পৱিত্ৰ চক্ৰটো ভাৰতীয় গণতন্ত্ৰৰ আনুষ্ঠানিক প্ৰতীক হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

বৌদ্ধ কলাৰ শ্ৰেষ্ঠ কীৰ্তি দেখা যায় অজন্তাৰ গুহাসমূহত আৰু সিবোৰৰ প্ৰাচীৰ চিত্ৰসমূহত। ষষ্ঠ পূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাৰপৰা ষষ্ঠীয় তৃতীয় শতিকা জুৰি ৰচিত হোৱা এই চিত্ৰসমূহত বৌদ্ধকলাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চৰম ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। প্ৰথমে লক্ষ্য কৰিব লগীয়া কথাটো হ'ল এয়ে যে কলাগত দক্ষতা আৰু কাৰিকৰী নিপুণতাৰ দিশৰপৰা অজন্তা চিত্ৰসমূহে এনে উচ্চ মানদণ্ড স্পৰ্শ কৰিছে যে এইবোৰ বহুশতিকাব ধৰি চলি থকা বিকাশৰ কল্পপ্ৰতি বুলি গণ্য কৰিব লাগিব। ইয়াৰ একমাত্ৰ ব্যাখ্যা অজন্তা কলাক দক্ষিণ-ভাৰতৰ দ্ৰাবিড় সংস্কৃতিৰ জৰিয়তে সিদ্ধ-উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ লগত সংস্কৃত কৰিলেহে পোৱা যাব, কিয়নো ঔত্তৰ-ভাৰতত বৌদ্ধ সংস্কৃতিৰ পূৰ্বৱৰ্তী বৈদিক সংস্কৃতিত কোনো উল্লেখযোগ্য চিত্ৰ-ৰচনাৰ কথা জনা নাযায়।

এই অগ্ৰযাপিত ধাৰণাত এই কথাবোৰ ব্যাখ্যা পোৱা যাব যে অজন্তাৰ প্ৰাচীৰ-

চিত্রসমূহত নাগবর হবে অনার্থ্য মূর্তিকো আৰ্য্য মূর্তিৰ দৰে সমান শুক্লসূৰ্য্য স্থান দিয়া
 হৈছে। সকলো বৌদ্ধ কলাৰ দৰে এই চিত্রসমূহৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল নবলতা আৰু
 সংযত প্ৰয়োগ অৰ্থাৎ বাহ্যিকৰ্মী অলংকৰণ, চিত্ৰণ আৰু আবেগৰ আত্মিকতা পৰিহাৰ,
 যিটো বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ বুলি গণ্য কৰা যাব পাৰে। একে সময়তে, অতি
 সুদৃষ্ট বোধিসত্ত্ব পদপাণি মূৰ্ত্তিয়ে প্ৰমাণ কৰে যে বৌদ্ধ কলাত শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্য আৰু
 গাভীৰ্য্যবপৰা আনন্দ গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষমতাৰ লগত গভীৰ আধ্যাত্মিকতা আৰু নিবিড়তাৰ
 সূৰ্য্য সংমিশ্ৰণ ঘটিছিল।

দ্বিতীয় সংগ্ৰহ : পৌৰাণিক হিন্দু সংস্কৃতি

(খৃ: 200—খৃ: 700)

পূৰ্বৱৰ্তী কালছোৱাত প্ৰাচীন হিন্দুধৰ্মৰ প্ৰতিষ্ঠানী হিচাপে চুটী নতুন ধৰ্মীয় আন্দোলন গঢ়ি উঠিছিল আৰু কিছুসময়ৰ বাবে দেশৰ কোনো কোনো অঞ্চলত অতি জনপ্ৰিয় হৈ পৰিছিল। কিন্তু খৃ: পূ: দ্বিতীয় শতিকাৰপৰাই ইহঁতৰ প্ৰভাৱ কমিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। আনহাতে, হিন্দু চিন্তাবিদসকলে সত্যৰ সন্ধানত চিন্তাৰ নতুন পথত আগ্ৰসৰ হ'ল আৰু সকলো প্ৰেৰণাৰ সন্ধান আকৰ্ষণ কৰিব পৰা ধৰণে ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু আচাৰ সংস্কাৰ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে দেশৰ জনসাধাৰণৰ আধ্যাত্মিক মানসিকতাৰ সমস্ত অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে হিন্দুধৰ্মই নতুন জীৱন আৰু শক্তি লাভ কৰি জনসাধাৰণৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ পুনৰ সাব্যস্ত কৰিলে আৰু এক নতুন সংস্কৃতিৰ ভিত্তি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। খৃ: পূ: দশ বছৰত বিকাশ লাভ কৰিব ধৰা এই নতুন সংস্কৃতিয়ে খৃষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাত গুপ্ত সম্ৰাট-সকলৰ অধীনত উন্নতিৰ চৰমবিন্দু স্পৰ্শ কৰে।

ৰৌপ্য সাম্ৰাজ্যৰ পিছত বৰিও উদ্ভব আৰু দক্ষিণ ভাৰতত কেইবাখনো সাম্ৰাজ্যই জন্ম লাভ কৰিছিল এইবিলাকৰ কোনোখনেই জাতীয় সাম্ৰাজ্য আখ্যা পাব পৰাকৈ বৃহৎ নাছিল। শেষত খৃষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ আৰম্ভণিত, যি দেশত ৰৌপ্য সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰভাৱাৱস্থা চক্ৰগুপ্তৰ জন্ম হৈছিল সেই দেশতে আন এখন চক্ৰগুপ্তৰ (খৃ: ৪২০-খৃ: ৪৪৫) অত্যাধিক শক্তি আৰু তেওঁ পাণ্ডুলিপিত আৰু এখন বিৰাট সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী পাতে। এই সাম্ৰাজ্যই তেওঁৰ পুত্ৰ সম্ৰাটগুপ্ত আৰু নাতি দ্বিতীয় চক্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্বকালত দক্ষিণৰ সাম্ৰাজ্য অংশৰ বাহিৰে গোটেই ভাৰতবৰ্ষ ইয়াৰ অধীনলৈ আহে। গুপ্তৰাজ্যৰ অধীনত দেশলৈ অহা বাৰ্হৈতিক ঐক্যই এক সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ পৰিণতি সৃষ্টি কৰাত আৰু নতুন হিন্দু সাংস্কৃতিক জাতীয় সাংস্কৃতিৰ পৰ্যায়লৈ উন্নীত কৰাত সহায় কৰিছিল।

বৈদিক হিন্দুধৰ্মই ইতিমধ্যে পুৰণি ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ আঁটাইতকৈ জনপ্ৰিয় দেৱতা শিৱ আৰু বিষ্ণুক বৈদিক দেৱ-দেৱীসকলৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লৈছিল, শিৱক আৰ্য্যাদেৱতা কৃত্ত আৰু বিষ্ণুক সূৰ্য্যৰ ৰূপত গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। কিন্তু এই দেৱতাসকলৰ প্ৰতি বিশ্বাস বৈদিক হিন্দুধৰ্মবিধানীৰ এটা ক্ষুদ্ৰ দিশ মাত্ৰ আৰু এই বিশ্বাস বৈদিক হিন্দুধৰ্মত সম্পূৰ্ণৰূপে নীল যোৱা নাছিল। হিন্দু-ধৰ্মৰ নতুন ৰূপটোৱে এই পুৰণি বিশ্বাসৰ সম্পূৰ্ণ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰিছিল আৰু একেশ্বৰবাদৰ লগত ইয়াক খাপ খুৱাই লোৱাৰ পিছত, ইয়াক ইয়াৰ ধৰ্মবিশ্বাসৰ অত্যাৱশ্যকীয় অংগ কৰি ল'লে।

পুৰণি ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ ধৰ্মীয় চেতনা এতিয়াও এনে এটা স্তৰত আছিল ব'ত তেওঁলোকে প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন শক্তিক ইচ্ছা আৰু ক্ষমতাসম্পন্ন জীৱন্ত দেৱ-দেৱী বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁলোকে এইবোৰক মানৱীয় ৰূপত কল্পনা কৰিছিল আৰু এইবোৰৰ মূৰ্তি সাজি পূজা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ বাধাহীন প্ৰবল কল্পনাৰে বিশ্বচৰাচৰৰ জন্ম আৰু বিকাশক আৰু বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক ঘটনাৰ মাজৰ সম্পৰ্কক তেওঁলোকে দেৱতা সম্পৰ্কীয় কিছুমান কাহিনীৰ ৰূপত ধাৰণা কৰি লৈছিল। দেশৰ কিছুমান অঞ্চলত জন্মৰ দেৱতা শিৱ আৰু তেওঁৰ পত্নী পাৰ্বতীক সৰ্বোচ্চ সন্মান দিয়া হৈছিল। এই পাৰ্বতীয়েই সম্ভৱ কেইবাহাজাৰ বছৰৰ আগতে সিদ্ধ-উপত্যকাৰ উপাস্য দেৱী মাতৃ আছিল। আন কিছুমান ঠাইত জীৱন-যাপনৰ দেৱতা বিষ্ণু আৰু তেওঁৰ পত্নী লক্ষ্মীদেৱীক বিশেষ সন্মান দিয়া হৈছিল। যৌন-উৎপাদনেই ঘিহেতু জীৱন আৰু মৰণ উভয়ৰে মূল, এতেকে শিৱৰ বৈত ব্যক্তিত্ব থকা বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছিল। একালে তেওঁ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ পালক, আৰু আনহাতে ইয়াৰ নাশক বুলি গণ্য হৈছিল। একেদৰেই, তেওঁৰ পত্নীক উমা বা পাৰ্বতী নামেৰে মহিমান্বীত মাতৃৰূপে ধৰা হৈছিল আৰু আনহাতে মাত্ৰ ৰক্ত বলিৰে সন্তুষ্ট কৰিব পৰা ভীষণ-শক্তি কালীৰূপেও কল্পনা কৰা হৈছিল। কিন্তু বিষ্ণুৰ এটাই ৰূপ তেওঁ জগতৰ ৰক্ষক, লোকৰ প্ৰতি দয়ালু আৰু তেওঁজোকৰ কল্যাণসাধক। তেওঁৰ পত্নী লক্ষ্মী সম্পদ আৰু প্ৰাচুৰ্যৰ দেৱী।

প্ৰতীক আৰু অৱতাৰণাৰ স্তৰৰ লহৰিত বহু দেৱতাৰ ধাৰণাটোক বৈদিক একেশ্বৰবাদৰ ধাৰণাৰ লগত খাপ খুৱাই লোৱা গৈছিল। ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ ৰূপ হৈছিল এনেকুৱা: বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ জীৱন্ত আত্মা হ'ল এক আৰু অবিভীৰ ব্ৰহ্ম। তেওঁক

তিনিধৰণে ধাৰণা কৰিব পৰা যায় সৃষ্টিকৰ্তা ব্ৰহ্মা; বক্ষাকৰ্তা বিষ্ণু আৰু সংহাৰ-কৰ্তা শিৱ। এই তিনিওজন আৰু আন আন দেৱ-দেৱী আৰু তেওঁলোকৰ বিভিন্ন ৰূপ এজন ঈশ্বৰৰে বিভিন্ন গুণ আৰু ভাৱৰ প্ৰকাশ মাত্ৰ আৰু তেওঁলোকক পূজা কৰা মানেই প্ৰকৃততে ব্ৰহ্মক পূজা কৰা। হাহুহৰ সহায় আৰু উদ্ধাৰৰ বাবে বিষ্ণুৰে বাৰে বাৰে পৃথিৱীত অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰে। দেৱতাই হাহুহৰ ৰূপ ধাৰণ কৰাটোকে অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰা বোলে। বিষ্ণুৰ নটা অৱতাৰ ইতিমধ্যে পৃথিৱীলৈ আহিছে, ইয়াৰ ভিতৰত আটাইতকৈ গুৰুপূৰ্ণ হৈছে, কৃষ্ণ, ৰাম আৰু বুদ্ধ।

সকলো শ্ৰেণী আৰু সকলো গোষ্ঠীকে ভিতৰ হাহুহৰ পৰাকৈ দেৱতা বিখ্যাস সংশোধিত কৰি লৈ অগতঃ সৃষ্টি, দেৱতাসকলৰ জীৱন আৰু ৰাজ্যসকলৰ ৰাজত্ব আদি সম্পৰ্কে হাহুহৰ মাজত প্ৰচলিত কাহিনীবোৰ সংগ্ৰহ আৰু সংকলন কৰি 'পুৰাণ' নাম দিয়া হ'ল। বেছিভাগ পুৰাণৰেই বিষ্ণুৰ নাম অহুসৰি নাম দিয়া হৈছে, আৰু কেইখনমানৰ ব্ৰহ্মা আৰু শিৱৰ নাম অহুসৰি দিয়া হৈছে। এনেধৰণৰ সংকলন হিন্দু সকলৰ মাজত প্ৰচলিত আছিল। অৰ্থাৎ বেদত 'ইতিহাস, পুৰাণ'ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে আৰু ইয়াক বহুতে বৈদিক সাহিত্যৰ এটা অংশ বুলি গণ্য কৰে, কিন্তু বেছিভাগ পুৰাণেই সিহঁতৰ বৰ্তমান ৰূপত খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ আৰু তাৰ পাছৰ শতিকাবোৰত সংকলিত হৈছিল, সেই সময়তে নতুন হিন্দুধৰ্মই ইহঁতক পৱিত্ৰ গ্ৰন্থৰ পৰ্যায়লৈ উন্নীত কৰিলে। সাধাৰণ হাহুহৰ মাজত পুৰাণবোৰ বেবতকৈ বহুগুণে বেছি জনপ্ৰিয় আছিল। নতুন হিন্দুধৰ্মক পুৰণি হিন্দুধৰ্মৰপৰা পৃথক কৰিবলৈ সেয়ে পৌৰাণিক হিন্দুধৰ্ম বুলিব পৰা যায় আৰু ইয়াৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত সংস্কৃতিক পৌৰাণিক সংস্কৃতি আখ্যা দিব পাৰি।

আগতে উল্লেখ কৰা দৰে পৌৰাণিক হিন্দুধৰ্মৰ ভাৱত প্ৰচলিত সৰ্বাধ্যাত্মবাদ-পৰা সৃষ্টি পূজা আৰু একত্বাৱলৈকে সকলো ধৰণৰ বিকাশক সাধৰি ল'ব পৰা ধৰ্মে এটা বহল দৃষ্টিভঙ্গি আছিল। কিন্তু সামাজিক আৰু মৈত্ৰিক জীৱনৰ লগত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত কৰ্ম, পুনৰ্জন্ম, জীৱনৰ চাৰি ভৰ আৰু বৰ্ষাপ্ৰব আদি বৰ্ষীয় নীতিসমূহ সম্পূৰ্ণভাৱে বৈদিক হিন্দুধৰ্মৰপৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল।

এই দুই ধৰ্মৰ ধাৰাৰ মাজত আন এটা ফিল আছিল, ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰত উল্লেখ কৰা বিধিকৰ্ম আৰু বেধ আৰু আৱণ্টকৰ ব্যাখ্যা। উক্তগৰি জন্মৰপৰা মৃত্যুতকৈ এজন হিন্দুৰে বিধোৰ বিস্তাৰিত আচাৰ-অৱধান পালন কৰিব লাগে—বাৰ ওপৰত ব্ৰাহ্মণসকলৰ

একমাত্ৰ অধিকাৰ—সেই নিৰ্দেশাৱলীৰ ক্ষেত্ৰতো স্ত্ৰীৰা থাবাৰ মিল আছিল। ব্ৰাহ্মণ-সকলবোৰে শেষে ৰাষ্ট্ৰহৰ সাৰাজিক আৰু ধৰ্ম্মীয় জীৱনৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ আছিল।

পৌৰাণিক হিন্দুধৰ্মৰ প্ৰতিষ্ঠাতাসকলে তেওঁলোকৰ সময়ৰ পৰিস্থিতি ভাজকৈ বুজি পাইছিল আৰু ভাৰতীয় মনৰ ভিতৰলৈ তেওঁলোকে অন্তৰ্ভুক্তি দিব পাৰিছিল, সেয়ে তেওঁলোকে হিন্দুধৰ্ম বিধানক কিছু স্থিতিস্থাপক কৰি সেই সময়ৰ সকলো ধৰ্ম্মীয় চিন্তাকে সাহায্য লৈছিল। এই আধাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত সংস্কৃতিও সমানেই বহুজাতিক আৰু ব্যাপক আছিল। কিন্তু এই সকলোবোৰ সত্বেও জাতি-বিভাজন অধিক কঠোৰভাৱে হৈ পৰিছিল, কিয়নো পৌৰাণিক ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ এই শিথিল গাঁথনিতে প্ৰকৃতভাৱে ধৰ্ম বাখিব পৰা শক্তি আছিল ব্ৰাহ্মণসকলৰ আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ শক্তি আৰু প্ৰভাৱ নিৰ্ভৰ কৰিছিল জাতি-বাস্তৱ্যৰ ওপৰত। ধৰ্ম আৰু সমাজ জীৱনৰ ওপৰত সকলো ধৰণৰ প্ৰভাৱ থকা সত্বেও প্ৰশাসন বা চৰকাৰত তেওঁলোকৰ অকণো হাত নাছিল। পুৰোহিত হিচাপে তেওঁলোকৰ প্ৰধান কাম আছিল ধৰ্ম্মীয় অনুষ্ঠানসমূহ পালন কৰাত পুৰোহিত্য কৰা। হিন্দুধৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা আৰু ধৰ্ম্মীয় বিধিসমূহ প্ৰবৰ্তন কৰা ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তব্য আছিল আৰু সেই অৰ্থত হিন্দু ৰাষ্ট্ৰ যদিও এখন ধৰ্ম্মীয় ৰাষ্ট্ৰ আছিল, তথাপি ই বস্তুত পুৰোহিত সম্প্ৰদায়ৰ হস্তক্ষেপৰপৰা মুক্ত আছিল আৰু ইয়াৰ ধৰ্মনিৰপেক্ষীকৰণ ব্যৱস্থা তেতিয়াই আৰম্ভ হৈছিল। ধৰ্মশাস্ত্ৰবিলাকে নাগৰিক আৰু সামাজিক বিধিৰ মৰ্যাদা পাইছিল যদিও মন্ত্ৰৰ সময়ৰপৰাই মানৱীয় মুক্তি আৰু সামাজিক বীভিক আইনৰ উৎস হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ সেয়ে, ধৰ্মনিৰপেক্ষ আইন তৈয়াৰ কৰাৰ অধিকাৰ আছিল আৰু ই এই নীতি অনুসৰণ কৰি চলিছিল যে হিন্দুধৰ্মই সমগ্ৰ দেশজুৰি সৃষ্টি কৰিব খোজা ঔনৈহতীয়া সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ লগে লগে বিভিন্ন আকলিক সংস্কৃতি আৰু সামাজিক অনুষ্ঠানকো স্বীকৃতি দি লিখিবলৈ প্ৰধান স্মৃতি হিন্দু সংস্কৃতিৰ যেনে একে আইনসমূহ অৰ্থাৎ দিয়া উচিত।

জাতিবোৰৰ মাজত অন্তৰ্ভুক্তিৰ কলত বিভিন্ন নতুন মিশ্ৰ উপজাতিৰ সৃষ্টি হৈছিল। আনকি অসম চাৰিটা মূল জাতিও এতিয়া লক লক গোষ্ঠীত ভাগ হৈছিল। বিশেষকৈ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় বুদ্ধিৰ ভিত্তিত বৈষ্ণৱ, কাইলু আদি কেইবাটাও উপ-সম্প্ৰদায়ত বিভক্ত হৈছিল।

সমাজত দাবীৰ উচ্চহীন আছিল; কিন্তু তেওঁলোকৰ নিৰ্ণায়িত কামৰ সীমানা বাৰিবাৰে তেওঁলোকৰ বাবেই-দিয়া গৈছিল।

বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ এটা চমু সমীক্ষাৰপৰা পৌৰাণিক হিন্দু সংস্কৃতিয়ে সৃষ্টি কৰা সাধাৰণ পৰিস্থিতিৰ এটা আভাস পাব পাৰি। কিন্তু আমি মনত ৰাখিব লাগিব যে দেশৰ কোনো কোনো অংশত, বিশেষকৈ দক্ষিণ ভাৰতত কিছুমান ডাঙৰ গোষ্ঠীয়ে পৌৰাণিক হিন্দুধৰ্মৰ নীতি গ্ৰহণ কৰাৰ পিছতো এতোক গোষ্ঠীয়ে নিজৰ পৃথক ভাষা আৰু কিছু পৰিমাণে, পৃথক জীৱন যাত্ৰা, পৃথক ৰীতি-নীতি, পৃথক আচাৰ আৰু বিধিৰে নিজৰ সংস্কৃতিত আকৌ বগোজ হৈ থাকে, ক্ষেত্ৰ বিশেষে ইমান বেছি পৰিমাণে যে দক্ষিণত কিছুমান দ্ৰাবিড় সম্প্ৰদায়ে হিন্দুধৰ্মৰ পিতৃ-প্ৰধান সমাজ-ব্যৱস্থাৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত মাতৃ-প্ৰধান ব্যৱস্থাত জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। পৌৰাণিক যুগটোত ধৰ্মই যদিও সমাজত প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল জীৱনৰ বিভিন্ন বিভাগৰ পৃথকীকৰণ ব্যৱস্থা অধিকতৰ স্পষ্ট হৈ আহিছিল। বিজ্ঞান, সাহিত্য আৰু শূক্ৰমাৰ কলাসমূহ এতিয়া ধৰ্মীয় বিয়ৰৰ ক্ষুদ্ৰ বৃত্তৰ বাহিৰলৈ মুক্ত-ভাৱে ওলাই আহিছিল আৰু জীৱনৰ বিভিন্ন বিভাগৰ লগত জড়িত হৈ পৰিছিল। গুপ্ত ৰাজসভাৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ সৌজন্যত পাৰ্থিৱ-বিষয়ক সাহিত্যই চকুত লগা প্ৰগতি লাভ কৰিছিল আৰু পৃথিৱীৰ যি কোনো ভাষাৰে ব্ৰাহ্মকেল সাহিত্যৰ লগত অমূল্যভাৱে তুলনাবোঁগ্য হৈ পৰিছিল।

কিতাপৰ বৰ্ধিত ব্যৱহাৰৰ যোগেদি সাহিত্য আৰু বিজ্ঞানৰ প্ৰগতি দ্ৰুততৰ হৈছিল। বহু শতিকাবিধি ভাৰতবৰ্ষেই খৰোষ্ঠি আৰু ব্ৰাহ্মী লিপিত লেখন কোশল লাভিছিল। উত্তৰ ভাৰতত কিছুমান গছৰ বাকলি আৰু দক্ষিণ ভাৰতত বিবিধ তাম্ৰপাত লেখিবৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

ধৰ্ম, বিজ্ঞান আৰু সাহিত্যৰ ভাষা হিচাপে সংস্কৃত ভাষাই তাৰ স্থান পূৰ্বৰ দখল কৰিছিল। উচ্চ শিক্ষাৰ কাৰণে নালন্দা আৰু আন আন ঠাইত বিশ্ববিদ্যালয় আছিল আৰু এইবোৰত বাষ্ট্ৰৰ খৰহুত ছাত্ৰক ধৰ্মীয় আৰু পাৰ্থিৱ শিক্ষা দিয়া হৈছিল। বক্তৃতাৰ ভিতৰত এই কালছোৱাত চিকিৎসা শাস্ত্ৰ, গণিত শাস্ত্ৰ, আৰু জ্যোতিষ বিজ্ঞান আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি ধৰা হৈছিল। ঔষধ-বিজ্ঞানৰ লগতে ছাত্ৰই শল্য-বিজ্ঞানো শিকিছিল। তেওঁলোকক শল্য চিকিৎসাৰ বাবে অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ, আহাত পৰিকাৰ কৰিবলৈ আৰু জুৰাবলৈ আৰু মলম প্ৰয়োগ কৰিবলৈ শিকোৱা হৈছিল। সেই সময়ৰ গণিতজ্ঞসকল পীথাগোৰাছৰ তত্ত্বৰ লগত পৰিচিত আছিল, π -ৰ মূল্য উলিয়াবলৈ আনিছিল আৰু সমীকৰণসমূহ সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰিছিল। জ্যোতিষবিদসকলে আয়তিকাৰ কৰিছিল যে গ্ৰহ আৰু নক্ষত্ৰবোৰ দুখৰীয়া আছিল আৰু সিহঁতে প্ৰেৰণ

প্ৰতিফলিত কৰিব পাৰিছিল। তেওঁলোকে জানিছিল যে পৃথিৱী নিজৰ আকৰ চাৰিওফালে এঘিৰত এপাক ঘূৰে আৰু তেওঁলোকে পৃথিৱীৰ বাস জুৰি উলিয়াইছিল।

এই যুগৰ মহান পণ্ডিতসকলে ভাৰতবৰ্ষৰে কেৱল নহয়, পৃথিৱীৰ বিজ্ঞানৰ ইতিহাসতে উচ্চস্থান অধিকাৰ কৰিছে। গণিত শাস্ত্ৰত আৰ্য্যভট্ট, বৰাহমিহিৰ আৰু ব্ৰহ্মগুপ্তৰ আৰু চিকিৎসা বিজ্ঞাত চৰক আৰু সুশ্ৰুতৰ গৱেষণাই বহু শতিকা ধৰি আন দেশৰ বৈজ্ঞানিক পথ দেখুৱাইছে আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে আৰব আৰু আন ইছলামীয় দেশৰ আৰু পৰোক্ষভাৱে য়ুৰোপৰ বৈজ্ঞানিক চিন্তাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাইছে।

এই যুগত আটাইতকৈ লক্ষণীয় প্ৰগতি লাভ কৰা সাহিত্যৰ শাখাটো হ'ল নাটক। ৰাজসভাৰ নাট বা পাণ্ডৱ নাটৰ ক্ষেত্ৰত স্বতিত্ব অৰ্জন কৰা প্ৰথমজন নাট্যকাৰ আছিল সম্ভৱতঃ ভাস্কৰ। ভাস্কৰ চতুৰ্থ বা পঞ্চম শতিকাত বাস কৰা কালিদাসৰ পূৰ্বসূৰী আছিল। কালিদাসক ভাৰতীয় কবি আৰু নাট্যকাৰসকলৰ সম্ৰাট বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়।

তেওঁৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে মতৰ অনৈক্য আছে, কিন্তু তেওঁ জীৱনৰ বেছিভাগ কাল গুপ্ত ৰাজ্যসকলৰ ৰাজ্যসভাত কটাইছিল, এই বিষয়ে সকলো একমত। তেওঁৰ লব্ধিখ্যাত আৰু উচ্চ গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থখন হ'ল 'শকুন্তলা', পৌৰাণিক যুগৰ ক্লাছিক— ব'ৰাটিক খিষ্ট ভাৱধাৰাৰ দাপোণ হিচাপে ইয়াক গণ্য কৰা হয়। এই যুগৰ কবিতা আৰু নাটকত ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বিশুদ্ধ ক্লাছিকেজ কবিতাৰ বাস্তৱিক সৰলতাৰ কিছু আভাস বৈ গৈছিল। কিন্তু, একে সময়তে, সেইকালৰ শক্তিশালী কল্পনা আৰু আবেগময় ইন্দ্ৰিয়বেগনে ইয়াত এক নীতিময় ব'ৰাটিকতা সংযোজন কৰিছিল। সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথম ভাগত নামৰ আন এজন মহান নাট্যকাৰৰ অভাৱ হয়, সাহিত্য, সমাজনীতিকসকলে এওঁক কালিদাসৰ সৈতে একে শাৰীতে স্থান দিয়ে। 'মালতীমাগধ', 'মহাৰাণী চৰিত' আৰু 'উত্তৰ-ৰামচৰিত' নামৰ তেওঁৰ তিনিখন নাটক সংস্কৃত সাহিত্যৰ সৌন্দৰ্য্যী যুগৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কীৰ্ত্তি বুলি পৰিগণিত হৈছে।

নাটকৰ দৰেই কাব্যকাব্যৰ ক্ষেত্ৰতো ভাৰতীয় মতে এই যুগত সকলোৰে উচ্চাধিৰ পায়গৈ। তাৰ লাবণ্য কীৰ্ত্তি কালিদাসৰে। 'যযুৎস' আৰু 'কুমাৰ সম্ভৱ' নামৰ তেওঁৰ দুখন কাব্যকাব্য আৰু 'মেঘদূত' নামৰ এক পীঠ-কাব্যতা বিবৰ্ণাৱিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ কীৰ্ত্তিসূচীৰ ভিতৰত থকা হয়। ভাৰতীয় কাব্যকাব্যৰ প্ৰায় সমসাময়িক 'কিৰাটাজুৰী' নামৰ তেওঁৰ এখন কাব্যকাব্য পোৱা গৈছে; কিন্তু ইয়াক সংস্কৃত সাহিত্যৰ আটাইতকৈ

শক্তিমানী কাব্য বুলি কোৱা হৈছে। সপ্তম শতিকাত ভৰ্জহৰি তেওঁৰ নিজৰ সৃষ্টি ক্ষেত্ৰত অপ্রতিদ্বন্দ্বী আছিল। ‘শতক’ নামৰ তেওঁৰ সৰু সৰু কবিতা বুকুতাৰ বাবে তেওঁ বিখ্যাত, এই কবিতাবোৰত তেওঁৰ চিন্তাৰ গভীৰতা আৰু কলাগত সূক্ষ্মতা প্রকাশিত হৈছে।

নতুন বতাহ আৰু নতুন সোঁত দক্ষিণত ইছলাম ; অদ্বৈত, ভক্তি আৰু ৰাজপুত সংস্কৃতি

(খ: 700—খ: 1000)

হৰ্ষৰ পিছৰ তিনিশ বছৰ আছিল ৰাজনৈতিক ভাঙোন আৰু বৌদ্ধিক জড়তাৰ কাল। দেশখন অসংখ্য সৰু সৰু ৰাজ্যত ভাগ হৈ যোৱাৰ ফলত সিংহাসনত বাস কৰা জনসাধাৰণৰ দৃষ্টি নিজৰ ক্ষুদ্ৰ জগতৰ পৰিসৰত সীমিত হৈ পৰিল আৰু জাতীয় ঐক্যবোধ প্ৰায় সম্পূৰ্ণৰূপে হেৰাই গ'ল। ধৰ্মীয় আৰু বৌদ্ধিক জীৱনক আনুষ্ঠানিকতা আৰু কৰ্তৃত্বশীলতাই প্ৰভুত্ব কৰিব ধৰিলে। শিৱ আৰু বিষ্ণুক পূজা কৰা পৌৰাণিক হিন্দু ধৰ্মৰ দুটা শাখা দুটা পৃথক ধৰ্মলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ পৰিল। সমাজত ধৰ্মীয় চেতনা প্ৰচুৰ ভাৱে আছিল, কিন্তু কোনো নতুনত্ব বা গভীৰতা তাত নাছিল। ধৰ্মীয় লেখনিসমূহ পুৰাণৰ পৰিপূৰিকা বা পুৰণি স্মৃতিসমূহৰ পুনৰাবৃত্তিতে সীমাবদ্ধ আছিল। অতীতৰ চিন্তাবিদসকলৰ অল্প অল্পকৰণে চিন্তাৰ আদৰ্শ নষ্ট কৰি পেলাইছিল আৰু ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ কঠোৰ নিয়ম বন্ধাৰ ফলত লেখাৰ ৰীতি নিৰ্জীৱ হৈ পৰিছিল। নাটক, কবিতা আৰু সাহিত্যৰ অন্ত্যস্ত শাখাৰ ক্ষেত্ৰতো এই কথাটো খাটিছিল। কলা-কৌশলৰ জটিলতাই সাহিত্যৰ ৰস চেপি বাহিৰ কৰি দিছিল। স্মৃতিশীল ৰচনাতকৈ ছন্দবিজ্ঞান আৰু ৰচনা-কৌশলৰ কিতাপৰ পৰিমাণ অনেক বেছি আছিল। টীকাকাৰসকলৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ব্যাপক নিয়ম সম্পূৰ্ণ বন্ধা কৰি বিৰাট সংখ্যক পুৰণি সাহিত্যৰ টীকা ৰচনা কৰা হৈছিল।

আক্ৰমণকাৰী শক, ছন আৰু শুৰবসকলে শুণ্ড সাম্ৰাজ্য লোণ কৰি ভাৰতত বলৱান কৰিবলৈ লোৱাৰ সময়ৰপৰাই এই অৱক্ষয় আৰম্ভ হৈছিল। একাধৰণ শক্তিকাৰ শেষৰফালে শক্তি আৰু সজীৱতাৰে পূৰ্ণ এই বুদ্ধপ্ৰিয় হুসাইসিক জাতিবোৰ সমগ্ৰ

ভাৰততে বিয়পি পৰিছিল আৰু পুৰণি কুল সাধাৰণৰ ভাৱশেৰৰ ওপৰত ভেৰ্ত্তমোকৰ নিজৰ বহু ক্ষুদ্ৰ কাৰ্য্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। কিন্তু দেখা যায় যে এই অসমীয়া জাতিবোৰ ভাৰততৈ অহাৰ কিছু পিছতে ভেৰ্ত্তমোক ভাৰতবৰ্ষৰ উন্নততৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ পৰিল আৰু ক্ৰমে হিন্দু ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি গ্ৰহণ কৰি ল'লে। হিন্দু সমাজত উচ্চ স্থান লাভ কৰিবৰ লগে লগে ভেৰ্ত্তমোকে নিজকে পুৰণি কতিয় বীৰসকলৰ উত্তৰসূৰ্য্য বুলি দাবী কৰিলে আৰু নিজকে ৰাজপুত বুলি পৰিচয় দিবলৈ ধৰিলে।

এই ৰাজপুতসকলে চৰ্ছল হৈ গ'ল হিন্দু সমাজত প্ৰচলন বহুত সঞ্চয় কৰিলে আৰু ইয়াৰ ফলিৰ বৌদ্ধিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনত পত্তি আৰু উত্তৰণা দৃষ্টি কৰিলে। ৰাজপুত ৰাজসভাবোৰ ৰজা, সাহিত্য, কাব্য আৰু নাটকৰ ক্ষেত্ৰ হৈ পৰিল। বিশেষকৈ দ্বিতীয় বিক্ৰমাদিত্য বুলি খ্যাত ৰাজৰাঘ ৰজা তোৰে (ধৃ: 1018—1055) ৰজা আৰু বিজ্ঞানৰ প্ৰতি ভেৰ্ত্তম পৃষ্ঠপোষকতাৰ দ্বাৰা গুপ্ত সম্ৰাটসকলৰ স্মৃতি পুনৰুজ্জীৱিত কৰি তুলিছিল। ভেৰ্ত্তম আগত কনোজৰ ৰজা হৰেন্দ্ৰ পাল বিখ্যাত মাটীকাৰ লেখকৰ পৃষ্ঠপোষকতা আছিল। এই যুগৰ শেষৰফালে 'প্ৰীত গোবিন্দ'ৰ লেখক জয়সেনৰ পৃষ্ঠপোষক বংগৰ ৰজা লক্ষ্মণ সেন কাব্য আৰু সাহিত্যৰ একো উল্লেখযোগ্য ৰূপে বিখ্যাত হৈ পৰিছিল।

একাধল শতিকাত জ্ঞানচৰ্চা আৰু সাহিত্যৰ এই পুনৰ্জাগৰণ কাৰ্ম্মীৰত বেধা গৈছিল। লোৰেদেৱে দক্ষিণ ভাৰতীয় সাধুকথাৰ পুৰণি সংকলন এখন 'কথামবিসংগম' নাম দি সংস্কৃততৈ অনুবাদ কৰিছিল আৰু কল্হনে 'ৰাজতৰংগিনী' নামেৰে কবিতাত কাৰ্ম্মীৰৰ এখন বুৰঞ্জী লিখিছিল, এইখনক সাহিত্য আৰু বুৰঞ্জী উভয়ৰে এক উল্লেখযোগ্য কীৰ্ত্তি বুলি গণ্য কৰা হয়। পিছলৈ বেতিয়া সংস্কৃত ভাষাৰ আকৰ্ষণ হাহুৰৰ মনৰপৰা আঁতৰি গ'ল আৰু আঞ্চলিক ভাষাসমূহে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে তেতিয়া এই আঞ্চলিক ভাষাসমূহে ৰাজপুত ৰাজসভাসমূহত যথেষ্ট উৎসাহ লাভ কৰিব ধৰিলে। সেয়ে জিন্দল, হিম্মী ভাষাৰ প্ৰথম কাব্যগ্ৰন্থ 'পৃথীৰাজ ৰসো' জ্ঞানবীৰৰ চৌহান ৰজাৰ অধ্বংসপাত লিখা হৈছিল। সাধাৰণ জনবিদগমতে এইখন ভেৰ্ত্তম ৰাজ-কবি চন্দ্ৰ বৰ্ম্মাইৰ ৰচনা, কিন্তু কিছুমান পণ্ডিতে জানে যে এইখন কেইবাখনো বেলেগ বেলেগ কবিৰ প্ৰীতৰ সংকলন। ৰাজপুতসকলৰ অসীমত ভাৱৰ্য্যইও যিবিটি প্ৰগতি লাভ কৰিছিল। জিতভাৰ, বহুভাৰ, বহু আৰু প্ৰেৰণাময়ৰ চৰ্ছ আৰু কল্হনবো (কুল্লুক) আৰু কল্হনৰ স্মৃতিৰে ভেৰ্ত্তমোকৰ সৌন্দৰ্য্য দান্য দিয়ে। কিন্তু

বাল্যপ্ৰভাৱকালৰ কালত পঢ়ি উঠা সংস্কৃতি এটা বুদ্ধিশ্ৰীৰ জাতিৰ সাহসিক বুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ বৃগৰ সংস্কৃতি। ব্যক্তিগত দৃষ্টিকোণৰপৰা এই সংস্কৃতি কাব্য আৰু ব'ৰাৰূপে পূৰ্ণ বেন লাগে, কিন্তু জাতীয় ঐক্য আৰু সামূহিক কল্যাণৰ দৃষ্টিৰপৰা ই এক হস্তাশয়ক চিত্ৰ দাঙি ধৰে। জন্মজাতীয় চেতনাৰ-চাপ তেওঁলোকৰ মনত ইমান প্ৰবল আছিল যে তেওঁলোকে শ্ৰেণীগত বা সম্প্ৰদায়গত ঐক্যবোধো হেৰুৱাই পেলাইছিল, জাতীয় ঐক্যৰ বোধতো বাদেই। এই একে ধৰণৰ চেতনা গোটেই সমাজত বিয়পি পৰিছিল। চাৰিটা সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিটোৱেই এতিয়া বহু উপ-সম্প্ৰদায়ত বিভক্ত হৈ পৰিছিল আৰু প্ৰতিটো উপ-সম্প্ৰদায়ে ব্যক্তিৰ পূৰ্ণ আত্মগত্যা দাবী কৰিছিল। এনে পৰিবেশত জাতীয়ত্বৰ ধাৰণাই সম্পূৰ্ণৰূপে অদৃশ্য হৈছিল।

এই সময়ত দক্ষিণ ভাৰত অতি সভ্যতাৰ কু-প্ৰভাৱ আৰু বিদেশী আক্ৰমণৰ দুৰ্ভোগ এই চুৰোটাৰপৰাই বুদ্ধ আছিল। সেই কাৰণে উত্তৰ ভাৰতৰ দৰে ই ৰাজনৈতিক তাণ্ডানৰ বলি হোৱা নাছিল। এই বৃগটোৰ তিনিও শতিকা ধৰি বিশাল উপদ্বীপটোৰ অসংখ্য কেৰালা আৰু পাণ্ডা ৰাজ্যই ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা উপভোগ কৰিছিল। এই বৃগৰ শেষত অৱশ্যে এটা পৰিবৰ্তনে দেখা দিলে, কিন্তু এই পৰিবৰ্তন ভাৰতৰ বাবেহে, কিয়নো ইয়াৰ ফলতে দাক্ষিণাত্য এটা মাত্ৰ ৰাজনৈতিক গোটে পৰিণত হ'ল। 1005 খৃষ্টাব্দত চোল সম্ৰাট ৰাজাৰাজাই নিজকে প্ৰায় সমগ্ৰ দাক্ষিণাত্যৰ অধিকাৰী কৰি তুলিলে আৰু তেওঁৰ নৌবাহিনীয়ে শ্ৰীলংকা জয় কৰিলে। তেওঁৰ পুত্ৰক ৰাজেন্দ্ৰ চোলই বংগোপসাগৰৰ কাষৰীয়া অঞ্চল জয় কৰি তেওঁৰ ৰাজত্ব অধিক বিস্তাৰ কৰিলে।

উত্তৰ ভাৰতৰ বৌদ্ধিক জীৱনত যি স্থিতিৰে প্ৰাণ কৰিছিল দক্ষিণ ভাৰতত ইয়াক ভাষপৰা বন্ধা কৰিলে কিছুমান অল্পকাল পৰিবেশ। ইয়াত এই বৃগটোত ধৰ্মীয় চিন্তাৰ ক্ষেত্ৰত এক উল্লেখযোগ্য আন্দোলন আৰু কিছু কাম-কাজ পৰিচালিত হয়। বৃত্তীয় সন্তৰ শতিকাত শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ দুটা ধাৰাৰ মত কিছুমানে এক প্ৰেম আৰু ভক্তিমাৰ্গ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ বাবে ধৰ্মীয় আচৰণৰ প্ৰেৰণাৰে পুণ্যস্থান ৰাণী-সমূহ তামিল কাব্যলৈ অৰ্পিত কৰিলে; পিছলৈ ইয়াক ভক্তি আন্দোলন নাম দিয়া হয়।

এই দৰ্শনবাদী কবিসকলৰ ভিতৰত শৈৱ শাহীসকলক 'অমিয়াৰ' আৰু কিছু পৰীক্ষকক 'জোনৰা' বুলি জনা গৈছিল। ৰাজ্যিকতাৰ বৰাৰণ প্ৰভাৱৰ দাবত

হিন্দু ধৰ্মক এটা জীৱন্ত অস্তিত্বত কৰি তোলাত 'আলবাৰ' সকলে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোকৰ আদৰ্শবোৰ প্ৰধানতঃ বিষ্ণুপূৰাণ, ভগবদ্গীতা আৰু হিন্দু ধৰ্ম সাহিত্যৰ গ্ৰন্থসমূহৰপৰা লোৱা হৈছিল। তেওঁলোকৰ গভীৰ আবেগ আৰু কাব্যিক প্ৰতিভাই বিষ্ণু তত্ত্বক এক স্বতন্ত্ৰ ধৰ্মৰ স্থান দিছিল যাৰ আকৰ্ষণ সাধাৰণ মানুহৰ পক্ষে ইয়াৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী শৈৱবাদ, বৌদ্ধ ধৰ্ম বা জৈনধৰ্মতকৈ বহুগুণে বেছি আছিল। দাক্ষিণাত্যত উদ্ভৱ হোৱা আন এটা প্ৰবল ধৰ্মীয় আন্দোলন আছিল শংকৰাচাৰ্য্যৰ, তেওঁ তেওঁৰ 'ঈশ্বৰ-মীমাংসাৰ টীকা'ৰ ভূমিকাত প্ৰকাশ্য দৰ্শনক পুনৰুজ্জীৱিত কৰি তুলিছিল। তেওঁৰ ধৰ্ম শিক্ষাৰ মূল কথা আছিল যে হিন্দুৰ সকলো পৱিত্ৰ গ্ৰন্থই এটা সত্যকে প্ৰকাশ কৰে, সি হ'ল বিভিন্ন পথেৰে একবাদী ধৰ্মবিশ্বাস। শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে ঈশ্বৰেই এক আৰু একমাত্ৰ সত্তা। তেওঁৰ বাহিৰে একোৰে অস্তিত্ব নাই। তেওঁ নিৰ্গুণ, অৰ্থাৎ সকলো গুণৰপৰা মুক্ত। ঈশ্বৰৰ বাহিৰে সকলো দৃশ্যমান অস্তিত্বই ভ্ৰান্তি বা মায়। যেতিয়ালৈকে যাহুহে অজ্ঞানভাৱে ভূগিব তেতিয়ালৈকে তেওঁ দৃশ্যমান অগতকে সঁচা বুলি বিশ্বাস কৰিব লাগিব আৰু সেই বিশ্বাস অহুসৰিয়েই বাস্তৱিক জীৱনত কাৰ্য কৰি যাব লাগিব। কিন্তু বিজ্ঞানে জানে আৰু চৰম মুক্তি বা মোক্ষ লাভ কৰিব খোজে, তেওঁ অজ্ঞানতাৰ ওপৰি ঘাতি প্ৰকৃত ঐক্যৰ দৰ্শন লাভ কৰিব লাগিব, কিন্তু আধ্যাত্মিক অহুসীজনৰ মাজেদি ইন্দ্ৰিয়ানুভূতি আৰু স্বাভাৱিক ধাৰণাসমূহ বাহ্যত নকৰালৈকে আৰু ব্যক্তিগতকৈ এফ বহুতবাদী মানসিক স্তৰ নোপোহালৈকে এই ঐক্য দৰ্শন সম্ভৱ নহ'ব।

'অদ্বৈত' নামে জনাজাত শংকৰাচাৰ্য্যৰ দৰ্শন হিন্দু জ্ঞানদাৰ্ঘৰ এক যুক্তিনিষ্ঠ আৰু পূৰ্ণাংগ ব্যাখ্যা। শংকৰাচাৰ্য্যৰ জীৱন কালত তত্ত্বমार्গৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল আলবাৰ আৰু আখিয়াৰ কবিসকলে। পিছত দৰ্শন আৰু একাদেশ শক্তিকাত কেইবাজনো বৈষ্ণৱ আৰু শৈৱ আচাৰ্য্যই তত্ত্বৰ আদৰ্শটো এক দাৰ্শনিক ভিত্তিক প্ৰেক্ষিতা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এওঁলোকৰ ভিত্তবত আমি বানাহুহৰ উল্লেখ কৰিম, যি ক্ষতি ধৰ্মাচাৰ্য্যক এক স্বতন্ত্ৰ ধৰ্মৰ পৰ্যায়লৈ উন্নীত কৰিছিল আৰু দক্ষিণবঙ্গৰ ঈশ্বৰতকৈ সমগ্ৰ ভাৰতৰ আৰু জনসাধাৰণৰ মন জয় কৰাত ইয়াক সহায় কৰিছিল।

শংকৰাচাৰ্য্যৰ দৰেই ৰামানুজৰ শিক্ষাৰ ভেটি আছিল উপনিষদৰ মূল দৰ্শন কোষত। কিন্তু তেওঁ ইয়াক এটা সম্পূৰ্ণ বেলেগ ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছিল। তেওঁৰ ঈশ্বৰ এক আৰু একমাত্ৰ সত্তা বুলি বিশ্বাস কৰিছিল; কিন্তু তেওঁ ঈশ্বৰক ভগ্ন আৰোপ কৰিছিল।

ভগৱান সকলোৰে প্ৰভু (ঈশ্বৰ) আৰু তেওঁ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আত্মা (পুৰুষোত্তম), তেওঁ পৃথিৱীৰ স্ৰষ্টা, সংৰক্ষক আৰু ধ্বংসকাৰক। তেওঁ নিজৰপৰাই বস্তু (প্ৰকৃতি) আৰু আত্মা (জীৱ) সৃষ্টি কৰিলে, কিন্তু ইয়াৰ ফলত তেওঁৰ সত্তাৰ ঐক্য বা সংহতিৰ কোনো পাৰ্থক্য নথলিল। বস্তু আৰু আত্মাৰ দুয়োৰে কিছু পৰিমাণে বাস্তৱতা আছে, কিন্তু লিহঁতৰ অস্তিত্ব ঈশ্বৰৰপৰা স্বতন্ত্ৰ নহয়। লিহঁত মাত্ৰ তেওঁৰ অস্তিত্বৰ দৃষ্টিত। আৰু তেওঁৰ ইচ্ছাৰ অধীন। মানৱ আত্মাই জ্ঞান আৰু কৰ্মৰ ক্ষমতাৰ্তী স্তৰবোৰ পাব হৈ প্ৰিয়জনৰ উপস্থিতিত সত্তাৰ চূড়ান্ত স্তৰটো পায় আৰু মোক্ষ লাভ কৰে।

লক্ষ্যৰাচাৰ্য্যাই দেখুওৱা অশ্বতৰ পথ আৰু আলম্বাৰ কবিলকলে আৰম্ভ কৰা তত্ত্বপথ আপাত দৃষ্টিত ভাৰতবৰ্ষৰ ধৰ্মীয় ইতিহাসৰ হুটা নতুন আন্দোলন। কিন্তু আমি যেতিয়া এই আন্দোলনবোৰৰ মূল বিচাৰ কৰোঁ, আমি দেখো যে সেইবোৰ প্ৰকৃততে পৰিৱৰ্তিত সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিবেশে পুনৰুত্থান ঘটোৱা প্ৰাচীন ধৰ্মীয় আদৰ্শৰ ভিত্তিতে গঢ় লৈ উঠিছিল। এই বিশেষ সময়ত দক্ষিণ ভাৰতত এই পুনৰুত্থান ঘটাব কাৰণ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ গ'লে এই ধাৰণা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব যে আংশিকভাৱে ইয়াৰ কাৰণ আছিল বিদেশী সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ। কোনো কোনো ঐতিহাসিকে ভাবে যে এই বিদেশী প্ৰভাৱ হ'ল দক্ষিণ ভাৰতত দীৰ্ঘদিন ধৰি প্ৰচলিত হোৱা নেষ্টীয় খৃষ্টধৰ্ম। কিন্তু ডঃ ভাৰাচান্দে তেওঁৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ *The Influence of Islam on Indian Culture*-অত প্ৰমাণ কৰিছে যে এই আন্দোলনসমূহৰ মূল প্ৰেৰণা আছিল ইছলামৰ প্ৰভাৱ। ইতিমধ্যেই পূৰ্বৱৰ্তী যুগটোৰ শেষৰফালে, দুৰ্ভাগ্যবশত আৰবদেশৰ লগত দক্ষিণ ভাৰতৰ যোগাযোগ আৰম্ভ হৈছিল। ইছলাম ধৰ্মৰ অভ্যুদয়ৰ আগতেই বহু শতিকা ধৰি আৰবদেশ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ মাজত বাণিজ্য সম্পৰ্ক চলিছিল। কিন্তু সপ্তম শতিকাত যেতিয়া ইছলাম বৰ্ষই আৰব মনত এক নতুন উদ্বল আৰু হঃসাহসিকতাৰ প্ৰেৰণা যোগালে, তেওঁলোকৰ বৈদেশিক বাণিজ্য প্ৰচণ্ড গতিত বাঢ়ি গ'ল আৰু ইয়াৰ জন্ম কৰাৰ ফলত তেওঁলোকে ভাৰতত ইৰানীয় নৌবাণিজ্যৰ একোটোৱা দখল পালে। অতি সোনকালেই শ্ৰীলংকা আৰু মালদ্বীপ উপকূলত তেওঁলোকে বসতি স্থাপন কৰিলে। শান্তিপূৰ্ণ বাৱসায়ীকপে অহা কাৰণে হিন্দু ৰজা আৰু প্ৰজাসকলে তেওঁলোকক আদৰ্শলি জ্ঞানে আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ ধৰ্ম পালন আৰু আচৰণ কৰিবলৈকে কেৱল নহয়, প্ৰচাৰ আৰু বিতৰণ কৰিবলৈও পূৰ্ণ বাৰীন্দতা দিলে আৰু তেওঁ

লোকে এই স্বাধীনতাৰ পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰিলে। আচৰিত নহয় যে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মীয় উৎসাহে হিন্দু ওচৰ চুবুৰীয়াসকলৰ মনতো সুপ্ত ধৰ্ম্মীয় প্ৰেৰণা জগাই তুলিলে আৰু তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মীয় জীৱন আলোকিত কৰিলে।

প্ৰায় একে সময়তে আবদুল মুছলমানসকল সিদ্ধলৈ আহি সেই অঞ্চলত তেওঁ লোকৰ শাসন প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। খুতীয় অষ্টম শতিকাৰ আৰম্ভণিতে খীলজকাৰ শাসন-কৰ্ত্তাই কিছুমান মৃত প্ৰব্ৰজনকাৰী আবদুল মাউদা ছোৱাজীকেইজনীমান হিছাপৰ শাসনকৰ্ত্তা হাজাজ ইবন-এ ইউচুকলৈ পঠিয়াই দিছিল। ছোৱাজীকেইজনীক অসহ্য জাহাজখন কঢ়িয়া কিছুমান জনবহুৱাৰে আক্ৰমণ কৰি ছোৱাজীকেইজনীক অগ্নয়ণ কৰিলে। হাজাজে সিদ্ধৰ বজা ডাখিৰজে বন্দীহঁতক মুক্ত কৰি দিবলৈ অস্বৰ্ণ্য কৰিলে। কিন্তু ডাখিৰে তেওঁক উলিয়া কৰিলে। ডাখিৰ এই কাৰ্য্যৰ পোভক তুলিবলৈ 712 খৃষ্টাব্দত এটা অভিযান চলোৱা হ'ল। মহম্মদ ইবন-উই কাছিৰে সিদ্ধ আৰু মুলতান জয় কৰি ইছলামীয় খিলাফতৰ লগত চামিল কৰিলে।

861 খৃষ্টাব্দত সিদ্ধদেশে খিলাফতৰ বশ্বতা স্বীকাৰ কৰিলে। তাৰ পিছত কেইবাখনো সৰু সৰু স্বাধীন ৰাজ্য মুছলমান শাসকৰ তলত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'ল। মুছলমান অধিকৃত অঞ্চলৰ বাহিৰত, সিদ্ধৰপৰা গুজৰাট আৰু কাঠিৱালৈকে হিন্দু ৰাজ্যৰ উপকূলীয় অঞ্চলতো যথেষ্ট সংখ্যক আবদুল ব্যৱসায়ীয়ে বসতি কৰিবলৈ ল'লে।

পশ্চিম ভাৰতত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ সংযোগৰ ফলত আবদুল মুছলমান সংস্কৃতিৰ ওপৰত পৰা প্ৰভাৱৰ কথা আমি কিছু জানো। আমি জানো যে খলিফা মনচুৰৰ (খৃঃ 757—খৃঃ 774) ৰাজত্বকালত হিন্দু পণ্ডিতসকল বাগদাদলৈ গৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ লগত ব্ৰহ্মসংস্কৰ 'ব্ৰহ্ম-সিদ্ধান্ত' আৰু 'খণ্ড-খাদয়ক' নামৰ পুথি দুখন লৈ গৈছিল, আন্ত-কছৰিৰে এই পণ্ডিতসকলৰ সহায়ত পুথি দুখন আবদী ভাৱলৈ অনূবাদ কৰে। পিছত হাকিমৰ শাসনকালত তেওঁৰ বাৰ্ষেচিয় মন্ত্ৰীসকলৰ উদ্যততা আৰু সহায়তৰতাব সৌজন্যত সংস্কৃতৰপৰা বহুতো গ্ৰন্থ আবদীলৈ অনূবাদ কৰা হয়। বাৰ্ষেচিয়লৈ চিকিৎসা-শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ আবদ পণ্ডিতসকলক ভাৰতলৈ পঠাইছিল আৰু ভাৰতীয় চিকিৎসাবিদসকলক বাগদাদলৈ চিকিৎসালয়ৰ অধীক্ষকৰূপে কাম কৰিবলৈ আৰু চিকিৎসা শাস্ত্ৰ, দৰ্শন, জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান আৰু জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰৰ কিছু গ্ৰন্থ আবদীলৈ অনূবাদ কৰিবলৈ দাতি পঠাইছিল। অল্-কিৰিষ্টে বেদ্বা এণ্ডীত এখন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে। অব্যাপক চাচাউৰ মতে এইখন বাদৰায়ণ ব্যাসৰ 'বেদান্ত হুত্ৰ'। সিদ্ধলৈ

বেত্তিগালৈকে আব্বাছীয়েসকলৰ অধীনত আছিল সংস্কৃতৰপৰা আৰবীলৈ অনুবাদ কাৰ্য্য চলি আছিল।

কিন্তু এই যুগৰ সিদ্ধ আৰু শুদ্ধবাটত মুছলমানসকলৰ সাংস্কৃতিক প্ৰভাৱ সম্পূৰ্ণ-ভাৱে পোহৰলৈ অহা নাই। যি কি নহওক, দক্ষিণ আৰু পশ্চিমত ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ ওপৰত মুছলমানসকলৰ প্ৰভাৱ পৰ্য্যাপ্ত আৰু সীমিত। দশম শতিকাত আৰম্ভ হৈ ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিত দ্বিতীয় চুলতানী শাসন ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা নোহোৱালৈকে বীৰলীয়া জেঠাৰি নিছিগা আক্ৰমণ চলা উত্তৰ ভাৰতত এই মুছলমান সংস্কৃতিৰ ভাৰতীয় জীৱনৰ প্ৰতিটো দিশতে গভীৰ আৰু প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত আমি দেখা পাম এই মুছলমান সংস্কৃতিৰ মূল ক'ত, কেনেকৈ ই ভাৰতলৈ আহিল আৰু দেশখনৰ সাংস্কৃতিক জীৱনক কিপ দিয়াত ই কি ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিলে।

ভাৰতলৈ অহাৰ আগতে মুছলমান সংস্কৃতি মুছলমান সংস্কৃতিৰ ভেটি ৰূপে ইছলাম

ইছলাম ধৰ্মৰ জন্মস্থান আৰু কেন্দ্ৰীয় জোহিত সাগৰ, আখিৰ সাগৰ পাৰত উপসাগৰ আৰু ভূমধ্য সাগৰেৰে গ্ৰীষ্ম সম্পূৰ্ণৰূপে ঘেৰা এক বৃহত্তৰ ভৌগোলিক অঞ্চলৰ এটা অংশ। এই অঞ্চলটোৱে পুৰণি দিনৰ পৃথিৱীত এটা কেন্দ্ৰীয়স্থান দখল কৰিছিল আৰু তিনিখন মহাদেশৰ মিলনবিন্দু আছিল। ইয়াতে কেইবাটাও মহান সংস্কৃতি গঢ়ি উঠিছিল আৰু এচিয়া, আফ্ৰিকা আৰু যুৰোপত জন্ম লাভ কৰা আন কিছুমান সংস্কৃতি ইয়াতেই পৰস্পৰৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিছিল। যি সময়ত ভূমধ্য সাগৰ আৰু ভাৰত মহাসাগৰৰ মাজৰ সম্পূৰ্ণ বাণিজ্য এটা ভূমি পৰিচালিত হৈছিল, সেই সময়ত ছিৰিয়া, পেনেটাইন, হেজাজ আৰু য়েৰুশালৈম পূব আৰু পশ্চিম সংযোগ কৰা এই বিশাল পথৰ কাৰণত পৰিছিল। পুৰণি পৃথিৱীত বিশ্বমানৱ-ভাতৃত্বৰ আদৰ্শ স্থাপিত হ'ব পৰা কোনোবা ঠাই আছিল সেয়া এই কেন্দ্ৰীয় অঞ্চলটো।

আবদক পৰম্পৰে পৃথিৱীক বিয়া আশা আৰু বিৰামৰ কাণী ইছলামে কোনো নতুন ধৰ্ম বুলি দাবী নকৰে। ঐশ্বৰ্য প্ৰেৰিত দূতসকলে সময়ে সময়ে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন আন্তিক মাজত প্ৰকাশ কৰা চিকন্তন সভ্যকেই মাজ ই পূৰ্ণতৰ স্বপ্নত ঘোহাৰিৰ পুজিছে। এই কথাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ইছলাম দীন আৰু শৰীয়া এই দুটা ঠাচ ব্যৱহাৰ কৰিতে। দীন, হৈছে সকলো ধৰ্মৰে উন্নততীয়া ধৰ্মীয় আৰু নৈতিক আদৰ্শ, কিন্তু ইয়াত হিত আৰু আত্মৰ প্ৰগতিসমূহৰ ধৰ্মৰ কথা পৰিকল্পনাকৈ উল্লেখ কৰা আছে; আনহাতে ধৰ্মৰ কথা কেৱল ইংকিতকৰেহে কৰা হৈছে। শৰীয়া হ'ল নিৰ্দিষ্ট চিঠি ৰেগেৰি কোৱনা শিষ্টতা ধৰ্মই কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ত অৰ্থকলীয়া চিনাক্ত আকৰ্ষিত উপনীত হও পাৰে। দীন আৰু একে আছে আৰু শৰীয়া একেই নহ'ব। কিন্তু শৰীয়া বেলেগ বেলেগ আন্তিক বাৰু বেলেগ বেলেগ সময়ত ইয়াত প্ৰয়োগ হ'ব। দীন-শৰীয়াত ইছলামক সকলো ধৰ্মই শিষ্টতাৰ চিনাক্ত

সত্যকে স্বীকাৰ আৰু সন্মতি কৰে। কিন্তু ইছলামীয়া খবৰাই পূৰ্বৰ সকলো খবৰা থাৰিফ কৰে। ইছলামৰ বাণীৰ মূল উৎস হ'ল কোৰাণ, এই পয়গম্বৰ মন্তব্যক স্মৰণ কৰি দিয়া শিক্ষা। পয়গম্বৰৰ ঐতিহ্যসমূহ বহুতো মুছলমানে দ্বিতীয় প্ৰাৰণ্য উৎস বুলি গণ্য কৰে। কোৰাণে আগবঢ়োৱা দুটা মৌলিক ধৰ্মীয় ধাৰণা হ'ল। (১) বিশ্ব-ত্ৰাণাণুৰূপৰা অল্পমিত ঈশ্বৰৰ ধাৰণা, (২) মানুহ আৰু ঈশ্বৰৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ ধাৰণা, যি মানুহৰ পৰম্পৰাৰ মাজত সম্পৰ্ক নিৰ্ধাৰিত কৰে আৰু সমাজৰ মতা হিচাপে তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আৰু দায়িত্ব নিৰ্দিষ্ট কৰে। বিশ্বত্ৰাণাণুৰ প্ৰতি এটা 'অন্তৰ্দ্ৰষ্টী'য়েই স্ৰষ্টাৰ প্ৰজ্ঞা আৰু বহু প্ৰকাশিত হোৱা শৃংখলা আৰু সংহতি, উদ্দেশ্য আৰু মনোভাৱ মানুহৰ বাবে পৰিচাৰ কৰি তোলে। যি উদ্দেশ্যেৰে তেওঁ এই বিশ্ব সৃষ্টি কৰিলে সেয়া কেৱল তেওঁৰই জ্ঞানে, কিন্তু ইয়াৰ নিৰ্মাণ কৌশলতে ইয়াৰ সংকল্পৰ ব্যৱস্থা আছে আৰু আছে আত্মপাতিত্বতা, সৌন্দৰ্য আৰু ভাৱৰ বাৰ ফলত আমি ককণামুগ্ধ, বয়সৰ এজন স্ৰষ্টা (খালিক) আৰু সংৰক্ষকৰ (ৰাফ) ধাৰণা কৰিব পাৰো।

এই বিশ্ব কাৰ্য্য-কাৰণ চিহ্নিত আচীন, একেধৰেই মানুহৰ কামো এই চিহ্নিৰে চালিত মানুহৰ প্ৰতিটো কামৰে এটা নিৰ্দিষ্ট প্ৰতিফল (জাজা) আছে, যিটো সাধাৰণতে এই জীৱনতে পোৱা যায়। পৃথিৱী যিদিনা দেব হ'ব, সেইদিনা দেব বিচাৰ হ'ব (য়ৌম-উদ্-দীন), মানুহৰ গোটেই জীৱন তৎপৰ হোৱা হ'ব আৰু অনন্ত পুৰস্কাৰ বা শাস্তি ঘোষণা কৰা হ'ব।

গতিকে আমি দেখো যে কোৰাণত থকা ঈশ্বৰৰ শূণ্য ধাৰণা পৃথিৱী সম্পৰ্কে এটা নিৰ্দিষ্ট ধাৰণাৰ (weltanschauung) লগত সম্পৰ্কিত। কোৰাণে পৃথিৱীক দয়ামিশ্ৰিত জ্ঞানৰ ডেউকাত শাস্তি আৰু পুৰস্কাৰৰ এখন পৃথিৱী হিচাপে কল্পনা কৰিছে। কিন্তু মানুহৰ জীৱন পৃথিৱীৰূপৰা বিচাৰ লোৱাৰ ভগে ভগে শেষ নহয়। আৰু আন পৃথিৱী আছে য'ত তেওঁৰ কৰ্মৰ ফল যোগকল্প অনুসৰি তেওঁ চূড়ান্ত পুৰস্কাৰ বা শাস্তি লাভ কৰিব।

আন বহু ধৰ্মই গ্ৰহণ কৰা আচৰণৰ বিপৰীতে, ইছলাম ধৰ্মই এই পৃথিৱী আৰু এই জীৱনৰ মূল্যক তুল্য নকৰে। 'কৰ্মক্ষেত্ৰ' হিচাপে আৰু 'আধিক্যবীৰ্য্য পৃথিৱী'ৰ বাবে 'শান্তি-ক্ষেত্ৰ' হিচাপে বৰ্তমান পৃথিৱী গ্ৰহণ কৰে যিখন তকলপ আৰু মূল্যবান। পৰম অন্তিম সৃষ্টিভাৱণৰ বৰ্তমান পৃথিৱীৰ প্ৰকৃত মন্তব্যতাৰ দাবী সম্পৰ্কে কোৰাণৰ কোনো আগ্ৰহ নাই। কোৰাণে যিটো কথাত সন্মত আছে যি

হ'ল, মানৱৰ আপেক্ষিক দৃষ্টিকোণৰপৰা পৃথিৱীখনৰ বাস্তৱ নহ'বোৰেই সাক্ষ্যবহুত। কোনো কল্পনাতকৈ উৎকৃষ্টৰ বাবে মানৱ আৰু পৃথিৱী দুয়োটাৰেই সাক্ষ্য। জীৱন আৰু প্ৰাকৃতিক পৃথিৱীৰ এই স্বীকৃতি ইহলাভৰ বিশেষকৰণ।

আমি দেখিছো যে পৃথিৱীৰ এই ধাৰণা অসুখৰি ইয়াৰ প্ৰতি হ'ল এক পক্ষৰ সত্য, যি সংৰক্ষক, কৰুণাময়, দয়াময়। এইবোৰেই হ'ল জীৱনৰ মূল গুণ, ধ'ৰণৰ আন গুণবোৰো আহৰণ কৰা হৈছে।

কোৱাণে জীৱনৰ গুণবোৰ নিৰ্দিষ্টভাৱে আৰু সহজবোধ্যাকৈ আলোচনা কৰিছে, কিন্তু তেওঁৰ মৌলিক সত্যৰ আলোচনাত সৰ্বাধিক সাহায্যনতা অৱলম্বন কৰিছে। কল্পনাত্মক দৰ্শনত জীৱন আৰু পৃথিৱীৰ মৌলিক প্ৰকৃতিৰ প্ৰশ্নটোৱেই অতি অটল। ধৰ্মতত্ত্বতই নহয়, দৰ্শনতো মৌলৰ ধাৰণা সাধাৰণতে ইতিবাচক হোৱাতকৈ সঠিক নেতিবাচক হয়। কোৱাণে জীৱনৰ এককতা আৰু সকলো অৱস্থাবোৰা তেওঁৰ মুক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াতে নিজকে সীমিত ৰাখিছে। তেওঁৰ প্ৰকৃতিৰ ইতিবাচক দিশটো মুঠেই আলোচনা কৰা নাই।

জীৱনৰ এককতাৰ ওপৰত কোৱাণত অত্যন্ত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। কথাত বা চিন্তাত তেওঁৰ মূল সত্য বাদেই তেওঁৰ কোৱাণটো গুণৰেই ভাগ জোৱাটো নিষিদ্ধ কৰা হৈছে। কিন্তু অৱস্থাবোৰা মুক্তিৰ বিষয়ত কোৱাণে এটা মধ্যপন্থা অৱলম্বন কৰিছে। যি শাৰীৰিকতা আৰু আন আন অৱস্থাবোৰা অতি অসীম বস্তুবোৰ অসুখত সেইবোৰৰপৰা জীৱনৰ মুক্তিৰ কথা কোৱাণে ঘোষণা কৰিছে, কিন্তু 'অৱস্থাবিহীনতা'ৰ ধাৰণাটো এনে আতিশয্যৰ দ্বাৰাই যেন যোৱা নাই বাব দাবা মানৱৰ নীতিত প্ৰজ্ঞাৰ বাবে জীৱনৰ কোনো ধাৰণা কৰাই অসম্ভৱ হৈ পৰিব। কোৱাণে জীৱনত ইতিবাচক গুণ আৰোপ কৰিছে, কিন্তু সেইবোৰ দামতীৰ গুণৰ সমকূল্য বুলি নাতাবিবেল নভৰ্ক কৰি দিছে। স্বৰ্গীয় গুণ আৰু মানৱীয় গুণৰ বাবে মানৱে এওঁৰেই পক্ষ ব্যৱহাৰ কৰিব জগা হয়, কিন্তু বস্তু ৰাখি জাগিব যে স্বৰ্গীয় গুণ মূলতঃ মানৱীয় গুণতকৈ পৃথক।

বৰ্ণবিহীনতাৰ প্ৰথম আৰু প্ৰেৰণ কৰ্তব্য হ'ল পক্ষৰ সত্যৰ প্ৰতি তৰ্কিত আৰু প্ৰেম। প্ৰকৃত ভুক্তিৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য অস্তৱৰ পৰিস্থিতি আৰু মনৰ ঐকান্তিকতা লাভ কৰিবৰ বাবে প্ৰাৰম্ভ, উপবাস আৰু ব্ৰহ্ম (মহা দৰ্শন) আদি পক্ষ উপায় নিৰ্বাচন কৰা হৈছে। এইকৈ তৰ্কিত অৱস্থাত কেৱল আচাৰ-অৱ্যাহাৰ পালন কৰিলেই নহয়; জীৱন-প্ৰবৃত্তি ইতিবাচক দিশে পালন কৰি, বিবৰ প্ৰতি তেওঁৰ আৰ্হিটো উৎকৃষ্টৰ সলত নিজকে এক কৰি তেওঁৰ

ইচ্ছাৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ অঙ্গুষ্ঠ হোৱাৰেই প্ৰকৃত ভক্তি প্ৰকাশ পায়। ঈশ্বৰ ইচ্ছাৰ প্ৰতি এই নিঃস্বৰ্গ আত্মসমৰ্পণেই, ধৰ্মীয় আৰু আকস্মিক উত্তৰ অৰ্থতে, হ'ল ইচ্ছাৰ। ই মাহুৰৰ জীৱনক বিশ্বজগতৰ বিধিৰ জগত অৰ্থাৎ মাহুৰৰ নিজৰ প্ৰকৃতিৰ বিধিৰ জগত সাধনসম্পূৰ্ণ কৰি তোলে।

ঈশ্বৰৰ এককতা সম্পৰ্কে বিশেষভাৱে গুৰুত্ব দিয়া আনটো ইংগিত হ'ল যে ঈশ্বৰৰ বাহিৰে কাৰো ওচৰত নিঃস্বৰ্গ সমৰ্পণ কৰিব নাজাগে আৰু তেওঁৰ বাহিৰে কাৰো পৰা সহায় বিচাৰিব নাজাগে। কিয়নো কেৱল তেওঁহে ভক্তিৰ যোগ্য আৰু প্ৰয়োজনৰ মুহূৰ্ত্তত কেৱল তেওঁহে সহায় কৰিব পাৰে। কোনো ব্যক্তিয়ে আন এজন ব্যক্তি বা সীমিত অস্তিত্বৰ ওচৰত নিঃস্বৰ্গ সমৰ্পণ কৰা বা সহায়ৰ বাবে নিঃসংকেচ বিৰোধ স্থাপন কৰাৰ অৰ্থ হ'ল তেওঁৰ নিজৰ মানৱীয় গোৰু কুল কৰা, যিটো ইচ্ছামানৱীয় খৰিয়াৰ অসম্ভৱতম অপৰাধ।

এককতাৰ নীতিৰপৰা আৰু কিছুমান অমূল্যস্বত্ব তৈয়াৰ কৰা হৈছে যিবোৰ ইচ্ছাম ধৰ্মত অতি মৌলিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ। প্ৰাণৰ এককতাই সৃষ্টিৰ এককতাৰ ইংগিত বহন কৰে, ফলস্বৰূপে এই ধাৰণা প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে যে সমাজ এক জীৱিত সত্তাৰ নিচিনা বাৰ অংগবোৰ পৰস্পৰৰ সৈতে গভীৰ বন্ধনৰে সংযুক্ত। এয়েই মাহুৰৰ বিশ্ব-ভাতৃত্বৰ ধাৰণাৰ ভেটি। কোবাণে পুৰুষ আৰু স্ত্ৰী, প্ৰভু আৰু দাস, ধনী আৰু হুণীয়া সকলোকে মূলতঃ সমান বুলি গণ্য কৰে। কোনো মাহুৰেই লিংগ, জাতি, বংশ, শ্ৰেণী বা বৃত্তিৰ ভিত্তিত আন এজনতকৈ উচ্চ হ'ব নোৱাৰে। পাৰ্থক্যৰ মাত্ৰ এটাই ভিত্তি আছে, সি হ'ল, তৰু। অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি ভয়, তেওঁৰ বিধিৰ প্ৰতি আনুগত্য, তেওঁৰ প্ৰতি আৰু তেওঁৰ জীৱনমুহূৰ্ত্তৰ প্ৰতি সেৱা। ব্যক্তিৰ স্বাধীনতা আৰু আত্মস্বৰ্গাৰা সত্তাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আৰু কোবাণে ব্যক্তিৰ স্বাধীন স্থিতি আৰু মূল্য স্বীকাৰ কৰিছে। প্ৰতি ব্যক্তিয়ে ইশ্বৰৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক আছে। ঈশ্বৰ আৰু ব্যক্তিৰ মাজত কোনো মধ্যৱৰ্তী নাই। পৰমেশ্বৰ হ'ল এজন নেতা আৰু শিক্ষক, তেওঁ তেওঁৰ উপদেশ আৰু উদাহৰণেৰে ঈশ্বৰৰ সৈতে প্ৰকৃত সম্পৰ্ক স্থাপন আৰু সংৰক্ষণ কৰাৰ পথ দেখুৱায়। তেওঁৰ ব্যক্তিক অতি নিশ্চিন্তভাৱে বিকশিত; কোবাণৰ নিৰ্দেশ—ঈশ্বৰৰ অনুসৰণত তোমাৰ চকিৰ গঢ়ি তোমাৰ—অনুলিপি তেওঁৰ ব্যক্তিকই ঈশ্বৰৰ কাৰীৰ 'তৰু'মূহৰ মানৱীয় প্ৰতিকল্প ধাৰণ কৰাত আকল্যাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰে আৰু প্ৰতিজন মাহুৰে অনুসৰণ কৰিবলগীয়া আৱৰ্ণৰূপে পৰিগণিত হয়। কিন্তু প্ৰকৃত প্ৰত্যক্ষ মাহুৰকে বি ব্যক্তিৰ প্ৰতি তোমা

বিচাৰে সি সামূহিক জীৱনৰ লগত সংহতিপূৰ্ণ হ'ব লাগিব। ব্যক্তিৰ বৈজ্ঞানিক বিকাশ আৰু আধ্যাত্মিক পূৰ্ণাংগতা কেৱল সমাজতহে সম্ভৱ। লগ-সংগৰূপৰা আন্তৰিকতা সন্তানৰ আত্ম নিগ্ৰহৰ জীৱন কোষাণ্ডে সম্পূৰ্ণভাৱে নক্ষত কৰিছে, কোষাণ্ডে সামাজিক-বোধৰ বিকাশত ইমান গুৰুত্ব দিছে যে প্ৰাৰ্থনা আৰু হজৰ দৰে মৌলিক ধৰ্মীয় আচৰণবোৰ ই সামূহিক কৰি তুলিছে আৰু ব্যক্তিৰ প্ৰতি ব্যক্তিৰ কৰ্তব্যক ভগৱানৰ প্ৰতি মানুহৰ কৰ্তব্যতকৈও আগ স্থান দিছে।

কোৰাণত থকা ইছলামীয় বাস্তৱ ধাৰণাৰে সৰ্বভৌমত্ব প্ৰকৃততে কৰ্তে লৈবত। তেওঁ ইয়াক প্ৰগতিৰ হাতত স্তম্ভ কৰে আৰু প্ৰগতিৰে খলিকা বা ইমামৰ হাতত ইয়াক অৰ্পণ কৰে। সৰ্বভৌমত্ব খলিকাৰ হাতত কিদৰে বিভক্ত হয় সেইবিধৰে কোৰাণৰ ব্যাখ্যাৰ সৰ্বজনৰ মাজত মতৰ পাৰ্থক্য আছে। এটা গোষ্ঠীয়ে ভাবে যে প্ৰগতিৰ দৰে খলিকাকো ঈশ্বৰেই নিযুক্ত দিছে, কিন্তু বেছিভাগ মুছলমানে ভাবে যে বাস্তৱ মুছলমান নাগৰিকসকলৰ সামূহিক ইচ্ছাৰে আত্মগত্যাৰ লগতৰ দ্বাৰা থাকে গ্ৰহণ কৰা হয় তেওঁই খলিকা পূৰ্বৰ অধিকাৰী।

আইন বিধি সম্পৰ্কত, ইছলামীয় বাস্তৱ আইনৰ বিধাৰ মৌলিক নীতিৰ (খৰিা) দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হোৱা উচিত সেইবোৰ কোৰাণত দিয়া হৈছে। প্ৰগতিৰে সেইবোৰ তেওঁৰ সময়ৰ আৰু সমাজত প্ৰয়োগ কৰি ইছলামৰ প্ৰথম সূৰ্নিৰ্দ্ধি আইনৰ সূচনা কৰিলে। পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতি অনুযায়ী ইছলামীয় বিধিৰ ভিত্তিত ব্যাখ্যাৰ বাবে কোৰাণ আৰু হাদিথ (ইছলামীয় খৰিাৰ উৎস) সম্পৰ্কে আৰু নিজৰ সময়ৰ প্ৰচলিত শিক্ষা সম্পৰ্কে ভাৱ জ্ঞান থকা মুছলমান বাস্তৱ পদ্ধতিসকলত দায়িত্ব দিয়া হ'ল।

এই ধৰ্ম-বাস্তৱ ভিত্তিত কোৰাণে সমতা আৰু সন্তোষৰ ভিত্তিত, জাতি, দেশ বা শ্ৰেণীৰ বন্ধনৰপৰা মুক্ত এখন সমাজ গঢ়িব খুজিছে, এই সমাজে খৰিাৰ আৰু সামূহিক কল্যাণৰ সীমাৰ মাজতো ইয়াৰ সমস্তজনক সম্ভৱপৰ সৰ্বাধিক বন্ধগত আৰু আধ্যাত্মিক মূল্য আহৰণ কৰিবলৈ পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিয়ে।

বাস্তৱিক, সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনৰ আৰু বিশৰ প্ৰতি কোৰাণৰ আচৰণৰ মূল সঁচাৰ-কাটি হ'ল সামূহিক কল্যাণ। অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত, ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ স্বীকৃতি দিয়া হৈছে, কিন্তু এনুষ্ঠি লোকৰ মাজত সম্পত্তিৰ অসমতাৰ দ্বাৰা দিয়া বিতৰ্ক ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। অৰ্থনৈতিক মুছলমানৰে বন্ধগতীয়া পদ্ধতি আৰু জাতিত (মুছলমানৰ প্ৰকাৰ) আৰু উত্তৰাধিকাৰীৰ এই উত্তৰাধিকাৰীৰ দ্বাৰা কৰা হৈছে।

ভূমিৰ ব্যক্তিগত গৰাকীস্বত্ব (ভূমি সেই সময়ত সম্পদ উৎপাদনৰ একমাত্র উৎস আছিল) ইমান বাৰাণনিবেধ আৰোপ কৰা হৈছিল যে গৰাকীস্বত্ব নামমাত্র হৈ পৰিছিল। সেই সময়ত প্ৰচলিত দাসত্ব, উচ্চ স্তৰ আৰু একচেটিয়া নিয়ন্ত্ৰণ, এই তিনিবিধ শোষণৰ ভিতৰত প্ৰত্যেকটো বস্তুত উঠাই দিয়া হৈছিল। দাসত্বক সংশোধন কৰি, হৃদয়স্পৰ্শীক বন্দীকৰণ পৰা মুক্তি নোপোৱা কালছোৱাত নিৰ্দিষ্ট অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্যসহ চুক্তিবদ্ধ দাস হিচাপে কোনো পৰিয়ালৰ লগত সংযুক্ত কৰি দিয়াৰ প্ৰথা চলোৱা হৈছিল যদিও দাৰ্জিলীয়া অৱক্ষয় কালত এই প্ৰথা পুনৰ দাসত্বলৈ পৰ্যাবসিত হয়। উচ্চস্তৰ গ্ৰহণ আৰু একচেটিয়া বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থা কঠোৰভাৱে বন্ধ কৰা হয়। চমুকৈ ক'বলৈ গ'লে, ইছলামে কেৱল আহ্বান জনাৱেই নহয় বিধিগতভাৱে শোষণ বন্ধ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল আৰু তাৰ দ্বাৰা অৰ্থনৈতিক জীৱনত বাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ এটা উদাহৰণ ৰাঙি ধৰিছিল। কলা আৰু সাহিত্যকো সামূহিক জীৱনৰ বৃহত্তৰ স্বার্থৰ অধীন কৰা হৈছিল, কিন্তু সৃষ্টিশীল প্ৰেৰণাদায়ক আৰু আত্মিক আনন্দদায়ক কাব্যক উৎসাহ দিয়া হৈছিল। পয়গম্বৰ আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে প্ৰাক্ ইছলামীয় আৰণ কবিসকলৰ যিবোৰ কাব্য অগ্নীল আৰু বৰ্ষৰ, প্ৰতিশোধমূলক আবেগেৰে পূৰ্ণ আছিল সেইবোৰক তীব্ৰ নিন্দা কৰিছিল, কিন্তু সবল আৰু সকল কাব্যৰ হৃদয় উদাহৰণস্বৰূপে অধিকতৰ স্তম্ভ আৰু বীৰোচিত প্ৰাক্ ইছলামীয় কবিতাৰ প্ৰতি প্ৰশংসা আগবঢ়াইছিল। সংগীতৰ ক্ষেত্ৰত খেদনা আৰু হতাশাপূৰ্ণ সুৰবোৰতকৈ প্ৰেৰণাদায়ক আৰু আবেগসঞ্কাৰী সুৰবোৰঃ স্বাগতম জনোৱা হৈছিল। চিত্ৰ আৰু ভাস্কৰ্য্যত জীৱিতসকলৰ মূৰ্তি ৰচনা নিষেধ কৰা হৈছিল, কাৰণ এইবোৰ বিগ্ৰহ-পূজাৰ লগত সম্পৰ্কিত আছিল আৰু পয়গম্বৰসকলৰ হৰে সন্মানীয় দেৱতাসকলৰ মূৰ্তি বিগ্ৰহৰূপ লুপ্ত কৰাৰ হৰে বিপদৰ সন্ভাৱনা আছিল।

ইছলামীয় বাষ্ট্ৰ আৰু মুছলমান বাষ্ট্ৰ :

দীৰ্ঘকাল ধৰি মুছলমান সংস্কৃতি এক কেন্দ্ৰীয় ধৰ্মবাষ্ট্ৰৰ বা বিলাকতৰ ভিত্তত বিকশিত হৈছে, ই তলৰ তিনিটা স্তৰ পাৰ হৈ আহিছে :

- (i) পয়গম্বৰ আৰু তেওঁৰ চাৰিজন সং খলিফা
- (ii) বাছ শুবাৰাৰ খিলাফত
- (iii) বাছ আকামছ খিলাফত

মুছলমান ঐতিহাসিকসকলৰ মতে প্ৰথম স্তৰটোত দাবাব ইছলামীয় ধৰ্মবাই পূৰ্ণতা লভ কৰিছিল—বস্তু কৰ্মেৰে ধৰ্মীয় আৰু পাৰ্থক্য জীৱনৰ বাস্তৱ আৱৰ্ত্ত বন্ধ।

কৰিছিল, শাসক আৰু শাসিতৰ স্বার্থৰ সমন্বয় ঘটাইছিল আৰু শ্ৰেষ্ঠ, বংশোদ্ভূত আৰু দেশৰ ভেদাভেদ হুৰ কৰিছিল। দ্বিতীয় স্তৰত ইছলামীয় সমাজে এক বাহ্যিক ঐক্য বজায় ৰাখিছিল, কিন্তু বিভাজনমূলী় শক্তিবোৰ অভ্যন্তৰত সক্ৰিয় হৈ উঠিছিল। দাৱু ওয়াসাই এক বংশানুক্ৰমিক ৰাজত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে, যাৰ ক্ষমত শাসক আৰু শাসিতৰ মাজত, বাহু আৰু নাগৰিকৰ মাজত আৰু তাতোকৈও বিপৰ্যজনক, আৰব আৰু অনা-আৰবৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ সৃষ্টি হ'ল। ৰাজসত্তাৰ বিলাসী জীৱন আৰু বৰ্ধিত সমৃদ্ধিৰ কুফল আৰবৰ মুছলমানসকলৰ জীৱনত দেখা দিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু মোটাশুটিভাৱে তেওঁলোকৰ উত্তম অব্যাহত ব'ল আৰু তেওঁলোকে বাহুৰ সাহসী সৈনিক হিচাপে আৰু ধৰ্মৰ প্ৰোৎসাহী প্ৰচাৰক হিচাপে সেৱা আগবঢ়াই গ'ল। তৃতীয় স্তৰটো বিভাজনমূলী় শক্তিৰ গুৰুতৰ সমন্বয়ে আৰম্ভ হ'ল, কাৰণ আকাহী খিলাফতে গণতান্ত্ৰিক শাসনৰ মুখা দলিয়াই পেলালে। খিলাফতৰ বিলাস-ৰাজ্য আৰু ব্যক্তিগত কৰ্তৃত্ব এনে বেছি হৈ পৰিল যে তেওঁৰ আৰু পাৰ্থক্য বাহু এখনৰ স্বেচ্ছাচাৰী সম্ৰাট এজনৰ মাজত পাৰ্থক্য মাত্ৰ ইমানেই ব'লগৈ যে তেওঁ গ্ৰাম-বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত কিছু পৰিমাণে ইছলামীয় বিধি অনুসৰণ কৰিবলগীয়া হৈছিল, ব্যক্তিগত গুণবাৰ্ত্তিৰ কাৰণে প্ৰথম কেইজনমান আকাহী খলিফাই কিছু জনপ্ৰিয়তা বৰ্দ্ধা কৰিব পাৰিছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ দুৰ্বল আৰু অসমর্থ উত্তৰাধিকাৰীসকলে মুছলমান প্ৰজাসকলৰ সমৰ্থন হেৰুৱালে। দৰাজ আৰু বাহুৰ মাজত, খলিফা আৰু জনসাধাৰণৰ মাজত বিভাজন সম্পূৰ্ণ হৈ পৰিল। খলিফাই তেওঁৰ জনসাধাৰণৰ স্তৰোচ্চাৰে নহয়, সৈন্তবাহিনীৰ শক্তিয়ে দেশ শাসন কৰিবলৈ লাগিল।

পৰগণৰ আৰু তেওঁৰ তৎকালীন অনুগামীসকলে বি স্বাধীনতা আৰু সমতাৰ গণতান্ত্ৰিক নীতিৰ ওপৰত খিলাফত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল তাৰ অৱধানৰ ৰূপত এই বিশাল বাহু গাঁথনি ভাঙি গ'ল। স্পেইন আৰু ইজিপ্ত প্ৰথমতেই স্বাধীন হ'ল, আন-বোৰেও একে পথ ল'লে। ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰৰ বিভাজনমূলী় মনোভাৱ সাংস্কৃতিক জীৱনত প্ৰতিবিম্বিত হ'ল। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ মাজভাগত মুছলমান দেশসমূহৰ সাংস্কৃতিক জীৱনত সাৰ্বজনীন বা আন্তৰ্জাতিক উপাদানবোৰ ক্ৰমে দুৰ্বল হ'বলৈ ধৰিলে আৰু জাতীয় বা স্থানীয় উপাদানবোৰ বৰ্দ্ধিশালী হৈ উঠিল। পণ্ডিতক প্ৰকৃত অৰ্থত ইছলামীয় বাহু বা ইছলামীয় সংস্কৃতি পৰগণৰ আৰু চাৰিজন লক্ষ ধৰ্মকাৰ তন্ত্ৰ মাত্ৰ আৰু অৰ্ধ শতিকাহে স্থায়ী হৈছিল। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ মাজভাগত আকাহী খিলাফতৰ পতনৰ পিছত বিৰোধি তথাকথিত মুছলমান বাহুই দেখা দিছিল সেইবোৰ হয় মুছলমান শাসকৰ বংশানুক্ৰমিক বাহু আছিল অথবা মুছলমান প্ৰজাৰ জাতীয় বাহু আছিল; কিন্তু সিহঁতকো ৰাজত্ব ইছলামৰ ৰাজনৈতিক বা সাংস্কৃতিক প্ৰতিষ্ঠা নাছিল।

ভাৰতত হিন্দু সংস্কৃতি আৰু মুছলমান সংস্কৃতিৰ সংযোগ

ইতিমধ্যে দেখুওৱাৰতে মুছলমানসকল আক্ৰমণকাৰী হিচাপে 712 খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰথম ভাৰতলৈ আহে আৰু সিদ্ধ আৰু মূলতানত শাসন প্ৰতিষ্ঠা কৰে। বেপাৰী হিচাপে দক্ষিণ ভাৰতলৈ তেওঁলোক সম্ভৱতঃ বহু আগেয়েই আহিছিল। অষ্টম শতিকাৰ পৰাই তেওঁলোকে সিদ্ধুৰপৰা কাঠিহাৰ আৰু গুজৰাটলৈকে সাগৰৰ পাৰত বসতি স্থাপন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। গতিকে, একহিচাপে হিন্দু আৰু ইছলামীয় সংস্কৃতিৰ মাজত সংযোগ ইতিমধ্যে অষ্টম শতিকাতে আৰম্ভ হৈছিল। চিকিৎসাবিজ্ঞান, গণিতশাস্ত্ৰ আৰু জ্যোতিষবিজ্ঞানৰ ওপৰত হিন্দু পণ্ডিতৰ কিতাপৰ উল্লেখ কৰা গৈছে যিবোৰে সিদ্ধুৰপৰা গৈ আৰম্ভ মুছলমানসকলৰ বৌদ্ধিক বিকাশত সহায় কৰিছিল। হিন্দুৰ মাজৰ ভক্তি আন্দোলনে মুছলমান আদৰ্শৰপৰা পোৱা প্ৰেৰণাৰ কথাও ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে। দক্ষিণ ভাৰতৰ দাহুৰ ওপৰত আৰম্ভ মুছলমানসকলৰ পোছাক, বীজি-নীতি আৰু আপৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰভাৱৰ কিছু ইংগিত পোৱা যায়। কিন্তু এই বিষয়ে বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধান এতিয়াও চলোৱা হোৱা দাই বাবে আমি ইয়াৰ ওপৰত কোনো সঠিক মন্তব্য দিব নোৱাৰো।

কিন্তু দশম শতিকাৰ শেষৰফালে মুছলমানসকলে হিন্দু সংস্কৃতিৰ মাত্ৰ বাহিৰ কাষৰে চুৰ পাবিছিল। কেন্দ্ৰৰপৰা তেওঁলোক তেতিয়াও দূৰত আছিল। একাধিক শতিকাত বৰ্দ্ধনহীনকলে প্ৰভাৱ আৰু মূলতান বৰ্দ্ধন কৰোঁতেও হিন্দু আৰু মুছলমান সংস্কৃতিৰ প্ৰভুত সংযোগ আৰম্ভ হোৱা নাছিল, হৈছিল দ্বিতীয় চুৰতানৰ শাসন প্ৰবৰ্ত্তন হোৱাৰ পাছতহে। ঊন্থম শতিকাৰ ওপৰত আক্ৰমণ আৰম্ভ হৈছিল মূলতান-পৰা; ই আছিল এতিয়াৰ আক্ৰমণকাৰী-বাহিনীৰ আক্ৰমণ আৰু ইয়াৰ এক অংশ হৈ হোৱা এখন বাহিনীৰ মাজখানী। এইখন আছিল আক্ৰমণকাৰী বিলাকত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা

বটম পাছত চুনাহানিক 'তুৰ্কী' প্ৰধানকৰ্মে প্ৰতিষ্ঠা কৰা ডাঙৰ বাট্টঘোষৰ প্ৰধান। পঞ্জাবত প্ৰথম আক্ৰমণ চন ৯৪৬-৪৭ খৃষ্টাব্দত চমুগীনে। তেওঁক পুত্ৰক দ্বাৰা তেওঁৰ সৰগৰ বাজৰ কালত বাৰুৰ জুটপাত আৰু বিজয় অভিযান চন ৯৫০ আৰু পেছোৱাৰ আৰু পঞ্জাবৰ এক বৃহৎ অংশৰ ওপৰত প্ৰায় ১৫০ বছৰ জোৰা বতৰী শাসন প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ইয়াৰ পিছত মহম্মদ ঘোৰীয়ে বতৰীৰ বংশবংশৰ 'বতৰী নাজাৰ' কাঢ়ি লয় আৰু ১১৭০ খৃষ্টাব্দত ভাৰতত তেওঁৰ বাজা বিজয় কৰিবলৈ এক নতুন অভিযান আৰম্ভ কৰে। এক চৰম পৰাজয় বৰণ কৰাৰ পিছত তেওঁ আৰু তেওঁৰ সেনাপতি কুতুবুদ্দিন আইবাকে বাজপুত বজাৰকলৰ বাজত অৱতৰনীয় স্থিতি লয় আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ এক বৃহৎ অংশ জয় কৰাত সক্ষম হয়। বেতিয়া মহম্মদ ঘোৰী মৰিল, কুতুবুদ্দিন আইবাক ভাৰতৰ বাজাখনৰ দ্বাৰী বজা হ'ল, ইয়াক দিল্লীৰ চুলতানী বাজৰ বুলি কোৱা হ'ল, এইখন প্ৰতিষ্ঠা হয় ১২০৬ খৃষ্টাব্দত।

দিল্লীৰ চুলতানী বাজৰ প্ৰায় ৪০০ বছৰ ধৰি কেইবাটাও মুছলমান বংশৰ দ্বাৰা চালিত হয়; ইয়াৰ বিজুতিও আজাউদ্দিন বিলজিব অধীনত প্ৰায় গোটেই ভাৰতৰ হোৱাৰপৰা চৈয়দুলকলৰ অধীনত দিল্লীৰ চৌপাশক লৈ মুক্ত অঞ্চল এটা হৈ পৰাওঁতে কম-বেছি হৈ থাকে।

দিল্লীৰ চুলতানী বাজৰ প্ৰতিষ্ঠা ভাৰতৰ বৃহত্তম এক মুসলিমৰী বটনা। হৰ্ষৰ মৃত্যুৰ পাচল বছৰ পিছত প্ৰথমবাৰৰ বাবে ভাৰতত এতিয়া স্পষ্ট পৰিমাণে বাজসৈন্যিক ঐক্য দেখা গ'ল। নতুন শাসককল যিবোৰী আছিল ধৰিও তেওঁলোকে ভাৰতকে অৰণ কৰি ল'লে। প্ৰঃ প্ৰঃ দ্বিতীয় শতিকাত বেট্টীৰাণৰা অহা ঐক-সকলৰ দৰে এওঁলোকে ধৰি নিজৰ মূল ভূমি আৰু সংস্কৃতিৰ লগত দীৰ্ঘকাল সংযোগহীন হৈ থাকিলোঁতেই অৰু তেওঁলোকৰ সংস্কৃতি ধৰি দ্বিবিৰাম আৰু মুছলমানৰ দৰে আছিল হ'লোঁতেই, তেওঁ তেওঁলোক হিন্দু লগত লীন গ'লোঁতেই; কিন্তু যিবোৰ তেওঁলোক এক আশীৰ্ণ আন্তৰ্জাতিক সংস্কৃতিৰ প্ৰতিমিৰি আছিল আৰু ভাৰতৰ বাহিৰত (বাহ্যিকত) ধৰি তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ আশাৰূপীৰ লগত লীন হোৱাৰপৰা বৰা কৰি চলিছিল, সেয়ে সম্পূৰ্ণৰূপে ভাৰতীয়কৰা বটনলৈ তেওঁলোকৰ বেজৰ বৰ দীৰ্ঘকালৰ আশিৰ।

বটত: তেওঁলোকে ভাৰতত আন মুছলমান দেশত কৰাৰ দৰে এক বটৰ ইয়াৰীৰ বাট্ট এখন গাঠনিক বিলাসিতা কৰা পৰিমাণ দ্বাৰা বিলাসিতা এক

কলাসুক্ষমিক ৰাজতন্ত্ৰ ব'লি অ-মুছলমানসকলৰ ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক স্বাধীনতা থাকিব, কিন্তু কম পৰিমাণৰ ৰাজনৈতিক অধিকাৰহে লাভ কৰিব। অৱশ্যে, আমি দেখা পাম যে দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বক এই সীমিত অৰ্থত্বে ইছলামীয় বাস্তৱ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা সকল নহ'ল। বৰং ইয়াৰ দুৰ্ভাগ্যজনক ফল হিচাপে ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ঐক্যই এটা নতুন জাতীয় ঐক্যৰ ৰূপ লোৱাত বাধা পৰিল।

কিন্তু হিন্দু আৰু মুছলমান একেলগে বাস কৰা ঘটনাই এক সাংস্কৃতিক ব্ৰূপাবাস প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰিলে যাৰ ফল তিনি শতিকাৰ পিছত পোৱা গ'ল। দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বই এই স্বতঃস্ফূৰ্ত ঐক্য প্ৰক্ৰিয়াক কোনো ঔদ্ধত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা দূৰতে থাকক, ইয়াক আনকি বৃদ্ধিবলৈকে সক্ষম নহ'ল। হৰ্ষৰ মৃত্যুৰ পাছৰ এঘাআৰ বছৰৰ ভিতৰত প্ৰথমবাৰৰ বাবে যোগল সম্ৰাট আকবৰে মাত্ৰ ভাৰতৰ জাতীয় ঐক্য পুনৰ জীৱিত কৰি তুলিবলৈ এক সচেতন প্ৰচেষ্টা লৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত ৪০০ বছৰীয়া দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ সকলতা আৰু বিকলতাই তেওঁক পৰম সহায় কৰিছিল।

দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বই ৰূপায়িত কৰিব খোজা সাংস্কৃতিক আদৰ্শ আৰু ভাৰতৰ জাতীয় ঐক্যৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ ফলাফলৰ বিশৰপৰা আমি এতিয়া এই দুগুটো পৰ্যালোচনা কৰি চাব লাগিব।

দ্বয়োদশ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগ (যেতিয়া দিল্লীৰ চুলতানী প্ৰশাসনে এটা ৰূপ ল'ব ধৰিছিল) পূৰ্ব ইছলামীয় জগতৰ বাবে মুঠতে বিপৰ্যায় আৰু ভাঙোঁৱৰ কাছ আছিল। আব্বাছী খিলাফতৰ পতন, বাতিপি সম্ৰাটসমূহৰ বিভাজনমুখী কাৰ্য্যাবহী, পশ্চিমৰপৰা য়ুৰোপীয় ধৰ্মযোদ্ধাসকলৰ আৰু পূবৰপৰা যোগলসকলৰ প্ৰচুত হোঁচাই মুছলমান ৰাষ্ট্ৰসমূহ হৰ্বল কৰি তুলিছিল আৰু ইছলামৰ সাংস্কৃতিক শক্তি-সমূহৰ বাবে পুনৰ্যোজনাৰ কোনো অৱকাশ নাছিল।

দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব ব্যৱস্থাই এনে এটা পুনৰ্যোজনাৰ অৱকাশ সৃষ্টি কৰিছিল। চুইকে যো আকৰ্ষণ কৰাৰ বাবে দিল্লীয়ে তেতিয়া পণ্ডিত, সাধু, কবি, সেনাপতি, ব্যক্তিগতভিত্তিক আকৰ্ষণ কৰিছিল। গতিকে ৰাজত্বৰ প্ৰতিষ্ঠাতাসমূহে নতুন বাস্তৱক কি ৰূপ দিব তাবিবলৈ সময় পোৱা নাছিল। কুতুবুদ্দিন আইবাকৰ শাসনকালত কেৱল সৈন্যবাহিনীৰ পৰলভ্যইহে আছিল, তেওঁৰ ৰাজত্বৰ শিক্ষা আৰু ইচ্ছা-বিশ্বৰ পশ্চিম বছৰীয়া শাসনকাৰ্য্য ভিতৰত দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব প্ৰায় বহুত্ৰিকাকাল দেই

সময়ৰ পূৰ্বদেখীয়া মুছলমান ৰাষ্ট্ৰৰ ৰূপত গঢ় লৈ উঠিছিল, অৰ্থাৎ বাগ্‌দাদৰ খলিফাৰ নাম মাত্ৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ তলত ই খৰিদ্ধাৰ দ্বাৰা শাসিত এখন স্বাধীন ৰাজ্যত্ব হৈ পৰিছিল। বাগ্‌দাদৰ খলিফাত সংগোচনাকৰ্মে ধ্বংস কৰাৰ পিছত তাৰ প্ৰতি থকা নামমাত্ৰ আধিপত্য ইজিপ্তৰ ফাতিমি খলিফাসকললৈ আৰু চৈয়দ শাসকসকলৰ দিনত টাইমুৰলৈ স্থানান্তৰিত কৰা হৈছিল। মোড়ী আৰু চুৰী ৰাজবংশৰ মূজা অমুসৰি তেওঁলোকে নিজকে, কোনো বিশেষ ব্যক্তিৰ নামোলেখন নকৰাকৈ, কেৱল খলিফাৰ প্ৰতিনিধি হুলি ঘোষণা কৰিছিল।

কেৱল খিলাফতৰ লগত সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত নহয়, আন আন বিষয়তো দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ ইছলামীয় চৰিত্ৰ কল্পনাৰ বাহিৰে আন একো নাছিল। চাৰিজন সংখ্যিক পিছত ইছলামীয় ৰাষ্ট্ৰত ৰাজত্বৰ যি পাবশ্চ দেশীয় চৰমতাৰ ধাৰণা লোৱাইছিল সি পাবশ্চ আৰু তুৰ্কী-দেশীয় বজাসকলৰ শাসনাধীন ৰাষ্ট্ৰত পৰিকাৰ হৈ পৰিছিল। কিন্তু দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বত এই অনা-ইছলামীয় চৰমতা অধিকতৰ পৰিকাৰ হৈ পৰিল। পাবশ্চ আৰু তুৰ্কী ৰাষ্ট্ৰত বজাই কেৱল সাংবিধানিক চিঠি আৰু কিছু পৰিমাণে ভূমি ৰাজহৰ ক্ষেত্ৰতহে ইছলামীয় পথৰপৰা আঁতৰি গৈছিল। আন বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে তেওঁলোকে ফুকাহাৰ (ইছলামীয় বিধিৰ বিশেষজ্ঞ) ব্যাখ্যা অমুসৰি খৰিদ্ধা অমুসৰণ কৰিব লাগিছিল। কিন্তু দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বত চুলতানৰ ব্যক্তিগত জীৱনত বা ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসনত খৰিদ্ধা অমুসৰণ কৰা বা নকৰাটো চুলতানৰ নিজৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছিল। বিশেষকৈ সাধাৰণ আইনৰ ক্ষেত্ৰত চুলতানৰ ইচ্ছামতে আইন তৈয়াৰ কৰা অধিকাৰ সকলোৰে স্বীকাৰ কৰি লৈছিল।

অৰ্থনৈতিক বিষয়তো আম ইছলামীয় ৰাষ্ট্ৰৰ তুলনাত দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব ইছলাম নিৰ্দিষ্ট পথৰপৰা অধিক ফালৰি কাটি গৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, কৃষি-ভূমিৰ খাজনা ইছলামৰ আৰুগণিৰপৰা উৎপন্নৰ ২ অংশ (অমুৰৰ মাটিৰ ক্ষেত্ৰত আৰু কম) আছিল, মোড়ী আৰু চুৰী চুলতানসকলৰ দিনত ইয়াক যথেষ্ট বঢ়োৱা হয় আৰু এৰাৰ, আলাউদ্দিন খিলজীৰ দিনত, বাঢ়ি গৈ উৎপন্নৰ ২ অংশ হয়গৈ। মুছলমান কৃষকৰ বাবে ইছলামে মজুৰ কৰা শতকৰা ৫০ তাগ বেহাই দিল্লীৰ চুলতানসকলে কেতিয়াও দিয়া নাছিল। উত্তৰাধিকাৰৰ ইছলামীয় বিধি কেতিয়াও কঠোৰ বাবে পালন কৰা নহৈছিল। ইছলামলৈ ধৰ্মান্তৰ হোৱাসকলক স্থানীয় বীতি-নীতি মানি চলিব দিয়া হৈছিল। গাঁৱ কলত বহুক্ষেত্ৰত খৰিদ্ধা এটা হুল নীতি লংঘন কৰি জীয়েকসকলক উত্তৰাধিকাৰৰপৰা বঞ্চিত কৰা হৈছিল। ইছলামৰ দ্বাৰা কঠোৰভাৱে নিষিদ্ধ স্ত্ৰতলৈ গাঁৱ দিয়া আৰু গাঁৱ

মোৰা ব্যৱস্থা, অন্ততঃ হিন্দুসকলৰ মাজত, অতি সাধাৰণ কথা আছিল।

নৈতিকতাৰ ক্ষেত্ৰত, সংখ্যালঘুসকলৰ পিছৰপৰা বজাৰ ব্যক্তিগত জীৱন বস্তুত সকলো নিষেধৰ উৰ্ধত আছিল, কিন্তু কিছুমান মুছলমান ৰাষ্ট্ৰত কম-বেছি পৰিমাণে কঠোৰভাৱে প্ৰচলিত ইহ তিচাৎ (নৈতিক বাধা-নিষেধ) দিল্লীৰ চুলতানসকলৰ তলত ইমান শিথিল আছিল যে বস্তুত নাছিল বুলিলেও হয়। অতিজাত শ্ৰেণীটো সামগ্ৰিক-ভাৱে নৈতিক সংঘৰ্ষৰ অধীন আছিল, কিন্তু সি ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে নহয়, সাধাৰণ মাল্হুৱৰ ধৰ্মীৰ চেতনাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত জনমতৰ বাবেহে।

চমু কথাত, যি অৰ্থত মধ্যযুগীয় আন মুছলমান ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষেত্ৰত ইছলামীয় ৰাষ্ট্ৰ শব্দটো ব্যৱহাৰ হয়, সেই সীমিত অৰ্থতো দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব ইছলামীয় ৰাষ্ট্ৰ নাছিল। আনহাতে, ই মুছলমানৰ জাতীয় ৰাষ্ট্ৰও নাছিল। সন্দেহ নাই যে চুলতানৰ সধৰ্মী হিচাপে আৰু তেওঁ নিৰ্ভৰ কৰিব লগা হোৱা সৈন্তবাহিনীৰ প্ৰধান অংশ হিচাপে মুছলমানসকলে সাময়িকভাৱে অমুছলমানতকৈ সু-ব্যৱহাৰ পাইছিল। কিন্তু মুছলমানৰ মাজতো ভেদ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, সাধাৰণ মুছলমানতকৈ ডাঙৰীয়াসকলক আৰু স্থানীয় মুছলমানতকৈ বিদেশীমূলৰ মুছলমানক উচ্চতৰ মূল্য গণ্য কৰা হৈছিল। বজাৰ লগত সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত, সকলো শ্ৰেণীৰ মুছলমান আৰু হিন্দুসকলে তেওঁৰ প্ৰজা মাত্ৰ আছিল। আৰু ৰাষ্ট্ৰ-নীতি মিৰ্ধাৰণ কৰাত তেওঁলোকৰ কোনো শক্ত নাছিল। সেয়ে দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বক বিভিন্ন মুছলমান ৰাজবংশৰ জৰীদৰ এক চূড়ান্ত ৰাজতন্ত্ৰৰ বাহিৰে আন একো বুলিব পৰা নাযায়।

কিন্তু আমাৰ বাবে কৌতূহলোদ্দীপক বিষয়টো হ'ল, জনসংখ্যা হিচাপে সংখ্যাগৰিষ্ঠ হিন্দুসকলৰ লগত চুলতানৰ সম্পৰ্ক আৰু তাবতীয় জাতীয়তাৰ বাবে ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য। আমি দেখিছো যে নৱম শতিকাৰ আৰম্ভণিৰপৰা নৱম শতিকাৰ শেষলৈকে উত্তৰ ভাৰতৰ বেছিভাগ অঞ্চল ৰাজপুত ৰজাসকলৰ শাসনাধীন আৰু ব'ৰ্ণাটিক হুসাইনিকতাৰ যুগৰ প্ৰভাৱাধীন আছিল। জাতীয় ঐক্যৰ বিপৰণৰ এইটো আছিল চমু বিজ্ঞানৰ কাল। বিভিন্ন জাতি আৰু উপজাতিত হিন্দু সমাজৰ বিভাজনে সকলো হিন্দুসকল সীমা চেৰাই গৈছিল। প্ৰধান শ্ৰেণীসমূহ, অৰ্থাৎ ৰাজপুত আৰু ব্ৰাহ্মণসকলো সন্তানৰ আৰু পোত্ৰত বিভক্ত হৈ পৰিছিল। ৰাজপুতসকলৰ মাজত জনজাতীয়-চেতনা ইমান প্ৰবল আছিল যে তেওঁলোকে অন্তৰীণ ৰাজত্ব দ্বিষ্ট হৈছিল। প্ৰমে পৰিবেশত কোনোও ভাৰতৰ ঐক্যৰ বাবে ক'ব ক'ব দেখািবলিহে।

এই বিজ্ঞানসন্মত মুছলমান আক্ৰমণকাৰীসকলক ভাৰত ভ্ৰম কৰাব হুঁচিয়া দিছে। বাস্তৱ স্বৰূপৰ বিৰুদ্ধে কোনো বৃত্ত প্ৰতিবোধ থিয় কৰিব পৰা নগ'ল। বহুৰকম বোকাৰ বিৰুদ্ধে বাস্তৱতাবিজ্ঞানে এটা শেষ বুদ্ধিৰ সংস্কৃত প্ৰচেষ্টা চলাইছিল; কিন্তু ই সম্পূৰ্ণৰূপে নহ'ল। কোনোজন প্ৰতাপী বজাই ইয়াত যোগ দিছিল আৰু ভাৰতৰ হুঁচ প্ৰতিবোধ শক্তিৰ এটা ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগহে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হ'ল।

গুৰুৰ আৰু হনসকলৰ বিজয়ে হিন্দুসকলৰ মনত যি ভাবৰ সৃষ্টি কৰিছিল দ্বিতীয় চুজতানী বাজতৰ প্ৰতিষ্ঠাইও একে ভাবৰ সৃষ্টি কৰিলে। শাৰীৰিকভাৱে তেওঁলোকে বিজয়ীৰ ওচৰত নিজকে সমৰ্পণ কৰিলে, কিন্তু জাতিগত আৰু ধৰ্মীয় আত্ম নিৰ্ভৰশীলতা আৰু আন্তৰিক দ্ব্যবহিত্যৰ বাস্তৱ তেওঁলোকৰ আত্মা এনেদৰে তিতৰ শোমাই পৰিল যে তেওঁলোক আৰু মুছলমানসকলৰ মাজত কোনো অন্তৰ্ধানিয়মৰ সন্ধাননা নাথাকিল। গুৰুৰ আৰু হনসকলৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা যোদ্ধা শকাট এতিয়া মুছলমানসকলৰ বাবে ব্যৱহৃত হ'ল।

সাধাৰণ হিন্দু মুছলমানৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণা যদি প্ৰধানতঃ আবেগিক আছিল, উচ্চ শ্ৰেণীৰ হিন্দুসকলৰ মুছলমানৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণা অধিক বাস্তৱ আছিল। হিন্দু বজা আৰু স্থানীয় অনুগ্ৰহকলে ভয় খাইছিল যে তেওঁলোকৰ অকল্যাণৰ মুছলমান শাসকে অধিকাৰ কৰিব। এওঁলোকে বিদেশী হ'লেও কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ এটাক মানি ল'লেহেঁতেন, যদি তেওঁলোকৰ ওপৰত কেৱল কৰ-কাটল বহুৰাই বাকীৰোৰ কাৰ তেওঁলোকৰ মতে চম্ভালিলেহেঁতেন, কিন্তু তেওঁলোকৰ ভূমি-সম্পত্তি হৰণ কৰিব খোজা একক চৰকাৰ এটা কেৱল বাৰ্ধব দিশবপৰাই নহয়, ভাৰতীয় ঐতিহ্য বিৰুদ্ধে নীতিবিশ্ববাসৰ তেওঁলোকৰ বাবে গভীৰ বিতৃষ্ণাকৰ আছিল।

ৰাজনৈতিক শক্তিপূৰ্ণৰ পৰিপূৰ্ণৰ ফলত ব্ৰাহ্মণসকলেও কম ভূমিৰ জগা হোৱা নাছিল। যদিও দ্বিতীয় চুজতানে হিন্দুসকলক সম্পূৰ্ণ ধৰ্মীয় স্বাধীনতা দিছিল তেওঁলোকৰ ব্যক্তিগত আইনক স্বীকৃতি দিছিল, আৰু এই আইন প্ৰয়োগত বিভাজনক কঠোৰ কৰিকমে ব্ৰাহ্মণক নিষিদ্ধ দিছিল, তথাপি শ্ৰেণীভেদভাৱে ব্ৰাহ্মণসকলে যি সামাজিক আৰু আৰ্থিক সুবিধা কেৱলমতে এইবোৰে তাৰ ক্ষতিপূৰণ কৰিব নোৱাৰিছিল। পূৰ্বে তেওঁলোকক পুৰোহিত, জ্যোতিষী, ভাৰ-বিয়া আদি হিচাপে নিষিদ্ধ দিয়া হৈছিল আৰু বাষ্টৰ দাতব্য বিভাজনৰ তেওঁলোকে চলাইছিল (বিবোধ এতিয়া মুছলমানৰ হাতত পৰে), তেওঁলোকৰ প্ৰাধান্য আইনে স্বীকাৰ কৰিছিল, বাষ্টৰ তেওঁলোকৰ

নিৰাপত্তা দিছিল। কিন্তু এতিয়া ৰাজনৈতিক ওলট পালটৰ ফলত তেওঁলোকৰ আনুষ্ঠানিক অৱস্থা আৰু প্ৰাধান্তৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষ আঘাত পৰিল আৰু তেওঁলোকৰ সামাজিক অৱস্থান আৰু প্ৰভাৱ পৰোকে হ্ৰাস পালে। তদুপৰি, পুৰোহিত শ্ৰেণী নোহোৱা মুছলমান সমাজৰ উদাহৰণে সত্ত্বেও হিন্দু সমাজকো ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত কম গুৰুত্ব দিবলৈ প্ৰভাৱান্বিত কৰিলে।

সাধাৰণ মানুহৰ বাবে, সময়ৰ লগে লগে শাসক শক্তিৰ লগত তেওঁলোকৰ সম্পৰ্ক অতি ঘনিষ্ঠ নহ'লেও, যথেষ্ট ভাল হৈ পৰিল। প্ৰাথমিক বিৰাগ আৰু অবিদ্বেষৰ পৰ্যায় পাৰ হোৱাৰ পিছত নতুন চৰকাৰৰ লগত তেওঁলোকে সহযোগ কৰিব ধৰিলে, কাৰণ তেওঁলোকে চৰকাৰক বেয়া পোৱাৰ কোনো বিশেষ কাৰণ নাছিল। সামগ্ৰিকভাৱে মুছলমান ৰজাসকলে শাস্তি আৰু শৃংখলা ৰক্ষা কৰিছিল, স্থায়নিষ্ঠভাৱে শাসন কৰিছিল আৰু হিন্দু প্ৰজাবিলাকক ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক স্বাধীনতা দিছিল। এইটো ঠিক যে তেওঁলোকে নাগৰিক আৰু অপৰাধ সম্পৰ্কীয় আইনৰ পৰিবৰ্তন সাধিছিল আৰু ইছলামীয় বিধিৰ কিছুমান ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু, ভাৰতবৰ্ষত আন ধৰ্মৰ প্ৰজাৰ ওপৰত শাসকসকলে তেওঁলোকৰ নিজৰ আইনবিধি প্ৰয়োগ কৰাটো নতুন কথা নহয়। হিন্দু আৰু বৌদ্ধ ৰজাসকলে তেনে কৰি গৈছিল। অৱশ্যে, ধৰ্মীয় আৰু ব্যক্তিগত বিধিৰ ক্ষেত্ৰত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ওপৰত হাত দিয়াটো হিন্দুৱে সহ নকৰিলেহেঁতেন। কিন্তু দিল্লীৰ চুলতানে এইটো অতি সতৰ্কভাৱে এৰাই গৈছিল। বৰং, বিপৰীতভাৱে, হিন্দু ব্যক্তিগত বিধি আৰু হিন্দুৰ ধৰ্মীয় জীৱনৰ লগত সম্পৰ্ক থকা গোচৰ বিচাৰ কৰাত সহায় কৰিবলৈ কেন্দ্ৰীয় বা প্ৰাদেশিক বিচাৰ সভাত তেওঁলোকে অতি সুবিবেচনাৰে পণ্ডিত নিয়োগ কৰিছিল।

কিন্তু দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বই যদিও ভাৰতক ৰাজনৈতিক একতা দিছিল, তথাপি হিন্দুসকলে ইয়াক তেওঁলোকৰ নিজৰ বাট্ট বুলি গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাছিল, কিয়নো চিকন্দৰ লোডী আৰু খেৰ খাহ চুৰীৰ বাহিৰে বাকী শাসকসকলে তেওঁলোকৰ আৰু হিন্দু প্ৰজাসকলৰ মাজৰ পাৰ্থক্যটো বুজ কৰিবলৈ অকণো চেষ্টা কৰা নাছিল। বস্তুত, মুছলমান বাট্ট নামটো প্ৰতিপন্ন কৰাৰ ভুল ইচ্ছাত্তেৰে তেওঁলোকে হিন্দুৰ ওপৰত এটা দাৱহ দ্বাৰা কৰ (জিজ্ঞাসা কৰ) দহুৱাই এই পাৰ্থক্য বৃদ্ধি কৰিছিল। আমি দেখুৱাইছো যে দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব ইছলামীয় বাট্ট নাছিল। আৰু যদি আহিলা, ইয়াৰ জিজ্ঞাসা কৰা বহুৱাব কোনো অধিকাৰ নাছিল, কাৰণ, এই কৰ

প্ৰথম ইছলামীয়া ৰাষ্ট্ৰ শাসকবৰ্গই যি বাধ্যতামূলক সৈন্তবাহিনীৰ সেৱাৰপৰা বেহাইব মূল্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল সেই সেৱা এতিয়া প্ৰচলিত নাছিল। দিল্লীৰ চুলতানসকলে বহুওৱা জিজিয়া বৰিও নাহমাত্ৰ আছিল আৰু নিৰৱশীলকৈ ভোজ্য নহৈছিল। তদুপৰি, ৰাষ্ট্ৰীয় সেৱাৰ ক্ষেত্ৰত, ভৱিষ্যতভাৱে নহ'লেও, বাস্তৱত তেওঁলোকক সুবিধাৰপৰা বঞ্চিত কৰা হৈছিল। মহম্মদ টোগলকহে প্ৰথম শাসক আছিল যি হিন্দুসকলৰ প্ৰতি এটা আপোচমূলক নীতি অৱলম্বণ কৰিছিল। এই যুগৰ শেষলৈ, চিকন্দৰ জোড়ী আৰু বিশেষতঃ খেৰ খাহ চুবীৰ দিনত, ৰাষ্ট্ৰীয় সেৱাত ধৰ্মীয় অধিচাৰ বস্তুতঃ অদৃষ্ট হয়। হিন্দুসকলে ৰাজসভাৰ ভাৰা পাচী শিকিথলৈ আৰু কিছুমান উচ্চতম আৰু অতি দায়িত্বশীল পদ পাবলৈ আৰম্ভ কৰে। ৰংগ আৰু দাক্ষিণাত্যৰ বাহাদুৰি ৰাজ্যৰ দৰে দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰপৰা স্বতন্ত্ৰ হৈ পৰা বা কালীৰব (অইনাল আবেদিনৰ শাসনকালত) দৰে দিল্লীৰ অধীনলৈ একেবাৰে মহা নক মুছলমান ৰাজ্যদ্বাৰে প্ৰায় প্ৰথমৰপৰা অধিকতৰ সমদৰ্শী নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু হিন্দুসকলৰ আস্থা আৰু গুৰুত্ব অৰ্জন কৰিছিল।

কিন্তু মুছলমান শাসকসকলৰ লগত মিলাবিছা হোৱাৰ বহু আগতেই হিন্দুসকলৰ মুছলমান সাধাৰণ গুৰুত্ব লগত সম্পৰ্ক বৰ্ষেই উন্নত হৈছিল। তেতিয়াই তেওঁলোকে দেখিলে যে মুছলমানসকলে ভাৰতক নিজৰ বেশ কৰি লৈছে, তেওঁলোক জাতিগত অন্ধতাৰপৰা মুক্ত আৰু তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় গোড়ামি আৰু বিদ্বেষৰ অহংকাৰ লাহে লাহে কমি গৈছে তেতিয়াই হিন্দুসকলে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে যেনোভাৱ লিখিল কৰি আনিছে। এই আপোচকাৰ্য্যত অবিহণা যোগোৱা এটা অতি শক্তিশালী উপাদান হ'ল মুছলমান চুকী আৰু হিন্দু ভক্তিমাৰ্গৰ মন্ত্ৰলব্ধৰ মধ্যস্থতাকাৰী ভূমিকা।

ভাৰতৰ বেছিভাগ চুকীয়ে আদৰ্শবাদী একেশ্বৰবাদৰ ভিত্তিতেই ধৰ্মীয় এককতাৰ ধাৰণা লৈছিল আৰু শিক্ষা দিছিল। হিন্দুসকলে তেওঁলোকৰ আদৰ্শবোধৰ বোৱাৰ্ণ দৰ্শনৰ আদৰ্শৰ লগত মিল পাইছিল আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰতি স্বাভাৱিকতে আকৰ্ষিত হৈছিল। কিন্তু নিম্নবৰ্গৰ হিন্দুসকলৰ বাবে আটাইতকৈ ডাঙৰ আকৰ্ষণ আছিল ইছলামৰ সামাজিক সংগঠন, যিটো সমতা আৰু ভাতৃত্বৰ ভিত্তিত নিৰ্মিত হৈছিল আৰু তেতিয়াও এই গুণবোৰৰ কিছু বৰ্ণা কৰি চলিছিল। এক বৃহৎ সংখ্যক হিন্দুৱে ইছলাম গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু বিধাৰে গ্ৰহণ কৰা নাছিল তেওঁলোকৰ প্ৰতিৱা মুছলমানৰ প্ৰতি সমৰ হৈছিল। ধৰ্মান্তৰ গ্ৰহণ কৰা হিন্দুসকলৰ লগত প্ৰথমে তেওঁলোকৰ নিজৰ মাজেৰে সম্পৰ্ক

ছিন্ন কবিছিল; কিন্তু পিছনে তেওঁলোকক যানি মোহা হ'ল আৰু তেওঁলোক তেজস্বী
ভাই আৰু ধৰ্মৰ ভাইৰ মাজত একধৰণৰ সংযোগস্থল হৈ পৰিল।

হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত ধৰ্মীয় সহনশীলতাৰ পৰিবেশ সৃষ্টি কৰা আন এটা
মহৎ শক্তি হ'ল ভক্তি আন্দোলন। বিখ্যাত সন্ত বামদেৱৰ গোষ্ঠীৰ শিষ্য (খুদীয়া চতুৰ্দশ
শতিকাৰ শেষৰপৰা পঞ্চদশ শতিকাৰ মাজমানলৈ বাস কৰা) বামদেৱই উত্তৰ ভাৰতত
ভক্তি আন্দোলন জনপ্ৰিয় কৰি তুলিছিল। ভগৱানৰ পৰিৱৰ্তে, বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বাহেতাক
ভক্তিৰ উপলক্ষ্য কৰি লৈ তেওঁ এই ধাৰাৰ আবেদন ব্যাপক আৰু শক্তিশালী কৰি
তুলিলে। কাৰণ বামৰ চমক লগা ব্যক্তিসমূহ মাছুহৰ কল্পনাৰ অধিক ওচৰ চাপিছিল।
বামদেৱই তেওঁৰ গোষ্ঠীৰ ছৱাৰ চাৰিওফাল, পুৰুষ মহিলা আৰু আনকি মুছলমানৰ বাবেও
সুকলি কৰি দিছিল। তেওঁৰ মহান শিষ্য তুলসীদাসে তেওঁৰ কবিতাৰ দ্বাৰা প্ৰয়োগ কৰি
কোটি কোটি মাছুহৰ হৃদয় বাম-ভক্তিৰে জয় কৰিছিল। বামদেৱ আৰু এজন মহান
শিষ্য কবীৰে (এওঁ খুদীয়া পঞ্চদশ শতিকাৰ প্ৰথমভাগৰপৰা শেষলৈ অথবা পিছৰ শতিকাৰ
আৰম্ভণিলৈ জীয়াই আছিল) এটা নিজস্ব আন্দোলন আৰম্ভ কৰিছিল যি কেৱল হিন্দুকে
নহয়, বহুতো মুছলমানক আকৰ্ষণ কৰিছিল।

কবীৰৰ প্ৰেম আৰু ভক্তিৰ গীতসমূহ হিন্দু, মুছলমান আৰু আন সাধাৰণ ভাৰতীয়
মাছুহৰ ধৰ্মীয় অসুখতিৰ প্ৰতীক স্বৰূপ এক ঐক্যতান আছিল। কবীৰৰ ঈশ্বৰৰ ধাৰণা
সম্পূৰ্ণৰূপে বহুস্তৰীয় আছিল। বস্তুত: তেওঁৰ বাবে ঈশ্বৰ কোনো থাকাই নাছিল, আছিল
বুদ্ধিৰ স্পৰ্শৰ বাহিৰৰ এক অতিজ্ঞতা। বৌদ্ধিক পৰ-মাণ্যত বেতিয়া এই অতিজ্ঞতাক
ব্যাখ্যা কৰিব খোজা হয়, তাৰ ফল হয় কল্পপূৰ্ণ আৰু আনকি বিপৰীতাৰ্থক। কবীৰৰ মতে
প্ৰতিটো বিপৰীত-ধৰ্মী প্ৰত্যয়েই নিজৰ কেন্দ্ৰত গুৰু, কিন্তু প্ৰতিটোৰেই অসম্পূৰ্ণ, কিয়নো
ইহঁতে প্ৰত্যেকেই সত্যৰ এটাকৈ মাত্ৰ দিশ প্ৰকাশ কৰে। সেয়ে তেওঁ হিন্দু ধৰ্ম আৰু
ইছলাম ধৰ্মৰ আধ্যাত্মিক ক্ষিতি এক বুলি গণ্য কৰে আৰু চুৰোচোষণৰা সমানেই প্ৰেৰণা
দাত কৰে। কিন্তু এই দুই ধৰ্মই নিইতৰ ভিত্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰা মতাদ্ব্যতা আৰু
অস্বাভাৱ উপৰি নোৱৰ প্ৰতি তেওঁ বীতৰাগ। আঁত, ৰা আৰু বেনৰ পাৰ্থক্যক তেওঁ
কল্পেৰফালে লিপা কৰে। ভক্তি ধৰ্মৰ জাৰ আৰু প্ৰভাৱকৰ হলে তেওঁ। তেওঁৰ
আত্মবিশ্বাস প্ৰাণালীৰত কৰা যা দেখা সৰ্বজন মানুহৰিছিল, মাত্ৰ গীতৰ প্ৰেমেৰিহে প্ৰকাশ
কৰিছিল। তেওঁৰ ঈশ্বৰস্বৰূপ পোৱা গীতৰোপ পাইলৈ কেইবাখনো প্ৰৱক্ত ককলন
কৰা কৰ।

কম-বেছি পৰিমাণে কবীৰৰ সমসাময়িক আছিল বিখ্যাত কবী জহাননক (জন্ম 1469 খৃ:), ইছলামী ধৰ্মবিধানৰ একেধৰণৰ আদৰ্শ হিন্দু পুনৰ্জন্মবাদ সংমিশ্ৰিত কৰি এওঁ এক নতুন ধৰ্মীয় আন্দোলন গঢ়ি তোলে। বহুতৰাশী অভিজ্ঞতাক ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত হিচাপে গ্ৰহণ কৰি তেওঁ নৈতিক কৰ্মক আধ্যাত্মিক জগতৰ হিচাপ হিছাপ। হিন্দু আৰু মুছলমানৰ উভয়ৰে নৈতিক সংস্কাৰ আৰু আধ্যাত্মিক উন্নয়নৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা তেওঁৰ আন্দোলন পিছলৈ এক পৃথক ধৰ্মীয়পন্থা হৈ পৰিল।

বংগত হিন্দু আৰু মুছলমান উভয় সম্প্ৰদায়কে অৱগম্য হিচাপে লৈ কেইবাটাও ভক্তি আন্দোলন গঢ়ি উঠিছিল; কিন্তু আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় হৈছিল মহান গুৰু চৈতন্য (1485-1533) কৃষ্ণ ভক্তি আন্দোলন। বহাৰাষ্ট্ৰত মাধৱ (জন্ম চতুৰ্দশ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগ) আৰু তুকাৰামে (সপ্তদশ শতিকা) ভক্তি-ধৰ্মক সাধাৰণ জনপ্ৰিয় আন্দোলনৰ স্বৰূপৰূপে ওপৰলৈ উন্নত কৰিছিল আৰু সাধাৰণ মানুহ আৰু বুদ্ধিমূৰী শ্ৰেণীৰে মানুহ সকলোৰে ওপৰত এক গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

এই মহান আৰু পবিত্ৰ গুৰুসকলে—ওপৰত দিয়া কেইজনমানৰ নাম লোৱা হ’ল—হিন্দু বহুতৰাশী আৰু ইছলামীৰ জটিলতাৰ বিপৰীত প্ৰেক্ষাপট সংমিশ্ৰণ কৰি এক ঈশ্বৰ-প্ৰতি প্ৰেম আৰু ভক্তিয়ে গোটাই জড়িত এক কবিতা পদ্ধতি আৰু ধৰ্মীয় আন্দোলন গঢ়ি তুলি ধৰিবলৈ। তাৰ অঙ্গকাৰণৰ আঁতৰাই পেলাই থৈছিল। কিন্তু চৰ্তাণ্যবলত: বিতৰ্ক বহুতৰাশী অভিজ্ঞতাই এক ধৰ্ম বচনৰ বাবে বৰেই নহয়। সেয়ে এই ধৰ্ম আন্দোলন-বোৰো পিছেই নকমে। পূৰ্বাপুৰ্ব ধৰ্মীয় উপায়েৰে পৃথক পৃথক ধৰ্ম-সম্প্ৰদায়ত পৰিণত হ’ল। অৱশ্যে তাৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে তেওঁলোকৰ চোঁৱা অৰ্থে গ’ল। তেওঁলোকে যদিও ধৰ্মক উৎসৰ্গ-অৰ্হাণৰ বন্ধনৰূপে হুঁত কৰি নোৱাৰিলে, তথাপি তেওঁলোকে ধৰ্মীয় চেতনাৰ প্ৰতি ইয়াক এটা নতুন গতি, সঁহা, নতুনতা আৰু প্ৰাণ দিলে। উপনিষদত হিন্দু আৰু ইছলামৰ দুই হুঁতি তেওঁলোকে একেধৰণে কৰি নোৱাৰিলে; কিন্তু তেওঁলোকে কেবুলোকে যে বি প্ৰকাশনৰূপে এই দুই হুঁতি দৰি ভক্তি-নিষ্ঠ সন্তৰ্ভাৱত: ক’বলৈ একেধৰণে সক্ষম হ’ল। তেওঁলোকে ভাবতত্ত্ব এক ধৰ্মীয় নীতিমূলক পদ্ধতি দৰি কৰিলে বিটো অৱশ্যেই আন ক’তো যোৱা নাছিল।

ব্যক্তিগত পৰিণত পৰীক্ষাৰে প্ৰমাণিত কৰা আধুনিক হিন্দু আৰু মুছলমান দুয়ো পৰম্পৰা প্ৰতিফলন প্ৰদৰ্শন দিয়া পদ্ধতি। জিৱিত আৰু মৃতক এই দুই পদ্ধতিৰ কৰা ইছলামে সন্তৰ্ভাৱে গীৰিত কৰি ৰাখিছিল; আৰু

মুছলমান দেশত এইবোৰৰ বিশেষ উন্নতি নহৈছিল। ভাৰতত, এই যুগটোত, মুছলমান-সকলে চিত্ৰবিদ্যাক নিকংসাহ কৰিছিল, কিন্তু ভাৰতীয় সংগীতে তেওঁলোকৰ অস্তৰ জয় কৰিছিল। সাধাৰণতে হিন্দুৰপৰা ধৰ্মান্তৰ হোৱা সাধাৰণ মানুহৰ বাহিৰেও বহুতো মুছলমান ডাঙৰীয়া আৰু বজাই—বিশেষকৈ বিজাপুৰৰ আৰু জৌনপুৰৰসকলে—সংগীত অতি ভাল পাইছিল। জৌনপুৰৰ চুলতান হুছেইন শাকীয়ে ‘খেৱাজ’ নামৰ এবিধ নতুন সাংগীতিক পদ্ধতি আৱিষ্কাৰ কৰে বুলি কোৱা হয়, যিটো হিন্দু আৰু মুছলমান উভয়ৰে মাজত সহানে জনপ্ৰিয় হয়। সুন্দৰ কচিৰ মুছলমানসকলৰ ক্লাছিকেল হিন্দু সংগীত পদ্ধতি ‘ঐশৱ’ অতি প্ৰিয় আছিল। বিজাপুৰৰ বৰা ইব্রাহিম আছিল বাহ সংগীতৰ এজন শ্ৰেষ্ঠ চমকদাৰ আছিল আৰু এই বিষয়ে ‘নৌবদ’ নামৰ এখন কিতাপ লিখিছিল। মুছলমান চুফীসকলে সংগীত অত্যধিক ভাল পাইছিল। চমুকৈ ক’বলৈ গ’লে, বিদ্যোৰ উপাদানৰ কাৰণে হিন্দু মুছলমানৰ মাজত একে তালত বাজি উঠিছিল, সংগীত তাৰ অন্তৰ্ভাগ আছিল।

স্থাপত্য আছিল মুছলমানসকলৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰীতি প্ৰকাশ কৰাৰ মুখ্য ক্ষেত্ৰ আৰু ইয়াতেই হিন্দু আৰু মুছলমান মনে পৰস্পৰক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ আটাইতকৈ ডাঙৰ সুবিধা পাইছিল। এই যুগৰ ভাৰতৰ শাসনকৰ্তাসকলৰ ভিতৰত মুছলমান বজাসকলৰে প্ৰচুৰতম সম্পদ আছিল আৰু সুন্দৰ গৃহ-নিৰ্মাণৰ বাসনা পূৰ্ণ কৰিব পাৰিছিল, কিন্তু সাধাৰণতে তেওঁলোকে হিন্দু স্থপতি আৰু কাৰিকৰ নিযুক্ত কৰিবলগীয়া হৈছিল। মুছলমান বজাৰ মনত ঠাই পোৱা অট্টালিকাৰ ধাৰণা ভাৰতীয় পৰিবেশে প্ৰভাৱান্বিত নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে। আকৌ যেতিয়া ইয়াৰ পৰিকল্পনা আৰু নিৰ্মাণ এজন হিন্দু স্থপতিয়ে কৰিছিল, তেতিয়া ইয়াক ভাৰতীয় মনত পুনৰাবৰূপ লিৱা হৈছিল। গতিকে, ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত যি সংঘাতৰ কেইজনমান শ্ৰেষ্ঠ বহুস্তৰাধীৰ সচেতন প্ৰচেষ্টাতো সকল হৈ উঠিছিল, সি স্থাপত্যৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰায় অৱচেতনভাৱেই সংঘটিত হৈ উঠিছিল। দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ প্ৰথম শতিকাতেই হিন্দু-মুছলমান স্থাপত্য ৰীতিৰ সৃষ্টি হৈছিল, চতুৰ্থ শতিকাৰ এই ৰীতিক বিভিন্ন পৰিৱৰ্তনৰে বংগ, গুজৰাট আৰু দক্ষিণৰ প্ৰাচীন মুছলমান বজাই আৰু ব্ৰহ্মপুৰ আৰু ৰাঙ্গুণীৰ হিন্দু বজাই গ্ৰহণ কৰিছিল।

দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ প্ৰথমৰপৰাৰে অট্টালিকাসমূহৰ প্ৰতিয়া যি অৱশিষ্ট আছেগৈ, বেনে—আজৰীকৰ জাৰা মহলিহ আৰু দিল্লীৰ ওচৰৰ কুৱাটুল-ই-মাদ মহলিহ, ভাৰণবা প্ৰমাণ হয় যে প্ৰথমৰপৰাই ইছলামী স্থাপত্যৰ ধাৰণাই স্থানীয়ভাৱে প্ৰাণ

সি সম্পৰ্কে সৈতে থাপ খুৱাই চলিব লগা হৈছিল। কাৰণে বেখুৱাইছে যে আকস্মিক জাৰা যুদ্ধজিৎ পৰিকল্পনা আৰু পাহাৰৰ জৈন মন্দিৰৰ পৰা লৈয়া হৈছিল। মুছলমান-ইছলাম যুদ্ধজিৎ এটা মন্দিৰৰ ঠাইত আৰু তাৰ ভৱিষ্যৎৰ পৰা বিৰূপ কৰা হৈছিল। এই যুদ্ধজিৎৰে এটা অংশ অতি দুন্দৰ কুন্তৰ যিনাৰ সাধাৰণভাৱে ইছলামীয় ধাৰণাৰ দৃষ্টি, কিন্তু তাৰ নিৰ্ধাৰিত আৰু পৰিকল্পিতভাৱে গুপ্তযুগৰ স্তম্ভসমূহৰ আৰু মধ্যযুগৰ শিখৰ-সমূহৰ লগত সাদৃশ্য দেখা পাওঁ। তদুপৰি, ইয়াৰ কাৰকাৰ্য্য-খচিত অংশবোৰত স্তম্ভৰ ভাৰতীয় হিন্দু আৰু জৈন পদ্ধতিৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ আছে। বাহুৰ আৰু কন্তৰ চিত্ৰসমূহ বৰ্ণন কৰা হৈছে; কিন্তু সিঁচৰিত হৈ থকা ফুলকোণ আৰু থকাইবোৰ সিঁচৰিত উৎসৰ সৰ্বাঙ্গ সাক্ষী, সেইবোৰ কুৰি পদ্ধতিৰ জিপি-ক্ষেত্ৰনেৰে যি স্তম্ভসমূহৰ পূৰ্ণভাৱে সংশ্লিষ্ট হৈছে সি এক স্তম্ভৰ প্ৰকাশ সম্ভৱ কৰি তুলিছে।

দিল্লীৰ পৰা ভাগি যোৱা মুছলমান খাট্টাবোৰে হিন্দু পদ্ধতিৰ লগত মিল থকা স্থানীয় পৰিমাৰ্জনাৰে এই পদ্ধতিটো গ্ৰহণ কৰিছিল। বিশেষতঃ গুজৰাটৰ অষ্টালিকাবোৰত চুড়া আৰু জোং থকা অৰ্ধগোলাকাৰ অংশবোৰৰ বাহিৰে বাকী গোটেইবোৰ উপাদানেই হিন্দু পদ্ধতিৰ আছিল। পঞ্চদশ শতিকাত নিৰ্মিত মুছলমান থানৰ মাজলি আৰু বৰ্ণন শতিকাত নিৰ্মিত আৰু তুৰাবৰ স্তম্ভ কবৰখানা এই পদ্ধতিৰ স্তম্ভৰ উদাহৰণ।

দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বতকৈ, এই যুগৰ শেষৰফালে স্থানীয় হৈ পৰা লক লক মুছলমান ৰাজ্যবোৰত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত তাৰ আৰু আৱৰ্ণৰ গভীৰতৰ মিল আৰু বিনিময় দেখা গৈছিল। এই ৰাজ্যবোৰ, বিশেষকৈ আৰু দক্ষিণাত্যৰ ৰাজ্যবোৰ, মুছলমান শক্তিকেন্দ্ৰৰ পৰা দূৰত সম্পূৰ্ণ হিন্দু পৰিবেশত আছিল আৰু দিল্লীৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ স্বতন্ত্ৰতা সাব্যস্ত কৰোঁতে সিহঁতে হিন্দু প্ৰজাৰ স্তম্ভত আৰু লহৰোগৰ স্তম্ভত নিৰ্ভৰ কৰিব লগা হৈছিল। সিহঁতৰ স্তম্ভ পৰিসৰৰ মাজত সিহঁতৰ শাসকবোৰৰ জন-সাধাৰণক বেছি ওচৰ চাপিছিল আৰু তেওঁলোকৰ মনোভাৱ আৰু অৱস্থিতিক সন্মান জনাই চলিছিল। স্থানীয় প্ৰমুখসকলক সাধাৰণতে নাকচাই, কেৱল তেওঁলোকৰ স্তম্ভত কবৰে পৰিহাৰিছিল। লক-ডাঙৰ, চাকৰিত স্তম্ভভাৱে হিন্দু নিৰ্মাণ কৰি ৰাজ্যৰ প্ৰশাসনত তেওঁলোকে হিন্দুসকলক সহযোগী কৰিছিল। গতিকে, হিন্দু প্ৰজাৰ লগত বোণাবোণ স্থাপন কৰাত আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰীতি অৰ্জন কৰাত তেওঁলোক লক্ষ্য হৈছিল।

ৱংগৰ ৰজাসকলৰ ভিতৰত আল্লাউদ্দিন হুছেইন খান (1488-1518) আৰু ৰাজ্যৰ পুৰুষ ৰাজকুমাৰ সম্ভৱত বাহে (1518-88) আৰু আন আন উপবিহাৰতাকৈ প্ৰায়ক

পৃষ্ঠপোষকতা কৰি আঁক ল'বলৈ পৰা বঙালীলৈ অনুবাদৰ বোসেদি ভাষাটোক বহু কৰি বিশেষ অৱশিষ্টতা লাভ কৰিছিল। হুছেইন সাহেব নিৰ্বেশিত দ্বাদশৰ বহুৰে ভাগৱতগীতা বঙালীলৈ অনুবাদ কৰিছিল। নহবত সাহেব পৃষ্ঠপোষকতাত মহাত্মাৰ অনুবাদ কৰা হৈছিল। আন এজন মুছলমান ককাই কৃত্তিবাসৰ হতুৱাই বামাৱণ অনুবাদ কৰাইছিল।

দাক্ষিণাত্যৰ বাজ্যবোৰত মুছলমান শাসক আৰু তেওঁলোকৰ হিন্দু প্ৰশাসকসকল মাজত সম্পৰ্ক গভীৰ আৰু প্ৰীতিময়ক আছিল। বাহু মণি বাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাতাৰে তেওঁৰ ব্ৰাহ্মণ বন্ধু গংগুৰ প্ৰচেষ্টাতহে নিংহালন লাভ কৰিছিল। যবন আৰু কৃত্তিকাক্ষতঃ বজাই তেওঁৰ কেবল তেওঁৰ উজীৰ কৰিয়েই কান্ত নাথাকিল, বাজকৰ উপনাম হিচাপে গংগু নামটো ব্যৱহাৰ কৰিলে। বাহু মণি শাসনকালত ব্ৰাহ্মণ আৰু আন হিন্দুসকলে বাজ্যৰ প্ৰশাসনত এটা ডাঙৰ অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল। বাহু মণি বাজ্য ভাগি যি পাঁচখন মুছলমান বাজ্য গঠন হৈছিল তাতো এই উদ্যবনীতি প্ৰচলিত আছিল। এই বাজ্যবোৰৰ বজাসকল হানীৰ জাতিৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল আৰু তেওঁলোকৰ কিছুমান মাৰাঠী আৰু উৰুৰ ভাজ কৰি আছিল। উৰু আছিল পশ্চিমীয়া হিন্দীৰ অপভ্ৰংশ আৰু মুছলমান শাসকসকল আৰু তেওঁলোকৰ উত্তৰ ভাৰতীয় হিন্দু আৰু মুছলমান নব্বোঙ্গীসকলৰ পৰম্পৰা মাজত কথোপকথনৰ ভাষা হিচাপে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। দাক্ষিণাত্যত ই এটা সাহিত্যিক ভাষালৈ পৰিণত হয় আৰু হানীৰ জনসাধাৰণ আৰু উত্তৰৰ হিন্দু-মুছলমান প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলৰ মাজত বৌদ্ধিক বিনিময়ৰ ভাষা হৈ পৰে।

কিন্তু এই যুগৰ ভিতৰত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত সোধাৰী সৃষ্টি কৰাৰ চেষ্টাত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কৃতকাৰী লাভ কৰে কান্ধীৰ বজা আইনাল আচমবিলে। তেওঁৰ বাৰ কেবল যুজীয়ে প্ৰিয় আৰু সন্মানিত হৈ বজা নাই, কান্ধীৰ প্ৰতিটো নিতৰে অস্বাভাৱিক-কৰাতো প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। তেওঁ সকলো বিশেষ একমত বজা আছিল; কিন্তু ব্যক্তিৰ প্ৰতি তেওঁৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ দাবী আৰে যে তেওঁ কান্ধীৰ পৰম্পৰাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত আছিল আৰু হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত দাবাৰত জেন-জেন মাজিছিল। ১৮৫৭ খৃষ্টাব্দত সিংহাসনত উঠি তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী কিকৰৰ নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰত কান্ধীৰ এই অৱস্থা কলং নব্যক যিকল বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণক, তেওঁ পূৰ্বৰ কান্ধীকৈ বজাই নিছিল। একান্তিৰ ক্ষেত্ৰ আৰু প্ৰীতিৰে তেওঁ তেওঁলোকৰ অন্তৰ অন্ত কৰিছিল। তেওঁৰ আশ্ৰিত কান্ধীৰত কাৰ্য্যৰ প্ৰশাসকীৰ পৰা হিন্দু কলং মুক্ত আছিল; কিন্তু তেওঁ এই ক্ষেত্ৰত লাভ আৰু

ধৰ্মকিৰাণৰ পাৰ্থক্য বন্ধ কৰি দিলে। মুছলমানসকলে বাতে হিণ্ডু ধৰ্ম আৰু প্ৰাচীন 'ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বিষয়ে পঢ়িব পাৰে, তাৰ বাবে তেওঁ বহুতো সংস্কৃত পুথি পাঠ্য ভাৰতীয় অম্বুদ্য কৰাইছিল। তেওঁ চাক আৰু কাক বিভাৰ, বিশেষকৈ সংস্কৃতৰ ডাঙৰ পুৰুষোদক আছিল আৰু তেওঁৰ বাহুল্যতাই দুৰ দেশবাসীৰা প্ৰখ্যাত সংস্কৃতজনক আছিল। এই যুগটোৰ কাৰ্মীৰৰ বুৰঞ্জী সন্দৰ্ভে আৰু অধিক কৰা বোভিৰা জনা আৰু এইটো সন্তৰতঃ দেখা যায় যে আৰুবেৰে এটা আতি নিৰ্মাণ কৰাৰ যি-কাম কৰাৰ কৰিছিল, (কুদ পৰিসৰত) তাৰ এটা নমুনা তেওঁতকৈ প্ৰায় এল বছৰ আগতে কাৰ্মীৰত জইমোদ আচৰদিনে এৰি থৈ গৈছিল।

তৃতীয় সংগ্ৰহ : হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি মোগল সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ কালত

1494 চনত তুৰ্কীস্থানৰ এখন সৰু ৰাজ্য ফৰগনাৰ শাসকজন ঢুকাল আৰু তেওঁৰ ঠাইত তেওঁৰ পুত্ৰ বাবৰ বাৰ বছৰ বয়সত বজা হ'ল। বাবৰ আছিল চুই বিজয়ী বীৰক-বংশধৰ। পৈতৃক দিশত তেওঁ টাইমুৰৰ আৰু মাতৃৰ দিশত চেংগিজ খাঁৰ বংশজ আছিল। তেওঁলোকৰ আদৰ্শৰে অনুপ্রাণিত হৈ বাবৰে তেওঁৰ ৰাজত্বৰ আৰম্ভণিৰেপৰাই এক হুঃসাহসিক জীৱনযাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। বহু উত্থান-পতনৰ পিছত, 1504 খৃষ্টাব্দত তেওঁ কাবুল জয় কৰি ইয়াক তেওঁৰ ৰাজধানী পাতিলে আৰু ভাৰতবৰ্ষ জয় কৰাৰ স্বপ্ন দেখিবলৈ লাগিল।

ষষ্ঠদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ কালে দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব আকগানসকলৰ জনজাতীয় ৰাজ্যৰ দৰে হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ পাৰস্পৰিক কলহে ইয়াৰ শক্তি শুহি পেলাইছিল। নামমাত্ৰ সম্ৰাট ইব্ৰাহীম লোডী আত্মীয়স্বজন আৰু ডা-ডাঙৰীয়া সকলৰ বিৰাগভাজন হৈ পৰিছিল। বিদেশী আক্ৰমণকাৰীৰ বাবে ইয়াতকৈ ডাঙৰ ভূমিখণ্ড হ'ব নোৱাৰে। গতিকে বাবৰে ভাৰত বিজয় অভিযান আৰম্ভ কৰিলে আৰু পঞ্চম অভিযানত, 1526 খৃষ্টাব্দত, ইব্ৰাহীম লোডীক বধ কৰি দিল্লী দখল কৰিলে। এইদৰেই ভাৰতত মোগল সাম্ৰাজ্য স্থাপন হ'ল আৰু বাবৰৰ নাতি আকবৰৰ দিনত ই ভাৰতৰ জাতীয় ৰাষ্ট্ৰলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল, এই ৰাষ্ট্ৰ এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতিৰ পটভূমি হৈ পৰিল, যাক আমি উপবৃত্তভাৱে হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি আখ্যা দিব পাৰো।

হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিৰ বিকাশ সম্পৰ্কে অল্পসন্ধান কৰাৰ আগতেই আমি এটা কথাটো আঙুলিয়াব লাগিব যে ষষ্ঠদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিত ভাৰত আক্ৰমণ কৰা মোগলসকল তিনিশ বছৰতকৈও অধিককালৰ আগতে অহা তুৰ্কী আক্ৰমণকাৰীসকলতকৈ সম্পূৰ্ণ বেলেগ আছিল। মুতুৰুদ্দিন আইবাকৰ অধীনত ভাৰত জয় কৰা তুৰ্কীসকল

আছিল কেৱল যোদ্ধা, তেওঁলোকৰ ৰাজ্য প্ৰশাসনৰ অভিজ্ঞতা আৰু নিজৰ সাংস্কৃতিক আধাৰ নাছিল। তেওঁলোকৰ সৰল প্ৰেকৃতিয়ে তুৰানীয়, পাৰ্চী আৰু ইছলামীয় ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ব্যৱস্থাৰ বিচিত্ৰ উপাদান আৰু স্থানীয় ভাৰতীয় বংশ কিছু গ্ৰহণ কৰিছিল, কিন্তু এই বিভিন্ন বংশবৰ্ণসমূহৰে এক সু-সাংস্কৃতিকপূৰ্ণ নতুন সৃষ্টি কৰিবলৈ তেওঁলোক সক্ষম নহৈছিল। আনহাতে বাবৰৰ চাগতাই বংশৰ ৰাজ্য শাসনৰ দীৰ্ঘ পৰম্পৰা আছিল, ততোধিক, মোগল আৰু তুৰ্কীৰ শক্তি আৰু কঠোৰতাৰ ওপৰত পাৰ্চীসকলৰ সন্মতা আৰু সৌন্দৰ্য আৰু ইছলামৰ নৈতিক অনুশাসন আৰু আধ্যাত্মিক গভীৰতা আৰোপ কৰি তেওঁলোকে এক সুস্থ আৰু সংহতিপূৰ্ণ ধৰ্মনিৰপেক্ষ সংস্কৃতি ৰচনা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। বাবৰ ভাৰতলৈ আহোঁতে তেওঁৰ লগত মোগল-ইছলামীয় সংস্কৃতি লৈ আহিছিল আৰু তাতকৈও মূল্যবান কথা, বিভিন্ন মূলৰ সাংস্কৃতিক উপাদানবোৰৰ মিশ্ৰণেৰে এক সুসংহত পূৰ্ণতালৈ ৰূপান্তৰিত কৰা অভিজ্ঞতা আনিছিল। বাবৰ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ হুমায়ুন উভয়েৰে ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ঐক্য সৃষ্টিৰ মহান কাম আৰম্ভ কৰিবৰ বাবে কল্পনা আৰু দূৰদৃষ্টিৰ ব্যাপ্তি আছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ শাসনকাল আছিল চুটি। বাপেক হুমায়ুনৰ মৃত্যুত ১৪ বছৰ বয়সত ৰাজ্যটিত উঠি এফাঁছ বছৰ কাল ধৰি দেশ শাসন কৰা আকবৰৰ ওপৰত ই ভাৰতত এক মৃত্যুৰ জাতীয় ৰাষ্ট্ৰ আৰু জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তোলাৰ দায়িত্ব পৰিছিল।

আমি কৈছো যে বংগ, দাক্ষিণাত্য আৰু কাশ্মীৰৰ স্থায়ী হুছলমান ৰাজ্যবোৰৰ শাসকসকলে ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিকভাৱে হিন্দু আৰু হুছলমানক পৰস্পৰৰ ঘনিষ্ঠ কৰি তুলিছিল আৰু আনকি চিকন্দৰ লোডী আৰু শেৰ শাহ চুবীৰ দৰে দিল্লীৰ পৰৱৰ্তী চুলতানসকলেও হিন্দুৰ প্ৰতি অধিক উদাৰনৈতিক মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু এইটো আছিল এটা প্ৰায় অৱচেতনভাৱে আৰু সেয়ে অতি দীৰ্ঘভাৱে সময়ৰ প্ৰয়োজনৰ লগত ৰূপ খোৱাকৈ হোৱা পৰিবৰ্তন। দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰপৰা পাৰ হৈ ৰোৱা তিনিশৰ ওপৰ বছৰ ধৰি কোনো হুছলমান শাসকৰে ইতিহাসৰ উপকৰা সোঁতৰ তলত ওপৰলৈ আহিবলৈ চেষ্টা কৰি থকা অন্তঃস্ৰোতলৈ চাবলৈ, জৰাজীৱিত জীৱনৰ বাহিৰে বৈচিত্ৰ্যৰ পিছফালে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সন্মত কৰি থকা ঐক্যৰ আত্মতৈ চাবলৈ গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টি নাছিল। ইয়াৰ বাবে প্ৰয়োজন আছিল এখন আকবৰৰ, বাৰ ৰাজত্ব এখন চাগতাইব হুসাইন আৰু উত্তৰ, এখন দাৰ্শনিকৰ উদাৰ মূল্যবান কৰ্মশিক্ষিত হৈ তাকতক জটীকৰ সংৰক্ষণৰ বাবে মৃত্যুৰ জীৱনৰ পৰা

বচনা কৰিবলৈ সাহস আৰু শক্তি যোগাইছিল।

আকবৰে সৃষ্টি কৰা নতুন ভাৰতীয় জাতিৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হ'ল ই কোনো ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নহয়, একেখন ৰাষ্ট্ৰৰ নাগৰিকত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছিল। ভাৰতবৰ্ষত, য'ত আধুনিক যুগ চূড়ান্তভাৱে আৰম্ভ হয়গৈ উনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগত, তাত এই ধৰণৰ আধুনিক ধাৰণা প্ৰথম দৃষ্টিত বিমান আঁচৰিত যেন লাগে প্ৰকৃততে সিমান নহয়। ইউৰোপত ধৰ্মৰ পৰিবৰ্তে ৰাষ্ট্ৰক সমাজৰ মূল খোপনি কৰি তোলাৰ প্ৰয়োজন দেখা দিয়ে বিকৰ্মেণ্ডানৰ পিছত, যি ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ ঐক্য নোহোৱা কৰি পেলালে। এই ধাৰণা ভাৰতত বহু আগেয়ে সৃষ্টি হ'ল, যেতিয়া মুছলমানসকল এটা সম্পূৰ্ণ বেলেগ ধৰ্ম লৈ ইমানেই আহিল আৰু জনসংখ্যা হুটা বিকল্প প্ৰথমাবস্থাত শত্ৰুভাৱাপন্ন, শিবিৰত ভাগ হৈ পৰিল। দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্ব প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ পাছতেই ধৰ্মৰ পৰিবৰ্তে ৰাষ্ট্ৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ ভিত্তি হিচাপে গৃহীত হ'ব লাগিছিল, কিন্তু ঐতিহ্যৰ শক্তি ইমানেই প্ৰবল যে এই প্ৰয়োজনীয় পৰিবৰ্তনো উদাৰভাৱী যোগল ৰাজবংশৰ উত্থান নোহোৱালৈকে সংঘটিত হোৱা নাছিল। যোগল ৰাজবংশই ভাৰতলৈ অহাৰ বহু আগেয়েই আৰব খলিফাৰ সাৰ্বভৌমত্ব স্বীকাৰ কৰাৰ পৰম্পৰা ভংগ কৰি আহিছিল আৰু ভাৰতত এই বংশই আকবৰৰ দৰে মৌলিক মনৰ অধিকাৰী এজন শাসনকৰ্তা জন্ম দিলে।

এইটো কোৱা বাৰ পাৰে যে যি আকবৰে নিজকে ভাৰতৰ মুছলমানসকলৰ ধৰ্মীয় সুৰক্ষী বুলি আনুষ্ঠানিকভাৱে ঘোষণা কৰিছিল, তেওঁক এক ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ জাতীয় সুৰক্ষীতকৈ মুছলমানসকলৰ ধৰ্মীয় ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠাতা বুলিহে কোৱা উচিত। কিন্তু ভাৰতীয় ইতিহাসৰ প্ৰতিজন ছাত্ৰই জানে যে ধৰ্মীয় নেতৃত্বৰ প্ৰতি আকবৰৰ দাবী উল্লেখ্যকৰণৰ শক্তি ধ্বংস কৰি নিজৰ শক্তি বিস্তৰ কৰিবৰ বাবে এক ৰাজনৈতিক কৌশলহে আছিল।

পাৰস্বৰ ৰাহ আৰু চাফাৰীলৈ যিও তেওঁৰ এখন চিঠিৰ তলত দিয়া অংশ-পৰা প্ৰকাশ পায় যে এক ধৰ্মনিৰপেক্ষ অসাম্প্ৰদায়িক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা তেওঁৰ মনত জতি পৰিছিল বৈ আছিল : “বিভিন্ন ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়বোৰ ভেঁবে আৰাৰ হাতত স্তম্ভ কৰা স্বৰ্গীয় সম্পদ। আমি তেওঁলোকক সেইদৰেই জাহ পাব লাগিব। আৰাৰ এই স্বতীয় বিশ্বাস হোৱা উচিত যে প্ৰতিটো ধৰ্মই জেৱীৰ আৰ্শ্বাব পুঠ। আৰু বিতৰ্কীয় নীতিমূল্যৰ চিনেটৰীয়া ফুলবিৰ বাস্তি ইপ্সিত কৰিবলৈ আৰাৰ একান্ত চেষ্টা থকা উচিত। অনন্তকালৰ সম্ৰাটজনাই কোনো পাৰ্থক্য ৰিহাই কৰাটকৈ সৰ্বমোহ কৰিব

প্ৰতি আৰ্জীবাহ কৰে। ঈশ্বৰৰ হাঁহাত কৰাসকলে এই নীতি কেতিয়াও বিলুপ্তি বিহা উচিত নহয়।”

আকবৰৰ “বহু-দাৰ্শনিক-পথপ্ৰদৰ্শক” আবুল-ফজলে “আইন-ই-আকবৰী”ত লিখিছে “বজাসকলে ধৰ্মীয় বিবাহৰ উৰ্দ্ধত থাকিব লাগিব আৰু চাৰ লাগিব যাতে প্ৰতিটো শ্ৰেণী আৰু প্ৰতিটো সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতি থকা ভেৰুৰ দায়িত্ব পালনত ধৰ্মীয় বিবেচনাই বাধাৰ সৃষ্টি নকৰে। ভেৰুৰ সকলোকে সামৰি লোৱা বহুৰ মাজত প্ৰত্যেকেই সুখ আৰু শান্তি পাব লাগিব যাতে ঈশ্বৰৰ হাঁহি বিলোহা উপকাৰ সৰ্বত্ৰ বিয়পি পৰে।”

এই নীতিৰ অঙ্গসংগত আকবৰে একান্ত আৰু নিবন্ধবভাৱে কাৰ কৰি গৈছিল। প্ৰশাসনৰ বাহ্যবী নিজৰ সকল হাতলৈ আনি লোৱাৰ পিছতেই 1563 খৃষ্টাব্দত তেওঁ তীৰ্থযাত্ৰী কৰ আৰু জিজিয়া পৰিহাৰ কৰিলে আৰু এনেকৈয়ে হিন্দু আৰু মুছলমান প্ৰজাৰ মাজত বিৰাণ সৃষ্টিকাৰী পাৰ্থক্যৰ পৰিসমাপ্তি ঘটালে। কিন্তু তাতকৈও ভাংপৰাণপূৰ্ণ আছিল 1564 খৃষ্টাব্দৰ ৰাজ আদেশ যে জাত আৰু ধৰ্ম বিৰাণ নিৰ্বিশেষে ভাৰতৰ কোনো অধিবাসীকে দাস কৰিব পৰা নাযাব।

মধ্যযুগৰ এচিৱাৰ পটভূমিত চালে দেখা যায় যে ই এক যৌক্তিক নীতিৰ গাভীৰ্যপূৰ্ণ ঘোষণা যে শ্ৰেণী আৰু ধৰ্মৰ পাৰ্থক্য নিৰ্বিশেষে আইনৰ সন্মুখত সকলো নাগৰিকৰে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু সমতাৰ পৰিত্ৰতা ৰাষ্ট্ৰই স্বীকাৰ কৰে, তদুপৰি, নাগৰিক আৰু সৈন্তবাহিনীৰ সকলো ৰাষ্ট্ৰীয় সেৱা তেওঁ হিন্দুৰ বাবে মুকলি কৰি দিয়ে আৰু বহুতো হিন্দুক ৰাষ্ট্ৰৰ উচ্চতম পদত নিযুক্তি দিয়ে। ৰাজ পৰিয়াল আৰু কিছুমান ৰাজপুত পৰিয়ালৰ মাজত বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপনো আকবৰে হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত সৃষ্টি কৰিব খোজা নতুন ভাতৃস্বৰোধৰ সফল প্ৰতীকী প্ৰকাশ আছিল।

কিন্তু আকবৰৰ নীতিয়ে সৃষ্টি কৰা জাতীয়তাবাদ আৰু জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ সীমাবদ্ধতা সম্পৰ্কে আমি পৰিকাৰ হোৱা উচিত। এই প্ৰথম পাতনিত কোৱা হৈছিল যে জাতীয়তাবাদৰ বাবে নিৰন্তৰ চৰ্ত হ’ল ৰেখাবানী জনসাধাৰণৰ সকলো সম্প্ৰদায়ৰ বাবা এক সাৰ্বজনীন সংবিধান গ্ৰহণ। আকবৰৰ সময়ত জাতীয়তাবাদৰ ধাৰণা আৰু সীমিত আছিল। সেই দিনত চৰকাৰৰ কোনো সাৰ্বজনীন আদৰ্শ বা জিখিত বা অজিখিত সংবিধানৰ অঙ্গপৰিহিত এটা কাৰ্যমৈত্ৰিক সম্প্ৰদায় বা জাতিক একেলগ কৰি থাব বৰা শক্তি আছিল বৰা ব্যক্তিগত বা ভেৰুৰ কৰণৰ প্ৰতি প্ৰকাৰ জাতীয়তা। স্পষ্টতঃ সেইবোৰ কৰিহিহে ভেৰুৰ কৰণো প্ৰকাৰ আহুসত্য আদায় কৰিব পাবিব বি সাময়িকভাৱে বৰ আৰু

নিৰ্বিশেষে সকলোৰে প্ৰতি জ্ঞাননিষ্ঠ, এই সাধাৰণ নীতি অনুসৰণ কৰালৈকে তেওঁৰ উদ্ভাৱিকাৰীসকলেও এই আনুগত্য ভোগ কৰিব পাৰিব। জনসাধাৰণৰ সাৰ্বজনীন ইচ্ছা-প্ৰকাশক মোটামুটিভাৱে চিৰস্থায়ী সংবিধান থকা আজিৰ কালৰ তুলনাত সেই কালৰ সাৰ্বজনীন জাতীয়তাবোধ ইমান গভীৰ বা স্থায়ী নাছিল।

ধাৰণা হয়, আকবৰে জানিছিল যে তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা ৰাষ্ট্ৰৰ ঐক্য, নিৰ্ভৰ কৰিছে বজাৰ প্ৰতি থকা প্ৰজাৰ আত্মীয়তাৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত। সেই কাৰণেই, তেওঁ প্ৰজাৰ লগত পোনপটীয়া সম্পৰ্কত অধিক গুৰুত্ব দিছিল, যিটো কোনো মুছলমান বজাই কেতিয়াও কৰাৰ কথা ভবা নাছিল। তেওঁৰ ৰাজসভাৰ ওপৰ মহলাৰ বাৰান্দাত বহি প্ৰজাক দৰ্শন দিয়া ব্যৱস্থাই প্ৰাচীন ভাৰতীয় বজাৰ শ্ৰুতি অগাই তুলিছিল আৰু ই প্ৰজাৰ অন্তৰ জয় কৰিছিল। আকবৰৰ মোগল ৰাষ্ট্ৰই পুৰণি ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ আন উল্লেখযোগ্য পৰম্পৰা কিছুমান পুনৰ জীৱিত কৰি তুলিছিল। দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বই মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ সীমিত ক্ষেত্ৰত নামমাত্ৰভাৱে পালন কৰা ৰাজহুৱা দান আৰু নৈতিক সংস্কাৰ এতিয়া প্ৰণালীবদ্ধভাৱে আৰু কোনো পাৰ্থক্য নৰখাকৈ সকলো নাগৰিকৰ ক্ষেত্ৰতে কৰা হ'ল। কম বেছি পৰিমাণে মুছলমান উলিয়া আৰু ফুণ্ডৱাৰ দৰে (পণ্ডিত আৰু সন্তানী) হিন্দু পণ্ডিত আৰু সাধুসকলকো ৰাষ্ট্ৰই সমৰ্থন দিয়া হ'ল আৰু বছৰেকত মোগল সন্তানসকলে মছজিদক দিয়াৰ দৰে মন্দিৰকো অনুদান দিলে। আকবৰে সকলো সম্প্ৰদায়ৰ মাহুদৰ মাজতে মন্তপান, জুৱাখেলা আৰু বেস্তাবুস্তিৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা জাৰী কৰিলে। ধৰ্মত হস্তক্ষেপ কৰাৰ অভিযোগ উঠাৰ সম্ভাৱনা থকা সত্ত্বেও তেওঁ সত্যী প্ৰথাৰ দৰে (জীৱন্তে বিধৱা দাহ কৰা) কিছুমান বিশেষ হিন্দু নীতি বন্ধ কৰিলে।

আকবৰৰ নাতিয়েক ঔৰংজেয়ে এই ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ মোগল ৰাষ্ট্ৰখনক এখন মুছলমান ধৰ্মীয় ৰাষ্ট্ৰলৈ পৰিণত কৰিবলৈ এটা অসফল চেষ্টা চলাইছিল, ফলস্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰখন ইয়াৰ ভেটিলৈকে ৰূপি গৈছিল আৰু তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত, এশ বছৰ ধৰি এক বিশাল সাম্ৰাজ্য হৈ থকা ৰাজ্যখন তাৰ ছাৱালৈ পৰ্যাবসিত হৈছিল।

সীমিত অৰ্থত জাতীয় ৰাষ্ট্ৰ হ'ল ক'ম পৰা মোগল ৰাষ্ট্ৰক কেন্দ্ৰ কৰি জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তোলাৰ কামো আকবৰেই আৰম্ভ কৰিছিল আৰু ঔৰংজেয়ৰ ৰাজত্বকালত বন্ধ হৈ থকাৰ পিছত এই কাম পুনৰ এই বৃগল শেষলৈকে চলিছিল। আমি আশা কৰাৱন্ত পোৱাৰ দৰে দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ প্ৰথমাছৰাত হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত

থকা বিৰাট দ্বন্দ্ব হিন্দু ভক্ত আৰু মুছলমান চুফীসকলে প্ৰচাৰ কৰা প্ৰেম আৰু সংহতিৰ অল্পভূতিকে ধৰি বিভিন্ন শক্তিয়ে আঁতৰাবৰ চেষ্টা কৰিছিল আৰু গুৱোটা সত্ৰদ্বাৰে পৰস্পৰৰ সাংস্কৃতিক জীৱন, বিশেষকৈ নন্দনতাত্ত্বিক ক্ষেত্ৰত, প্ৰসাৰিত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। যোগল-ইছলামীয় বা ইবাণীয়-ইছলামীয় সংস্কৃতিৰ হিন্দু সংস্কৃতিৰ লগত মিশ্ৰণৰ প্ৰয়ত্ৰিয় প্ৰক্ৰিয়াটো আকৰ্ষৰ সচেতন আৰু কিছুদূৰ পৰিকল্পিত চেষ্টাৰ ফলত ক্ৰমতঃ হৈ উঠিছিল। ইয়াৰ ফলত ৰাজসভাক কেন্দ্ৰ কৰি এক সাৰ্বজনীন সংস্কৃতি সৃষ্টি হৈছিল, কিন্তু ই যোগল সাম্ৰাজ্যৰ দূৰ-দূৰান্তলৈ বিয়পি পৰিছিল।

এটা সাৰ্বজনীন সংস্কৃতিৰ মূল হ'ল এটা সাৰ্বজনীন ভাষা। ক্ৰমোন্নত শতিকাত দিল্লী আৰু ইয়াৰ ওচৰে-পাছৰে পশ্চিমীয়া হিন্দীৰ এটা উপভাষাৰ লগত পাৰ্চী ভাষাৰ মিশ্ৰণেৰে হিন্দী, হিন্দী বা হিন্দুস্থানী নামৰ এটা কথোপকথনৰ ভাষা সৃষ্টি হৈছিল, ইয়াক পিছত উৰ্দু নাম দিয়া হ'ল। এতিয়া ইয়েই হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত তাৰ বিনিময়ৰ মাধ্যম হৈ পৰিল, যদিও লাক্ষণাত্মক বাহিৰে আন ঠাইত ই এতিয়াও সাহিত্যিক ভাষাৰ স্থান লাভ কৰা নাছিল। উত্তৰ ভাৰতত পাৰ্চী ভাষা ৰাজভাষা হোৱাৰ উপৰিও সাহিত্যিক প্ৰকাশৰ ভাষা আৰু হিন্দু মুছলমানৰ মাজত কথোপকথনৰ ভাষা হৈ পৰিছিল। চৰকাৰী পদবীত থকা হিন্দুসকলে চিকন্দৰ লোডীৰ দিনত পাৰ্চী লিখিবলৈ লৈছিল, কিন্তু ৰাষ্ট্ৰৰ হিচাপ আদি তেতিয়াও হিন্দীয়ে কৰা কাৰণে হিন্দু চাকৰিয়ালসকলে পাৰ্চী শিকাটো বাধ্যতামূলক আছিল। এতিয়া আকৰ্ষৰ বিস্তৰী টোডাৰমলে নিৰ্দেশ দিলে যে সমগ্ৰ সাম্ৰাজ্যতে চৰকাৰী হিচাপ আৰু লিখিত কোনো কাম পাৰ্চী ভাষাত কৰিব লাগিব, ফলস্বৰূপে সবলসংখ্যক চৰকাৰী হিন্দু চাকৰিয়ালে পাৰ্চী শিকিছিল।

তদুপৰি, যিসকল হিন্দু ডাঙৰীয়া আৰু ৰাজপুত প্ৰযুথো ৰাজলভাত বা ব্যক্তিগত ধৰ্মনত সন্দ্ৰাটক সন্মান লগ পোৱা হ'ল বা যিসকলে চিকাৰ বা বুদ্ধ অভিযানত সন্দ্ৰাটৰ লগত যাবলগা হ'ল তেওঁলোকৰ বাবে পাৰ্চীৰ উপযুক্ত জ্ঞান অপৰিহাৰ্য্য হৈ পৰিছিল। গতিকে সন্দ্ৰাট আৰু তেওঁৰ হিন্দু প্ৰজাৰ মাজত বৰ্ধিত যোগাযোগৰ লগে লগে পাৰ্চী ভাষা হিন্দুসকলৰ মাজত অধিক জনপ্ৰিয় হ'বলৈ ধৰিলে। কিন্তু পাৰ্চী ভাষা হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত উমৈহতীয়া ভাষা হোৱাৰ প্ৰত্যেক আৰু আটাইতকৈ ক্ষমপ্ৰসূ কাল হ'ল এয়ে যে সত্ত্বেতঃ ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জীত প্ৰথমবাৰৰ বাবে আকৰ্ষৰে নিজেই অনেক সংখ্যক চৰকাৰী বুলব খুজিলে ব'ত হিন্দু আৰু মুছলমান ল'ৰা-ছোৱালীক একেলগে পাৰ্চী ভাষাৰ বাধ্যতম শিক্ষা দিয়া হ'ল।

বাঙালি নকলো নাগবিকব বাবে এই দার্বজনীল শিকা পদ্ধতি'র ভাষিক ঐক্য বৃষ্টি কৰোঁতে কেবল নহয়, আদৰ্শৰ ঐক্য সাধন কৰাবোঁ সহায় কৰিলে। ধৰ্মীয় গোষ্ঠীৰ বাবে ধৰ্মীয় কুলৰ বাহিৰে, নকলো ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ কুলত জাতি আৰু ধৰ্মৰ পাৰ্থক্য নোহোৱাকৈ সকলোৰে বাবে একে পাঠ্যক্ৰম নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছিল। আবুল কদমৰ মতে এই পাঠ্যক্ৰমত আছিল : পাঠ্য সাহিত্য, বচনা আৰু বৰ্ণমালা—সাধাৰণ বিদ্যাৰ হিচাপে আৰু নীতিশাস্ত্ৰ, অংক, হিচাপ বণা, দণ্ডবী কাম, কৃষি পৰিস্থিতি, জ্যোতিষ, জ্যোতিষ শ্ৰেণী, গৃহ অৰ্থনীতি, বাজনীতি বিজ্ঞান, চিকিৎসা-শাস্ত্ৰ, তৰ্কশাস্ত্ৰ, পদাৰ্থবিদ্যা, গণিতশাস্ত্ৰ, আৰু ইতিহাস—শ্ৰেণী আৰু শালন অহুসৰি বিভক্ত বিদ্যাকৰূপে। এই বিপুল ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ পাঠ্যক্ৰমেৰে দার্বজনীল কুল খোলাৰ নীতি জাতীয় ঐক্যৰ এক অহুকুল বৌদ্ধিক পৰিবেশ তৈয়াৰ কৰিবৰ বাবে বিশেষভাৱে বচনা কৰা হৈছিল।

এই শিক্ষা নীতিয়ে উচ্চতৰ স্তৰত সাংস্কৃতিক বুজাপৰাত সহায় কৰিছিল। হিন্দু আৰু মুছলমান পণ্ডিতসকলক উপযুক্ত মানব কিতাপ সংস্কৃতবপৰা পাঠ্যলৈ অনুবাদ কৰিবলৈ আৰু অতীত আৰু সমসাময়িক বুজাব ওপৰত কিতাপ লিখিবলৈ উৎসাহ দিয়া হ'ল।

প্ৰথমে অনুবাদলৈ চোৱা যাওক। মুছা আবুল কাছিৰ ধৰ্মাওনীয়ে এজন হিন্দু পণ্ডিতৰ সহযোগত অৰ্বববেৰ আৰু বামাৰণ পাঠ্যলৈ অনুবাদ কৰিছিল। পিছত হিন্দুসকলে পাঠ্যত বামাৰণৰ কেইবাটাও পদ্ম আৰু গল্প অনুবাদ কৰে। মহাভাৰত অনুবাদ কৰে হিন্দু আৰু মুছলমান পণ্ডিতৰ এখন পৰিবেশ, যাৰ এজন সভ্য আছিল মুছা আবুল কাছিৰ। গণিতশাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থ জীলানতী মহান কবি কৈজীয়ে পাঠ্যলৈ অনুবাদ কৰে। হিন্দু অনুবাদকসকলেও গণিত আৰু প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ আন আন সংস্কৃত গ্ৰন্থ পাঠ্যলৈ অনুবাদ কৰে। বাহাৰানৰ বাজৰ কালত হিন্দু ধৰ্ম আৰু বহুতবাৰৰ প্ৰতি গভীৰভাৱে অনুৰক্ত হুৰাব দাবা বিকোৱে 'উপনিষদ', 'ভাগৱত গীতা' আৰু 'বোধ বাশিষ্ঠ'ৰ দৰে হিন্দু চিন্তাবাদৰ অমূল্য সম্পদ মুছলমানসকলৰ বাবে পাঠ্য ভাষাত কুলত কবি ভোলে, ডেওঁ নিজে হিন্দু আৰু মুছলমান বহুতবাৰী বৰ্ণনৰ কুলনাহুলক অধ্যয়নৰে 'বাত্ৰা-উজ্-কাহ-বাই' ('হুই কৰ্মাণাংব-বিজন-হান') জাফৰ এখন গ্ৰন্থ লিখে।

ইতিহাসৰ ক্ষেত্ৰত, কুলান বান, কুলান বাৰ, চন্দ্ৰভাৰ ক্ৰোধ, ভীম পেন আৰু ইনাৰ দান আদি হিন্দু লেখকসকল আবুল কদম, আবুল কাছিৰ কলজী, বাজীৰান,

আৰু সেই বৃদ্ধ আৰু বিখ্যাত মুছলমান বুৰঞ্জীবিদৰ তুলনাত কোনো গুৰুত্ব কম নাছিল। এই গ্ৰন্থবোৰৰ অধ্যয়নৰপৰা দেখা যায় যে ব্যক্তিগত চিন্তাধাৰা বা আচৰণৰ বাহিৰে, হিন্দু আৰু মুছলমান বুৰঞ্জীবিদসকলৰ দৃষ্টিভঙ্গি আৰু উপস্থাপনৰ ধৰণত এক উল্লেখযোগ্য মিল আছিল। বোম্বে সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ এক উদ্বেগভীৰা চান আছিল, সি সম্পূৰ্ণভাৱে ব্যক্তিগত স্বাৰ্থৰ ওপৰত গঢ় লোৱা নাছিল, আৰু তেওঁলোকে সেই কালৰ এক সত্য আৰু যথেষ্ট পৰিমাণে নিৰপেক্ষ চিত্ৰ এখন দাঙি ধৰিবলৈ ঐকান্তিক চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ লেখাই হ'ল কেন্দ্ৰীয় চৰিত্ৰৰ বৰ্ণনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল, কিন্তু মাজে মাজে সামাজিক অবস্থা আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনৰ পৰিচয় ছবি আঁকিছিল।

মুছলমানসকলৰ লগতে হিন্দুৱেও পাৰ্চী কবিতা চৰ্চা কৰিছিল। মিজা মনোহৰ ভোচানী, চন্দ্ৰভান ব্ৰাহ্মণ, বনৱাৰী লালৱালী আদিক যদিও কৈজী, উৰ্ফি নাজিৰি, কালিম আৰু কুড্‌চিৰ দৰে মহানসকলৰ লগত একেশাৰীতে ধৰ্ম নোৱাৰি তথাপি পাৰ্চীক মাতৃভাষা হ'লি দাবী কৰিব পৰা সমসাময়িক মুছলমান বহু কবিতাতকৈ তেওঁলোক উন্নত পৰ্যায়ৰ আছিল। কম সময়ৰ ভিতৰত এজন হিন্দুৱে কি আশ্চৰ্য্য সফলতাবে পাৰ্চী ভাষাকে নহয় পাৰ্চী কবিতাৰ আশ্ৰয়কে নিজৰ কৰি ল'ব পাৰে তাৰ সুন্দৰ উদাহৰণ হ'ল চন্দ্ৰভান ব্ৰাহ্মণৰ শ্ৰেষ্ঠ কবিতা। এইটো আছিল ভাৰতত পাৰ্চী কবিতাৰ কালান্তৰৰ কাল। খৃষ্টাব্দ গাভীৰ্যপূৰ্ণ প্ৰাচীনপন্থী সকলৰৰ চাই আবেদনৰ এক ব'হাগিক তীব্ৰতা আৰু উৰ্ফি কবিতাত প্ৰকাশ হোৱা কল্পনাৰ নিৰ্ভৰ উজ্জীৱনে বৰ্ণন কৰিছিল। হিন্দু কবিসকলৰ কাব্যতো এই আৰম্ভণিৰ ব'হাগিকতাই দেখা দিছিল।

সাহিত্যিক কলাসুজ্ঞতাৰে চিঠি লেখাৰ ক্ষেত্ৰত হিন্দুসকলৰ দখল আছিল। পাৰ্চী গল্পৰ ওচৰা হ'লি পৰিগণিত আবুল ককল আৰু আজমীৰৰ (ঔৰংজেৰ) বাহিৰে সাহিত্যৰ এই জগত কোনো মুছলমান লেখকেই হুলী হৰকৰণ, চন্দ্ৰভান ব্ৰাহ্মণ, হুলী বাঘোবাৰ, হুলী বিহাৰ চান আৰু হুলী অৱশ্যে বাজৰ লগত তুলনা কৰিব নোৱাৰি। এই বৃদ্ধ হুই শৈলীৰ পত্ৰ-লিখন পদ্ধতি প্ৰচলিত আছিল—বোম্বেজসকলৰ আদিৰ বীৰকপূৰ্ণ জীৱনৰ স্মৃতিবহ আজমীৰৰ নহয়, প্ৰত্যেক আৰু শক্তিশালী কল্পনা-কৈজী আৰু বাজ নজাৰ অটমতা আৰু আকৰ্ষকতাপূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্য প্ৰতিফলিত কৰা আবুল ককলৰ স্মৃতি, নিকায়তনিক, অমিতব্যাক কল্পনা-কৈজী। হিন্দু সৌন্দৰ্য্যবহ তন্ত্ৰবদ্ধ চন্দ্ৰভান এখেত কবিৰ আৰু বাঘোবাৰ দ্বিতীয় কবি শৈলীৰ প্ৰতিনিধি আছিল।

ভাৰতবৰ্ষত পাৰ্চী ভাষাত চিঠি লেখাটো তেতিয়ালৈকে এক ধৰণৰ ৰীতি আছিল, তেতিয়ালৈকে চম্ভাভান আৰু মাধোবামৰ চিঠিৰ প্ৰকাশিত সংকলন হিন্দু আৰু মুছলমান লেখকৰ আদৰ্শ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। বাৰহাৰিক বিবেচনাৰ কালৰপৰা আকবৰে যদিও পাৰ্চীক ৰাজসভা আৰু সাধাৰণ সাহিত্যৰ ভাষা কৰিবলগীয়া হৈছিল, তেওঁ সামূহিকভাৱে হিন্দী বুলি পৰিচিত ব্ৰজভাষা, অৱধী আদি স্থানীয় ভাষাৰ প্ৰতি অৱহেলা দেখুওৱা নাছিল। আন স্থানীয় ভাষাৰ দৰে এইবোৰ ভাষাও আকবৰৰ কালৰ আগতেই বিকাশ লাভ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। খেৰ শাহৰ সময়তেই অৱধী ভাষাত মালিক মহম্মদ জয়গী নামৰ এজন ডাঙৰ কবিশ্বৰ 'পদ্মাৱত' বুলি এখন গ্ৰন্থ লিখিছিল। আকবৰৰ তলত জাতীয় 'চেতনাই' জন্ম দিয়া উদ্ধীপনা হিন্দীৰ বিকাশৰ অমূলক হৈ পৰিছিল আৰু হিন্দু আৰু মুছলমান লেখকৰ যুটীয়া প্ৰচেষ্টাত সি যথেষ্ট উন্নতি লাভ কৰিছিল। কৃষ্ণ ভক্তিৰ মূখ্যত গায়ক সাধক সুৰদাস উচ্চ পৰ্যায়ৰ হিন্দী কবি আছিল। কৃষ্ণৰ প্ৰতি প্ৰেম আৰু ভক্তিৰ অমূল্যপ্ৰেৰণাত লিখা তেওঁৰ গীতৰ সংকলন 'সুৰ সাগৰ' বুলি জনা যায়। আকবৰৰ ৰাজসভাৰ এক স্তম্ভস্বৰূপ আকবুৰ ৰহিম খান খানন নিজে এজন ভাল হিন্দী কবি আৰু হিন্দী কবিতাৰ শ্ৰেষ্ঠ পৃষ্ঠপোষক আছিল। আকবৰৰ ৰাজসভাৰ আন হিন্দী কবিসকল আছিল গংগা, নৰহৰি আৰু আকবৰৰ প্ৰিয় বন্ধু বীৰবল। আকবৰে নিজেও হিন্দীত কবিতা লিখিছিল বুলি কথিত আছে। পিছলৈ কেশৱ দাস, বিহাৰী দেৱ আৰু ৰাম ধানে (এজন মুছলমান) হিন্দী কবিতাক উন্নতিৰ উচ্চ লিখবত তুলিলে। শিৱাজী আৰু ছত্ৰশালৰ গোবৰ্ণ অমৰ কবিবৰ বাবে ভূষণে মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।

স্থাপত্যৰ ক্ষেত্ৰত হিন্দু আৰু মুছলমান উপাদানত সংমিশ্ৰণ দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ প্ৰাথমিক স্তৰতে আৰম্ভ হৈছিল, কিন্তু এটা নিখুঁত সুসংহত শৈলীৰ ৰাজত এই সংমিশ্ৰণ সম্পূৰ্ণ হ'বলৈ যোগল সম্ৰাটসকলৰ মনৰ মৌলিকতা আৰু অন্তৰ্দৃষ্টিৰ ব্যাপকতাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। বাবৰ আৰু হুমায়ূনে তেওঁলোকৰ মগত পাৰ্চীয় স্থপতি আৰু স্থাপত্যৰ বিত্ত পাৰ্চীয় কচি লৈ আহিছিল। তেওঁলোকৰ সময়ত নিৰ্মিত এতিয়ালৈকে থকা অট্টালিকাকেইটাৰ ভিতৰত বাবৰে সজোৱা পানীপথ আৰু চমলৰ মহজিৰাটো আৰু হুমায়ূমে সজোৱা হিছাবৰ কুতাহাৰাৰৰ মহজিৰাটো পাবস্তৰ ইম্পাহানৰ মধ্যস্থলীৰ অট্টালিকাৰ আহিত সজোৱা হৈছে। একেধৰেই, আকবৰৰ শাসন কালৰ প্ৰথমভাগৰ শ্ৰেষ্ঠ স্থাপত্য-কীৰ্তি দিল্লীৰ হুমায়ূনৰ কবৰ পাৰ্চীয় স্থপতি ফিৰ্দ্দা ইনায়েতুল্লাহ দ্বাৰা

পৰিকল্পিত হৈছিল, কিন্তু পিছলৈ, ৰাজনৈতিক আৰু বৌদ্ধিক ক্ষেত্ৰৰ বাবে এই ক্ষেত্ৰটো আকৰ্ষণীয় হৈছিল। তুৰ্কী পাঠ্যৰ বুদ্ধলব্ধ ধাৰণাৰ লগত হিন্দুতাবাদীৰ ধাৰণা সংশ্লিষ্ট কবিতালৈ চেষ্টা কৰিছিল আৰু তাৰ ফলত চকুৰ বাবে সুখদায়ক আৰু মনৰ বাবে শান্তিদায়ক সৌন্দৰ্য্যময় বোম্বাই ঠাইলৈ জন্ম হৈছিল। কতেহপুৰ চিত্ৰকৰ্ম আৰু মহাজিৱৰ সাধাৰণ পৰিকল্পনা ইম্পাৰিয়েল আৰু মহাজিৱৰ লোৱা হৈছে, ইয়াৰ ওপৰি বিশাল ভাৱগত মধ্যযুগৰ পাৰম্ভিক প্ৰাচীন সৰলতাৰ বৈশিষ্ট্য আছে। কিন্তু ইয়াৰ চূড়াকৈইটাই জৈন স্থাপত্য শৈলীৰ প্ৰভাৱ প্ৰকাশ কৰিছে, সেইবাবেই আৰু পাহাৰৰ মহাজিৱৰ চূড়াইও। জাহাঙ্গীৰৰ সময়ত হিন্দু প্ৰভাৱ আৰু বাঢ়িবলৈ ধৰা যেন দেখা গ'ল। চিকান্দ্ৰাত আকৰ্ষণৰ সমাধিয়ে বুদ্ধলব্ধ ভাৱ আৰু চূড়া সম্বন্ধে বৌদ্ধ বিহাৰ বা মহাবলীপুৰমত 'বথ'ৰ সাধাৰণ নক্সা প্ৰকাশ কৰিছে।

জাহাঙ্গীৰৰ ৰাজত্বকালত বোম্বাই স্থাপত্যই শ্ৰেষ্ঠৰ চৰমবিন্দু পালেগৈ, পাৰম্ভিক আৰু আন দেশৰপৰা স্থপতি অনা হ'ল আৰু বিদেশী প্ৰভাৱৰ এক নতুন ভাৱগত স্থানীয় হিন্দু কাকশৈলীক জৰ্জৰ কৰিব খুজিলে। কিন্তু ইতিমধ্যেই স্থানীয় হিন্দু শৈলী বোম্বাই শৈলীৰ লগত এনেদৰে সম্পূৰ্ণভাৱে জীপ গৈছিল যে এই একীভূত গোটটোক তাৰ উপাদানবোৰলৈ পৃথকীকৰণ কৰা সম্ভৱ নহৈছিল। জাহাঙ্গীৰে প্ৰকাশ কৰা এটা বৈশ্বকীয় পদক্ষেপ আছিল বৃহৎ পৰিসৰত মাৰ্বল পাথৰ ব্যৱহাৰ কৰা। এই কোমল আৰু নিমজ পাথৰ ব্যৱহাৰ কৰোঁতে অতিশয় মৃদু, সজলতা, নক্সা আৰু মিহি হাতৰ কাৰ্যৰ প্ৰয়োজন আছিল যাৰ ফলত সৰু-সুৰা নক্সাবোৰেই নহয়, অট্টালিকাবোৰৰ সামগ্ৰিক নক্সাই যথেষ্ট পৰিৱৰ্তন কৰিবলগা হৈছিল। মাৰ্বলৰ আলোকময় স্তম্ভ সম্পূৰ্ণ প্ৰতিভা কৰিবলৈ ফুল-পাত আদিৰ কাককাৰ্য্যবোৰ মিহি আৰু নিমজ কৰিবলগীয়া হৈছিল। ভাঙৰ কাষৰীয়া উপবিভাগ খালী ৰাখিবলগীয়া হৈছিল। বহুতলী পাথৰৰ দহাৰাৰত স্তম্ভৰ নক্সা কাটিয়েই প্ৰধানতঃ অলংকাৰময় আভাস দিয়া কৰা হৈছিল। বিভিন্ন জ্যামিতিক আকৃতিত বঁকা অৰ্ধগোলাকাৰ নক্সা কাটিব পৰা গৈছিল আৰু স্তম্ভবোৰ মক্কাৰ আৰু নক্সাৰে সজাৰ কৰিব পৰা হৈছিল। সংকীৰ্ণ, স্তম্ভ ভিত্তিৰে চূড়াবোৰ দহাৰাৰ কৰিব পৰা গৈছিল। অট্টালিকাবোৰৰ আকৃতি আৰু অলংকাৰক কাককাৰ্য্যত বঁকা বেধাৰে নতুন স্তম্ভ আৰু স্তম্ভৰ আভাস দিয়া কৰা গৈছিল। বৃহৎ, মাৰ্বলৰ ব্যৱহাৰৰ ফলত স্থাপত্যৰ কাৰ্য্য সৌন্দৰ্য্য আৰু স্তম্ভত চিত্ৰকৰ্মৰ কাৰ্য্য জগত প্ৰতিৱৰ্তিত কৰিব পৰা কৰি তুলিলে আৰু বোম্বাই স্থাপত্যই এক নতুন মহত্ব লাভ কৰিলে, যিটো পাঠ্য

বা পুৰণি হিন্দু ভাষাত শৈলীয়ে অৰ্জন কৰিব পৰা নাছিল। পাৰ্চী ভাষাৰ লগত ভাৰতীয় ভাষাৰ সহযোগিতা আৰু ভাৰতীয় কৈচা সামগ্ৰীৰ কথা সাহসী পৰীক্ষাই এক নতুন শৈলী সৃষ্টি কৰিলে, ইয়াত বিজ্ঞ উদ্যোগ আৰু সম্পূৰ্ণভাৱে এক স্পষ্টত্ব পূৰ্ণত মিশ্ৰিত হৈছে যে নিজেই বা ভাৰতীয় বুলি সিহঁতক বিশেষণ কৰিব পৰা প'মেও সেই বিশেষণ অৰ্হীন হৈ পৰিব। ভাৰতমহল নামে সূত্ৰাত 'মৰ্যাদাৰ স্তম্ভ' ছিৰাজৰ হুপতিয়েই কৰক বা ইটালীৰ হুপতিয়েই কৰক, ই চিৰকাল এক ভাৰতীয় সন্মতিৰ মনত ৰূপ লোৱা ধাৰণা, এক ভাৰতীয় প্ৰেৰণা সৃষ্টিহি, ভাৰতীয় মৰ্যাদা নিৰ্মিত আৰু ভাৰতীয় আত্মাৰ পৰিত্ৰতা, শান্তি আৰু বেদনাৰ প্ৰতীক হৈয়েই ৰ'ব।

এই যুগত তুৰ্কী-ইৰাণী আৰু ভাৰতীয় এই দুই শৈলীৰ মনোহাৰিতাৰ মিশ্ৰণত চিত্ৰশিল্পতো এক নতুন শৈলীৰ বিকাশ দেখা গ'ল। আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে দ্বিতীয় চুলতানী ৰাজত্বৰ দিনত ধৰ্মীয় বাধা নিষেধৰ ফলত মুছলমান ৰাজসভাত চিত্ৰশিল্পৰ বিশেষ প্ৰগতি হোৱা নাছিল। কিন্তু হিন্দু চিত্ৰশিল্পীয়ে কলাৰ বিকাশ সাধন কৰিছিল আৰু কিতাপৰ চিত্ৰণত তাক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সময়ৰ লগে লগে অজ্ঞতাৰ ঐতিহ্যৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল আৰু তাৰ ঠাইত ৰাজপুত ৰাজসভাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বিশেষ প্ৰগতি লাভ কৰা ৰাজপুত শৈলীৰ দৰে বিভিন্ন প্ৰাচ্যবৃত্তীয় ভাৰতীয় শৈলীৰ প্ৰচলন হৈছিল। ভাৰতীয় চিত্ৰকৰৰ বিৱৰণসমূহ সততে হিন্দু মহাৰাজৰ কাহিনীৰপৰা লোৱা হৈছিল—ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ দ্বাৰা, কৃষ্ণৰ কাহিনীৰে, ৰাগ-ৰাগিনীৰ ব্যক্তিৰ দ্বাৰা আদি,—কিন্তু সাধাৰণ দাহুৰ জীৱনৰপৰা ৰক্ষাচিহ্নে লোৱা হৈছিল। তেওঁলোকৰ হৃদয়ে প্ৰকৃতিৰ অলঙ্কাৰ পৰিবেশ আৰু বং মন আৰু সকলভাৱে ৰূপায়িত কৰিছিল। জটিল আৰু বিস্তৃত ধাৰণাৰে পৰিৱৰ্তন কৰা হৈছিল।

টাইমুৰৰ কামৰামসকল ভাৰতলৈ আহাৰ আগবঢ়োৱা চিত্ৰ-প্ৰেৰী আছিল। তেওঁলোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পাৰ্চী চিত্ৰকলাই ক্ৰমশঃ প্ৰগতি লাভ কৰিছিল আৰু মহান শিল্পী বিহলদৰ চিত্ৰকলাৰ ফলত হেৰাট চিত্ৰশৈলীয়ে পূৰ্বতা লাভ কৰিছিল। বিহলদৰ হাজাৰীৰ চৈৱৰ আলী আৰু খান আব্দুল চাহাব, বিৰাজী, হুৰাফুজৰ লগত ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁলোকৰ দ্বাৰা কিছু ভাৰতীয় প্ৰকাৰ বেৰা বাৰ বহিও তুৰ্কী-ইৰাণীৰ উপাৰ্জনকৰেই প্ৰকাশ আছিল। আকৰ্ষণ আছিল হিন্দু শৈলীৰ, দাতব্যকাৰী আৰু শিল্পীৰ পৰম্পৰা প্ৰকাশ; তেওঁ হিন্দু শৈলীৰ দৰ্শন আৰু পাৰ্চী শৈলীৰ দৃষ্টিৰ পৰ্যায়ত এক নতুন চিত্ৰশৈলীৰ সৃষ্টি হোৱা বিচাৰিছিল, যেনে তেওঁ তেওঁৰ দাবাৰত

চিত্ৰ-বিভাগলয়ৰ হৰে এটা অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে, য'ত ভাৰতীয় আৰু পাৰ্চী চিত্ৰশিল্পী-সকলে একেলগে কাম কৰিব পাৰিছিল। পাৰ্চী চিত্ৰশিল্পী চৈয়দ আলী আৰু আব্দুল চাফাৰ তেওঁলোকৰ, বেছিভাগ হিন্দু ভকত ছাত্ৰক পাৰ্চী চিত্ৰ অংকন আৰু বং ব্যৱহাৰৰ জটিলতাৰ বিষয়ে শিক্ষা দিছিল। জাতিক শিক্ষাৰ কাৰণে চিত্ৰবিভাগ ওপৰত লেখা কিতাপ আৰু পুৰণি শিল্পীৰ প্ৰধান সৃষ্টিসমূহৰ সংগ্ৰহ থকা এটা পুৰণিৰাম তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। শিল্পীসকলে কাম কৰা চাবলৈ আকৰ্ষণে নিজে ল'লে এই বিভাগলয়ে গৈছিল। এই বিভাগলয়ৰ সৃষ্টিৰ তিত্ত্বত বিখ্যাত আছিল কলকতা, কাকত বে'গ, বাচৰন আৰু চান্দাৰা। তেওঁলোকে অধৰ্মীয়, পাৰ্শ্বীয় বিষয়ৰ কিতাপ চিত্ৰিত কৰাৰ পুৰণি ভাৰতীয় ৰীতি অনুসৰণ কৰিছিল। আৱন্তনিতে তেওঁলোকৰ শৈলী তাৰ পাৰ্চী আৱৰ্ণৰ দৰেই আছিল—অক্ষকাকৰ, বাহুল্য পূৰ্ণ আৰু জটিল, কিন্তু ক্ৰম ঠৈ ভাৰতীয় শৈলীৰ সৰীৰতা, গতি আৰু শক্তি অৰ্জন কৰিলে, ফলস্বৰূপে আকৰ্ষণৰ শেৰ আৰু জাহাঙ্গীৰৰ আৱন্তনি কালত এক স্বাধীন বোগল শৈলী বিকশিত হৈ উঠিল। জাহাঙ্গীৰ কলাৰ পৃষ্ঠপোষকেই আছিল, নিজে এজন চিত্ৰশিল্পীও আছিল আৰু তেওঁৰ সময়তে বোগল চিত্ৰশিল্পই চৰম উৎকৰ্ষ লাভ কৰে। কাকত বে'গ, মাঘিৰ মহম্মদ, মুবাব, আবুল হাচান, মনচুৰ, বিবেক দাস, মনোহৰ আৰু দৌলত এই যুগৰ আগণাৰীৰ শিল্পী আছিল। পুৰণি সাধু আৰু লোককাহিনীৰ চিত্ৰপটকৈ এতিয়া তেওঁলোকৰ সৃষ্টিৰ পৰিসৰ বহুত বাঢ়ি গ'ল আৰু সঁচা বুদ্ধ, চিকাৰ, প্ৰেম, বজাৰ বাজলতা, চুকী ধৰ্মহান, মাহুৰ, জন্তু, গছ, ফুল আদিৰ ছাঁ অৰ্থাৎ চমুকৈ সম্ৰাট আৰু ডাঙৰীয়াসকলক আকৰ্ষণ কৰা মানৱ জীৱন আৰু প্ৰকৃতিৰ সকলো দিশেই তেওঁলোকৰ সৃষ্টিৰ পৰিসৰৰ তিত্ত্বত সোমাল।

বাহাজাহানৰ স্থাপত্যতকৈ চিত্ৰশিল্পৰ প্ৰতি আগ্ৰহ কম আছিল। তথাপি, কিছুমান বাজকুমাৰ আৰু ডা-ডাঙৰীয়াই চিত্ৰকলাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। কিন্তু, চিত্ৰ-শিল্পৰ জনপ্ৰিয়তা কম নাছিল যদিও, আনবোৰ কলাতকৈ আগেয়ে আৱন্ত হোৱা কাৰণে ইয়াৰ অৱক্ষয়ৰ লক্ষণ দেখা দিছিল; ই আছিল সত্তৰ অত্যধিক সম্পদ আৰু বিলাসৰ প্ৰায়-অপৰিহাৰ্য্য ফলপ্ৰতি। পতীকৃতৰ কলাগুণৰ পৰিবৰ্তে বাহ্যিক বস্তু আৰু অলংকৰণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হ'ল। অহল চিত্ৰ, চিত্ৰশিল্প, ককিকলা আৰু হাচিম আলী বাহাজাহানৰ সময়ৰ লেখত ল'বলগীয়া শিল্পী। কিন্তু তেওঁলোকক কোনোজনকে ফৰচুৰ, আবুল হাচান বা মনোহৰৰ লগত একেশাৰীতে থ'ব নোৱাৰিব। উৎকৰ্ষতৰ বৰীৰ কঠোৰতাও সেই সময়ৰ চিত্ৰশিল্পৰ বাবে বিকংনাজনক হৈ পৰিছিল।

আৰু তেওঁৰ পিছত মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ লগে লগে চিত্ৰকলাৰো পতন ঘটিল। সংগীতৰ ক্ষেত্ৰত, দিল্লীৰ চুলতানী ৰাজত্বৰ সময়তেই সৰু স্বাধীন ৰাজ্যৰ ৰাজসভা আৰু চুফী বৰ্ষ বিহাৰবিলাকত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত কচি আৰু অমুভূতিৰ এক সন্মিলন দেখা গৈছিল। গতিকে মোগলসকল আহি এক সাৰ্বজনীন বা জাতীয় সংগীত শিল্পক প্ৰতিষ্ঠিত ৰূপত পাইছিলহি, আৰু উদাৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ দ্বাৰা ইয়াৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰ কৰাৰ বাহিৰে বিশেষ কৰিবলগীয়া নহৈছিল। কোনো বৌদ্ধিক ধাৰণাৰ সহায় নোলোৱাকৈ গভীৰ মানৱীয় অমুভূতি আৰু অভিজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিবলৈ সংগীতেই হ'ল একমাত্ৰ মাধ্যম। সকলো ধৰ্ম আৰু জাতিৰ ভাৰতীয়ৰ মাজত যি সাংগীতিক অমুভূতিৰ ঐক্য পৰিলক্ষিত হয় তাৰপৰা দেখা যায় যে ভাৰতৰ মানুহৰ অন্তৰে এতিয়া একে ভালত ভাল দিছে আৰু মৌলিক সাংস্কৃতিক সচেতনতাৰ ঐক্যক এক সাৰ্বজনীন সংস্কৃতিৰ স্বায়ী ভেটি হিচাপে সুনিশ্চিত কৰিব পৰা গৈছে।

এই যুগত গঢ়ি উঠা ৰীতি-নীতি, ধাঙ-পোছাক, আনন্দ-উৎসৱ আদিৰ মাজত সাধাৰণ সামাজিক জীৱনৰ ঐক্য কোটি কোটি হিন্দু আৰু মুছলমান পৰিয়ালৰ দৈনন্দিন জীৱনত এনেভাবে স্পষ্ট হৈছিল যে এই বিষয়টোৰ বহল ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন নাই।

হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি

ৰাজনৈতিকভাৱে বোগল সাম্ৰাজ্যই তাৰ গোঁৱৰৰ চৰম শিখৰ লাভ কৰে ঔৰংজেবৰ ৰাজত্ব কালৰ প্ৰথমার্ধত, আৰু তাৰ পাছত ইয়াৰ অধঃপতন আৰম্ভ হয়। ঔৰংজেবৰ দক্ষিণাত্য বিজয় অভিযানসমূহে ৰাজত্বৰাল শূন্য কৰিছিল। তেওঁৰ সংকীৰ্ণনা নীতিয়ে আকবৰৰ কাৰ্য্যপৰা সাম্ৰাজ্যৰ সৰ্বাধিক অযুগুত বন্ধ হৈ পৰা ৰাজপুত্ৰসকলক দিছিল আৰু তিনিটা শত্ৰু-শক্তিৰ জন্ম দিছিল—শিখ, মাৰাঠা আৰু জাঠ। ঔৰংজেবৰ শক্তিশালী ব্যক্তিত্ব দৃশ্যৰপৰা আঁতৰ হোৱাৰ লগে লগে এই চাৰি শক্তিয়ে বিশেষত মাৰাঠাসকলে, সাম্ৰাজ্যৰ ভেঁটি এমূৰৰপৰা আনমূৰলৈ কঁপাই তুলিলে। বোগল ৰাজসভাত তুৰ্কী, পাৰ্চী আৰু আফগান বলবোৰৰ মাজত অবিদ্ৱা-অবিদ্ৱে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰক ইমান হৰ্বল কৰি তুলিলে যে প্ৰাদেশিক চৰকাৰবোৰ প্ৰায় স্বাধীন হৈ পৰিল। বোগল সাম্ৰাজ্যৰ শক্তি আৰু গোঁৱৰে উত্তৰ-পশ্চিমৰ যি বিদেশী আক্ৰমণসমূহক ইমান দিনে প্ৰতিহত কৰি ৰাখিছিল এতিয়া সি নতুনকৈ আৰম্ভ হ'ল। বুৰ্জোপীয় বেপাৰীসকলে বিশেষকৈ বটমল আৰু সপ্তমল শক্তিকাত ভাৰতলৈ অহা লণ্ডনৰ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে দেশৰ অস্থিৰতাৰ সুযোগ লৈ কিছু অভিযানেৰে আৰু কিছু কাৰচাজিৰে ভাৰতৰ বৃহৎ অঞ্চল দখলধীন কৰিলে আৰু ভাৰতীয় ৰাজনীতিত এক শুকনুপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

ব্যভাৱিকভে, এই অৱক্ষয় হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিতো প্ৰতিকলিত হ'ল, কিন্তু ই ভাৰতৰ দাৰ্ভাণীন সংস্কৃতিৰ স্থান তেতিয়াও দখল কৰি থাকিল আৰু আনকি ইয়াৰ প্ৰভাৱৰ চ্ৰবিনীয়া বৰ্ষিত কৰিলে। ভূগৰি, দেশৰ সাংস্কৃতিক জীৱনত এটা নতুন উপাহানে দেখা দিলে—সি হ'ল বুৰ্জোপীয় আৰু বিশেষকৈ ব্ৰিটিছ বেপাৰীৰ দাব্যক্ষেপে অহা পাকাত্য সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ, ই প্ৰথমতে অস্পষ্টভাৱে উন্নিবিল শক্তিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত দেখা দিবলৈ ধৰিলে।

আকবৰ আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ ৰাজত্ব কালত বিকাশ লাভ কৰা

হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি মূলতঃ মোগল সাম্ৰাজ্যৰ জগত গ্ৰহিত আছিল, কিন্তু ইয়াৰ অৱক্ষয় সাম্ৰাজ্যৰ অৱক্ষয়তকৈ ধীৰ হৈছিল আৰু আনকি ৰাজনৈতিক ভাঙনিৰ কালতো ই বিভিন্ন অঞ্চল আৰু সাংস্কৃতিক গোষ্ঠীৰ মাজত সংযোগী হ'ব হৈ ৰৈছিল। সন্দেহ নাই ইয়াৰ সজীৱতা হেৰাইছিল, ইয়াৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰাণশক্তিৰ স্থিতিৰতা বা বৰং অসংগতনৰ লক্ষণ দেখা গৈছিল, কিন্তু ইয়াৰ প্ৰভাৱৰ ক্ষেত্ৰ বাঢ়িছিল। ই লক্ষ্ণৌ, হায়দৰাবাদ আৰু মুচিাদাবাদৰ দৰে নতুন কেন্দ্ৰৰূপৰ কাম কৰিব ধৰিলে আৰু জনসাধাৰণৰ অজ্ঞত অংশৰ মাজত উন্নততীয়া সংস্কৃতিকৈ চলিব ধৰিলে, পিছত ১৮৫৭ চনৰ ভয়ংকৰ ৰাজনৈতিক সংঘৰ্ষই ইয়াক বিক্ষয়-আঘাত হানিলে তাৰপৰা ই আৰু উঠিব নোৱাৰিলে।

এই সংস্কৃতিৰ প্ৰকাশৰ বাহন পাৰ্চী ভাষা এই যুগৰ ভিতৰত নতুন নতুন অঞ্চললৈ বিকৃত হয়। ক্ষয় হৈ অহা মোগল সাম্ৰাজ্যতে নহয় দাক্ষিণাত্য, বংগ, আৰু অৱধ আদি প্ৰকৃতত স্বাধীন হৈ পৰা ৰাজ্যবিলাকতো যথেষ্টসংখ্যক হিন্দু চাকৰিয়াল থকা চৰকাৰত পাৰ্চী ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। বিশেষ সাহিত্যিক দক্ষতা থকা দাৰ-উল্-ইন্না (সেচিবালৰ) নামৰ বিভাগটোত বেছিভাগেই হিন্দু বিষয়া আছিল, ফলস্বৰূপে অষ্টাদশ শতিকাত 'মুন্সী' শব্দটো ভাল পাৰ্চী শিকিব জনা হিন্দুক মুন্সীয়েই বিশেষ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। মোগল সাম্ৰাজ্যৰ আহিত প্ৰশাসনক গঢ় দিয়া মাৰাঠা সাম্ৰাজ্যৰ দৰে হিন্দু ৰাষ্ট্ৰইও পাৰ্চীক চৰকাৰী ভাষা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ১৮১৭ খৃষ্টাব্দলৈকে পাৰ্চীক চৰকাৰী ভাষা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ পাছতহে ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে ইংৰাজীৰ ব্যৱহাৰ ঘোষণা কৰা হয়, কিন্তু ব্যস্তত সেই তাৰিখৰ বহু পিছলৈ কৰিবৰ কাৰ্য্য পাৰ্চীতে চলি থাকে। সাহিত্য আৰু বিজ্ঞানৰ কামত লিখিত হিন্দু আৰু মুছলমানে পাৰ্চী ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু আনকি সাধাৰণ যোগাযোগো কেই ভাষাতে চলোৱা হৈছিল।

সাহিত্যিক আৰু বৈজ্ঞানিক প্ৰগতিৰ দৃষ্টিভংগিৰপৰা এইটো এটা হতাশজনক যুগ। কিন্তুপ বচনৰ সংখ্যা বহিও পূৰ্বৱৰ্তী যুগৰ তুলনাত কম নাছিল, লিডৰ লম্বাক লম্ব বহু নিৰূপণৰ আছিল। সৃষ্টিৰ জ্ঞেয়তা আৰু অৱলম্বিত্বৰ প্ৰায় উৎস হৈ পৰিছিল। এডিয়াৰ পণ্ডিতসকলৰ নবোক্ত লক্ষ্য আছিল পূৰ্বস্বাধীনতাৰ পৰ্য্যন্ত অৱলম্বন কৰা আৰু শুভলৈকে বি. বোৰ্ডাৰিনিকে সৱকণ কৰা। হেৰ্ডেলকৰ প্ৰণয়ন কৰা আছিল অৱলম্বিত্ব কৰা বা কবিতাকৰণ স্বাধীন আৰু কবিতাৰ

বুহৎ বৃত্ত সংকল্পন কৰা। সংকল্পনৰ কাৰণত বুদ্ধলব্ধবাক্যৰ বৈশিষ্ট্য হিন্দুধৰ্মবাক্যৰ সমান ভাগ আৰু অভিধানৰ কাৰণত বেছিভাগ আছিল। 'সংকল্পনকল্পন' ভিত্তিত প্ৰেৰ্ত আছিল গুণায় আলি আৰু আৰু লচৰী নাৰায়ণ বাক্য আৰু অভিধান অটোতাৰ ভিত্তিত 'বাহাব-ই-আজব'ৰ সংকল্পন টেক্টান্ 'বিবাত-উল্-ইষ্টান'ৰ, আনলবাম বৃথলিচ্ আৰু 'চিৰাচ্-উল্-লুখাত'ৰ চিৰাচ্ছিন থাৰ আব্চ্ প্ৰেৰ্ত আছিল।

এই বৃগত পাৰ্চী ভাষাৰ সাহিত্যিক প্ৰব্ৰ অজন্ত সংকল্পন প্ৰাৰ সন্মোৰোবেই হিন্দু বুদ্ধীসকলে লিখা। এসময়ৰ বিবেচী ভাষাটোৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ বখল আবিহাৰ্য। ইবাৰনীয় জতুৰা টাচৰপকা বিকল কাজৰি কৰিছিল সি বাস্তৱিক আৰু দোষৰ ভিত্তিত নপৰা ধৰণৰ আছিল। কিন্তু প্ৰকৃততে বুদ্ধগ্যজনক কল আছিল এয়ে যে তেওঁলোকে ভ্ৰান্তৰ বা আলমগীৰৰ সবল, শুদ্ধ আৰু পতিমৰ শক-চয়ন অতুসৰণ কৰাৰ পৰিবৰ্তে মাধোৰামৰ কৃত্ৰিম আৰু আন্তৰিকজাৰিহীন ধৰ্মনিসৰণ পৈচী অতুসৰণ কৰিছিল।

বুদ্ধী আৰু জীৱনীৰ ক্ষেত্ৰতো একেধৰেই সংখ্যাৰ বৃদ্ধি আৰু শুণৰ পত্তন দেখা গৈছিল। আনকি গুণায় আলি আৰু লচৰী নাৰায়ণ বাক্যৰ ঐতিহাসিক বচন। আৰু গুণায় হুছেইনৰ 'চিৰাচ্-উল্-বৃত্ত-আৰ্-খিৰিন'ৰ দৰে হিন্দুধৰ্ম সন্ধানীৰ ব্যতিক্ৰম দেখা গৈছিল। ধৰ্মন, জ্যোতিৰ, জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান, পণিত আৰু আন আন বিজ্ঞানৰ হিন্দুধৰ্ম কাৰণত মাজে মাজে জ্ঞানপতীৰতাৰ পৰিচয় পোৱা গৈছিল, কিন্তু বৌদ্ধিকতা নাছিল। বহুতো ক্ষেত্ৰত হিন্দুসকলৰ অবিহণা বুদ্ধলব্ধবাক্যৰ সন্ধানই শুকতপূৰ্ণ আছিল। সংকল্পনপৰা পাৰ্চীলৈ অসংখ্য অতুসৰ সন্মূৰ্ণভাৱে হিন্দুৰে কৰিছিল।

বিশুদ্ধ সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত আকল্পৰ সময়ৰ জং প্ৰকল্পৰ ঠাইত প্ৰটি হোৱা অতুত, বৃত্তি বজিত বোধ্যকল্পৰ লেখনীৰ দ'ৰে কচিৰ পতনৰ লাক্য থিয়ে। জীৱনৰ বাস্তৱতাৰপৰা পজাবলৈ উদ্ভৱীৰ বাস্তৱ ইন্দ্ৰি প্ৰবী, আচৰিত কল্পনাৰ দাবী পূৰ্ব-লক্ষী হৈছিল "বোস্তান-ই-গেৱাল"ৰ দৰে লক্ষতপূৰ্ণ, লক্ষপূৰ্ণ অৰ্থহীনতাৰে। এনে অতুতৰ দাবাৰ দাবা হিন্দুসকল কৰ পৰিবাণে লক্ষনিত হৈছিল, কাৰণ তেওঁলোকে তুস্তানলক্ষতাবে কৰ কাহিনী লিখিছিল আৰু দেখাবোৰো বেছিভাগেই ঐতিহাসিক বা লোক-কাহিনী আছিল। এই বুদ্ধ কবিতাৰ আন্ত হোৱা পৌৰিক আৰু বাস্তৱিক অৰুৰুৰ কল্প লাকী। উৰ্ফি আৰু বাস্তৱিক বাস্তৱিকতাৰ লক্ষত আৰু বাস্তৱতা নাছিল, কিন্তু অতুত ভাৱ আনলৰ প্ৰাৰি আৰু কল্পনাৰ লক্ষত

আছিল। এই যুগত বেছিমে হাস্য-ব্যংগৰ সূক্ষ্মতা আৰু কল্পনাৰে বাহুল্য এনে আভিনয়লৈ গ'ল যে কবিতা এক ধৰণৰ বৌদ্ধিক কছৰতলৈ পৰ্য্যবসিত হ'ল। কিন্তু এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে যদিও সাধাৰণতে বেছিভাগ হিন্দু আৰু মুছলমান কবিৰে বেছিভাগ অমূল্য কবিতা কৰিছিল, তেওঁৰ নিজৰে ছাত্ৰ আনন্দ বাৰ মুখলিদ্ বা আজাদ, সাবজু আৰু খফিকৰ দৰে শ্ৰেষ্ঠ কিতু লেখক আছিল—যিসকলে প্ৰচলিত চোত উট যোৱা নাছিল।

এই যুগতে উৰ্দ্দুৰে দ্ৰুত উন্নতি কৰে আৰু সাহিত্যিক ভাষা হিচাপে, অন্তত উত্তৰ ভাৰতৰ বৃহত্তৰ অংশত আৰু দাক্ষিণাত্যত পাৰ্চীৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী হৈ পৰে। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ইয়াত চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ শিক্ষাৰ কাৰণে প্ৰতিষ্ঠা কৰা ক'ট উইলিয়াম কলেজৰ নিৰ্দিষ্ট পাঠ্যক্ৰমত ইংৰাজী আৰু পাশ্চাত্য বিজ্ঞানৰ লগতে উৰ্দ্দুকে। সামৰি ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তাক স্বীকৃতি দিয়ে। হিন্দুস্থানী নামে এটা সৰল আৰু শুদ্ধ ভাষাত সংস্কৃত আৰু আৰবীৰপৰা কিতাপ অনুবাদ কৰিবলৈ আৰু সাধাৰণ বিষয়ৰ মৌলিক কিতাপ লিখিবলৈ উৰ্দ্দু লিখকসকলক নিয়োগ কৰা হ'ল। এনে কিছুমান কিতাপ দেবনাগৰী লিপিত কঠিনতৰ পাৰ্চী আৰু আৰবী কিছু শব্দৰ পৰিবৰ্তে সংস্কৃত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি লিখা হ'ল। ই হিন্দীৰ উন্নত মান প্ৰতিষ্ঠা কৰাত সহায় কৰিলে। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে উৰ্দ্দুৰ প্ৰতি দেখুওৱা আগ্ৰহ বেছিদিন স্থায়ী নহ'ল আৰু পাৰ্চীৰ ঠাইত ইংৰাজীক গ্ৰহণ নকৰালৈকে প্ৰশাসনৰ ভাষা পাৰ্চীয়েই হৈ থাকিল, কিন্তু উৰ্দ্দুৰে লাভ কৰা উৎসাহে তাৰ নিজৰ শক্তিয়ে ইয়াক আগবঢ়াই নিলে আৰু বৰ্তমান উত্তৰ প্ৰদেশ, পঞ্জাবৰ এক অংশক লৈ গঠিত উত্তৰ-পশ্চিম প্ৰদেশ আৰু আন কিছুমান স্বয়ংশাসিত অঞ্চলত ই ইংৰাজীৰ সৈতে চৰকাৰী ভাষা ৰূপে গৃহীত হ'ল।

মোগল সাম্ৰাজ্যৰ অধঃপতনৰ ফলত ভাৰ্ষ্য আৰু মুকুমাৰ কলাৰো ক্ষতি হ'ল। ৰাজনৈতিক কাৰচাজি আৰু সংঘৰ্ষৰ বলি দিল্লীৰ ৰাজসভাৰ কলাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰাৰ ইচ্ছা বা সামৰ্থ্য কোনোটোৰেই নাছিল। লক স্বাধীন ৰাজ্যবোৰে নিজৰ ক্ষুদ্ৰ ৰীতিৰে ইবোৰৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল, কিন্তু পুৰণি প্ৰতিষ্ঠিত শিল্পীৰ নকল কৰাৰ বাহিৰে আন কিবা কৰিবলৈ এইবোৰে শিল্পীসকলক অনুপ্ৰেৰণা যোগাব নোৱাৰিছিল।

এই কালছোৱাত কোনো মহান স্থাপত্য সৃষ্টি হোৱা নাছিল, সাধাৰণ ৰাজপ্ৰাসাদ, কবৰ, পূজা-ঘৰ আদি বিকিৰাক লগা হৈছিল সেইবোৰত মোগল বা হিন্দুস্থানী শৈলীৰ

সাধারণ বৈশিষ্ট্য প্রকাশিত হৈছিল। জামনগৰৰ বাও আৰু চটৰপুৰৰ মহাব বাজগ্ৰামাৰ লাহোৰত মহাবজা বজিৎ সিংহৰ স্মৃতিসৌধ, কোটৰ মহাবাজ উমিৎ সিং, আলহাবৰ মহাবাজ ভক্তাবাৰ সিং, বানাবসৰ বিবেকধৰ শৰ্ম্মিৰ আৰু অমৃতসৰৰ শ্বৰ্গশৰ্ম্মিৰ আদি সকলোবোৰ ইয়াৰ উদাহৰণ। আনকি কালৰ ধুৱাহাবপৰা সাৰি বোৱা হিন্দু আৰু মুছলমান ডা ডাঙৰীয়াসকলৰ ব্যক্তিগত আবাস গৃহসমূহতো বাহজাহানৰ বাজত কালত সজা জবসমূহৰ সৈতে এক ধৰণৰ নক্সা আদি পোৱা যায়। চিত্ৰশিল্পত অৱধ আৰু হায়দৰাবাদৰ বাজসভাত চলা প্ৰকৃত মোগল শৈলীৰ বাহিৰেও, জয়পুৰী শৈলী আৰু ই যথেষ্টভাৱে প্ৰভাৱিত কৰা জম্মু আৰু পঞ্জাবৰ পাহাৰীয়া ল'ক ল'ক বাজ্যত চলি থকা শৈলীবোৰৰ প্ৰগতি অব্যাহত নাছিল। সংগীতৰ ক্ষেত্ৰত, ক্লাছিকেল হিন্দু শৈলী আৰু দিল্লীৰ চুলতানী আৰু মোগল বাজত্বৰ সময়ত বিকাশ লাভ কৰা মিশ্ৰ শৈলীবোৰো হিন্দু আৰু মুছলমান বাজ্যবোৰত চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে, আৰু এই কলা-মাধ্যমে বাহ্যিক বিসংগতিৰ সকলো লক্ষণ সত্ত্বেও ভাৰতীয় মনৰ আন্তৰিক সম্প্ৰীতিৰ সোচ্চাৰ প্ৰমাণ দি থাকিল।

সামাজিক জীৱন, খাদ্য, পোছাক, ৰীতি আৰু আচাৰৰ ক্ষেত্ৰত উচ্চশ্ৰেণীৰ হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিয়ে যি সাধাৰণ ঐক্য সৃষ্টি কৰিছিল এই যুগটোৰ শেষলৈকে সি মোটামুটিভাৱে অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকিল। ভাৰতীয় জীৱনৰ ওপৰত ব্ৰিটিছ বা আন যুৰোপীয়সকলে জিখা টোকাৰ আকলিক আৰু গোষ্ঠীগত সংস্কৃতিৰ লগত এক সাৰ্বজনীন হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিৰ কথা উল্লেখ কৰে। আকসৰ আৰু তেওঁৰ নিকট উত্তৰসূৰীসকলৰ দিনত নিৰ্মিত হোৱা বিশাল উপবিস্তাৰ-লোভ ধ্বংস হৈছিল, কিন্তু তাৰ ভিত্তি তেতিয়াও অৱশ্যে অৱস্থাতে আছিল।

এই যুগটোত ভাৰতীয় জীৱনৰ ওপৰত ব্ৰিটিছৰ বিকল সাংস্কৃতিক প্ৰভাৱ পৰিছিল যি আৰম্ভ হৈছিল ১৭৭৪ খৃষ্টাব্দৰ পিছত, যেতিয়া ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে চমোৰা চৰকাৰী কাম-কাজ ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টৰ সাধাৰণ নিয়ন্ত্ৰণৰ তললৈ আহিল আৰু কোম্পানীয়ে ক্ৰমে এটা সুসজা চৰকাৰৰ চৰিত্ৰ অৰ্জন কৰিব ধৰিলে। তাৰ আগলৈকে কোম্পানী সংস্কৃতিৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ অজ্ঞান হৈছিল। ইয়াৰে বেপাৰী সূৰ্জনকাৰীতকৈ অকণো উন্নত নাছিল। মহাত্মা গান্ধীয়ে তেওঁৰ প্ৰেৰণ বাণীৰে সুবীৰূত ল'কবালৈকে ভাৰতীয়সকলে তেওঁলোকৰ মনত ব্ৰিটিছৰ বিৰুদ্ধে গুহি ৰখা অন্তত: কিছু অস্ত্ৰৰ স্ৰণা সত্ত্বেও: ইষ্ট ইণ্ডিয়া

কোম্পানীয়ে বৃত্তান্তাৱে অসহায় ভাৰতীয়ৰ তেজ শুহিবলৈ লোৱা ভয়ানক ৰাজনৈতিক অৰাজকতাৰ দিনৰ অনন্তান্তিক অৱশিষ্টৰপৰাই উদ্ভৱ হৈছিল।

প্ৰথম গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ৱাৰেন হেষ্টিংচৰ অধীনত কোম্পানীৰ প্ৰশাসন সম্পূৰ্ণ পৰিবৰ্তন কৰা হ'ল আৰু এদল উন্নত ধৰণৰ চৰকাৰী বিষয়া অহাত ভাৰতীয় আৰু ব্ৰিটিছৰ মাজত সাংস্কৃতিক যোগাযোগ সম্ভৱ হৈ উঠিল। ৱাৰেন হেষ্টিংচ নিজেই এজন শিক্ষিত, বহল মনৰ, সাংস্কৃতিক মানুহ আছিল। তেওঁৰ প্ৰথম ব্ৰিটিছ প্ৰশাসক আছিল যি অনুভৱ কৰিছিল যে ভাগাই তেওঁৰ দেশবাসীক বিধন দেশৰ শাসক কৰি তুলিছে, সেইদেশৰ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে তেওঁলোকে কিছু জনা আৰু তাৰ সংৰক্ষণ আৰু উন্নয়নত সহায় কৰা উচিত। তেওঁৰ নিৰ্দেশতে গুলাম হুছেইনে অষ্টাদশ শতিকাত ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰামাণ্য বুৰঞ্জী "চিৱাৰ উল্লেখিত আখণ্ডি" লিখি উলিয়ায়। হেষ্টিংচৰ কেৱল ইংৰাজী আৰু বুৰঞ্জীৰ ক্লাছিকৰ বিষয়ে পৰিচয়ৰ জ্ঞান আছিল এনে নহয়, তেওঁ সংস্কৃত আৰু পাৰ্চী জানিছিল। পাৰ্চী ভাষাৰ কোমলতা আৰু মধুৰতা তেওঁ ইমান বেছি উপভোগ কৰিছিল যে এবাৰ তেওঁ পাৰ্চী ভাষাক অল্লক'ৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পাঠ্যক্ৰমত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ ইংৰাজ ভৱলোকৰ শিক্ষাৰ অংগ কৰিবলৈ এজন বক্তৃতা পৰামৰ্শ দি চিঠি লিখিছিল। তেওঁ হিন্দু আৰু মুছলমানৰ ধৰ্মীয় বিধানবোৰ বিধিবিহীন কৰি মৌলবী আৰু পণ্ডিতৰ সহায়ত ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰালে। তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ১৭৮১ চনত কলিকতা, মাদ্ৰাছ আৰু ১৭৮৫ চনত চাৰ উইলিয়াম কন'চৰ সভাপতিত্বত প্ৰাচ্য অধ্যয়নৰ বাবে ৰয়েল এচিয়াটিক ছ'চাইটি অব্ বেংগল প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

কলিকতা, মাদ্ৰাছ আৰু বানাবস সংস্কৃত কলেজ স্থাপন ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ইয়াৰ প্ৰশাসনাধীন অঞ্চলত শিক্ষাত উৎসাহ দিবৰ কাৰণে লোৱা প্ৰথম পদক্ষেপ। তাৰ পিছত ই চৰকাৰী বিষয়াৰ প্ৰশিক্ষণৰ বাবে ক'ল্ট উইলিয়াম কলেজ পাতে আৰু কিছুদিনলৈ ৰাজহুৱা শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ কালে বনোবোগ দিবলৈ এৰে। ১৮১৪ চনত ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টৰপৰা কোম্পানীয়ে গ্ৰহণ কৰা নতুন চনৰ অনুদান ৰাজহুৱা শিক্ষাৰ বাবে কোম্পানীয়ে প্ৰতিবছৰে ১,০০,০০০ টকা খৰচ কৰিবলৈ বাধ্য হয়, কিন্তু এই টকা প্ৰাচ্য অধ্যয়নত খৰচ হ'ব নে ইংৰাজী আৰু পশ্চিমীয়া বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত খৰচ হ'ব সেই বিতৰ্কৰ সমাধান নোহোৱাত পিছৰ বহু বছৰ ধৰি কোনো কাম কৰা নহয়। ১৮২৪ চনত কোম্পানীৰ প্ৰশাসনে কেৱল প্ৰাচ্য শিক্ষাৰ বাবেহে চৰকাৰী ব্যয়তা কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে। সেয়ে আৰবী, পাৰ্চী আৰু সংস্কৃত শিক্ষাৰ বাবে কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ

পাঠ্যপুথি প্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰু আধুনিক বিজ্ঞানৰ ওপৰত ইংৰাজীৰপৰা প্ৰাচ্য ভাষালৈ কিতাপ অনুবাদ কৰিবলৈ চৰকাৰী শিক্ষাৰ ওপৰত এখন কমিটি প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'ল। এই আঁচনি যতে আগ্ৰা কলেজ আৰু দিল্লী কলেজ নামৰ দুখন নতুন শিক্ষা অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'ল।

কিন্তু এই আঁচনিৰে সফলতা লাভ নকৰিলে। বহুতো গোড়া ভাৰতীয়ই তেওঁলোকৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শৰ ওপৰত অন্তৰ প্ৰভাৱ পৰে বুলি ভয় কৰি নিহঁতক চৰকাৰী কলেজলৈ পঠাবলৈ সন্মত কৰিলে। যিসকলে নিজৰ গুৰুত্ববাহীতক শিক্ষা দিবলৈ প্ৰস্তুত আছিল, তেওঁলোক ল'ৰাইহঁতৰ বাবে চৰকাৰী চাকৰি সংগ্ৰহ কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰেহে উৎসাহিত হৈছিল আৰু ভাবিছিল যে ইংৰাজী শিক্ষা নিদিয়া চৰকাৰী কলেজত তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ'ব। তেওঁলোকে ইতিমধ্যেই ডেভিড হেন্ৰী নামৰ এজন মহৎ মনৰ ইংৰাজৰ সহায়ত ১৮১৭ চনত বঙালী আৰু পাৰ্চীৰ লগতে ইংৰাজী পঢ়ুওৱাবো ব্যৱস্থা থকা হিন্দু কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এতিয়া বাবুগৌৰ মোহন আত্ৰেই অৱিৰেক্টাল চেমিনাৰী নামে একেধৰণৰ আন এখন অনুষ্ঠান স্থাপন কৰিলে। প্ৰাচ্যবিদ্যাৰ কলেজলৈ অতি কম পৰিমাণৰ ছাত্ৰহে গৈছিল, আনহাতে এই দুখন অনুষ্ঠানত ছাত্ৰ ঠাহৰ পাই পৰিছিল। ১৮২০ চনত যেতিয়া ইংৰাজীক চৰকাৰী ভাষা বুলি ঘোষণা কৰা হ'ল প্ৰাচ্য কলেজকেইখন আৰু অনুবিধাত পৰিল। ১৮৪৫ চনত পুৰণি বিতৰ্কটো পুনৰ তোলা হ'ল আৰু ৰাজহুৱা শিক্ষা কমিটিৰ চেয়াৰমেন জৰ্জ মেকলেই তেওঁৰ সেই বিখ্যাত টোকাটো লিখিলে, যি আছিল অতিশয় সংকীৰ্ণ-মনা, প্ৰাচ্য সংস্কৃতিৰ বিষয়ে চূড়ান্ত অজ্ঞতা, চৰকাৰৰ অজ্ঞতাৰ বাবে-বিজ্ঞান আৰু দুখৰ ওকালতিৰ এক অপূৰ্ণ নিৰ্ণয়। যি কি নহওক, গৱৰ্ণমেন্টেৰে ভাৰতত ব্ৰিটিছ চিক্কাৰী শিক্ষা নীতি প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিলে যে চৰকাৰে এতিয়াৰপৰা আধুনিক বিজ্ঞানৰ শিক্ষাত উৎসাহ দিব আৰু ইংৰাজী ভাষা হুল আৰু কলেজৰ বাধ্যতামূলক বিষয়েই কেৱল নহ'ব, ই শিক্ষাৰ মাধ্যম ৰূপে গৃহীত হ'ব। ৰাজনৈতিক অশান্তি আৰু অৰ্থনৈতিক দুৰৱস্থাৰ সময়ত বহু পুৰণি 'নতুন' বহু কবি দিবলগীয়া হৈছিল, তৎপৰেও কোম্পানীৰ প্ৰশাসনে প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ সম্পৰ্কে কোনো আগ্ৰহ দেখুওৱা নাছিল। কলিকতাৰ চাৰিওফালে বৃটান মিশ্ত্ৰনাৰীসকলে আৰু কিছু লৰাৰ সচেতন ভাৰতীয়ই কিছুমান প্ৰাথমিক স্কুল খুলিছিল; কিন্তু এইবোৰে সাধাৰণ চাহিদাৰ এক উল্লেখযোগ্য পূৰণ পৰা নাছিল। ঔজ্জ্বল্য আৰু বুদ্ধিসন্মত শিক্ষা সম্পূৰ্ণৰূপে অৱহেলিত হৈছিল, সন্তোষ

ইয়াৰ কাৰণ আছিল স্থানীয় উদ্যোগ আৰু চতুৰ্শিক্ষক দমন কৰা নীতি। চিকিৎসা বিজ্ঞানই অৱশ্যে কিছু মনোযোগ লাভ কৰিছিল আৰু হিন্দুস্থানী শিক্ষা মাধ্যমেৰে কলিকতাত থকা মেডিকেল স্কুল (1807)ৰ উপৰিও ইংৰাজীক শিক্ষাৰ মাধ্যম হিচাপে লৈ 1935 চনত কলিকতা মেডিকেল কলেজ আৰু 1945 চনত বম্বে গ্ৰাণ্ট মেডিকেল কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ’ল।

গতিকে, আমি দেখা পাওঁ যে এই কালছোৱাত ব্ৰিটিছৰ শিক্ষা সম্পৰ্কীয় কাম-কাজ ইমান সীমিত আৰু অসংগঠিত আছিল যে ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক জীৱনত আন কোনো উল্লেখযোগ্য প্ৰভাৱ নাছিল।

এই কালছোৱাত শৈক্ষিক প্ৰভাৱৰ দিশৰপৰা কেইখনমান কলেজ স্থাপনতকৈ অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল ছপাশাল আৰু বাতৰি কাকতৰ সূচনা। ইংৰাজীত ছপা সম্ভৱত ব্ৰিটিছসকল অহাৰ পিছতে আৰম্ভ হৈছিল, কিন্তু প্ৰথম বাতৰি-কাকতখন ইংৰাজীত ‘হিকচ্ গেজেটীয়াৰ’ নামে 1760 চনত কলিকতাত ওলাইছিল। ভাৰতীয় ভাষাৰ ভিতৰত প্ৰথমে বঙালী ভাষাত ‘দা বেংগল সমাচাৰ’ নামৰ বাতৰি কাকত 1816 চনত ওলায়। এই কালছোৱাৰ শেষত ইংৰাজী আৰু প্ৰধান ভাৰতীয় ভাষাসমূহত কেইখনমান বাতৰি কাকত ওলাই ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ মাজত সংবাদৰ পৰিসৰ বঢ়াইছিল আৰু মাজে মাজে নতুন ধৰণৰ সূচনা কৰিছিল।

সুকুমাৰ বল্লাব ক্ষেত্ৰত সেইকালৰ কোম্পানীৰ চৰকাৰ আৰু ইংগ-ভাৰতীয় সমাজৰ অবিহণা অতি সামান্য। এই সমাজৰ বৃহৎ অংশৰ ব্যৱসায়িক মনোপ্ৰস্তুতিৰ বাবে বস্তুগত ধুলাফা আৰু বৈহিক আমন্দৰ বাহিৰে আন প্ৰশ্ৰুত স্থান নাছিল। নান্দনিক বোধ উচ্চস্তৰৰ চৰকাৰী বিষয়াৰ এটা ক্ষুদ্ৰ বৃত্তৰ মাজত সীমাবদ্ধ আছিল আৰু এওঁলোকেও চাৰি জুৱা বে’নচ বা মৰ্থ কোৰ্টৰ ছবিৰ নকলেৰে বা কাচিং একোখন মৌলিক ছবিৰে ড্ৰয়িং কম সজোৱাৰ বাহিৰে বিশেষ একো কৰিব পৰা নাছিল। কিছুমান ভাৰতীয় ৰাজকুমাৰে, বিশেষকৈ অৱধৰসকলে, মাজে মাজে যুৰোপীয় শিল্পীক তেওঁলোকৰ বাবে ছবি আঁকিবলৈ লগাইছিল, কিন্তু ভাৰতত কলাৰ প্ৰগতিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় উৎসাহ যোগাবলৈ ই যথেষ্ট নাছিল। ইংগ-ভাৰতীয় সমাজত চৌধীন সংগীত, নৃত্য আৰু নাটকৰ চৰ্চা হৈছিল, কিন্তু সেইবোৰ সম্ভৱতঃ বিশেষ উচ্চমানৰ নহৈছিল। অৱধৰ নবাব ৰাজাৰ আলি খানৰ ৰাজসভাৰ নাট সম্ভৱ ইংৰাজী থিয়েটাৰৰ মঞ্চ-নীতিৰ অনুসৰণত কৰা হৈছিল।

স্থাপত্যত ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ভাৰতৰ য়ুৰোপীয় বসবাসৰ অঞ্চলত প্ৰচলিত পৰ্তুগীজ শৈলীকে অনুসৰণ কৰি চলিছিল। সেই শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত ভাৰতৰ বহুতো ৰাজহুৱা ঘৰ ইংৰাজ ইঞ্জিনিয়াৰসকলে সঞ্চয় আৰু অষ্টাদশ শতিকাৰ লণ্ডন আৰু আন ইংৰাজ নগৰত সজা ঘৰৰ আৰ্হিত সজাবলৈ লৈছিল। 1787 চনত সম্পূৰ্ণ হোৱা কলিকতা কেথেড্ৰেলৰ সম্মুখভাগ বিখ্যাত ইংৰাজ স্থপতি বেনে পৰিকল্পনা কৰা ৱালক্ৰকৰ 'চেণ্ট ষ্টিফেনচ্ চাৰ্চ'ৰ পৰা অনুসৰণ কৰা স্থিতি কোৱা হয়। সেইদৰে, 1802 চনত সম্পূৰ্ণ হোৱা 'গৱৰ্ণমেণ্ট্ হাউচ' ডাৰ্বিনগাৱৰৰ 'কেড ল্ঠন হল'ৰ আৰ্হিত সজা। ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধত বেছিভাগ ঘৰেই প্ৰাচীন ধৰণৰ সম্মুখভাগ, বহল বাৰান্দা, চাপৰ স্তম্ভৰ শাৰী আৰু বিৰাট প'টকৰে বেনেছা নিৰ্মাণ শৈলীৰ দ্বৰ্ভল অনুকৰণ আছিল। মাছে মাছে ভাৰতীয়সকলেও এনে ধৰণৰ ঘৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল। কিন্তু ভাৰতীয় আৰু য়ুৰোপীয় শৈলীৰ সংমিশ্ৰণ তেতিয়াও হোৱা নাছিল। তথাপি, আৰ্চক্ উন দেঠলাৰ সময়ৰ লক্ষ্যোৰ ঘৰবোৰ বিশেষকৈ 'ইমাম বৰা' আৰু 'কমী দৰৱাজা'ৰ সৰল, সমানুপাতিক নিৰ্মাণ শৈলীত পাশ্চাত্য স্থাপত্যৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল।

কিন্তু ভাৰতীয় জীৱনৰ ওপৰত প্ৰকৃত আৰু তাৎপৰ্যপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পৰিছিল পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ কাৰিকৰী দিশত। যি আধুনিক সমৰ-সজ্জা আৰু গৈন্ত-সংগঠন পদ্ধতিৰ সহায়ত ব্ৰিটিছ ভাৰতত ৰাজনৈতিক প্ৰভুত্ব দখল কৰিলে সি এক গভীৰ ছাপ বহুৱালে আৰু প্ৰতিখন ভাৰতীয় ৰাজ্যই নিজৰ সম্পদে আটে মানে সেইবোৰ সংগ্ৰহ কৰিলে। 1828 বা 1824 চনত ভাপ আহাৰ আৰম্ভ হোৱাত সাগৰ-যাত্ৰা সহজ হৈ পৰিল আৰু ভাৰতীয়সকলক বিদেশ ভ্ৰমণত উৎসাহ যোগালে আৰু ই তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগি বহল কৰিলে। এই কালছোৱাৰ শেষত গেছলাইট, বেল ব্যৱস্থা আৰু টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থা এই দেশত আৰম্ভ হ'ল। প্ৰথমে 1853 চনত থানা আৰু বৰেৰ মাজত আৰু 1855 চনত কলিকতা আৰু বাণীগঞ্জৰ মাজত বেল লাইন যুক্তি কৰা হ'ল। কলিকতা আৰু বৰে আৰু মাদ্ৰাজ আৰু এটকৰ মাজত 1854 চনত এটা টেলিগ্ৰাফ লাইনে কাৰ আৰম্ভ কৰিলে।

চমুকৈ, অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষ চতুৰ্থাংশত পাশ্চাত্য সংস্কৃতিয়ে কিছু নিৰ্দিষ্ট অংশৰ ভাৰতীয়ৰ ওপৰত লীঘিত ক্ষেত্ৰত কিছু প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, কিন্তু দেশৰ সাধাৰণ সংস্কৃতিক জীৱনত বিশেষ লক্ষণীয় পৰিবৰ্তন আনিবলৈ ই যথেষ্ট নাছিল। ভাৰতৰ জনসাধাৰণে পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ আশ্ৰয় গভীৰলৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিবলৈ এতিয়াও

কোনো সুযোগ পোৱা নাছিল। পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ বিৰূপ তেওঁলোকে দেখিছিল সেয়া আছিল খৃষ্টান মিশ্যনাৰী বা বেপাৰী শাসকে আৰু সেয়া তেওঁলোকৰ ধৰ্ম, তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা আৰু তেওঁলোকৰ অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ বাবে বিপদজনক আছিল। সেয়ে, পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ মনোভাৱ ব্ৰিটিছৰ ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক দমনৰ প্ৰতি থকা মনোভাৱৰ সৈতে একে আছিল আৰু এই সংস্কৃতিক প্ৰতি থকা তেওঁলোকৰ গভীৰ বিতৃষ্ণাই ১৮৫৭ চনৰ বিদ্ৰোহৰ এটা কাৰণ আছিল।

ভাৰতৰ ওপৰত ইংৰাজ সংস্কৃতিৰ সংঘাত

(খৃ: 1857—খৃ: 1920)

যদিও ভাৰতত ব্ৰিটিছৰ ৰাজনৈতিক প্ৰভুত্ব উনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমৰ্ধতে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। নতুন শাসকসকলে লগত অনা ইংৰাজীবিধৰ পাশ্চাত্য সংস্কৃতিয়ে ভাৰতীয় মনত তেতিয়াই কোনো গভীৰ বেথাপাত কৰিব নোৱাৰিছিল। ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ মনত আশ্চৰ্য্য আৰু প্ৰশংসা সৃষ্টি কৰিব পৰা পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ একমাত্ৰ দিশটো আছিল ৰেলৱে, টেলিগ্ৰাফ আদিৰ বোগেন্দি প্ৰকাশ পোৱা কাৰিকৰী প্ৰগতি। কলিকতা আৰু কেইখনমান ডাঙৰ মহানগৰৰ এমুঠি ভাৰতীয়ৰ বাহিৰে সন্মুখ ভাৰতীয়ৰ ওপৰত ইংৰাজ সংস্কৃতিয়ে প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰাৰ কাৰণ তিনিডুবপীয়া : (ক) ভাৰতীয়সকল তেতিয়াও নিজৰ স কৃতিতে সন্তুষ্ট আছিল আৰু ইয়াৰ কোনো পৰিৱৰ্ত্তনৰ প্ৰয়োজন নেদেখিছিল। তেওঁলোক বুজিব পৰা নাছিল যে তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক পতনৰ কাৰণ কিছুদূৰ বৌদ্ধিক আৰু নৈতিক অধ পতন, যে তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক জীৱন স্থবিৰতাৰে আক্ৰান্ত আৰু যে ইয়াক আন্দোলিত কৰিব পৰা যি কোনো বাহিৰৰ প্ৰেৰণাকে তেওঁলোকে আদৰণি জনোৱা উচিত। (খ) লৰ্ড ৰেকলেৰ দৰে কিছুমানৰ বাহিৰে ভাৰতত থকা ইংৰাজসকল ইংলণ্ডত নতুনকৈ উদ্ভৱ হোৱা উচ্ছাদিকা ভাৱৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱা নাছিল। টকা আৰু ক্ষমতা তেওঁলোকে ভাল পাইছিল, কিন্তু তেওঁলোক বহুদূৰ জাতীয় আৰু সাম্প্ৰদায়িক অহংকাৰৰপৰা মুক্ত আছিল। তেওঁলোক বগা ৰাছুৱৰ দায়িত্বৰ বিষয়ে লচেতন নাছিল আৰু ক'লা ৰাছুৱক নত্যা কৰাৰ দায়িত্ব অনুভৱ কৰা নাছিল। বস্তুতঃ গ্ৰীমানৰ দৰে পুৰণি ঠাচৰ ইংৰাজ প্ৰশাসকসকলে ভাৰতীয়সকলক ৰাজনৈতিকভাৱে কঠোৰভাৱে বহন কৰিব লাগে বুলি বিশ্বাস কৰিলেও, বিশুদ্ধ প্ৰাচ্য শিক্ষাৰে শিক্ষিত ভাৰতীয় জৱলোকৰ, বিশেষকৈ মুছলমান জৱলোকৰ, পাণ্ডিত্য, সংস্কৃতি আৰু স্কন্ধচিৰ প্ৰতি সন্মান দেখুৱাইছিল। খোৱতে বেকৱেই আঁকত কৰা শিক্ষাৰ পাশ্চাত্যকৰণৰ চৰকাৰী নীতি নৱেও সাধাৰণতে ইংৰাজ জৱলোকসকলৰ

যেহিভাগে সেইদিনত ভাৰতীয়সকলৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ সংস্কৃতি জাপি দিব খোজা নাছিল, বৰং কিছুদূৰ নিজেহে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল।

১৮৫৭ চনৰ পিছত দৃশ্যপট হঠাৎ সলনি হ’ল। নিজৰ ৰাজনৈতিক নিৰ্বাৰ্থতাৰ উপলক্ষিয়ে ভাৰতীয়সকলক এনে এটা আঘাত দিলে যে তেওঁলোকৰ নিজৰ সংস্কৃতিৰ ওপৰত বিশ্বাস ভাগি গ’ল। তেওঁলোকৰ শাসকসকলেও শাৰীৰিক আৰু নৈতিক দুৰ্ভলতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাগত ঘৃণাৰ কাৰণেই ভাৰতীয়সকলক আৰু তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিক বিতৃষ্ণাৰে চাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। নিজৰ জাতীয় আৰু সাংস্কৃতিক শ্ৰেষ্ঠতা আৰু পৱিত্ৰ সাম্ৰাজ্যবাদী সেৱাৰ ওপৰত বিশ্বাসী নতুন পুৰুষৰ ইংৰাজ চৰকাৰী বিষয়াসকলে যেতিয়া ভাৰতলৈ আহিল আৰু গোটেই দেশখনকে ত্ৰাসত ভুজবৎ আৰু গলবদ্ৰ হৈ পৰা যেন দেখা পালে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ মনত কোনো সন্দেহ নাথাকিল যে তেওঁলোকৰ পৱিত্ৰ কৰ্তব্য হ’ল এটা ভগ্ন মনোৰম জাতিক পাশ্চাত্য শিক্ষা আৰু সংস্কৃতিৰ সহায়েৰে উদ্ধাৰ কৰা। তেওঁলোকে অমুভৱ কৰিলে যে ব্ৰিটিছৰ বাহিৰে আন কোনেও ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক বিশৃংখলা দূৰ কৰি শান্তি আৰু শৃংখলা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰে, যে মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় সংস্কৃতি আওপুৰণি হৈ আছে আৰু সি আধুনিক যুগৰ অৰ্ধনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু বৌদ্ধিক চাহিদা পূৰণ কৰিব নোৱাৰে আৰু যে ভাৰতৰ শাসকসকলৰ যি আধুনিক পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰে তেওঁলোকৰ বৰ্তমান প্ৰগতি আৰু ক্ষমতা দিছে তাৰ কিছু উপাদান ভাৰতে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। বিদেশী বৌদ্ধিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰভুত্বৰ বহু বিৰোধী লোক আছিল কিন্তু তেওঁলোকে এতিয়া মুকলিকৈ বিৰোধিতা কৰিবলৈ সাহ নকৰিলে। চৰকাৰৰ ক্ৰোধাগ্নিৰপৰা সাৰিবলৈ তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ নিৰাপদ আশ্ৰয়স্থল আছিল ধৰ্ম। গতিকে তেওঁলোকে ধৰ্মীয় কুল বা ধৰ্ম বিহাৰত অৱসৰৰ জীৱন যাপন কৰিবলৈ ল’লে। কিন্তু সাধাৰণতে পুৰণি মধ্য আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ যিসকল লোকে ৰাজনৈতিক তীব্ৰ ঘটনাস্ৰোতৰপৰা কোনোমতে সাৰিল তেওঁলোকে নতুন ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ব্যৱস্থাৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। পৰিস্থিতিৰ পৰিস্থিতিৰ লগত সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰাত অধিক পাৰ্গত হিন্দুসকলে নতুন ইংৰাজী স্কুলত ভৰি কৰিলে। আনহাতে মুছলমানসকলে প্ৰাক্তন নেতা চাৰ চৈয়দ আহমদ খানে সময়ৰ লগত খোজ হিলোৱাৰ উপকাৰিতাৰ বিষয়ে তেওঁলোকক উপদেশ নিদিয়ালৈকে পাশ্চাত্য শিক্ষাৰপৰা নিজকে আঁতৰাই ৰাখিল। সেয়ে ১৮৫৭ চনৰ বিদ্ৰোহৰ অন্ততম হেতু—ভাৰতৰ চৰকাৰৰ শিক্ষা আৰু সংস্কৃতি

নীতি পৰিবৰ্তন কৰাৰ কোনো কাৰণ চৰকাৰে নাপালে, বৰং বৃহৎ সংখ্যক ভাৰতীয়ৰ সহায়ত ইয়াক অধিক প্ৰণালীবদ্ধ আৰু ব্যাপকভাৱে ক্ৰপায়িত কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে। আপাতদৃষ্টিত এই নীতি তাৰ লক্ষ্য পূৰণত সফল হ'ল, আৰু ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ এক স্থানীয় অনুকৰণে লাহে লাহে হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিক স্থানান্তৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

নতুন শিক্ষা আৰু সংস্কৃতি নীতিৰ আৰম্ভৰ নীতিৰ লগত এটা বাহ্যিক সাদৃশ্য আছিল, যিহেতু ইংৰাজৰ প্ৰতি আনুগত্যৰ ঔপৰন্ত ভিত্তি কৰি এক একক সংস্কৃতিৰ যোগেদি ৰাজনৈতিক ঐক্য সাধন কৰাৰ আঁচনি লৈছিল। কিন্তু মূল পাৰ্থক্য আছিল যে আৰম্ভৰে যি ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে অনুগত প্ৰজা লাভ কৰিব খুজিছিল তাত ৰজাৰ চূড়ান্ত সাৰ্বভৌমত্বৰ তলত ধৰ্ম সম্প্ৰদায় নিৰ্বিচাৰে সকলো প্ৰজাৰ সমান স্থান আৰু অধিকাৰ আছিল। সন্দেহ নাই যে শাসক পৰিয়ালটো বিশেষপৰা আহিছিল। কিন্তু ই ভাৰতত বসবাস কৰি ভাৰতকে ঘৰ বুলি লৈছিল। আৰম্ভৰ আৰু তেওঁৰ বেছিভাগ উত্তৰাধিকাৰীয়ে তেওঁলোকৰ প্ৰজাৰ লগত পোনপটীয়া সংযোগ স্থাপন কৰিবলৈ অত্যন্ত চেষ্টা কৰিছিল আৰু প্ৰজাৰ মাজত বিশ্বাস জন্মাইছিল যে ৰজা তেওঁলোকৰ আশা আৰু অনুভূতিৰ প্ৰতিভূ। কিন্তু যি ৰাষ্ট্ৰৰ নামত ব্ৰিটিছসকলে ভাৰতীয়সকলক প্ৰোৎসাহিত কৰিব খুজিছিল সি সচাকৈ ক'বলৈ গ'লে কোনো ৰাষ্ট্ৰ নাছিল, আছিল ব্ৰিটিছ ৰাজ্যৰ এখন বহুতীয়া ৰাজ্য, যাক নামত ৰজা বা সম্ৰাটে শাসন কৰিব, কিন্তু প্ৰকৃততে শাসন কৰিব ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টে, অৰ্থাৎ সম্ৰাট ব্ৰিটিছ জাতিয়ে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল ভাৰতীয়সকল এতিয়া এজন ব্যক্তি বা এটা বংশৰ প্ৰতি অনুগত নহয় এটা সাম্ৰাজ্য জাতিৰ প্ৰতি অনুগত—এনেকুৱা এটা জাতিৰ প্ৰতি যি তেওঁলোকৰ বুৰঞ্জী বা সংস্কৃতি, আশা-আকাংক্ষা বা আবেগ অনুভূতিৰ লগত পৰিচিত নহয়, যি তেওঁলোকৰপৰা কেইবা হাজাৰ মাইল দূৰত অৱস্থিত আৰু যাৰ ওচৰ চাপিব বা যাক প্ৰভাৱিত কৰিব তেওঁলোকে নোৱাৰে। ভাৰতত এই শাসক-জাতিৰ প্ৰতিনিধিসকলে ইতিমধ্যে প্ৰজা জাতিটোৰ লগত থকা তেওঁলোকৰ পূৰ্বৰ সকলো সামাজিক সম্পৰ্ক ভংগ কৰি নিজকে লমানেই দূৰলৈ অপসৰিত কৰিলে। এই নীতিৰ স্বাভাৱিক ফলশ্ৰুতি হ'ল এয়ে যে সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰতো ব্ৰিটিছসকলে সমিলমিলৰ পৰিবৰ্তে প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিবলৈ বিচাৰিলে। আৰম্ভৰ দৰে তেওঁলোকে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সৈতে তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ সংমিশ্ৰণৰ বাবে, সমগ্ৰভাৱ সামাজিক সংযোগৰ বাবে চেষ্টা নকৰিলে, বৰং নিজকে সামাজিকভাৱে আঁতৰাই ৰাখি যি পৰিমাণে পাশ্চাত্য শিক্ষা আৰু সংস্কৃতি তেওঁলোকে ভাৰতীয়ৰ বাবে ভাল

বুলি ভাবে সেই পৰিমাণৰ ওপৰৰপৰা জাপি দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে।

প্ৰজা-জাতিৰ বাবে শাসক-জাতিৰ প্ৰতিটো বস্তৰ লগতে যি ঘোঁৰ জড়িত থাকে তাৰ বাহিৰে, পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্নিহিত গুণ আছিল প্ৰকৃততে ইয়াৰ আধুনিক বিজ্ঞানসন্মত মনোভংগি আৰু ব্যৱহাৰিক দক্ষতা। কিন্তু দুৰভাগ্যবশতঃ এই আধুনিকতাৰ নতুন বস্তু যি ধৰণে বস্তুায়তা চুট ভাৰতীয় সমাজ দেহলৈ স্থানান্তৰিত হ'ল, তাৰ দ্বাৰা তাৰ এই গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান কেইবাটাওপৰাই ভাৰতীয় সমাজক বঞ্চিত কৰা হ'ল আৰু সামগ্ৰিকভাৱে লাভভকৈ ক্ষতিৰ পৰিমাণ বেছি হ'ল।

প্ৰথমতঃ ভাৰতলৈ অহা আধুনিক পাশ্চাত্য সংস্কৃতি আনেতে প্ৰকৃত বিধৰ বস্তু নাছিল, বৰং ই আছিল এবিধ বপ্তানি-নমুনা দাৰ অংশবোৰ ইংলণ্ডৰপৰা আনি ভাৰতত সংযুক্ত কৰা হৈছিল, তাকো কৰিছিল এনে কিছুমান মধ্যমীয়া স্তৰৰ মানুহে যিসকলক, তেওঁলোকৰ বিদগ্ধৰ বাবে ৰাজনৈতিক আৰু বৌদ্ধিক নেতাখিনি বাছি লোৱাৰ পাছত, ভাৰতৰ বাবে এৰি দিব পাৰি। অতিশয় তৰুণ অৱস্থাতে তেওঁলোকক নিজ সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰৰপৰা হেজাৰ হেজাৰ মাইল দূৰলৈ বৌদ্ধিক স্বাধীনতাৰ পৰিবেশৰপৰা আঁতৰলৈ পঠাই দিয়া হৈছিল, তেওঁলোকক পঠোৱা হৈছিল কোটি কোটি মাত নোহোৱা, অস্তিযোগ নোহোৱা মানুহক তেওঁলোকৰ ভালৰ কাৰণেই শাসন কৰিবলৈ, ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ অঙ্গগত প্ৰথা আৰু ব্ৰিটিছ বস্তু সামগ্ৰীৰ নিৰ্ভৰযোগ্য গ্ৰাহক কৰি তুলিবলৈ আৰু ঘটনাক্ৰমে তেওঁলোকৰ আহৰি সময়ত এক নতুন শিক্ষা ব্যৱস্থা গঢ়ি তুলিবলৈ আৰু এক নতুন সাংস্কৃতিক জগত তৈয়াৰ কৰিবলৈ।

এই কথা সংগতভাৱে ক'ব লাগিব যে প্ৰায় অৰ্ধশতিকা জুৰি ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যৰ এই প্ৰতিষ্ঠাতাসকলে, বিশেষতঃ প্ৰশাসনীয় আৰু শিক্ষা বিভাগৰ বহু সদস্যই কেৱল এক সূত্ৰক প্ৰশাসনকে গঢ়ি তুলিবলৈ নহয়, বৰং পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ মানসিক আৰু পাৰ্থক্য সম্পদৰ সহায়ত তেওঁলোকৰ দায়িত্ব থকা ৰাজ্যখনক মধ্যযুগীয় কৃষি-সমাজৰ দীৰ্ঘাবস্থাৰ স্তিতৰতো, সমৃদ্ধ কৰি তুলিবলৈ বিশ্ৰুনেৰীৰ উৎসাহেৰে কাম কৰিছিল।

কিন্তু স্পষ্টতঃ, প্ৰতিকূল জলবায়ু আৰু অগ্ৰীভিকৰ সাংস্কৃতিক পৰিবেশৰ কাৰণে এক প্ৰকৃত পাশ্চাত্য সংস্কৃতি গঢ়ি তুলিবলৈ ইংলণ্ড বা আন পাশ্চাত্য দেশৰপৰা মহান পণ্ডিত বা শিল্পীক এই দেশে গ্ৰহণ কৰি আনিব পাৰিব বুলি আশা কৰিব পৰা নগৈছিল। ফল হৈছিল এয়ে যে এই কাম কৰিব লগাত পৰিছিল আবেশদাৰীসকলে অৰ্থাৎ বিসকল বিদ্বান বা ব্যৱসায়ীয়ে পোছাক, আচৰাৰ, কলা স্থাপত্য আৰু জীৱন ধৰণৰ বা চিন্তাৰ

সাধাৰণ বীতিত প্ৰচলন বহিৰ্ভূত ব্ৰিটিছ আদৰ্শ অনুকৰণ কৰাতকৈ বিশেষ একো কৰিব নোৱাৰিছিল, তেওঁলোকে। ইয়াৰ ফলত যি সংস্কৃতি সৃষ্টি হয় তাক ইংৰাজ বা পাশ্চাত্য সংস্কৃতি ক'ব নোৱাৰি, বৰং ভাৰতীয় বিশ্বৰ ঔপনিবেশিক সংস্কৃতি বুলি ক'ব পাৰি, যিটো এচিয়া আৰু আফ্ৰিকাৰ পশ্চিমীয়া শক্তিবোৰৰ উপনিবেশ আৰু বহুতীয়া ৰাজ্যত গঢ়ি উঠিছিল।

ততপৰি এই বিকল্প ইংৰাজ সাংস্কৃতিক ভাৰতত ব্ৰিটিছ, বিশেষকৈ ইংৰাজ, প্ৰতিনিধি-সকলৰ জাতীয় অহংকাৰ আৰু অসামাজিক আচৰণৰ কাৰণে ভাৰতীয়সকলৰ মাজত উপদ্রুতভাৱে বিয়পাব পৰা নগৈছিল। এখন বহুতীয়া দেশত বিবেচী শাসকসকলৰ শিক্ষক আৰু সংস্কাৰকৰ ভূমিকা পালন কৰাত অন্তৰ্নিহিত অনুবিধাৰোৰ ভাৰতত অধিকতৰ তীব্ৰ হৈছিল এই কাৰণে যে শিক্ষকসকলে তেওঁলোকৰ ছাত্ৰসকলৰ লগত সামাজিক সম্পৰ্ক বন্ধ কৰাটো তেওঁলোকৰ সন্মান বহিৰ্ভূত বুলি গণ্য কৰিছিল। গতিকে ভাৰতীয়সকলে যেতিয়া সন্মানজনক দৃব্যবপৰা ভাৰতত ইংৰাজসকলৰ জীৱনৰ মাজত ইংৰাজ সাংস্কৃতিক চাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁলোকে ইংৰাজসকলৰ পোছাক, খাদ্য বহিৰ্জীৱনৰ ধৰণ কৰণ বা তেওঁলোকৰ অসামাজিক প্ৰকৃতি আদি বাহ্যিকতাৰোৰ আৰু আপাতদৃষ্টিত তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় অবিৰূপ আৰু পাণ্ডিত্যহে দেখা পাইছিল। এই সকলোবোৰতে নিষ্ঠাৰান সংস্কৃতিৰ ছাত্ৰসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰকৃতসকলক বৎপৰানাস্তি অনুকৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। আত্মসন্মান, আত্মসংযম, মিলি যাব পৰা জ্ঞানৰ লগতে মনৰ শক্তি, নৈতিক সাহস 'খেলুৱৈ মূলত' আৰু 'ভদ্ৰলোক মূলত' মনোৱস্তি আদি ইংৰাজ চৰিত্ৰৰ মৌলিক গুণসমূহ আৰু বিজ্ঞানসন্মত অনুসন্ধিৎসা, প্ৰকৃতিৰ শক্তিক মানৱীয় সুখৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰাৰ ইচ্ছা আদি পাশ্চাত্যৰ আন আতিসমূহ লগত ইংৰাজসকলে অৰ্জন কৰা আধুনিকতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বেছিভাগ ভাৰতীয়ৰ চকুত নপৰিল আৰু তেওঁলোকৰ জীৱন সেইবোৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত নহ'ল। লৰ্ড মেকলেই আশা কৰিছিল যে ইংৰাজী ভাষা আৰু আধুনিক বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নে একপ্ৰেৰণীৰ দাঙুৰ তৈয়াৰ কৰিব যাৰ চোহৰা ভাৰতীয়, কিন্তু অনুৰাঘ্য যুৰোপীয় হ'ব। প্ৰকৃততে হ'ল কি, বহুতো শিক্ষিত ভাৰতীয় বাহিৰত দেখাত মকল ইংৰাজ হৈ পৰিল, কিন্তু নৈতিক আৰু বৌদ্ধিক দিশত, হয় তেওঁলোক ইংৰাজ চৰিত্ৰৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণ অপ্ৰভাৱিত হৈ ব'ল, নহয় তাৰ আটাইতকৈ বেয়া চৰিত্ৰবোৰ আহৰণ কৰি নীতিবিহীন, ভাৰসাধ্যবিহীন, জাতীয়ত্ব বঞ্চিত ব্যক্তিলৈ পৰিণত হ'ল।

চমুকথাত, ঔপনিবেশিক ইংৰাজ সভ্যতাৰ প্ৰভাৱত এক সংখ্যক উচ্চ আৰু

মধ্যশ্ৰেণীৰ ভাৰতীয়ই যি নতুন সংস্কৃতিৰ সূচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল সি সাৰ্বজনীন হ'লেও জাতীয় সংস্কৃতি নাছিল। শিক্ষিত ভাৰতীয়সকলৰ মাজত ই এক ঐক্যৰ যাত্ৰা তৈয়াৰ কৰিছিল, কিন্তু জীৱনৰ উচ্চতৰ প্ৰমূল্যৰ বিশ্বাসে এক সম্প্ৰদায় বা জাতিৰ মাজত জন্ম দিয়া আন্তৰিক ঐক্য সৃষ্টি কৰিব পৰা নাছিল। যি কি নহওক, যিহেতু ভাৰতীয় মনক তাৰ নি সাৰ টোপনিবপৰা জোকাৰি দিয়াত ই সহায় কৰিছিল, গতিকে আমি ইয়াক কিছু পৰীক্ষা কৰা উচিত হ'ব।

বিস্তৃত ভুল বুজাবুজিৰ হাত সাৰিবলৈ আমি দুটা বস্তু পৰিচাৰ কৰিব লাগিব। প্ৰথম আমি ইয়াত যি বৰ্ণনা কৰিব খুজিছো সি ভাৰতত ইংৰাজ বা য়ুৰোপীয়সকলৰ সাংস্কৃতিক জীৱন নহয়, তেওঁলোকক অনুকৰণ কৰিব খোজা ইংৰাজীকৃত বা পাশ্চাত্যকৃত ভাৰতীয়ৰে সাংস্কৃতিক জীৱন আৰু দ্বিতীয়ত এই বৰ্ণনা পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ সুবিধা পোৱা সকলো শিক্ষিত ভাৰতীয়ৰ ক্ষেত্ৰত নাথাকে, কিয়নো ইয়াৰ ভিতৰত বহুতো ভাল আৰু মহান লোকে পৰে যিসকলে দেশৰ ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা আৰু সাংস্কৃতিক পুনৰ্জাগৰণৰ ক্ষেত্ৰত মহান বৰঙণি আগিছে।

ভাৰতত ঔপনিবেশিক ইংৰাজ সংস্কৃতি ৰাষ্ট্ৰক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি তোলা হৈছিল, কিন্তু ই আছিল এখন আচৰিত ধৰণৰ ৰাষ্ট্ৰ যাক ভাৰতবৰ্ষই তাৰ দীৰ্ঘ ইতিহাসত কেতিয়াও জনা নাছিল। ভাৰতবৰ্ষই হিন্দু ধৰ্মীয় ৰাষ্ট্ৰ, বৌদ্ধ নৈতিক ৰাষ্ট্ৰ আৰু যোগল সাংস্কৃতিক ৰাষ্ট্ৰ দেখা পাইছে, এইবোৰৰ গঠন পদ্ধতি প্ৰায় একে ধৰণৰেই আছিল, যেনে—ৰজা বা সম্ৰাট হিচাপে এজন মানুহৰ হাতত সাৰ্বভৌমত্ব আৰু প্ৰজা হিচাপে সকলো মানুহৰেই এক নিৰ্ণিশেষ ৰাজনৈতিক অৱহান। সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনৰ চালক আছিল ৰাজসভা। প্ৰশাসনিক, ন্যায়িক আৰু লাংঘানিক কৰ্তব্যৰ উপৰিও ৰজাই সমাজ সংস্থাৰ নৈতিক পৰীক্ষা দাতব্য ব্যৱস্থা, শিল্প আৰু কলাৰ পৃষ্ঠপোষকতা আৰু আনকি পোছাক আৰু আচৰণৰ ৰীতি প্ৰবৰ্তন কৰা আদি অজস্ৰ সাংস্কৃতিক কৰ্তব্য হাতত ল'ব লাগিছিল। আনকি মুছলমান ৰজাসকলৰ শাসনকাৰ্য্যত ৰাষ্ট্ৰৰ ভাৰকেন্দ্ৰ আছিল দেশৰ ভিতৰত, কিন্তু এতিয়া ব্ৰিটিছসকলে প্ৰতিষ্ঠা কৰা ৰাষ্ট্ৰখন পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰতকৈ সকলো ধৰণে খেলগ আছিল। বস্তুত: ই ৰাষ্ট্ৰই নাছিল আছিল সাৰ্বভৌম ক্ষমতাবিহীন এক উল্লেখ্য প্ৰশাসন। সাৰ্বভৌমত্ব নামত থাকে সম্ৰাটৰ ওপৰত; কিন্তু কাৰ্য্যত ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টৰ ওপৰত, পাৰ্লামেণ্ট ইয়াৰ ক্ষমতাৰ অধিকাংশ ডাইচবৰলৈ হানাত কৰিছিল আৰু ডাইচবৰে অসাবধিক

বিষয় শ্ৰেণীৰ সহায়ত চৰকাৰৰ কাৰ্যবোৰ সম্পন্ন কৰিছিল। এই সেৱা দীৰ্ঘকাল ধৰি বিদেশীৰে গঠিত হৈছিল, তেওঁলোকে নিজকে আতিগত আৰু সংস্কৃতিগতভাৱে স্বদেশীয় লোকতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবিছিল আৰু এই শ্ৰেষ্ঠতাৰ মনোভাৱ বিভিন্ন ধৰণে এনেভাবে প্ৰকাশ কৰিছিল যে স্বদেশীয় বা native লোকটো ঘৃণাৰ দৰ্শনৰে ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰিছিল। স্পষ্টতঃ এনে পৰিস্থিতিত ভাল প্ৰশাসনৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য শাসক আৰু শাসিতৰ মাজত বুজাবুজিৰ কোনো সম্ভাৱনাই নাছিল। আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছো যে ১৮৫৭ চনৰ পিছত ভাৰতলৈ এটা ব্ৰিটিছ সামৰিক সেৱাৰ বিক্ষোভকাল সামগ্ৰিকভাৱে শান্তি শৃংখলা স্থাপন কৰিবলৈ প্ৰশাসন আৰু ত্ৰায়িক প্ৰক্ৰিয়া দক্ষতা আৰু সততাৰে চলাবলৈ আৰু মানুহৰ অৱস্থাৰ উন্নতি কৰিবলৈ আন্তৰিক আৰু কিছু ক্ষেত্ৰত বীৰোচিত প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টাই উৎকৃষ্ট সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰিছিল। টয়াৰ বাবে দায়ী আংশিকভাৱে তেওঁলোক আৰু জনসাধাৰণৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সন্দেহ আৰু বিচ্ছিন্নতাৰ পৰিবেশ আৰু আংশিকভাৱে প্ৰকৃত গুণ আৰু প্ৰগতিৰ বাবে অন্তৰ্নিহিতভাৱে অক্ষম তেওঁলোকৰ চৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক নীতি (যাৰ বিষয়ে আমি পিছত উল্লেখ কৰিম)। সাংস্কৃতিক দ্বন্দ্বিতাৰ সন্দৰ্ভত, খুব সীমিত সংখ্যক মানুহক এটা বিদেশী ভাষাৰে শিক্ষা দান কৰাৰ বাহিৰে চৰকাৰে সাংস্কৃতিক কাৰ্য-কাৰ্যত কোনো চকুত পৰা আগ্ৰহ দেখুওৱা নাছিল। শাসকসকলৰ নিজৰে সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক জীৱন প্ৰজাসকলৰ বাবে নিবিড় অঞ্চল আছিল পথপ্ৰদৰ্শন কৰা আলোক স্তম্ভটো নাছিলেই। অজ্ঞানতাৰ আচ্ছাদিত থকা জনসাধাৰণলৈ পান্ধাতাৰ পোহৰ আৰু শিক্ষা কঢ়িয়াই নিয়াৰ দায়িত্ব সম্পৰ্কে শাসকসকল সচেতন আছিল, কিন্তু তেওঁলোকে ভাবিছিল যে ইংৰাজী সাহিত্য, আধুনিক দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ শিক্ষা দি তেওঁলোকে জনসাধাৰণক পান্ধাতা সংস্কৃতিৰ পথত আগুৱাই নিব পাৰিব। যোগল ৰাজসভাৰ দৰে এক সাংস্কৃতিক যিনিময়-কক্ষ (clearing house) ব্ৰিটিছকালৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰিছিল, কিয়নো ইয়াৰ বাবে যি কল্পনা শক্তি আৰু সামাজিকবোধ কৰিছিল, সেয়া তেওঁলোকৰ নাছিল।

এই নৈৰৱ্যক্তিক অ-সাংস্কৃতিক, অ-সাৰ্বভৌম বাটুই ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰতি কোনো প্ৰত্যক্ষ অবিহ্বা আগবঢ়াব নোৱাৰিলে। কিন্তু ই জৰুৰত শান্তি আৰু শৃংখলা বিলে আৰু আঁৰৰ তৱিষ্ণু ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশৰ বাবে তাতেইও হুজুৰান আৰু তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ব্যক্তিগত আৰু জাতীয় হুকুমাৰ এক নতুন ধাৰণা আৰু

ৰাজহুৱা জীৱনৰ গণতান্ত্ৰিক ক'লা বোদ্ধসকলৰ এক প্ৰাৰম্ভিক প্ৰশিক্ষণ দিলে। লৰ্ড ৰিপন আছিল প্ৰথম ভাইচৰয় (১৮৮০-১৮৮৪) যি মিউনিচিপাল ব'ৰ্ড আৰু জিলা ব'ৰ্ডত প্ৰতিনিধিত্বলৈ শাসনৰ নীতি স্থচনা কৰি ভাৰতীয়সকলক আধুনিক গণতন্ত্ৰৰ মূল লক্ষ্যৰ্কে জানিবলৈ এটা সুবিধা দিলে। তদুপৰি তেওঁ বহু বিতৰ্কিত ইলেক্ট্ৰাট বিধেয়কৰ যোগেদি ভাৰতীয়সকলক যুৰোপীয়সকলৰ সৈতে আইনগত সমতা দান কৰি তেওঁলোকৰ মনত ৰাজনৈতিক সমতাৰ আকাংক্ষা জগাই তুলিলে। এই বিধেয়কখনৰ সন্দৰ্ভত হোৱা তীব্ৰ বিতৰ্কই সৃষ্ট কৰিলে গিৱেই ১৮৮৫ চনত ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ জন্ম দিলে। লৰ্ড ৰিপনৰ উদাৰনীতি তেওঁৰ পৰৱৰ্তীসকলে অব্যাহত ৰখা হ'লে সম্ভৱত ব্ৰিটিছৰ সহযোগ আৰু নিৰ্দেশত ভাৰতত ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক বুজাবুজিৰ এটি পন্থা তৈয়াৰ হ'লহেঁতেন। যেতিয়া ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ বাবে ক্ৰতভাৱে বাঢ়ি অহা আন্দোলনে ব্ৰিটিছৰপৰা ভাৰতীয়ৰ হাতলৈ যথেষ্ট পৰিমাণে ক্ষমতাৰ হস্তান্তৰ দাবী কৰিলে তেতিয়া এই উদাৰনীতি হঠাৎ সলনি কৰা হ'ল। ইয়াৰ পিছৰ সকলোবোৰ ৰেহাই বা সুবিধা ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰপৰা ব্যাপক জাতীয় আন্দোলনৰ জৰিয়তে বহুত কম আদায় কৰিব লগা হৈছিল, এনে আন্দোলনে পিছলৈ নিষ্ক্ৰিয় প্ৰতিৰোধৰ ৰূপ দি গৈছিল আৰু ৰেহাইবোৰো সদায় পলমকৈ কোৱাৰ বাবে জনসাধাৰণ অশস্ত্ৰ হৈছিল। ব্ৰিটিছসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা প্ৰিয়তাৰ ঐতিহ্য সৰ্বোত্তম ভাৰতীয়সকলক সেই স্বাধীনতা দিব নোখোজাৰ কাৰণ আছিল এমুখৈ অৰ্থনৈতিক স্বাৰ্থই ভাৰতৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ মুঠি থিয়ান বিনলৈ পাবি এৰি নিদিবলৈ তেওঁলোকক বাধ্য কৰিছিল। ভাৰতৰ ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ যি অৰ্থনৈতিক নীতিৰ ইয়াৰ ৰাজনৈতিক নীতিক স্বীৰগতি কৰি তুলিছিল তাক বুজিবলৈ হ'লে এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে এই চৰকাৰ ইষ্ট্ৰী ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ উত্তৰাধিকাৰী আৰু ইয়াৰ প্ৰধানতম লক্ষ্য হ'ল ব্ৰিটিছ বস্ত্ৰৰ বাবে এখন সুনিশ্চিত বজাৰ আৰু ব্ৰিটিছ মুজানৰ বাবে এখন নিৰাপন্ন ক্ষেত্ৰ বিচাৰি উলিওৱা ব্ৰিটিছ জনমত ইষ্ট্ৰী ইণ্ডিয়া কোম্পানীক সমালোচনা কৰা আৰু ইয়াক ক্ৰমেৰে অধিকন্তৰ নিয়ন্ত্ৰণ অধীনলৈ আনিবলৈ চৰকাৰক বাধ্য কৰাৰ অন্ততম কাৰণ হ'ল যে কোম্পানীৰ অস্বীকাৰকলৈ প্ৰচুৰ লাভজনক ভাৰতীয় বাণিজ্যক একচেটিয়াভাৱে ভোগ কৰিছিল। যেতিয়া শিল্প বিপ্লৱ বুটেইনত উৎপাদিত বস্ত্ৰ বিৰাট পৰিমাণে বঢ়াই তুলিলে আৰু তাৰ বাবে নতুন বজাৰৰ প্ৰয়োজন হ'ল, তেতিয়া সকলো ব্ৰিটিছ পুৰ্জিপতিয়ে, আৰু পৰোক্ষভাৱে, গোটেই আভিষ্টাৰে ভাৰতীয় বজাৰ শোষণ কৰিব পৰাটো ইষ্ট্ৰী ইণ্ডিয়া

কোম্পানীক ভংগ কৰি দিয়া হ'ল। ভাৰতৰ ব্ৰিটিছ চৰকাৰে সেয়ে এনে এক অৰ্থনীতি অনুসৰণ কৰিবলগীয়া হ'ল যিটোৱে ভাৰতক ব্ৰিটিছ উদ্যোগ ব্যৱস্থাৰ লগত জড়িত কৰি তোলে : ব্ৰিটিছ কাৰখানাৰ বাবে কেঁচা সামগ্ৰী বোগাবলৈ আৰু সেই কাৰখানাই উৎপাদন কৰা বস্তুবোৰ কিনিবলৈ ভাৰতক এখন বিশুদ্ধ ক্ৰয়বিক্ৰয় বেন কৰি বখা এই নীতি কাৰ্য্যকৰী কৰিবলৈ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে প্ৰয়াস কৰা হুল পহাণোৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ ইচ্ছা বা আৱশ্যক চৰকাৰ নাছিল। ব্ৰিটিছৰ বেচিনত তৈয়াৰী বস্তুৰ আমদানিত উৎসাহ দিয়াত আৰু ভাৰতীয় হাতে-সজা বস্তুৰ উৎপাদনৰো কিছুমান আছিল অতি শিল্পমূল্যসম্পন্ন নিকংসাহ কৰাৰ এই দৈত উদ্দেশ্য লক্ষ্য কৰিবলৈ চৰকাৰে কৰাৰ কোশলপূৰ্ণ ইফাল-সিফাল কৰাৰ দৰে চতুৰ আৰু তত্ৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰিছিল।

সঁচা কথা, ভাৰতত কাৰখানা স্থাপন হৈছিল, বেংক খোলা হৈছিল, যেন কোম্পানীবোৰে উপকৰা নিৰীক্ষকক অৰ্থনৈতিক প্ৰগতিৰ আভাস দিছিল। কিন্তু প্ৰথম কথা, ভাৰতৰ বিশাল অঞ্চল আৰু জনসংখ্যাৰ দেশৰূপৰা এইবোৰ এটা অতি সীমিত অনুপাতত হৈছিল আৰু দ্বিতীয় কথা, এইবোৰৰ গৰাকীসকল আৰু পৰিচালনাও প্ৰায় সম্পূৰ্ণভাৱে ব্ৰিটিছসকলৰ আছিল। ভাৰতীয়সকল শ্ৰমিক বা কেবাগৰি হিচাপে বা গ্ৰাহক হিচাপে ব্যক্তিগতভাৱে তেওঁলোকে কিছু সুবিধা লাভ কৰিছিল, কিন্তু সামূহিকভাৱে তেওঁলোকৰ পইচা বিদেশলৈ উলিয়াই পঠাই চম্বীয়া হৈ পৰিছিল; আৰু শ্ৰমিক হিচাপে, দীৰ্ঘদিন ধৰি শ্ৰমিক জাইনৰ আশ্ৰয় বা শ্ৰমিক সংঘ গঠনৰূপৰা হোৱা শক্তিৰ অবিহনে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ বিদেশী প্ৰভুৰ দয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আছিল। চমু কথাত ক'বলৈ গ'লে, আংশিকভাৱে চৰকাৰৰ ইচ্ছাপূৰ্বক নীতিৰ কাৰণে আৰু আংশিকভাৱে চৰকাৰৰ অনীহাৰ কাৰণে। কিন্তু প্ৰধানতঃ ভাৰতীয়সকলৰ অজ্ঞতা আৰু অবনোদগোপিতাৰ কাৰণেই আধুনিক ঔদ্যোগিক প্ৰক্ৰিয়া ভাৰতলৈ আচৰিত পৰিস্থিতিৰ মাজেদি আহিল, কাৰণ ইয়াৰ পৰিচালনা সম্পূৰ্ণভাৱে বিদেশী উদ্যোগপতিৰ হাতত আছিল আৰু ইয়াৰ কুৰুসমূহক অন্ততঃ কিছুদূৰ বাধা দিবলৈ দুৰোপত গ্ৰহণ কৰা নিৰাপন্ন ব্যৱস্থাসমূহো গ্ৰহণ কৰা নহ'ল। কল হ'ল এয়ে যে ইয়াৰ প্ৰায় সকলো সুবিধা ব্ৰিটিছে উপভোগ কৰিলে আৰু অনুবিধাৰো ভাৰতীয়সকলে ভোগ কৰিলে। সামাজিকভাৱে ভাৰতৰ বহাৰুগীয়া কৃষি অৰ্থনীতিৰ চৰিত্ৰ অশৰিৰাৰ্জিত থাকি গ'ল। বস্তুতঃ দেশৰ হস্ত-উদ্যোগৰো শক্তি-উদ্যোগৰ লোহ চেপাত মৃত হৈ পৰিলত অৱস্থা আৰু বেয়াহৈ গ'ল। আধুনিক কাৰখানাত গ্ৰহণ কৰিব পৰা কৰসংখ্যক শ্ৰমিকৰ ব্যৱস্থা

বাকী সকলো শ্ৰমিক কৃষিকালৈ ঘূৰিল, আৰু কৃষি ভূমিৰ ওপৰত ইতিমধ্যেই থকা পুৰণক হেঁচা বাঢ়ি গ'ল। কিন্তু অধিকতৰ বিপৰ্যায়শ্ৰুত হ'ল ভাৰতীয় কৃষকৰ অৱস্থা, প্ৰাচীন কৃষি ব্যৱহাৰক ভাৰতীয় কৃষিক এতিয়া বিধি অৰ্থনীতিৰ সৈতে সংলগ্ন কৰি দিয়া হ'ল আৰু ই অতি উন্নত দেশৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিবলগীয়া হ'ল। সেইবোৰ দেশত কৃষকৰ সাহায্যৰ বাবে আছিল সমবায় বেংক ব্যৱস্থা, বিজ্ঞানসন্মত উৎপাদন পদ্ধতি আৰু সুসংগঠিত বজাৰ ভাৰতত কৃষকৰ ওপৰত বোজা আছিল অজ্ঞতাৰ, মহাজনক আৰু ধলেশ্বৰীয়াৰ। গতিকে প্ৰত্যেক পৰ্যায়তো তেওঁ পৰাজিত হৈছিল। তেওঁৰ কপাহ আৰু গম নিৰ্গতাপৰ বুলি চিহ্নিত হৈছিল আৰু অতি কম দামত বিক্ৰী হৈছিল। তেওঁৰ নীচে বাসায়নিক বঙৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিব নোৱাছিল আৰু ইয়াৰ খেতি উঠি গৈছিল। চৰকাৰে তেওঁক সহায় কৰিবলৈ বহু আঁচনি ল'লে। কৃষি বিজ্ঞান আৰু সমবায়-বিভাগ খোলা হ'ল, গবেষণা প্ৰতিষ্ঠান এটা আৰম্ভ কৰা হ'ল আদৰ্শ কৃষি আৰু পশুপালন পায় সুকলি কৰা হ'ল, কৃষি উৎপাদন, কৃষি সঁজুলি আৰু পশুৰ প্ৰদৰ্শনী পতা হ'ল, কিন্তু উচ্চ বিদ্যাৰ উদাসীনতা আৰু নিম্ন বিদ্যাৰ অক্ষমতা আৰু অসততাৰ বাবে হুঁহুয়া কৃষকজনৰ ইয়াৰপৰা বিশেষ একো লাভ নহ'ল। এই নতুন পদ্ধতিবোৰ দূৰ গাঁৱলৈ লৈ গৈ অশিক্ষিত প্ৰাচীন পদ্ধতিত আদৰ্শ কৃষক সেইবোৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰাৰ বাবে যি মিশনেৰীৰ উৎসাহ আৰু নিঃস্বার্থ সেৱাৰ মনোভাৱ লাগিছিল, সি বিদেশী চৰকাৰ বা তাৰ বিষয়াসকলৰ ক্ষমতাৰ বাহিৰত আছিল। আকৌ বিকল ভূম্বামী বা মাটিগিৰীয়ে বছৰেও প্ৰদেশত চৰকাৰ আৰু কৃষকৰ মাজত এটা সংযোগ-স্থল সৃষ্টি কৰিছিল শ্ৰেণী হিচাপে তেওঁলোকেও তেওঁলোকৰ অধীনৰ কৃষকসকলৰ সহায়ৰ বাবে আঙুলি এটিও নলবাইছিল। গতিকে গৰীৱ কৃষক নতুন পৰিবেশত বিবৃদ্ধি হৈ মাটিগিৰী আৰু মহাজনৰ জাঁতৰ মাজত চেপা পাই ভয়াবহ দাবিদ্ৰ্য্যত পতিত হৈছিল। কৃষিৰ মলাৰ প্ৰত্যেক আৰু পৰোক্ষকৈ দেশৰ সাধাৰণ অৰ্থনৈতিক স্থৰ নিয়গামী কৰিলে আৰু ৰাজনৈতিক অশান্তি ঘটাই তুলিলে।

ওপৰিবেশিক ইংৰাজ সংস্কৃতিয়ে ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয়-সকলক আধুনিক ধ্যান-ধাৰণা সম্পৰ্কে সচেতন কৰি আশ্চৰ্য সেইবোৰ অনুসৰণ কৰাৰ কোনো সুযোগ নিদি বিধৰে বিসংগতিৰ সৃষ্টি কৰিছিল, সেইবোৰেই সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰতো ইয়াৰ ভূমিকা আছিল নেতিবাচক আৰু অসম্ভৱকৰ। সন্দেহ নাই যে ই জনসাধাৰণক

এক শুক্লত্বপূৰ্ণ অংশৰ মাজত জীৱনৰ সূৰ্য্যৰ জ্বলন্তগৈ গতি আনি দিছিল। কিন্তু এক আকৃতিবিহীন উদ্দেশ্যবিহীন বৰ্ত্তমানৰ মাজত বন্দী হৈ পৰাত ভৱিষ্যৎ সম্পৰ্কে ভেঙে-
লোকেৰ ধাক্কাৰ কোনো মিথিষ্ট আকাৰ দিব নোৱাৰিলে। জড়গ্ৰস্ত ঐতিহ্যৰ সুঁহী
দলিয়াই পেলাবলৈ কৰা চেষ্টাত ভেঙে-লোকে কিছু সফল হৈছিল, কিন্তু কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰতি
আত্মগত্যা ভেঙে-লোকেৰ দ্বাৰাত এনেভাৱে অন্তৰ্নিহিত হৈ পৰিছিল যে ঔপনিবেশিক
ইংৰাজসকলৰ জীৱন পদ্ধতি অনুকৰণ কৰাটোকে ভেঙে-লোকেৰ আৱশ্যকৰূপে লৈ ভেঙে-
লোকে এক মিক্ৰষ্ট ধৰণৰ মানসিক দাসত্বৰ বলি হৈছিল।

এতিয়া চোৱা যাওক ঔপনিবেশিক ইংৰাজ সংস্কৃতিৰ কু-প্ৰভাৱ কেনেকৈ স্কুলীয়া
আৰু বিদ্যালয়ৰ শিক্ষাৰ মাধ্যমেৰে বিস্তাৰিত হৈছিল, একমাত্ৰ এই মাধ্যমেৰেই ভাৰতৰ
ব্ৰিটিছ চৰকাৰে এই সংস্কৃতিৰ প্ৰসাৰ ঘটোৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল।

প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ সন্দৰ্ভত, চৰকাৰৰ আগ্ৰহ এই বিষয়ত ইমানেই কম আছিল যে
ইয়াৰ প্ৰশাসনিক দায়িত্ব পোৰ সমিতি আৰু জিলা পৰিষদলৈ ঠেলি দিয়া হৈছিল,
চৰকাৰৰ শিক্ষা বিভাগে কেৱল অধ্যয়নৰ পাঠ্যক্ৰম নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল আৰু মাজে মাজে
পৰিষ্কাৰৰ বাবে বিষয়া পঠাইছিল। পুৰণি পদ্ধতিৰ যৌক্তিক পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছিল ইমানেই
যে পাঠ্যক্ৰমৰপৰা ধৰ্মীয় শিক্ষা বাদ দিয়া হৈছিল, কুগোল, বুৰঞ্জী আৰু আন কিছু দৰ্কাৰী
বিষয় বোগ দিয়া হৈছিল আৰু অতি অসন্তোষজনক হ'লেও শিক্ষক প্ৰশিক্ষণৰ বাবে কিছু
ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। সন্দেহ নাই যে এই পৰিবৰ্ত্তনৰ ফলত শিক্ষাৰ ঔপনিবেশিকতাৰ
কিছু উন্নতি ঘটিছিল, কিন্তু যিহেতু চৰকাৰে প্ৰাথমিক স্কুলৰ বাবে নিশ্চিত কৰি দিয়া
চৰ্ত্তবোৰৰ ফলত লোকেল ব'ৰ্ড বা বেচৰকাৰী অনুষ্ঠানে বহন কৰিব নোৱাৰা ধৰণে স্কুল
পৰিচালনাৰ খৰচ ব্যক্তি গ'ল, এতেকে স্কুলৰ সংখ্যা যথেষ্ট পৰিমাণে কমি গ'ল।
তদুপৰি, এই সীমিত প্ৰচেষ্টাও পাঠদানৰ সময় কম হোৱা বাবে শিক্ষাদান পদ্ধতি আৰু
প্ৰশাসন বোৱা হোৱা বাবে প্ৰায় সম্পূৰ্ণভাৱে অথলৈ গ'ল।

মাধ্যমিক স্কুলবোৰে দ্ৰুত অনুবিকা তৃপ্তিলৈ। ব্যক্তিগত মানসিক আগ্ৰহৰ কণা
উৎপেক্ষা কৰি সম্পূৰ্ণ সাহিত্যধৰ্মী দাত্ৰ এক ধৰণৰ পাঠ্যক্ৰম প্ৰচলন কৰা হ'ল আৰু
ভাৰতবৈকিও বিলাসৰ কথা, ইংৰাজীক শিক্ষাৰ মাধ্যম কৰা হ'ল। সকলো বিষয় ইংৰাজী
মাধ্যমত শিক্ষা পৰাকৈ সাত বা আঠ বছৰ বয়সত বাতে ল'ৰা-ছোৱালীয়ে ইংৰাজী
ভাৰাটো যথেষ্ট পৰিমাণে আয়ত্ত কৰিব পাৰে, তাৰ বাবে আন বিষয়বোৰ কমাইও
পাঠ্যক্ৰমত এক প্ৰধান অংশ ইংৰাজীক দিয়া হৈছিল, ইয়াৰ ফলত সাধাৰণ বৌদ্ধিক

মানদণ্ড আৰু শৈক্ষিক মূল্য হ্ৰাস পাইছিল। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষাও অৱশ্যেই ইংৰাজী মাধ্যমতে দিয়া হৈছিল, কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত অধ্যয়নৰ বিষয়সমূহ নিৰ্বাচন কৰাৰ কিছু সুবিধা আছিল। বিদেশী ভাষাৰ মাধ্যমত শিক্ষাদানৰ বহুতো বেয়া ফলৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বেয়া ফলটো আছিল এয়ে যে ছাত্ৰই লিখিত বা কথিত শব্দক তাৰ অৰ্থৰ কোনো পৰিচয় ধাৰণাৰ লগত সংযুক্ত কৰাৰ অভ্যাস হেৰুৱাই পেলাইছিল। অৰ্থ হুবহুজাকৈ মুখস্থৰ দ্বাৰা শিক্ষা বহু শতাব্দী ধৰি ভাৰতীয় বা প্ৰকৃততঃ সকলো প্ৰাচ্য শিক্ষাৰ ব্যৰ্থতাৰ কাৰণ। ভাৰতত ‘আধুনিক শিক্ষা’ই আনকি সম্পূৰ্ণ অপৰিচিত ধৰণৰ শব্দৰ জামিৰে ছাত্ৰৰ স্মৃতিশক্তিৰ ভাৰাক্ৰান্ত কৰি অৱস্থা আৰু গুৰুতৰ কৰি তুলিলে। সাহিত্যধৰ্মী শিক্ষাতকৈ যথেষ্ট কম পৰিমাণত আগবঢ়োৱা প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত এই ত্ৰুটি অধিক প্ৰকট হৈ দেখা গৈছিল। সূত্ৰ মুখস্থ কৰা ভাটো পদ্ম মুখস্থ কৰা ভাটোতকৈও অধিক অপিক্ষিত আছিল।

এই সকলোবোৰ লগেও যদি ইংৰাজী শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ ফলত বহুতো সক্ষম, আনকি তীক্ষ্ণ চোকা মানুহ ওলাইছিল, তেন্তে তাৰ কৃত্তিম শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ নহয়, ব্ৰিটিছ আৰু ভাৰতীয় শিক্ষকসকলৰ ব্যক্তিগত তীব্ৰ প্ৰতিভাৰহে। ইয়াৰ বাহিৰে, সাধাৰণতে আধুনিক পশ্চিমীয়া শিক্ষানুষ্ঠানত শিক্ষিতসকল পুৰণি ধৰণৰ প্ৰাচ্য শিক্ষানুষ্ঠানত শিক্ষিতসকলৰ সৈতে একে আছিল। দুয়োবিধেই অজীৰ্ণ তথ্যৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল। এটাই মাত্ৰ মানসিক গুণৰ অনুশীলন কৰা হৈছিল, সি হ’ল নিষ্ক্ৰিয় স্মৃতিশক্তি। মানসিক প্ৰতিকলন, বৃত্তিচৰ্চা, অনুসন্ধিৎসা, স্বাভাৱোচনা আৰু জীৱন বাপনত অৰ্জিত জ্ঞানৰ বাস্তৱাধিক প্ৰয়োগ আদি বাদ পৰিছিল।

কেৱল দুটা ক্ষেত্ৰত পশ্চিমীয়া ধৰণৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতকসকল প্ৰাচ্য শিক্ষানুষ্ঠানৰ স্নাতকতকৈ উন্নত আছিল। প্ৰাকৃতিক আৰু সামাজিক জগত সম্পৰ্কে তেওঁলোকে সঠিক আধুনিক তথ্যদি জানিছিল আৰু তেওঁলোকৰপৰা আশা কৰা কাম কৰিবলৈ তেওঁলোক অধিক সক্ষম আছিল। তেওঁলোকে কোনো প্ৰশ্ন সন্দৰ্ভতকৈ আৱেশ পালন কৰিব পাৰিছিল আৰু উৰ্দ্ধতন ব্ৰিটিছ বিশ্বাসসকলৰ নিৰ্দেশ বিশ্বস্তভাৱে অনুসৰণ কৰিছিল আৰু বিচাৰ-ক্ষমতা, ইচ্ছাশক্তি বা উত্তমৰ প্ৰয়োজন নোহোৱাকৈ সকলো যান্ত্ৰিক কাম কৰি দাৰ পাৰিছিল। চাকৰিৰ দ্বাৰাত তেওঁলোকৰ চাহিদা আছিল আৰু ভাৰতীয় মানদণ্ড অনুসৰি তেওঁলোক উচ্চগৰত বৃত্তি হৈছিল। চৰকাৰী চাকৰিত লোভাং নোৱাৰাকৈ আইন ব্যৱসায়ত সন্নিবিষ্ট আৰু কিছু ক্ষেত্ৰত আন স্বাধীন বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিছিল।

বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দাতকৰ সংখ্যা বঢ়াব লগে লগে এই বৃত্তিবোৰত বিশেষকৈ আইন-বৃত্তি, প্ৰতিযোগিতা ক্ৰমাৱৰ্তে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে আৰু ক্ৰমে বৰ্ধিত অৱস্থাপাতত তেওঁলোক নিবন্ধুৱা সমস্যাৰ বলি হ'বলৈ ধৰিলে।

এনেকুৱাই আছিল আধুনিক যুগৰ শুবি ধৰ্মোত্তাসকল আৰু পশ্চিমৰ নতুন পোহৰেৰে আনৰ মন পোহৰাই তুলিব খোজা ঔপনিবেশিক ইংৰাজ সংস্কৃতি। অৱশ্যে স্তায় বিচাৰত ক'ব লাগিব যে ইংৰাজ জীৱন পদ্ধতি বুলি যিটো তেওঁলোকে ভাবিছিল তাক অনুকৰণ কৰিবলৈ তেওঁলোকে আন্তৰিক চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মোহত নহয়, তেওঁলোকৰ শিক্ষাৰ দোষত মূলক শুদ্ধৰূপে বুলি তাৰ চতুৰ অনুকৰণ কৰিবলৈ তেওঁলোক সক্ষম নহৈছিল আৰু ইংৰাজ চৰিত্ৰৰ ধৌমিক বৈশিষ্ট্যসমূহ সম্পৰ্কে তেওঁলোকে এক যুক্তিবিহীন ধাৰণা তৈয়াৰ কৰি লৈছিল। তেওঁলোকে জানিছিল যে ইংৰাজসকলে ধৰ্মীয় প্ৰভুত্বৰ বাহ্যিক ৰূপতকৈ পাৰ্থক্য প্ৰভুত্বৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে, গতিকে ইংৰাজসকলৰ ধৰ্মীয় উদাসীনতা আৰু আপাত-পাৰ্থক্যতা নে এক নতুন ধৰণৰ তীব্ৰ ধৰ্মীয় আৰু নৈতিক বিপ্লৱবাসিতাহে তাক উপলব্ধি নকৰি তেওঁলোকে বস্তুবাদী আৰু যুক্ত-চিন্তাবাদীৰ ভাও লৈ ইংৰাজ আকৰ্ষক অনুসৰণ কৰিবলৈ ল'লে। একেদৰেই ইংৰাজসকলৰ স্বেচ্ছা ব্যক্তিবাদীতাক তেওঁলোকে অৱহেলা বুলি আৰু যুক্তি-নিষ্ঠ উপযোগিতাবাদক অৰ্থ-প্ৰীতি বুলি ভুল ধাৰণা ল'লে। তেওঁলোকৰ ইংৰাজ আদৰ্শ ব্যক্তিসকলে যদিও ষষ্ঠ ধৰ্মৰ উত্তোলনকাৰী নৈতিক প্ৰভাৱৰ অৱধিনি হেৰুৱাইছিলো, সেই ক্ষতি তেওঁলোকৰ জাতিৰ প্ৰতি থকা, শিল্পকলা, কবিতা আৰু সাহিত্যৰ প্ৰতি থকা প্ৰেমৰ নৈতিক আৰু মানসিক প্ৰভাৱৰ বাবে আংশিকভাৱে পূৰণ হৈছিল। কিন্তু বেচেৰা অন্ধ অনুকৰণকাৰীসকলে উট-ভাৰি বোৱাব লগে লগে কেৱল তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাগত ধৰ্ম আৰু নৈতিকতাবোৰাই নহয়, তেওঁলোকৰ শিল্প, সাহিত্য বাস্তৱ্য আৰু আপোনজনবৰপৰাও বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিল।

পাশ্চাত্য শিল্পকলাৰ বিষয়ে আনকি ইংলণ্ডত শিক্ষিত ভাৰতীয়ইও অতি সানুতাই বুলি পাইছিল আৰু ভাৰতত শিক্ষিতসকলে একোৱেই ধৰিব পৰা নাছিল। কলাগত কচি কেৱল শিল্পী আৰু শিল্প-বোদ্ধাসকলৰ লগত ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ বোপেৰিহে আৱণ্ট কৰা সম্ভৱ। তাৰতৰ্হত তেনে শিল্পী সংঘৰ অস্তিত্ব নাছিল। ইংলণ্ডৰ সেইবোৰ ভাৰতীয় ছাত্ৰৰ স্পৰ্শৰ উৰ্ধত আছিল।

ইংৰাজী সাহিত্যৰ সম্বন্ধত সন্দেহ নাই যে তেওঁলোকে কুদীৰা আৰু বিকৰিতালয়ৰ

জীবনৰ ডাঙৰ ভাগ এটা ইয়াৰ কিছুমান নিৰ্বাচিত অংশ পঢ়ি কটাইছিল, কিন্তু পঢ়া-শুনা শেষ কৰাৰ পিছত তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই কোনো সাহিত্যিক মূল্য থকা আন কিতাপো হাতত লৈ চোৱা নাছিল। তেওঁলোকৰ পঢ়া কেৱল সামাজিক উপভ্ৰাস বা ডিটেৰিষ্ট কামিনীতে লীমাবদ্ধ আছিল। আমাৰ আলোচ্য বিষয় ব্যক্তিৰ কোনো জনে কাচিংহে ইংৰাজী সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ কাব্যৰ, আত্মাৰ গভীৰলৈ প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিছিল মাত্ৰহেৰু আৰু ত খত সাহিত্যিকৰ অন্তৰংগ হৈ আনন্দৰ পুলক বা বেদনাৰ আঘাত অনুভৱ কৰিব পাৰিছিল। চমুতে ভাৰতীয় মান সাধাৰণভাৱে ইংৰাজ চিন্তা বা অনুভূতিৰ উপবিভাগ মাত্ৰ স্পৰ্শ কৰিব পাৰিছিল আৰু তাৰপৰা বৰ্ণহীন, বসহীন, আনন্দহীন অহমিকাৰ বাহিৰে একোৱেই কোৱা নাছিল।

স্পষ্ট ইংৰাজী ভাষাই আগবঢ়োৱা নান্দনিক আৰু বৌদ্ধিক সম্পদৰপৰা আনন্দ বা উপকাৰিতা উপভোগ কৰিব নোৱাৰা ঔপনিবেশিক ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ এই বাহকসকলে ইয়াৰ প্ৰতি নিজৰ কোনো অৱধান আগবঢ়াবৰ বাবে অসমৰ্থ আছিল। ইংৰাজী ভাষাত একমাত্ৰ মূল্যবান জেৰা আগবঢ়াইছিল কেৱল সেইসকল ভাৰতীয়ই যাৰ মন প্ৰথমতঃ পৰম্পৰাগত প্ৰাচ্য শিক্ষাৰ দ্বাৰা পৰিলীলিত হৈছিল আৰু দিসকলে পাছত ইংৰাজী শিক্ষা আয়ত্ত কৰিছিল। তেওঁলোক ইংৰাজীত আৰু নিজৰ ভাষাতো ভাৰতীয় দৰ্শন, ধৰ্ম, আইন, ব্যক্তি আৰু পুৰাতত্ত্বৰ বিষয়ে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। নিজৰ সাহিত্য আৰু কলাকো তেওঁলোকে নতুন পৰিবেশৰ লগত খাপ খুৱাই ল'বলৈ আৰু নতুন গঢ় দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

তেওঁলোকৰ ভাৱধাৰনাত দেশীয় সাহিত্যসমূহক বিভক্ত কল্পনা ৰাজ্যৰপৰা আঁতৰাই ৰাখিব জীৱনৰ পৰীক্ষণ আৰু বিশ্লেষণৰ কামত লগোৱা হয়। ক্লাছিকেছ যুগত ভাৰতীয় মনে জীৱন সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ প্ৰত্যয় মন্থন আৰু তদন্থৰ বাস্তৱৰ এক জটিল মিশ্ৰণ ৰূপে অনুভৱ কৰিছিল আৰু মানুহে ভেঁৰৰ প্ৰাকৃতিক আৰু সামাজিক বাতাবৰণৰ পটভূমিত বাস্তৱসন্মত অনুপাত আৰু প্ৰকৃত বৰণত অৰ্কিত কৰাৰ কলা আয়ত্ত কৰিছিল, কিন্তু মধ্যযুগত এইবোৰৰ জোপ পাইছিল। নাটকৰ পুনৰুত্থান আৰু উপভ্ৰাসৰ আৱৰ্দ্ধিয়ে এই হত প্ৰত্যয়ক আৰু কলাক ভাৰতীয় মনত ব্যাপকতৰ আৰু সমৃদ্ধতৰ ৰূপত পুনঃ প্ৰতিষ্ঠিত কৰে। ভাৰতীয় স্থাপত্য কলাত পাশ্চাত্য প্ৰভাৱে, বিশেষতঃ লজ ৰেখাৰ ব্যৱহাৰৰ যোগেদি, শূন্যস্থানৰ (space) পৰিমিত প্ৰয়োগ আৰু আধুনিক আৱ্যবহিৰ সম্পৰ্কীয় চিন্তাৰ সূচনা কৰে। সংশ্লিষ্ট ছবি আৰু নমুনাৰ সংস্কৃতিয়ে

আৰু চিত্ৰকলাত পটভূমিৰ পূৰ্ণ অৱয়ব আৰু অস্থপাতৰ ওপৰত দিয়া গুৰুত্বই সুস্পষ্ট পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ প্ৰমাণ দিয়ে। তদুপৰি পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ ফলত খাৰু, পোছাক, চকী মেজ, আচবাব আদি দৈনন্দিন ব্যৱহাৰৰ বস্তুবোৰ বহুতো পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল, জীৱনৰ সৌন্দৰ্য বা আকৰ্ষণীয়তা বৃদ্ধি নকৰিলেও এই প্ৰভাৱে দক্ষতা বৃদ্ধি কৰিছিল আৰু মোটামুটিভাৱে স্বাস্থ্যপ্ৰিয় আছিল।

এইবোৰৰ বেছিভাগেই আমি উল্লেখ কৰা মতে আছিল তেওঁলোকৰ কীৰ্তি, যাৰ শিক্ষাৰ দিশটোৰ এক প্ৰাচ্য ভিত্তি আছিল। এই কালছোৱাত মিসকলৰ শিক্ষা সম্পূৰ্ণভাৱে ইংৰাজী স্কুল আৰু কলেজৰ মাধ্যমত হৈছিল, জ্ঞানৰ বিতৰণত, জীৱনৰ ব্যাখ্যাত বা সৌন্দৰ্য সৃষ্টিত তেওঁলোকৰ অৱদান আছিল অতি সাধাৰণ। তেওঁলোকৰ ভাৱ চিন্তাৰ বহিঃপ্ৰকাশ কিবা যদি হৈছিলো সেয়া আছিল ভাৰতীয় পৰিচালনাত প্ৰকাশ পোৱা ইংৰাজী আলোচনীৰ প্ৰৱন্ধৰ মাজতে সীমাবদ্ধ; খুব কম লেখকেইহে ইংগ-ভাৰতীয় বাতৰি কাকতত লিখাৰ বিৰল সন্ধান লাভ কৰিব পাৰিছিল। তেওঁলোকৰ শব্দ বহুলতা, বিশৃংখল চিন্তা, জটিলতাপূৰ্ণ ৰচনা, ত্ৰুটিপূৰ্ণ ব্যাকৰণ আৰু ঠাচ ইংৰাজ-সকলৰ বাবে হাঁহিব খোৱাক হৈছিল। তেওঁলোক আৰু তেওঁলোকৰ 'বাবু ইংৰাজী'ক ব্যংগ কৰি লিখা ৰচনা বাবু জব্বৰজী বি এ বা বাবু পিচেলান এম এ আদি ছদ্ম নামত প্ৰায়েই ইংগ-ভাৰতীয় আলোচনীত প্ৰকাশিত হৈছিল।

চমুতে, ঔপনিবেশিক ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ বৌদ্ধিক আৰু আধ্যাত্মিক জেট আছিল দুৰ্বল আৰু কোপোহা। তথাপি ইয়াৰ ওপৰত নিৰ্মিত হোৱা সামাজিক সৌম প্ৰথম দৃষ্টিত চকুত লগা আছিল আৰু প্ৰকৃত ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ বিশাল সৌধৰ লগত ইয়াৰ এক ভ্ৰান্ত সামঞ্জস্য আছিল। ভাৰতীয় চাহাবসকলে দেখাত ইংৰাজ যেন লগা পোছাক পিন্ধিছিল, নিজৰ মাজত ইংৰাজীত কথা-বতৰা হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ চাকৰ বা আন 'নেটিভ'সকলৰ লগত ভণ্ডা ইংৰাজীত কথা কৈছিল। চহকীয়কৈ ইংৰাজী কামৰাত লজোৱা দণ্ডামত বাস কৰিছিল আৰু অন্তৰ্জাতনক চৰ্কাৰত বহি অনভ্যন্ত হাতেৰে কাটা-চাবুচ লৈ টেবুলত দিয়া 'ইংৰাজী থানা' খাইছিল। প্ৰকৃত চাহাবসকলৰ ক্লাবলৈ সত্ৰু চাহাবি যি তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ ক্লাবতে বিজিমাৰ্ভ, টেনিচ আৰু জাচ খেলি লাভনা কৈছিল। অধিক 'বুক'সকলে বুৰোপীয় বহৰ সোৱাহ কৈছিল আৰু সমধিক 'বুক' সংগিনী পাৰে বুৰোপীয় ৰাচত বাগ দিছিল। ব্যৱহাৰ, চান্ধ-চলন, ভাৱ-জ্ঞানত তেওঁলোকে কঠোৰভাৱে 'ইংৰাজ আচৰণ' অনুকৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

দেশীয় চাহাবসকলৰ কথিত ইংৰাজী তেওঁলোকৰ লিখিত ইংৰাজীতকৈ কমতো নহয়হে, বৰং সম্ভৱ বেছিহে হাজুকৰ আছিল। লেখাত তেওঁলোকৰ ভুলবোৰ আছিল ব্যাকৰণ আৰু ষ্টাইলৰ। কিন্তু কোৱাত উচ্চাৰণভংগি আৰু স্বৰাব্যন্তৰ অতিবিস্তৃত এণ্টিয়ে হাঁহিব সমল বঢ়াইছিল। বিশেষকৈ যেতিয়া সঠিক ইংৰাজী সূৰটো উলিয়াবৰ বৃথা চেষ্টাত তেওঁলোকৰ দেশীয় বাক্ ইন্দ্ৰিয়সমূহক কষ্ট দিছিল, তেতিয়া এনে কিছুমান অস্বস্ত শব্দ বাহিৰ হৈছিল, যিবোৰে শ্ৰোতাৰ বোধশক্তিক বিমূঢ় কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ইংৰাজী পোছাক প্ৰায়ে অতি নিম্নকচিৰ কাপোৰেৰে কৰা হৈছিল, ডিজাইন আৰু ফিটিং একেবাৰে বেয়া আছিল আৰু সূন্দৰ্য্যক কটা আৰু কিটু হোৱা বিখ্যাত ইংৰাজ পোছাকৰ লগত এইবোৰৰ একোতেই মিল নাছিল। কাপোৰৰ বং, ডিজাইন, ভাৰসাম্য সম্পৰ্কে বা বিশেষ উপলক্ষৰ লগত পোছাকৰ সামঞ্জস্য সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ সামান্যতম ধাৰণাও নাছিল, কিয়নো তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ বিকল্পক আছিল দেশীয় ‘বেয়াৰাৰ’— ইংৰাজৰ লগুৱাৰ এক ভাৰতীয় সংস্কৰণ। তেওঁলোকৰ বঙলাবোৰ আছিল চৌদিশে বাখাল্লাই থকা, সৈজ্ঞ থকা ঘৰৰ দৰে কিছুমান ডাঙৰ ডাঙৰ কোঠা। এই ষ্টাইলটো ব্ৰিটিছ ভাৰত চৰকাৰৰ পাব্লিক ৱৰ্কচ্ ডিপাৰ্টমেণ্ট নামৰ ঘৰসজা বিভাগটোৰ আৱিষ্কাৰ। ইয়াৰ মূলত সচেতন উদ্দেশ্য আছিল আৰাম যোগোৱা আৰু অৱচেতন উদ্দেশ্য আছিল স্থাপত্য সৌন্দৰ্য্য পৰিহাৰ কৰা আৰু ইয়াক তাৰ নামৰপৰাই ওলোৱা ‘P.D.W ষ্টাইল’ বুলি জনা গৈছিল। কিন্তু ইয়াৰ অৱচেতন উদ্দেশ্যহে অধিকতৰ সফল হৈছিল। নিৰ্মাণ পদ্ধতিৰ লগত সামঞ্জস্য থকাকৈ এই বঙলাবোৰৰ আচনাব পাতিও একেদৰেই অতি লাধাৰণ আৰু গোমোঠা যন্ত্ৰৰ আছিল। ঔপনিবেশিক ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ একমাত্ৰ সহনীয় উপাধানটি আছিল ইয়াৰ আহাৰ, ই আছিল ইংৰাজ আৰু ভাৰতীয় সোৱাদৰ এক মনোমোহা মিশ্ৰণ, কিন্তু ইংৰাজ ‘টেবুল আচৰণ’ বন্ধ কৰাৰ কষ্টকৰ চেষ্টাত সেই সোৱাদ বহুখিনি কমি গৈছিল।

‘টেবুল আচৰণ’ত কেৱল নহয়, সমস্ত সামাজিক আচৰণতে দেশীয় চাহাবসকলে ইংৰাজ চাহাবসকলক অনুকৰণ কৰিছিল। কিন্তু যিহেতু আচৰণ হ’ল চৰিত্ৰৰ বহিঃ-প্ৰকাশ আৰু চৰিত্ৰৰ কেন্দ্ৰত তেওঁলোক যিহেতু ইংৰাজসকলৰপৰা মূলগতভাৱে পৃথক, গতিকে তেওঁলোকে ইংৰাজসকলক অনুকৰণ কৰাৰ চেষ্টা খুব বেছি পুজাৰ চাল চলন কৰা নাছিল। তাতকৈও বেছি নিম্ননীয় আছিল এয়ে যে, কিছুমান কেন্দ্ৰত ইংৰাজ অনুকৰণ এই বহিঃক অনুকৰণে তেওঁলোকৰ নৈতিকতা নষ্ট কৰিছিল। তেওঁলোকে

ইংৰাজলোকৰপৰা মিতৰাক আৰু গছীৰ হ'বলৈ শিকিছিল, কিন্তু এই অশ্ৰীতিৰকৈ গুণবোৰ ইংৰাজজনোচিত নৌজন্ম আৰু সংঘৰ্ষৰ দ্বাৰা নমনীত নোহোৱা বাবে আৱে এইবোৰ নস্তৰ ঠকুতা আৰু অসুৱাটলৈ অধঃপতিত হৈছিল। এইদৰেই ইংৰাজসকলৰ অতুপাত-জ্ঞান নোহোৱাকৈ তেওঁলোকৰ আত্ম বিবাস আৰু আত্ম-প্ৰতিষ্ঠা অতুৰকৰণ কৰিবলৈ লৈ তেওঁলোক উগ্ৰ আৰু আত্মতৰি হৈ পৰিছিল। 'মোভাগ্যবশত' এই ভৱা ইংৰাজী সংস্কৃতি কেৱল পুৰুষৰ মাজতে লীলাবদ্ধ আছিল। ত্ৰিভোতাসকল কাচিৎহে ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। কিন্তু যি কেইগৰাকীয়ে ইয়াক গ্ৰহণ কৰিছিল তেওঁলোকে অধিক মাৰাত্মক ফল ভুগিবলগীয়া হৈছিল। সামাজিক অৱক্ষয়ৰ বৃদ্ধত ভাৰতীয় নাৰী অজ্ঞতা, হুংকাৰ আৰু সমাজ-আৰোপিত কঠোৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ দ্বাৰা এক অৱহমিত, দ্বা-পীড়িত জীৱন পতিত হৈছিল। এতিয়া তেওঁক ঘৰাং তেওঁৰ দাসকৰ অগচ নিৰাপদ আশ্ৰয়-পৰা টানি উলিয়াই আনি তেওঁৰ তাকলাক বজাই ৰাখিব পৰা নিয়ন্ত্ৰণসমূহ নোহোৱাকৈ জীৱনৰ প্ৰলোভন আৰু জটিলতাৰ মাজলৈ আগবঢ়াই দিয়া হ'ল। এই নতুন সংস্কৃতিয়ে তেওঁৰ নিঃসংগ অৱস্থাবে কেৱল পৰিসমাপ্তি নৰচালে (এই নিঃসংগতা তুলনামূলকভাৱে নতুন ব্যৱস্থা আছিল) সৌৰৱণিৰ অতীতকালৰপৰা ভাৰতবৰ্ষক চলি অহা পুৰুষ আৰু নাৰীৰ মাজত পৰস্পৰাগত দূৰত্ব কমাই আনিলে, ই কেৱল নাৰীক 'সমাজ'ৰ মাজলৈকে আনিবলৈ কাম নাথাকিল, তেওঁক অচিনাকি মানুহৰ লগত মাতিবৰ বাবে ক্লাবলৈও লৈ গ'ল। এই 'স্ক্ৰুটি'ৰ অতি অগুৰু ফল দেখা দিলে, পাশ্চাত্য প্ৰভাৱিত নাৰীৰ উদাহৰণে সাধাৰণভাবে সন্মত কৰি তোলা ভাৰতীয়সকলে নাৰীৰ স্বাধীনতা আৰু আনকি নাৰীৰ শিক্ষণৰ বাবে চলা প্ৰকৃত সংস্কাৰ আন্দোলনসমূহৰ বিৰোধী হৈ পৰিল।

ব্ৰিটিছ শাসকসকলে এই শিক্ষিত শ্ৰেণীটোৰ ওপৰত তবসা কৰিয়েই নতুন পোহৰ বিজাৰলৈ আশা কৰিছিল। উচ্চ আৰু মধ্যশ্ৰেণীৰ স্কুলিয়েৰ লোকৰ শিক্ষাৰ ওপৰতে গুৰুত্ব দিয়া তেওঁলোকৰ শিক্ষা-নীতি তেওঁলোকে এই যুক্তিয়ে প্ৰতিপন্ন কৰিছিল যে এই নতুন শিক্ষা ওপৰৰপৰা ক্ৰমে তললৈ পৰিস্ৰুত হৈ যাব। কিন্তু এই আশাবোৰ পৰিপূৰ্ণ নহ'ল। ওপৰৰবোৰৰ তলৰবোৰলৈ দিবলৈ একো নাছিল আৰু যদি আছিলো, যি য়েহ আৰু ভাৰতবোৰৰপৰা দিয়াৰ ইচ্ছা অন্য ফল, তাৰ অভাৱ বটাইছিল। কেৱল অশিক্ষিত জনসাধাৰণৰপৰাই নহয়, সম্পূৰ্ণ প্ৰোচা-পদ্ধতিৰে শিক্ষিত পুৰণি ধৰণৰ কামৰূপীনিৰপৰাও তেওঁলোক বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল। নিজৰ মানুহৰ মাজতে তেওঁলোক অচিনাকিৰ দৰে

বান কৰিছিল আৰু তাৰ বাবে গৌৰৱ বোধ কৰিছিল। প্ৰাচ্য আৰু প্ৰাশ্চাত্যৰ মাজৰ
জন্মবিহীন অঞ্চলত (no man's land) দেশাত্মবোধ বা জাতীয় বন্ধনৰ দ্বাৰা তেওঁলোক
আলোড়িত নহৈছিল। একমাত্ৰ যিটো কথাই তেওঁলোকক অশান্তি দিছিল সি হ'ল
এয়ে যে ইংৰাজ সমাজৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ বাবে বন্ধ আছিল। চমুকথাত, নিজদেশৰ
লোকৰ প্ৰতি নিজৰ কৰ্তব্য পালন কৰাৰ বাবে আগ্ৰহান্বিত হোৱা দূৰতে থাকক, নিজ
কৰ্তব্যৰ প্ৰতি তেওঁলোক আনকি সচেতনেই নাছিল। তেওঁলোকে বিদেশী শাসকৰ
সেৱাতে মাত্ৰ নিজকে নিবেদন কৰিছিল। জাতীয় সেৱা, শিক্ষা আৰু সংস্কাৰ আদি
কাম তেওঁলোকে আগলৈ পেলাই থৈছিল।

বৰ্হিও, শাসক শক্তিৰ সহায়ত, ঔপনিবেশিক ইংৰাজী সংস্কৃতিয়ে দেশৰ
সাৰ্বজনীন সংস্কৃতি হিচাপে হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিক কপান্তৰিত কৰিছিল, তথাপি ইয়াৰ
প্ৰভাৱৰ পৰিসৰ খুব সীমিত আছিল। ইয়াৰ সমৰ্থকসকল প্ৰধানতঃ আছিল সেই-
সকল যিসকলে ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ কাৰণেই সমাজৰ শীৰ্ষস্তৰলৈ উঠিব
পাৰিছিল। যিসকলৰ চৰকাৰৰ লগত পোনপটীয়া সম্পৰ্ক নাছিল, তেওঁলোকৰ কিছুমানে
আধুনিক চিন্তাৰ সংস্পৰ্শত জীৱনৰ প্ৰতি এটা বহল দৃষ্টিভংগি গ্ৰহণ কৰালৈকেহে এই
নতুন সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল, আন কিছুমান ইমান বেছি ইয়াৰ বিৰুদ্ধ
মতবাদী আছিল যে তেওঁলোকে ইয়াক বিপদ সংক্ৰামক জীৱনৰ দৰে দূৰতে বিদূৰ
কৰিছিল। পিছৰ দলটিত আছিল প্ৰধানতঃ গোড়া ধৰ্মীয় নেতা আৰু তেওঁলোকৰ
একান্ত অনুগামীসকল।

ধৰ্মীয় নেতাসকল—বিশেষকৈ মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ—প্ৰথমে কিছুকাল নতুন
ধৰণৰ শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ বিৰোধী আছিল আৰু ইয়াৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা জাৰী কৰিছিল,
কিন্তু পিছলৈ ইংৰাজী আৰু পাশ্চাত্য বিজ্ঞান শিক্ষাৰ অহুমতি দিলে আৰু একে সময়তে
পশ্চিমৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰভাৱৰ বিৰুদ্ধে জনসাধাৰণক সতৰ্ক কৰি দিলে।
বস্তুত: হিন্দু আৰু মুছলমান ধৰ্মীয় নেতাসকলে আকসৰৰ কালত প্ৰৱৰ্তিত হিন্দুস্থানী
সাংস্কৃতিকো অনুমোদন কৰা নাছিল, কিয়নো ই ধৰ্মজ্ঞাতিক নাছিল। ভাৰতত ব্ৰিটিছ
শাসন প্ৰৱৰ্তন হোৱাৰ পিছত ধৰ্মীয় গোষ্ঠীবোৰ আপাতদৃষ্টিত নিজৰ হৈ পৰিছিল,
কিন্তু তলে তলে অসন্তুষ্টৰ স্ৰবোগ লৈ জনসাধাৰণৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি
কৰিবলৈ তেওঁলোক অতিশয় সজিয় হৈ আছিল। বিহেতু ইংৰাজী আৰু ধৰ্ম নিষ্পেক্ষ
হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি উভয়ৰে প্ৰতি তেওঁলোকে সন্মানেই অসন্তুষ্ট আছিল, সেয়ে তেওঁলোক

ইতিহাসৰ এহেজাৰ বছৰ জঁপিয়াই পাব হৈ অনসাধাৰণক তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ ধৰ্ম-কেন্দ্ৰীক পুৰণি সংস্কৃতিলৈ ঘূৰাই লৈ যাব খুজিছিল। পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত আমি দেখা পাম কেনেকৈ এই এচোটাই হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত এক সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক বিভাজন ঘটালে।

ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিক্ৰিয়া : ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক বিচ্ছিন্নতাবাদ

I

প্ৰথম মহাযুদ্ধৰপৰা ৰাজনৈতিক পৰিবেশে শিক্ষিত শ্ৰেণীসমূহৰ মনোভাৱগত একধৰণৰ বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিলে। ব্ৰিটিছ চৰকাৰে প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া স্বায়ত্ত-শাসন পোৱাৰ আশা ব্যৰ্থ হোৱাত তেওঁলোকে এতিয়া তেওঁলোকৰ শাৰীৰিক আৰু বৌদ্ধিক পৰাধীনতা সম্পৰ্কে সচেতন হৈ পৰিল। সেয়ে যি ধৰ্মীয় গোষ্ঠী আৰু জনসাধাৰণৰপৰা তেওঁলোকে নিজক বিচ্ছিন্ন কৰি পেলাইছিল, সেইসকলৰফালেই এতিয়া তেওঁলোক ঘূৰিল আৰু বিদেশী শাসকৰ বিৰুদ্ধে তেওঁলোকৰ লগত একেলগে থিয় হ'ল।

তেওঁলোকৰ আচৰণৰ এই হঠাৎ পৰিবৰ্তন কেৱল আংশিকভাৱেহে 1919 চনত বিকৰ্ষ আইনে সৃষ্টি কৰা আশাভংগ আৰু তিক্ততাৰ পৰিণতি। তাতকৈ অধিক শক্তিশালী আনটো কাৰণ হ'ল যুদ্ধকালীন সমুদ্ৰিৰ পিছতে অহা অৰ্থনৈতিক মন্দা, যিটোৱে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ভাৰতীয় চকুৰ সন্মুখত সাম্ৰাজ্যবাদী পুঁজিবাদৰ কুৎসিত সুখৰপৰা মুখাধন খুলি দিলে। যদিও এই মন্দাই প্ৰায় সকলো শ্ৰেণীৰ লোককে কষ্ট দিছিল, তথাপি আটাইতকৈ বেছি ক্ষতিগ্ৰস্তসকল আছিল নিবহুৱা সমস্তাৰ বলি হোৱা নিম্ন, মধ্য আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ লোকসকল আৰু অত্যন্ত নিম্ন দৰত লম্বা বেচিবজগীয়া হোৱা খেতিয়ক শ্ৰেণীৰ লোকসকল। যুদ্ধৰ সময়ত বহুতো ঔজোগিক কাৰখানা গঢ়ি উঠিছিল তাৰ বেছিভাগেই ব্ৰিটিছ মূলধনপুঁঠ। শ্ৰমিক আন্দোলন আৰু শ্ৰমিক আইন সেই সময়ত একেধাৰে প্ৰাথমিক অৱস্থাত থকা হেতুকে শ্ৰমিকৰ ওপৰত চলি থকা নিষ্ঠুৰ শোষণৰ বিৰুদ্ধে কোনো বন্ধা-কবচ নাছিল আৰু যেতিয়া যুদ্ধৰ শেষত লাখ লাখ শ্ৰমিক চাকৰিৰপৰা বহিষ্কৃত হ'ল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ ক্ষতিপূৰণৰ বাবে কোনো ব্যৱস্থা নহ'ল। একেধৰেই এক বৃহৎসংখ্যক শিক্ষিত নিম্নমুৱাও সংস্থানৰ অপেক্ষাত আছিল। ক্লবসকলৰ হৰ্ষশাব সীমাসংখ্যা নাছিল, কাৰণ তিনিটা শক্তিয়ে তেওঁলোকক বহিষ্কৃত কৰিবলৈ লাগিছিল—বিদেশী প্ৰতিৰোধিতা, ভূ-স্বামী আৰু মহাজন, যাৰে যাৰে

প্ৰকৃতিয়েও প্ৰয়োজনীয় ধৰণে বোধ কৰি বা কালান্তৰক বাস্তৱপনীয় সৃষ্টি কৰি প্ৰচণ্ড আঘাত হানিছিল।

যদিও বহু শতাব্দী ধৰি ভাৰতীয় জনসাধাৰণে দেশৰ চৰকাৰৰ ওচৰত নিজকে অনুগতভাৱে সমৰ্পণ কৰি অহাত অভ্যস্ত হৈ পৰিছিল, তেওঁলোকৰ, আনহাতে, সকলো ধৰণৰ অসুবিধাৰ বাবে চৰকাৰকে দায়ী কৰাৰ মনোবৃত্তিও আছিল। সেইকাৰণে, শ্ৰমিক আৰু কৃষকসকলক ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰা অৰ্থনৈতিক সন্দ্বাৰণ বাবে তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণ দোষ বিদেশী চৰকাৰৰ ওপৰত আপি দিলে আৰু ইতিমধ্যেই শিক্ষিত শ্ৰেণীসমূহৰ হাতৰ ব্ৰিটিছ-বিৰোধী শক্তিবোৰক আকৰ্ষণ কৰিব পৰা জাতীয় কংগ্ৰেছৰ পক্ষে এই অৰ্থনৈতিক দুৰৱস্থাৰ বাস্তৱনৈতিক আন্দোলনলৈ পৰিবৰ্তন কৰাটো বিশেষ অসুবিধা নহ'ল। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকক হিন্দু আৰু মুছলমান ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক আন্দোলনৰ নেতাসকলে সহায় কৰিলে।

ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে এই কম-বেছি পৰিমাণে পৃথক ধৰণৰ শক্তিবোৰক এক সংযুক্ত মৰ্গত সন্নিৱিষ্ট কৰিবৰ বাবে কংগ্ৰেছক এনে এজন নেতাৰ প্ৰয়োজন হ'ল যি জনসাধাৰণ আৰু শিক্ষিত শ্ৰেণী উভয়ৰে প্ৰয়োজনসমূহ ভালদৰে বুজি পায়, যি অৰ্থনৈতিক আৰু ধৰ্মীয়-নৈতিক শক্তিবোৰৰ মূল্য অনুভৱ কৰিব পাৰে আৰু যি হিন্দুৰ সৈতে সমান গভীৰভাৱে মুছলমানসকলৰ বৈধ আশা-আকাংক্ষাসমূহ অনুভৱ কৰিব পাৰে। সৌভাগ্যবশতঃ ঠিক সেই সময়তেই এই সকলো চৰ্ত পূৰণ কৰিব পৰা ব্যক্তি মহাত্মা গান্ধীৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বাস্তৱনৈতিক দিগন্তত অত্যাৱশ্যক হ'ল। তেওঁৰ ব্যক্তিগত আত্মজীৱনী শক্তিয়ে সকলো শ্ৰেণী আৰু সম্প্ৰদায়ক কংগ্ৰেছলৈ টানি আনিিলে আৰু তেওঁৰ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক প্ৰভাৱে বিদেশী শাসকৰ কবলত পৰা মুক্তিৰ একমাত্ৰ উমৈহতীয়া লক্ষ্যৰ বাবে সকলোকে অনুপ্ৰাণিত কৰি তুলিলে।

ব্ৰিটিছ শাসনৰ বিৰুদ্ধে মহাত্মা গান্ধীৰ নেতৃত্বত জাতীয় কংগ্ৰেছে আৰম্ভ কৰা বাস্তৱনৈতিক সংগ্ৰামত প্ৰথম কাম আছিল ১৯১৭ চনৰ বাঙলা আইনৰ বাবে কৰাৰ বাবে আন্দোলন। এই আইনে বুদ্ধ শেখ হোৱাৰ দীৰ্ঘকালৰ পাছতো বুদ্ধৰ সবলত ব্ৰিটিছ ভাৰতীয় চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা বহুজনহীন নীতিসমূহ কেৱল প্ৰচলিত ৰূপে নহয়, বৰং অধিকতৰ কঠোৰভাৱে প্ৰয়োগ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল আৰু ইয়াৰ লক্ষ্য আছিল স্বাধীনতা আন্দোলন কৰা। মহাত্মা গান্ধীয়ে বাঙলা আইন প্ৰতিৰোধ কৰাৰদ্বাৰা সত্যপ্ৰহৰ সত্য প্ৰতিষ্ঠা কৰি এই প্ৰত্যাহ্বান প্ৰদান কৰিলে যে চৰকাৰে

প্ৰথমে অমৃতসৰৰ জালিয়ানৱালাবাগত এক শাস্তিপূৰ্ণ প্ৰতিবাদ সভাৰ ওপৰত গুলীবৰ্ষণ কৰি আৰু পাছত সমগ্ৰ পঞ্জাব প্ৰদেশত সামৰিক আইন ঘোষণা কৰি আন্দোলনৰ ওপৰত আঘাত হানিলে। অমৃতসৰৰ গুলীচালনাত নিহত হিন্দু মুছলমান আৰু শিখ-সকলৰ ভেঁজে তিনিটা সম্প্ৰদায়কে ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ পতাকাৰ তলত এক পৱিত্ৰ বান্ধোনৰে সংযুক্ত কৰিলে। ভাৰতীয় মুছলমানসকলে মধ্যপ্ৰাচ্যত ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ নীতিত চৰম তিক্ততা প্ৰকাশ কৰিছিল, তাত তুৰ্কী সাম্ৰাজ্যক ডোখৰ ডোখৰ কৰি তাৰ ফলত হোৱা নতুন ৰাজ্যবোৰক আৰু পুৰণি মুছলমান ৰাজ্যবোৰক ৰাজনৈতিক ডবাখেলৰ গুটি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সেয়ে তেওঁলোকে খিলাফত কমিটি নামে এক অৰ্ধ-ধৰ্মীয় অস্থান গঢ়ি গোড়া ধৰ্মীয় গোষ্ঠী আৰু মুছলমানৰ মনত শিকিত শ্ৰেণীক একেলগ কৰিছিল। খিলাফত কমিটিয়ে এতিয়া স্বাধীনতা সংগ্ৰামত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ সহযোগী হ'বলৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে আৰু মহাত্মা গান্ধীৰ অহিংস অসহযোগ কাৰ্য্যসূচী গ্ৰহণ কৰিলে, এই কাৰ্য্যসূচী এই তত্ত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচিত হৈছিল যে এটা বিদেশী চৰকাৰৰ শাসন শাসিতৰ সহযোগতহে মাত্ৰ বতি থাকে আৰু সহযোগ বন্ধ কৰিলেই তাৰ পতন ঘটে।

ভাৰতীয়সকলে বিবেকসম্মতভাৱে অন্ত্যৰ বুলি ভবা আইনৰ বিৰুদ্ধে সংগঠিত প্ৰতিবাদৰে কথা আৰু কামত মোটাটুটিভাৱে অহিংসভাৱে চলোৱা এই যত্নপূৰ্ণ সংগ্ৰামেৰে ভাৰতীয় মনক হতাশ আৰু পৰাস্তৰপৰা মুক্ত কৰিলে আৰু এই নিশ্বাস সৃষ্টি কৰিলে যে এটা নিৰস্ত পৰাধীন জাতিয়েও নিজৰ আত্মকিৰাণ আৰু আত্ম-সন্মান ৰক্ষা কৰিব আৰু স্বাধীনতাৰ স্বপ্ন দেখিব পাৰে। এই সংগ্ৰামৰ উত্থান পতন সম্বন্ধিত প্ৰথম পৰ্ব সাত বছৰ কাল চলিল। মহাত্মা গান্ধী আৰু আন কংগ্ৰেছ নেতাসকলক কেইবা বছৰো জেলত ৰখা হ'ল, কিন্তু চৰকাৰে ইয়াৰ কোশল সলনি কৰি এক আপোচৰ নীতি গ্ৰহণ নকৰালৈকে আন্দোলন চলি থাকিল।

1927 চনত ব্ৰিটিছ চৰকাৰে ঘোষণা কৰিলে যে দেশখন পৰৱৰ্তী ৰাজনৈতিক সংস্কাৰৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈছেনে নাই তাৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ চাৰ জন চাইম্বৰ নেক্সত এক আয়োগ ভাৰ গঠলৈ আহিব। এই ধৰণৰ বিজয়কৰণ-কৌশলৰ উদ্ভবত কংগ্ৰেছে 1927 চনৰ মাত্ৰাজ অধিবেশনত গৃহীত প্ৰস্তাৱবোৰে অনুমোদন কৰিছিল যে 'সম্ভৱ হ'লে ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰত আৰু প্ৰয়োজন হ'লে ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা'ই হ'ব কংগ্ৰেছৰ লক্ষ্য। স্বাধীন ভাৰতৰ এখন সংবিধান কল্পনা কৰিবলৈ আৰু সকলো ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক

দলবদ্ধাৰা তাক অনুমোদিত কৰাবলৈ কংগ্ৰেছে পঞ্জিত মতিলাল নেহৰুৰ সভাপতিত্বত এখন কমিটি গঠন কৰি দিলে।

1928 চনত যেতিয়া চাইমন আয়োগ ভাৰতলৈ আহিল সকলো নিয়মিত ৰাজনৈতিক দলে ইয়াক বৰ্জন কৰিলে আৰু ই কেৱল ব্যক্তিগত আৰু কোনো গোষ্ঠীগত স্বার্থৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা গোষ্ঠী কিছুমানৰ সাক্ষাৎহে লিপিবদ্ধ কৰিব পাৰিল। আনহাতে, নেহৰু কমিটিয়ে ভাৰতক ব্ৰিটিছ কমনৱেলথৰ এক স্বাধীন ডমিনিয়ন ৰাজ্য হিচাপে দৰ্শাই প্ৰস্তত কৰা প্ৰতিবেদন সকলো ৰাজনৈতিক দলে গ্ৰহণ কৰিলে, একমাত্ৰ আলি ভাতৃদ্বয়ৰ নেতৃত্বত মুছলমানসকলৰ এক ডাঙৰ অংশই ইয়াৰ সাম্প্ৰদায়িক প্ৰতিনিধিত্বৰ ব্যৱস্থা-বিধিৰ বিৰোধিতা কৰিলে। দহবছৰ পূৰ্বে অৰ্জন কৰা সাম্প্ৰদায়িক সমন্বয়ৰ এইখিনিতে সমাপ্তি ঘটিল, আৰু যদিও বহুতো মুছলমানে কংগ্ৰেছক সমৰ্থন দিয়াবলৈ ধৰিলে, তেওঁলোকৰ এক বৃহৎ অংশই বিজ্ঞানমুখী চিন্তাবাদৰা প্ৰভাৱিত হ'ল। যি হওক কংগ্ৰেছে নেহৰু প্ৰতিবেদন 1928 চনৰ কলিকতা অধিবেশনত এই চৰ্ত-সাপেক্ষে গ্ৰহণ কৰিলে যে যদি এখছৰৰ ভিতৰত ডমিনিয়ন পৰ্যায়ৰ স্বীকৃতি দিয়া নহয়, তেন্তে নেহৰু প্ৰতিবেদন ৰদ হ'ব আৰু কংগ্ৰেছে পুনৰ পূৰ্ণস্বাধীনতাৰ নীতি লৈ ঘূৰি যাব। ব্ৰিটিছ চৰকাৰে কংগ্ৰেছৰ এই দাবী উপেক্ষা কৰাৰ ফলত 1929 চনৰ 81 ডিচেম্বৰ তাৰিখে মাজৰাতি কংগ্ৰেছে পূৰ্ণস্বাধীনতাৰ বাবে সংগ্ৰাম কৰিবলৈ এক অপৰিবৰ্তনীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিলে। 1930 চনৰ 26 জানুৱাৰী তাৰিখে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত অনুষ্ঠিত ৰাজহুৱা সভাত কোটি কোটি ভাৰতীয়ই ঐতিহাসিক স্বাধীনতাৰ শপত গ্ৰহণ কৰিলে।

1930 চনৰ মাৰ্চ মাহত চৰকাৰৰ লাইচেন্স নোহোৱাকৈ সামান্য পৰিমাণৰো লোণ উৎপাদন নিষেধ কৰা আইনখন জগ কৰি ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ দ্বিতীয় পৰ্য্য আৰম্ভ কৰা হয়। লোণৰ ওপৰত বহুওৱা গধুৰ কৰৰ ফলত লোণৰ দাম বাঢ়ি গৈ হুন্দীয়া লোকসকলৰ কষ্ট হোৱাৰ বাবেই এই বিশেষ আইনখনক নাগৰিক প্ৰতিৰোধ আন্দোলনৰ লক্ষ্য কৰা হৈছিল। লাগৰৰ পানীৰপৰা লোণ তৈয়াৰ কৰাৰ ঘোষিত উদ্দেশ্যৰে মহাত্মা গান্ধীয়ে কাৰিৱাৰ উপকূলৰ দাণ্ডীলৈ কৰা প্ৰযাত পৰমাজাই দেখাদৰি-কৈয়ে অন্ত্যৰ আইনবোৰ অমান্য কৰিবলৈ আৰু প্ৰধানতঃ ব্ৰিটিছ কাৰখানাসমূহৰ অংশ বিদেশী বস্ত্ৰ বৰ্জন কৰিবলৈ গোটেই দেশখনকে আগ্ৰহ কৰি তুলিছিল। এইবাৰ আন্দোলনটো সম্পূৰ্ণৰূপে সু-সংগঠিত আৰু সু-সংযোজিত আছিল। সকলো ধৰ্ম আৰু

জাতিৰে প্ৰায় ১,০০,০০০ মানুহে জেলবৰণ কৰিছিল, যহঁতৰেই প্ৰত্যাহাত কৰাৰ কোনো চেষ্টা নকৰি পুলিচৰ হাতত শাৰীৰিক পীড়ন গ্ৰহণ কৰিছিল। পুলিচৰ গুলীচালনাত বহুতৰে মৃত্যু হৈছিল।

১৯৩১ চনৰ আৰম্ভণিতে কিছুমান মধ্যমপৰ্য্যায়ী নেতাই গান্ধী-আৰ্‌উইন্‌ চুক্তি নামেৰে জনাজাত এখন চুক্তিৰ যোগেদি কংগ্ৰেছ আৰু চৰকাৰৰ মাজত সংগ্ৰামৰ বিৰতিৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ লগত এক সন্মানজনক শান্তিৰ আলোচনা কৰিবলৈ মহাত্মা গান্ধীয়ে ইংলণ্ডত এক ঘূৰণীয়া মেজমেলত যোগদান কৰিলে। কিন্তু কোনো মীমাংসাত উপনীত হ'ব পৰা নগ'ল আৰু মহাত্মা গান্ধী ভাৰতলৈ ঘূৰি অহাৰ পিছতে অসহযোগ আন্দোলন পুনৰ আৰম্ভ হ'ল। এইবাৰ চৰকাৰ আগতকৈও বেছি নিষ্ঠুৰ হৈ পৰিল। মহাত্মা গান্ধীকে ধৰি কংগ্ৰেছৰ সকলো নেতাকে জেলত ভৰোৱাই নহয়, সংগ্ৰাম ভাৰততে কংগ্ৰেছ কমিটিৰ সৰ্বমুঠ পুৰ্জি আৰু কংগ্ৰেছ নেতাসকলৰ ব্যক্তিগত পুৰ্জি আৰু সম্পত্তিও বাজেয়াপ্ত কৰা গ'ল। নিজৰ সকলো সা-সম্পত্তি হেৰুৱাবা আৰু পৰিয়ালবৰ্গক উপবাসলৈ ঠেলি দিয়াৰ ভয় স্বাধীনতাৰ বহু সেনানীৰ বাবে জেলবৰণ বা মৃত্যুতকৈও ভয়ংকৰ যেন হ'ল আৰু সময়ৰ মূৰত আন্দোলন অচল হৈ পৰিল।

কংগ্ৰেছ আন্দোলনৰ সাময়িক ব্যৰ্থতাৰ সন্নিবিষ্ট লৈ ব্ৰিটিছ চৰকাৰে কেইজনমান নিৰাপদ লোকক লৈ আকৌ এখন ঘূৰণীয়া মেজমেল পাতিলে আৰু ৰাজনৈতিক সংস্কাৰৰ আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিলে, এই আঁচনি গভৰ্ণমেণ্ট অব্‌ ইণ্ডিয়া এক্ট নামে ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টত ১৯৩৬ চনত গৃহীত হ'ল। এই আইনমত ৰাজ্যসমূহৰ সকলো বিভাগ আৰু কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰত উদ্যোগ, বাণিজ্য, ৰেলৱে আদি কিছুমান বিভাগ নিৰ্বাচিত মন্ত্ৰীৰ হাতলৈ স্থানান্তৰ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল, যদিও ভাইচৰয় আৰু ৰাজ্যিক গভৰ্ণৰসকলৰ হাতত চূড়ান্ত বাধাদান সুৰক্ষিত ৰখা হ'ল। কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসনক ব্ৰিটিছ ভাৰত আৰু ভাৰতীয় দৈবভাস্কৰ ৰাজ্যসমূহৰ সংযুক্ত শাসন ব্যৱস্থা (Federation) বুলি গণ্য কৰা হ'ল, এই ৰাজ্যসমূহে কেন্দ্ৰীয় সদনৰ উচ্চ কক্ষলৈ শতকৰা চল্লিছ ভাগ আৰু নিম্ন কক্ষলৈ শতকৰা ত্ৰিছ ভাগ শাসক দলবোৰাৰ মনোনীত সদস্য পঠাব পৰাৰ ব্যৱস্থা ৰখা হ'ল।

নতুন আইন অনুসৰি ১৯৩৭ চনত ৰাধাৰণ নিৰ্বাচন পতাৰ আগেয়ে কংগ্ৰেছে আন্তৰ্জাতিকভাৱে নাগৰিক প্ৰতিৰোধ আন্দোলন স্থগিত কৰিলে আৰু চৰকাৰে কংগ্ৰেছে

নেতাসকলক জেলৰপৰা মুক্তি দিলে। নিৰ্বাচনত কংগ্ৰেছে বিৰাট দাক্ষিণ্য লাভ কৰিলে। পাঁচখন প্ৰদেশত কংগ্ৰেছ দলে একক সংখ্যাগাৰ্হতা লাভ কৰিলে আৰু বাকীবোৰত ই দুহুং বা দ্বিতীয় দুহুং একক দল হৈ পৰিল। কেইমাহমান বোম্বো-
মোম্বো কৰি থকাৰ পিছত ই প্ৰদেশবিভাজিত সংস্কাৰৰ পক্ষে কাম কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে আৰু কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ বাবে কৰা প্ৰতিক্ৰিয়াশীল আঁচনিখন বিৰোধিতা কৰিলে। পাঁচখন প্ৰদেশত ই নিজৰ চৰকাৰ আৰু দুখনত সংখ্যাগৰিষ্ঠ দল হিচাপে সংযুক্ত চৰকাৰ গঠন কৰিলে।

জাতীয় কংগ্ৰেছৰ ইতিহাসত সীমিত ক্ষমতাবে চৰকাৰৰ দায়িত্ব লোৱাৰ এই গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনাৰ মিশ্ৰিত স্মৃতিস্বৰূপ হৈছে গ'ল। এহাতে, ই কংগ্ৰেছ নেতাসকলক তেওঁলোকৰ প্ৰশাসনীয় ক্ষমতা প্ৰমাণ কৰাৰ সুযোগ দিলে, যাৰ তেওঁলোকে অতি সুব্যৱহাৰ কৰিলে আৰু বহুগুণ সমৃদ্ধ সংখ্যা বঢ়াই দলৰ প্ৰভাৱ বিস্তৃত কৰিলে। আনহাতে, ই কিছুদূৰ কংগ্ৰেছক তাৰ পূৰ্ণস্বাধীনতা আৰু সাম্প্ৰদায়িক সম্প্ৰীতিৰ লক্ষ্যৰপৰা আঁতৰাই আনিলে, তাৰ ফলত সংখ্যালঘু, বিশেষকৈ, মুছলমানসকল কংগ্ৰেছৰপৰা কিছু বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিল। স্পষ্টতঃ ইয়াৰ কাৰণ আছিল এয়ে যে প্ৰবলভাৱে বাঢ়ি অহা নতুন লহন্তসকলৰ বেছিভাগেই কংগ্ৰেছৰ মূলনীতিৰ লগত সম্পূৰ্ণ একমত নাছিল, কিন্তু যাত্ৰ ক্ষমতাৰ চিকিৎসকনিবন্ধাৰ আকৰ্ষিত হৈছিল আৰু এওঁলোকে কংগ্ৰেছৰ পুৰণি চৰিত্ৰ তল পেলাই এক সংকল্পশীল আৰু সাম্প্ৰদায়িক প্ৰভাৱেৰে দলৰ বৰণ খেটে পৰিমাণে লগনি কৰি তুলিলে। পূৰ্বৰ লহন্তসকলৰ অনেক সংখ্যকেই দল ত্যাগ কৰিলে, কিছুমানে বাঁওপন্থী দলবোৰত যোগ দিলে আৰু বেছিভাগ মুছলমানেই মুছলিম লীগলৈ গ'ল।

বহু বছৰ ধৰি 'বেড' পাৰ্টি (Shadow Party) হিচাপেই বৰ্তি থকা মুছলিম লীগৰ একমাত্ৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান আছিল ইয়াৰ আত্মীয়ৰ সতাপিত যবজৰ আলী জিন্না, কিন্তু কংগ্ৰেছৰ প্ৰতি হোৱা কিশ্বণ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সুযোগ এতিয়া লীয়ে গ্ৰহণ কৰিলে। কংগ্ৰেছৰ প্ৰতি হোৱা এনে প্ৰতিক্ৰিয়াৰ কাৰণ অসংখ্য আছিল এই কালত নতুন সাম্প্ৰদায়িক মনোভাৱ; কিন্তু প্ৰধানতঃ আহিছে অস্বাভাৱীৰ সুপ্ৰণা নিৰ্মূল কৰিবলৈ যলৈ লোৱা আঁচনি। কিন্তুো কিছুমান প্ৰদেশত মুছলমান বহুখিত প্ৰেৰীয়ে এই প্ৰথাৰ ওপৰত জীৱন নিৰ্বাহৰ বাবে নিৰ্ভৰ কৰিছিল। শীঘ্ৰেই এটা পূৰ্ণপৰ্যায়ৰ সু-সংগঠিত বাজবৈতিক দললৈ উন্নীত হৈ আৰু ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ আৰু বেগম প্ৰতিক্ৰিয়া-

শীল শক্তিবোৰৰ সমৰ্থন লাভ কৰি মুছলিম লীগে বৃহৎসংখ্যক মুছলমানৰ মাজত বিভাজনমুখী মনোভাৱ প্ৰচাৰ কৰিব ধৰিলে আৰু শেষত সেয়েই মুছলমান সংখ্যাগৰিষ্ঠ প্ৰদেশ কেইখনক লৈ এখন পৃথক সাৰ্বভৌম ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে পাকিস্তান গঠনৰ দাবী লৈ পৰ্য্যবসিত হ'ল। পিছত আমি দেখুৱাম যে যি সাংস্কৃতিক বিভাজনবোৰে বহুকাল ধৰি কাম কৰি আছিল আৰু মাত্ৰ সাময়িকভাৱেহে জাতীয় মুক্তি আন্দোলনৰ উৎসাহত তল পৰি গৈছিল এই দাবী ভাৰ ৰাজনৈতিক ফলশ্ৰুতি আছিল।

১৯৪৭ চনত কংগ্ৰেছ দল আৰু ইয়াৰ প্ৰাদেশিক চৰকাৰসমূহে দ্বিতীয় বিশ্ব যুদ্ধ সম্পৰ্ক এক স্পষ্ট মনোভাংগি গ্ৰহণ কৰাৰ সম্ভাৱ সম্মুখীন হ'ল। সকলো কংগ্ৰেছ সদস্যই একমতে স্বৈৰাচাৰবাদক গৰিহণা দিলে আৰু গণতান্ত্ৰিক স্বাৰ্থৰ প্ৰতি সহমত প্ৰকাশ কৰিলে। কিন্তু ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ যুদ্ধ প্ৰচেষ্টাৰ লগত সহযোগিতাৰ প্ৰশ্ন আৰু সহযোগিতাৰ চৰ্ত সম্পৰ্কে মতভেদে দেখা দিলে। মহাত্মা গান্ধীৰ মত আছিল যে কংগ্ৰেছে ইয়াৰ ৰাজনৈতিক দাবীসমূহ স্থগিত ৰাখিব লাগে আৰু ব্ৰিটেইন আৰু ইয়াৰ মিত্ৰপক্ষক সম্পূৰ্ণ নৈতিক সমৰ্থন দিব লাগে, কিন্তু যুদ্ধ প্ৰচেষ্টাত কোনো ব্যৱহাৰিক অৰ্থত অংশ গ্ৰহণ কৰিব নালাগে, কিয়নো ই অহিংস চেতনাৰ বিৰুদ্ধে। কিছুমানে ভাবিলে যে কংগ্ৰেছে নিজৰ দাবী হেঁচা দি ধৰিবলৈ এই সুযোগ গ্ৰহণ কৰা উচিত আৰু যদি দাবীসমূহ পূৰণ হয়, তেন্তে কেৱল নৈতিক নহয়, সম্পূৰ্ণ ব্যৱহাৰিক সমৰ্থন মিত্ৰপক্ষক দিব লাগে, কিয়নো কংগ্ৰেছে অহিংসক কেৱল আত্মসমৰ্পণ ৰাজনৈতিক সংগ্ৰামৰ নীতি হিচাপেহে গ্ৰহণ কৰিছে, বহিঃআক্ৰমণৰ সম্মুখতো মানি চলিবলগীয়া কোনো বিধাংগ হিচাপে নহয়। বেছিভাগ সদস্যই দুই মতৰ মাজত আৰণ্ডিত হৈ আছিল।

এই অসুবিধাজনক পৰিস্থিতিৰ পৰিস্থাপ্তি ঘটাবলৈ সকলোবোৰ প্ৰদেশতে কংগ্ৰেছ জৰীসজৰীকাবে পদভাগ কৰিলে, কিন্তু চৰকাৰৰ বাবে অসুবিধা সৃষ্টি কৰিব পৰা বা ইয়াৰ যুদ্ধ প্ৰচেষ্টাত ব্যাঘাত জন্মাব পৰা কোনো পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰাৰপৰা কংগ্ৰেছ বহু আঁতৰি থাকিল। পিছত, মহাত্মা গান্ধীয়ে দিয়া উপদেশৰ বিপৰীতে অবিলম্বে এটা নাগৰিক জাতীয় চৰকাৰ গঠন কৰাৰ আৰু যুদ্ধ পিছত ভাৰতবৰ্ষক সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিয়াৰ চৰ্তত বহু ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ লগত সহযোগিতা কৰাৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ালে। এই প্ৰস্তাৱ চৰকাৰে উশেকা কৰিলে আৰু একেধৰেই যুদ্ধৰ সময়ত নাগৰিক স্বাধীনতা ধৰ্ম কৰাৰ প্ৰতিবাদত মহাত্মা গান্ধীয়ে পুনৰ আৰণ্ড কৰা ব্যক্তিগত প্ৰতীক নাগৰিক প্ৰতিৰোধো

উপেক্ষিত হ'ল।

১৯৪২ চনৰ আৰম্ভণিতে যেতিয়া জাপানে ব্ৰহ্মদেশ আৰু মালয় দখল কৰিলে আৰু ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰাৰ ভাবুকি দিলে, তেতিয়া আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰপতি কংগ্ৰেণ্টৰ পোন পুনিক উপদেশ অনুসৰি ব্ৰিটিছ চৰকাৰে চাৰ ষ্টাক'ৰ্ড ক্ৰিপ্‌ছৰ ভাৰতলৈ পঠালে; উদ্দেশ্য, প্ৰধান ৰাজনৈতিক দল কেইটাৰপৰা লোৱা ভাৰতীয় মন্ত্ৰীৰ হাতলৈ প্ৰতিৰক্ষাৰ বাহিৰে বাকী সকলো বিভাগ হস্তান্তৰ কৰা সম্পৰ্কে ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ লগত আলোচনা কৰা। যুদ্ধৰ পিছত ভাৰতৰ বাবে ডমিনিয়ন পৰ্যায়ৰো প্ৰস্তুতি দিয়া হ'ল। এই প্ৰস্তাবে কংগ্ৰেছ আৰু মুছলিম লীগৰ সঁহাৰি লাভ কৰিছিল যদিও প্ৰথমে মহাত্মা গান্ধীয়ে আৰু অৱশেষত সকলো ইয়াক প্ৰত্যাখান কৰিলে।

মহাত্মা গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে ব্ৰিটিছে নিজে জাপানী আক্ৰমণৰ বিৰুদ্ধে ভাৰতক বন্ধা কৰিব পাৰিব বুলি নাভাবে, তেওঁ যুক্তি দিছিল যে ব্ৰিটিছে এৰি দিলে জাপানে ভাৰতক আক্ৰমণ নকৰে। আৰু যদি কৰেও, স্বাধীনতাৰ প্ৰেৰণাবে উদ্বীণ ভাৰতীয়সকলে তেওঁলোকৰ লগত অসহযোগিতা কৰি তেওঁলোকক বাধাদান কৰিব।

১৯৪২ চনৰ আগষ্টত তেওঁ কংগ্ৰেছৰদ্বাৰাই ব্ৰিটিছ চৰকাৰক 'ভাৰত ত্যাগ' কৰিবলৈ আৰু নকৰিলে সমগ্ৰ দেশ ব্যাপী অসহযোগ আন্দোলন আৰম্ভ কৰিবলৈ এটা প্ৰস্তাৱ লোৱালে। মহাত্মাই ভাইচৰয়ক দেখা কৰি তেওঁৰ লগত কথা পাতিবলৈ নৌ-পাওঁতেই তেওঁকে ধৰি মুখ্য কংগ্ৰেছ নেতাসকলক বন্দী কৰি ফেলিলে পঠোৱা হ'ল। দায়িত্বশীল নেতাসকলৰ নেতৃত্বৰপৰা বঞ্চিত হোৱাত আৰু একনিষ্ঠ, দেশপ্ৰেমিক অৰ্থচ তৰুণ আৰু অসতৰ্ক বীণপন্থী নেতৃত্ব-প্ৰত্যাশীসকলৰ তীব্ৰ আহ্বানত দেশৰ ইন্দ্ৰবৰপৰা সিহঁতলৈ অলি উঠিল। উন্নত জনতাৰ নিম্ননীয় আইন বিৰোধী অগ্ৰীতিকাৰ ঘটনাৱলী তাতোকৈও নিম্ননীয় কঠোৰভাৱে চৰকাৰে দমন কৰিলে আৰু সমগ্ৰ ভাৰততে শ্ৰমণৰ শাস্তি বিয়পি পৰিল।

ষষ্ঠীয় বিশ্বযুদ্ধ শেষ হোৱাৰ পিছত শ্ৰমিক-পাৰ্টী চৰকাৰৰ নেতৃত্বত ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টে ভাৰত সম্ভাৰ এটা ভাৱসম্মত আৰু যুক্তিসংগত সমাধান উলিওৱাৰ আন্তৰিক চেষ্টাত এক উদাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰনাৱকোচিত নীতি গ্ৰহণ কৰিলে। ভাৰত-বিষয়ক ৰাষ্ট্ৰসচিব লৰ্ড পেথিফ্, লৰ্ণ'জ্, চাৰ ষ্টাক'ৰ্ড ক্ৰিপ্‌ছ আৰু মি: আৰ্জেব্‌জেন্ডাৰক লৈ গঠিত এক ব্ৰিটিছ কেবিনেট আয়োগক ভাৰতৰ প্ৰধান ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ লগত আলোচনাক্ৰমে কক্ষতা হস্তান্তৰৰ এক সৰ্বসন্মত আঁচনি স্থিৰ কৰিবলৈ ভাৰতলৈ পঠোৱা

হ'ল। শীঘ্ৰেই দেখা গ'ল যে সমস্তা সমাধানৰ পথত একমাত্র বাধা হ'ল পৃথক ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে মুছলিম লীগৰ দাবী, কংগ্ৰেছৰ অধিত্ত্বত স্বাধীন ভাৰতৰ দাবীৰ লগত ইয়াক মিলান-লগীয়া হৈছিল। ভাৰতীয় নেতাসকলৰ আগত কেবিনেট আৱোদেগে ৰাঙি ধৰা আপোচ-মূলক প্ৰস্তাৱটো হ'ল যে মুছলমান আৰু হিন্দু সংখ্যাগৰিষ্ঠ প্ৰদেশসমূহৰ স্বায়ত্ত-শাসিত গোন্ধী ছটাক এখন শিথিল যুক্তৰাষ্ট্ৰ হিচাপে গঠন কৰি তাক মূল ৰাষ্ট্ৰৰপৰা ওলাই অহাৰ অস্বাভাৱিক অধিকাৰ সহ অবিচ্ছেদ্য ব্ৰিটিছ ডমিনিয়ন পৰ্যায় দিয়া হওক। প্ৰথমে প্ৰস্তাৱটোক স্বাগতম জনোৱা হ'ল আৰু আপোচৰ সম্ভাৱনা দেখা গ'ল। কিন্তু পূৰ্বৱৰ্তী দৃষ্টান্তৰ দৰি ব্ৰিটিছ চৰকাৰে আসৈ দি অহা বিভাজনকাৰী মনোভাৱ আৰু দেশৰ ভিতৰতে তন্ত্ৰ স্বাৰ্থ ই তেওঁলোকৰ বিৰতিহীন ঘৃণাৰ প্ৰচাৰেৰে এক নিবন্ধৰ বক্তাৰ সৎসৰ্ঘ আৰম্ভ কৰিলে আৰু তিক্ততা আৰু বিশ্বাসহীনতাৰ পৰিবেশ তৈয়াৰ কৰিলে তাৰ ফলত যুক্তিসংগত চিন্তা অসম্ভৱ হৈ পৰিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত চলি থকা হিংসাত্মক সংঘৰ্ষৰ মাজতো শান্তিৰ বাবে চলোৱা আলোচনা স্বাভাৱিকতে ব্যৰ্থ হৈ গ'ল। ঘটনা তৰংগ শীৰ্ষকালে বাৰম্বাৰ ধৰাত আৰু শান্তি বন্ধাৰ বাবে ব্ৰিটিছ চৰকাৰ থাকি যোৱাৰ যুক্তিসংগত অজুহাত মোৱাৰ সম্ভাৱনাত দেশ-বিভাজনৰ তিতা ঢোকটো গলিবলগীয়াত পৰিল আৰু ভাৰতবৰ্ষক দুভাগত ভাগ কৰাৰ সিদ্ধান্ত ঘোৱা হ'ল—পূৰ্ববংগ, সিন্ধুপ্ৰদেশ, বেলুচিস্তান, উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত প্ৰদেশ আৰু পশ্চিম পঞ্জাবক লৈ পাকিস্তান নামেৰে এটা ভাগ আৰু দেশৰ বাকী অংশৰে আনটো ভাগ। এই দুই ভাগক বৰ্ত্তমানে ১৯৪৭ চনৰ চৌদ্ধ আৰু পোন্ধৰ আগষ্টত স্বাধীন ব্ৰিটিছ ডমিনিয়ন হিচাপে ঘোষণা কৰাৰ সিদ্ধান্ত হ'ল। এনেকৈয়ে ভাৰতবৰ্ষই দীৰ্ঘকাল ধৰি দেখা স্বাধীনতাৰ অগ্নি অৱশেষত বাস্তৱত ৰূপায়িত হ'ল। ভাৰতবৰ্ষই প্ৰাণ লৈ দাসত্বৰপৰা মুক্তি পালে যদিও ইয়াৰ শৰীৰৰ ছটা অংগ হেৰুৱাবলগীয়া হ'ল। এখন সংবিধান ৰচনা কৰি ১৯৪৬ চনৰ শেষত সাংবিধানিক সভাত গ্ৰহণ কৰা হয় আৰু ই ১৯৫০ চনৰ চান্দীৰ জামুৱাৰী তাৰিখৰপৰা বলৱৎ হয়। ভাৰতবৰ্ষ এখন সাৰ্বভৌম গণতান্ত্ৰিক গণৰাজ্য হ'ল, কিন্তু ই ভেটিয়াবপৰাই কমন্ৱেলথৰ যোগেদি ব্ৰিটিছৰ লগত এক আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্ক বন্ধা কৰি আহিছে।

II

ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ শেষ পৰ্যায়ত এই চমু পৰ্যালোচনাত আমি দেখিবলৈ পোৱা যায় যে সংখ্যাগৰিষ্ঠ আৰু বৃহত্তম সংখ্যাগৰিষ্ঠ সম্প্ৰদায়ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক তিনিটা বিশেষ

মাজেদি পাৰ হৈছিল ১৯১৮ চনৰ আৰু ১৯২৪ চনৰ মাজৰ প্ৰথম তৰফটো আছিল আৰ সম্পূৰ্ণ ৰাজনৈতিক ঐক্যৰ, ১৯২৪ আৰু ১৯৩৭ চনৰ মাজৰ দ্বিতীয় তৰফটো আছিল ক্ৰমবৰ্ধিত হন্দৰ আৰু কংগ্ৰেছে সাতখন প্ৰদেশত ক্ষমতা হৰণ কৰাৰ সময়কাল। আক্ৰম হোৱা তৃতীয় তৰফটো হ'ল প্ৰধানকৈ উচ্চ আৰু মধ্য শ্ৰেণীৰ মুছলমানক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা মুছলিম লীগ আৰু তেওঁলোকে অস্বস্তিকৰভাৱে হিন্দু জনগণৰ বুলি অভিযোগ কৰা কংগ্ৰেছ দলৰ মাজত প্ৰকাশ প্ৰজ্ঞতা।

আমি ইতিমধ্যে স্বীকাৰ কৰিছো যে মুছলিম লীগ আৰু কংগ্ৰেছৰ মাজত নিজেৰ ঘটাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল কংগ্ৰেছৰ ভূমি নীতিয়ে কেইবাখনো প্ৰধান প্ৰদেশত উচ্চ আৰু মধ্য শ্ৰেণীৰ মুছলমানৰ ভ্ৰান্ত স্বাৰ্থৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰা আঘাত। কিন্তু বিৰোধ চৰীয়া শ্ৰেণীৰ মুছলমানৰ অৰ্থনৈতিক স্বাৰ্থ এই বিভাজনমূলী নীতিয়ে হানি কৰে, তেনে ক্ষমতা-সংগ্ৰাম মুছলমানকো লীগে নিজস্বকামলৈ লৈ যোৱা ঘটনাটো এই অৰ্থনৈতিক ক্ষত সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। ধৰ্মীয় মতান্বিতা অৱলম্বিত ইয়াত উপস্থিত আছিল, কিন্তু মধ্য প্ৰাচ্যৰ মুছলমান ৰাষ্ট্ৰৰ লগত কৰা সন্মতাই দেখুৱাইছে যে কেৱল ধৰ্মীয় মতান্বিতাই মুছলমানক অমুছলমানৰ লগত সম্প্ৰীতিৰে বাগ কৰা বা কাৰ কৰাত ব্যৰ্থ দিয়াৰ বাবে উপযুক্ত কাৰণ নহয়।

হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজৰ যি অসহন্য বা বাধ্যকৰণ কৰ্মৰূপে তাৰতম বিভাজন হ'ল তাৰ বাঁহ হিন্দু আৰু মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰৰে সংগ্ৰাম আন্দোলনৰ সংস্কৃতিক বিভাজনবাহী মনোভাৱগৰি মাজত নিহিত আছিল। এই আন্দোলনবোৰ যোগদান সাম্ৰাজ্যৰ অধ পতনৰ বৃগত আকৃত হৈছিল, ইহঁতৰ লক্ষ্য আছিল ৰাজনৈতিক বিন্যাসৰ অংশত, কাৰণ আৰু অংশত: কলৰূপে দেখা দিয়া নৈতিক অৱলম্বনৰ বা জনসাধাৰণক উদ্ধাৰ কৰা পিছলৈ বাণিজ্যিক অভিমানৰ যোগেদি তাৰফলৈ অহা পান্ডিত্য সংস্কৃতিৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপ। এই আন্দোলনবোৰ অধিক শক্তিশালী হৈ উঠিল। উদ্যোগ শক্তিকাৰ দ্বিতীয় চতুৰ্থাংশত ঔপনিবেশিক ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ বৰ্ধিত প্ৰভাৱে আগবঢ়াই হিন্দু আৰু মুছলমানক সচকিত কৰি তুলিলে। তেওঁলোকৰ কিছুবালে বিপ্লৱত মুছলমান ধৰ্মনেতাই মুক্তিলাভৰ বাবে তাৰিছিল যে ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ প্ৰায়োগ-দ্বিত্বৰ তেওঁলোকৰ দ্বৈত আৰু আধ্যাত্মিক প্ৰতিৰোধ শক্তিক পুৰণি বৈষ্ণৱী-ভূমিৰে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক চেতনাৰ সূত্ৰ উপযোগীভাৱে বুজিছিল আছিল আৰু তাৰপৰাই নতুন শক্তি আৰু প্ৰেৰণা আহৰণ কৰিব ব্যৱস্থা। এই

কামত তেওঁলোক সফল হ'ল। কিন্তু দুৰ অতীতলৈ তেওঁলোকৰ যমটোক বুৰাই পঠোৱাৰ অন্তত ফল হ'ল এয়ে যে নিকট অতীত আৰু তাৰ বথেই মূল্যবান ঐতিহ্য হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিয়ে তেওঁলোকৰ চকুত তাৎপৰ্য্য হোকবালে। সময়ৰ মূৰত বোগল সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ কালত হিন্দু আৰু মুছলমান উপাদানৰ মিশ্ৰণৰ ফলত যি এক উমৈহতীয়া সংস্কৃতিৰ বিবৰ্তন হৈছিল তাক মাত্ৰ এমুঠিখান হিন্দু আৰু মুছলমানৰ বাহিৰে সকলোৰে পৰিত্যাগ কৰি পেলালে। আমি এইবোৰ সংস্কাৰ আৰু পুনৰুদ্ধাৰ আন্দোলনৰ এটা চমু পৰ্যালোচনা কৰিম যাতে তাৰদ্বাৰা ভাৰতৰ বৰ্তমান সংস্কৃতিৰ অৱস্থা বুজাত সহায় হয়।

আমি দেখিলো যে যেতিয়া মুছলমানসকল ভাৰতলৈ আহিছিল, তেওঁলোকৰ সাধাৰণ, সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱন ইছলামে নিৰ্দেশ কৰা পথৰপৰা তেতিয়াই বথেই পৰিমাণে আঁতৰি গৈছিল। প্ৰধানতঃ মুছলমান ধৰ্মনৈতাসকলৰ অধ পতনৰ কাৰণে এই দুৰৱস্থা ক্ৰমে বাঢ়ি ধাবলৈ ধৰিলে, এই নেতাসকলৰ বেছিভাগেই ৰাজসভাৰ সদস্য হৈ ক্ষমতা আৰু অৰ্থৰ জোড়ত গোপন আঁচনি আৰু বড়বস্ত্ৰ আৱিৰ্ভাৱিত জিপ্ত হৈছিল আৰু ধৰ্মগত বা আধ্যাত্মিক নেতা হিচাপে তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য সম্পূৰ্ণ আওহেলা কৰিছিল।

মুছলমান সমাজৰ ধৰ্মীয় আৰু নৈতিক সচেতনতা পুনৰ জাগৃত কৰিবৰ বাবে প্ৰথম প্ৰচেষ্টা চলায় ৰাজসভাৰ প্ৰভাৱমুক্ত ছজন মুছলমান ধৰ্মনেতাই, সপ্তৰশ শতিকাব আৰম্ভণিত চাৰহিন্দৰ মোলানা বেখ্ আহমেদে (1564-1644) জলসতা অকৰ্মণ্যতা আৰু অপ্ৰাণত বিবাসৰ সৃষ্টি কৰা একবাদী (Monistic) পথৰপৰা মুছলমান বহুতবাদক অধিক গোড়া পথৰকাললৈ নিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ সাধাৰণ মানুহ আৰু ৰাজসভাৰ ডাঙৰীয়াসকলক ইছলামিক শৰিয়ত অনুসৰি এক গঠিত আৰু বাহ্যাবলম্বিত জীৱন-ৰূপন কৰিবলৈ আহ্বান জনালে। সম্ৰাট আছাণীৰৰ আগত আঁঠুলৈ লেৱা জনাবলগীয়া ৰাজসভাৰ বিধি উপেক্ষা কৰি তেওঁ তেওঁৰ স্বাতন্ত্ৰ্য প্ৰমাণ কৰিছিল, যদিও তাৰ বাবে তেওঁ জেল বন্দ কৰিব লগা হয়। দিল্লীৰ মোলানা বাহ আলুল হকে (1551-1642) ধৰ্মগত ঐতিহ্যৰ অধ্যয়ন জনপ্ৰিয় কৰি ভাৰতীয় মুছলমানসকলক ইছলামী শিক্ষাৰ উৎসৰ ওচৰলৈ আনিছিল।

কিন্তু চুন্নী মুছলমানসকলৰ মাজত ধৰ্মীয় সংস্কাৰৰ আন্দোলনৰ প্ৰতি আটাইতকৈ ডাঙৰ অৱদান আছিল খাহ্ হাজি উল্লাহ্ আৰু তেওঁৰ পৰিৱালৰ। খাহ্ হাজি উল্লাহ্ নিজে কোৰাণ শুদ্ধ পাঠী ভাষালৈ অনুবাদ কৰি আৰু কোৰাণ সম্পৰ্কীয় অধ্যয়নৰ ওপৰত

কেইবাখনো কিতাপ লিখি মুছলমানসকলক পুনৰ ইছলামৰ উৎসাহিত্বৰে জৈ গৈছিল। তেওঁৰ সাহিত্যিক কৃতি তেওঁৰ বিখ্যাত পুত্ৰসকলে, বিশেষকৈ বাহু আৰু লু আৰ্জিছে অব্যাহত ৰাখিছিল। বাহু আৰু লু আৰ্জিছে প্ৰস্তাৱ কৰা সংস্কাৰসমূহৰ বাস্তৱায়নৰ বাবে তেওঁৰ উপযুক্ত পিতা বেবিজীৰ মৌলানা চৈয়দ আহমেদ, তেওঁৰ আঁৱৰণেৰে মৌলানা আৰু লু হাই আৰু তেওঁৰ ভতিজাক মৌলবী মহম্মদ ইছমাইলে চেষ্টা কৰিছিল। এই তিনিজন বিপ্লৱী-সংস্কাৰকে এদল সশস্ত্ৰ স্বেচ্ছাসেৱক বাহিনীৰ সহায়ত শিখ ৰাজত্বৰ হাতৰপৰা পশ্চিম-পঞ্জাব আৰু উত্তৰ পশ্চিম সীমান্ত অঞ্চল এক আৱৰ্ণ ইছলামী ৰাষ্ট্ৰ তৈয়াৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে কাঢ়ি লৈছিল। কিন্তু পাঠানসকলৰ লগত বহুবিধবাদ হোৱাত এওঁলোকৰ শক্তি কমি গ'ল আৰু কেইবছৰমান পাছত বালাকোটত শিখসকলৰ হাতত তেওঁলোক পৰাস্ত হ'ল। মৌলানা চৈয়দ আহমেদ আৰু মৌলবী মহম্মদৰ মৃত্যু কেন্দ্ৰতে পতন ঘটিল আৰু ইছলামী ৰাষ্ট্ৰবো পৰিসমাপ্তি হ'ল।

কিন্তু বাহু ৰালি উল্লাহ আৰু তেওঁৰ পুতেকসকলে আবদ্ধ কৰা শুদ্ধ সাধাৰিক আৰু ধৰ্মীয় সংস্কাৰৰ আন্দোলনে অধিক লাভান্বিত লাভ কৰিছিল। একসংখ্যক মুছলমানে তেওঁলোকৰ কুসংস্কাৰাচ্ছন্ন বিশ্বাস আৰু বিলাসী অভ্যাস পৰিত্যাগ কৰি ইছলামৰ আদি স্তৰৰ মুছলমানৰ দৰে পৱিত্ৰ আৰু সৰল জীৱন-যাপন কৰিবলৈ আঁহিছ।

1857 চনৰ পিছত পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰভাৱে প্ৰধাণত ধৰ্মৰ প্ৰতি কঢ়িয়াই অনা বিপদৰ সম্ভাৱনাত এই নৈতিক আন্দোলন আৰু বেছি তীব্ৰতৰ কৰা হ'ল। 1868 চনত প্ৰতিষ্ঠিত দেওবন্দৰ বিদ্যালয়ত শিক্ষা লাভ কৰা ধৰ্মতাত্ত্বিক মুছলমান তৰুণ পুৰুষৰ মনত ইংৰাজী সংস্কৃতি আৰু চৰকাৰৰ প্ৰতি তীব্ৰ বিৰুদ্ধতা সূত্ৰাই দিয়া হ'ল। নানোটাব মৌলানা মহম্মদ কাছিম আৰু বাহু ৰালি উল্লাহৰ পছাৰ কিছুমান ধৰ্মনেতাই স্বাধীনতা আৰু শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে দেওবন্দৰ সূত্ৰাই প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। আবদ্ধপৰেপৰা দেওবন্দৰ শিক্ষক আৰু ছাত্ৰসকলৰ মনত থকা ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ অজুৰুতি মৌলানা মহম্মদ উলু-হাহানৰ গতিশীল ব্যক্তিত্বই এক তীব্ৰ আবেগলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিলে, এওঁক খ্ৰীষ্ট চৰকাৰে দেশৰপৰা বহিষ্কাৰ কৰি বহুবছৰ ধৰি ঘাটাত বন্দী কৰি ৰাখিছিল। স্বাধীনতা আন্দোলনৰ আন এজন বিখ্যাত ভাৰ ধৰোতা আছিল মৌলানা জিব্ৰিল। কিন্তু মুছলমান ধৰ্মীয় নেত্ৰীসকলৰ অস্পষ্ট অথচ তীব্ৰ ৰাজনৈতিক চেতনাক এটা নিৰ্দিষ্ট ৰূপ আৰু গতি দিছে মৌলানা আবু লু কামাৰ আছাদৰ নেতৃত্বই, এওঁ কংগ্ৰেছৰ পৈতৃক কৰা মুছলমান নেত্ৰীসকল

কিছুৱা মুছলিম লীগ সৃষ্ট সাম্প্ৰদায়িক হিংসা উত্তেজনাৰ উত্তাল দিনবোৰতো তিষ্ঠি আছিল আৰু লীগৰ প্ৰচণ্ড আক্ৰমণ সহ কৰিব পাৰিছিল।

দেওবন্দৰ সময়ৰ কেইবছৰমান গিহত আন এজন মহান মুছলমান সংস্কাৰক চাৰ চৈয়দ আহমদ খানে আধুনিক পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ বাবে আলিগড় কলেজ স্থাপন কৰিলে। দুয়োটা অহুঠামৰেই লক্ষ্য আছিল মুছলমান সাম্প্ৰদায়ৰ সংস্কাৰ, কিন্তু দুয়োটাৰে সংস্কাৰৰ ধাৰণা পৃথক আছিল। দেওবন্দৰ আছিল ইছলামৰ আদি কাললৈ পুৰি বোহাৰ অস্পষ্ট, অনিশ্চিত আদৰ্শবাদী লক্ষ্য, কিন্তু আলিগড়ৰ লক্ষ্য আছিল বৰ্ত্তমানৰ বস্তুগত পৰিবেশৰ লগত আপোচ কৰাৰ স্পষ্ট, বাস্তৱবাদী, সীমিত লক্ষ্য।

কিন্তু আমি যেতিয়া আলিগড় আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত আন্দোলনৰ কথা কওঁ তেতিয়া আমি অৱশ্যেই চৈয়দ আহমদ খান আৰু তেওঁৰ সংযোগী নিঃস্বার্থ আৰু একনিষ্ঠ সংস্কাৰকৰ সৰু দলটো আৰু তেওঁলোকৰ লগত আৰু দূৰ হৈ কাম কৰিছিল সেই বৃহৎসংখ্যক উচ্চ আৰু উচ্চ মধ্যবিত্ত মুছলমানসকলৰ মাজত পাৰ্থক্য ৰাখিব লাগিব। চৈয়দ আহমদ খান এজন উচ্চ মনৰ, সুশিক্ষিত সংস্কাৰক আৰু বাস্তৱনেতা আছিল যাৰ লক্ষ্য আছিল বিশাল আৰু উচ্চ, পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ জৰিয়তে আধুনিক ভাৰতীয় মনক তেওঁ মধ্যবিত্তৰ পশ্চাত্যবৃত্তিভাৱণৰা আধুনিক বৃগৰ নতুন পোহৰলৈ লৈ যাব খুজিছিল আৰু পাশ্চাত্য আৰু হিন্দুহানী সংস্কৃতিৰ শ্ৰেষ্ঠ উপাদান-সমূহৰ বিশ্লেষণেৰে এক নতুন সংস্কৃতি নিৰ্মাণ কৰিব খুজিছিল। ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ দীৰ্ঘ আছিল চৰকাৰৰ সৈতে চৰ্ত্ত-সাপেক্ষ, সহযোগিতা, যি হ'ব ভাৰতীয়ৰ জাতীয় আত্ম সন্মানৰ সৈতে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ।

গান্ধীপুৰত তেওঁৰ ইংৰাজী বুল (1884) বোৰাধাৰাৰত পাৰ্চী বুল (1889) আৰু বিজ্ঞান-নীতি (1888) হিন্দু আৰু মুছলমান উভয়ৰে বাবে আৰু উভয় সাম্প্ৰদায়ৰ পূৰ্ণ সহযোগিতাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। কিন্তু বাঁৰাৰগত ভাৱ বিভাগৰ বিষয়া হিচাপে কাম কৰোঁতে তেওঁ অহুতৰ কৰিলে যে সাম্প্ৰদায় হিচাপে হিন্দুসকল পুনৰুত্থানবাদী আবেগৰে পূৰ্ণ হৈ উঠিছে আৰু সাৰ্বজনীন হিন্দুহানী সংস্কৃতিৰ ঠাইত হিন্দু সংস্কৃতি গ্ৰহণ কৰিবলৈ লৈছে। এই বনোভাষিৰ প্ৰতীকী প্ৰকাশ হ'ল 1887 চনত চৰকাৰী বক্তব্য আৰু কাছাৰীবিদৰা উহঁ উঠাই বিয়াৰ সিদ্ধান্ত আৰু বেৰনাসিৰী নিপিত দাৰ্শনিক হিন্দী গ্ৰন্থ কৰ্মৰ বাবে আৰম্ভ হোৱা আন্দোলন। তেওঁৰ হিন্দু বক্তব্যৰ জগত এই বিভাজনমূলী প্ৰনোভাষিৰ বিৰুদ্ধে ব্যৰ্থ তৰ্ক চমোৱাৰ পোহত তেওঁ

নিৰ্মিত হ'ল যে সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ ভিতৰত কোনো সহ-যোগিতা সম্ভৱ নহ'ব, তেওঁ তেওঁৰ সংস্থাৰদ্বাৰা কাম কাজবোৰ মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ মাজতে সীমাবদ্ধ ৰাখিবলৈ আৰু সহায় আঁক নিৰাপত্তাৰ বাবে চৰকাৰৰপৰা আশা কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে।

বলকান উপদ্বীপ আৰু ত্ৰিপলিৰ যুদ্ধৰ সময়ত যেতিয়া মুছলিম বিলাকতৰ ভেঁটি তুবক জড়িত হৈ পৰিল, তেতিয়া আলিগড় কলেজৰ যথেষ্ট সংখ্যক ছাত্ৰৰ মনত এক ব্ৰিটিছ-বিৰোধী ঢোঁ আৰু জাতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনৰকালে এক পক্ষপাতিত্ব গঢ়ি উঠিল আৰু কলেজ কৰ্তৃপক্ষই ইয়াক বাধা দিবলৈ সোৱা সকলো ব্যৱস্থা লৈছে। ই ধীৰে-ধীৰে শক্তিশালী হ'বলৈ ধৰিলে।

মোলানা মহম্মদ-উল-হাচান, মৌজানা হিদ্ৰ্জি আৰু মৌজানা আব্দুল কালাম আদ্যে ধৰ্মভাৱাপন্ন লোকৰ মাজত জগাই তোলা জাগৰণৰ দৰেই হচবত মোহানীৰ ব্যক্তিগত উদাহৰণ, ইক্বালাৰ কাব্যিক প্ৰেৰণা আৰু মৌজানা মহম্মদ আলিৰ প্ৰচাৰ-ধৰ্মী প্ৰেৰণাই আধুনিক শিক্ষিত শ্ৰেণীৰ মুছলমানৰ মাজত জগাই তোলা সাধাৰণ মাজ-নৈতিক জাগৰণৰ এয়া আছিল এটা অংশবাহী। এই ঘটনাত সচকিত হৈ চৰকাৰে মুছলমানৰ 'অসুগত গোষ্ঠী' এটাক মুছলিম লীগ নামেৰে এক সংগঠন প্ৰতিষ্ঠান উৎসাহ দি ইয়াত বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। সেই সময়ৰ যোৰ জাতীয়তাবাদী মহম্মদ আলি জিন্নাৰ সভাপতিত্বত মুছলিম লীগে যেতিয়া ১৯১৬ চনত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ মনত এক ব্ৰজাপৰালৈ আহিল, তেতিয়াই শিক্ষিত মুছলমানসকলৰ ভিতৰৰ আত্মগতাবাদী আঁক জাতীয়তাবাদী এই হুঁতাগৰ মাজত থকা সংঘৰ্ষত জাতীয়তাবাদীসকলৰ জয় হ'ল। পিছত যেতিয়া মহাত্মা গান্ধীৰ নেতৃত্বত কংগ্ৰেছে জিন্না আৰু মুছলিম লীগৰ কাৰ্য্যনে অভিনৱ বৈপ্লৱিক কাৰ্য্যমুচী এখন গ্ৰহণ কৰিলে, মৌজানা মহম্মদ আলিয়ে জাতীয়তাবাদী মুছলমানসকলক তেওঁৰ নতুন মাজনৈতিক সংগঠন বিলাকত কমিটিৰ অধীনত সংমিলিত কৰিলে (বিলাকত কমিটি পুণ্য নগৰ মজা আঁক যদিনা তুৰ্কী বিলাকতক বুৰাই হিদ্ৰ্জি দাবীত আন্দোলন কৰিবলৈ গঠন কৰা হৈছিল) আৰু আলিগড় কলেজৰপৰা বৰ্হিকৃত জাতীয়তাবাদী ছাত্ৰ আৰু শিক্ষকসকলক লৈ জাহিয়া মিলিয়া নামৰ শিক্ষানুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। কিন্তু তেওঁৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কীৰ্ত্তি হ'ল যেওনকৰ গোড়া বাহিনী সোজা আঁক আলিমুদ্দীন ইংৰাজী শিক্ষিত সোজীক প্ৰথমে বিলাকত কমিটিৰ অধীনত আঁক গাইব জাতীয় কংগ্ৰেছৰ মনত একেলগ কৰি তোলা; কংগ্ৰেছৰ মনত তেওঁলোকে বৰ্হিকো

জাতি আৰু সকলো শ্ৰেণীৰপৰা অহা স্বাধীনতাৰ সৈনিকসকলৰ লগত কান্ধাৰ মিলন ঘটি হৈছিল।

নৈষ্ঠিক আৰু আধুনিক শিক্ষিত মুছলমানসকলৰ মিলন ফলস্বৰূপ হৈছিল আৰু চৰ্যোভাগেৰে মনত এক নতুন প্ৰেৰণা সোমাইছিল। গোড়াসকলে নতুন সময়ৰ প্ৰয়োজন আৰু সমস্যা সম্পৰ্কে সচেতন হৈছিল আৰু সংগঠনৰ কৌশল শিকিব পাৰিছিল। আধুনিক সকলে কিছুপৰিমাণে ধৰ্মীয় সচেতনতা লাভ কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰপৰা সম্পৰ্ক বিচ্ছিন্ন হৈ পৰা জনসাধাৰণৰ লগত পুনৰ সংযুক্ত হৈছিল। একধৰ্মী স্ত্ৰ সংহত সম্প্ৰদায় হিচাপে মুছলমানসকলৰ স্ত্ৰ-সম্বন্ধিতভাৱে চিন্তা আৰু কাম কৰাৰ ক্ষমতা আছিল আৰু 1920-22 চনৰ ভিতৰত স্বাধীনতাৰ বৃদ্ধত অগ্ৰৱৰ্তী ভূমিকা লৈছিল। এই সময়ত এই সম্ভাৱনা দেখা গ’ল যে তেওঁলোকে হয়তো এতিয়া মুছলমানৰ সমস্ত বিশ্বজুৰি সন্মুখীন হ’বলগীয়া বিৰাট সমস্যাটোৰ প্ৰতি মনোযোগ দিব—ই হ’ল আধুনিক যুগৰ প্ৰয়োজন আৰু পৰিবেশৰ লগত তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনৰ সামঞ্জস্য ঘটোৱা। কিন্তু হুৰ্ভাগ্যবশতঃ মুছলমানসকলৰ এই দুই শাখাৰ মাজৰ মিলন বেছিদিন স্থায়ী নহ’ল।

যি খিলাফত অহুষ্ঠানৰ সহায়ত সমগ্ৰ মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰত তুৰ্কীয়ে তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল সেই অহুষ্ঠানটোকে বাতিল কৰিবলৈ তুৰ্কীসকলে সিদ্ধান্ত লোৱাত খিলাফত আন্দোলন হঠাৎ ভংগ হৈ গ’ল আৰু মুছলমানসকলৰ ভবিষ্যতলৈ খোপনি হেৰাই গ’ল, তেওঁলোকৰ মনোবলৰ ওপৰত ইয়াৰ বাৰাংক প্ৰভাৱ পৰিল। মুছলমানৰ দুই শাখাৰ মাজত পুৰণি বিষয় পুনৰ জাগ্ৰত হ’ল আৰু ইটোৱে-সিটোৰ ক্ষমতাৰ প্ৰতি সন্দেহিত হৈ পৰিল। তদুপৰি প্ৰতিটো শাখাৰ মাজতো পুনৰায় বিভাজন হ’ল। হেজাজৰ পুণ্যস্থিতি লোকসকলৰ কবৰৰ ওপৰত সজা স্মৃতি সৌধবোৰ ভাঙি পেলাবলৈ লোৱা বজা ইব্-ন-ই-সাউদৰ নীতিৰ সমৰ্থন বা বিৰোধ কৰাৰ বিষয় লৈ গোড়াসকলে এক আত্মক্ষয়ী যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিলে। আধুনিক শিক্ষিত মুছলমানসকলে মুছলমান আৰু কংগ্ৰেছৰ সম্পৰ্ক লৈ তেওঁলোকৰ মাজতে বিধাৰিত প্ৰবৃত্ত হ’ল। তেওঁলোকৰ যি সকলে প্ৰকৃততে স্বাধীনতা সংগ্ৰামত বিশেষ আগ্ৰহ বোধ কৰা নাছিল, কিন্তু কংগ্ৰেছে খিলাফতৰ প্ৰতি সমৰ্থন দিয়া বাবেই কংগ্ৰেছক সমৰ্থন কৰিবলৈ মান্তি হৈছিল, তেওঁলোকে এতিয়া কংগ্ৰেছৰ পৰিবেশ স্ত্ৰবিৰোধক যেন নোপোৱা হ’ল আৰু তেওঁলোকক চৰকাৰ-অহুগত গোষ্ঠীয়ে ফুচুলাই নিজৰকালে নিলে। খিলাফত আৰু কংগ্ৰেছ আন্দোলনত ৰাজনৈতিক শিক্ষা লাভ কৰা আৰু জনসাধাৰণৰ ওপৰত প্ৰভাৱ

অৰ্জন কৰা এই কিতাপখনৰ দ্বাৰা মুছলিম জনসাধাৰণ আৰু পিছলৈ মুছলিম জীপত যোগ দিয়া অসুগত গোষ্ঠীটোক সন্মুখত ৰাখি কংগ্ৰেছৰ বিৰুদ্ধে মুছলমানক উত্তেজিত কৰিলে আৰু চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে হিন্দু মুছলমানৰ সংযুক্ত মৰ্চা আঁঠি দিলে।

সমগ্ৰ ভাৰততে একে সময়তে বিয়পি পৰা সাম্প্ৰদায়িক সংঘৰ্ষবোৰ কংগ্ৰেছ দিবোৰী হিন্দু আৰু মুছলমানৰ গোষ্ঠীয়ে সৃষ্টি কৰিলে নে পুৰিচ আৰু চৰকাৰৰ গোপন হাজাৰেই সেইবোৰ লগাই দিলে, সেইটো সঠিককৈ কোৱা টান; কিন্তু কোনো সম্বন্ধ মাই যে কিছুমান ৰাজনৈতিক নেতাই নিজৰ সাম্প্ৰদায়িক সংগঠনবোৰ শক্তিশালী কৰিবলৈ বিবেকহীনভাৱে এই সংঘৰ্ষবোৰৰ সুবিধা ল'লে। অৱশ্যে হিন্দু আৰু মুছলমানক তেওঁলোকৰ সাম্প্ৰদায়িক দলবোৰ ভুক্ত কৰাতকৈ সম্প্ৰদায় চুটাক আঁতৰ কৰাতহে তেওঁলোক সফল হ'ল। মুছলমান সাম্প্ৰদায়িকসকলে, বিশেষকৈ ধৰ্মৰ নামত তেওঁলোকৰ মাহুৰক আহ্বান জনোৱাসকলে, বিশেষ সুবিধা কৰিব পৰা নাছিল। কিয়নো মোছা ধৰ্মীয় শ্ৰেণীৰ বেছিভাগেই আৰু আনকি ধৰ্মভাৱাপন্ন আধুনিক শিক্ষিত মুছলমানসকলেও প্ৰবল জাতীয়তাবাদী হিচাপে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে আছিল। এই পিছৰ শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ মতামতৰ ওপৰতহে সাধাৰণ মুছলমান লোকে ধৰ্ম-বিষয়ক কথাত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। তদুপৰি, যদিও মুছলমান বা হিন্দু আধুনিক সাধাৰণ হুঁচৰ জনসাধাৰণক যি কোনো দুৰ্ভাষা ধৰ্মাৰ্থ লোকে বা শিয়ান হাজাজ-প্ৰেৰণাক বক্তব্যক সংঘৰ্ষৰ বাবে উত্তেজিত কৰি তুলিব পাৰে, দীৰ্ঘকালৰ বাবে তেওঁলোকৰ মনত পৰস্পৰৰ প্ৰতি কুলা বা বিদ্বেষ জগাই ৰাখিব নোৱাৰে। সেয়ে ১৯৪৭ চনৰ সাধাৰণ নিৰ্বাচনত বিৰাট গুপ্তাক মুছলমান ভোটদাতাই কেইবাখনো প্ৰদেশত মুছলিম জীপক ভোট নিদি কংগ্ৰেছক আৰু স্বতন্ত্ৰ আৰু অন্তৰ্গত প্ৰাৰ্থীক দিছিল।

কিন্তু নিৰ্বাচনৰ পিছত ৰেভিউ কংগ্ৰেছে প্ৰদেশবোৰত মন্ত্ৰীসভা গঠন কৰিলে জাতীয়তাবাদী মুছলমান ৰাজনীতিবিদসকলে তেওঁলোকক অতি কম দণ্ডৰ বিয়ে বুলি আপত্তি কৰিলে। কিন্তু কংগ্ৰেছ চৰকাৰে মুছলমানসকলৰ সাংস্কৃতিক অধিকাৰসমূহ পদদলিত কৰিছে বুলি সৰ্বসাধাৰণ মুছলমানে ভোলা আভিযোগৰে অধিক তক্কলপূৰ্ণ আছিল। এই প্ৰধানতঃ কাল্পনিক আভিযোগৰ বুলি ইতিবৰ্ত্তে উল্লেখ কৰাৰ ক্ষেত্ৰ আছিল যে মহাত্মা গান্ধীয়ে সংখ্যালঘুসকলৰ বিশেষকৈ মুছলমানসকলৰ প্ৰতি প্ৰেম কৰা উল্কাৰ নীতিত কংগ্ৰেছৰ বেছিভাগ নতুন সদস্যই বিশ্বাস নকৰিছিল। সেয়ে কংগ্ৰেছৰ সাধাৰণভাৱে মুছলমানৰ প্ৰতি থকা সদয় মনোভাৱৰ দৃষ্টি কিন্তু বৰেই পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল।

ইয়াৰ আটাইতকৈ অলঙ্ঘনীয় পটপট চিন হ'ল যেতিয়া পাৰ্চী আৰু বেৰনাগেৰী উভয় লিপিকৃত হিন্দুস্থানীক (উৰ্দ্ধ আৰু হিন্দীৰ গৰিষ্ঠ সাধাৰণ গুণিতক) জাতীয় ভাষা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব বুলি কংগ্ৰেছে দিয়া গভীৰ আহ্বান কেইবাখনে। প্ৰদেশত কংগ্ৰেছ বন্ধ। নৰকিলে আৰু উৰ্দ্ধক সাধাৰণতঃ নিকংসাৰ কৰিলে। এই কাৰণ কেৱল উৰ্দ্ধ আৰু যদ্যু শ্ৰেণীৰ মুছলমানৰ মাজতেই নহয় বহু চহৰত সম্প্ৰদায়টোৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ অংশ গঠন কৰা নিম্ন-মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ মুছলমানৰ মাজতো। সাৰ্বজনীন অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি কৰিলে।

কংগ্ৰেছ বিৰোধী বিসৰ্জন মুছলমানে এতিয়া মুছলিম লীগত যোগ দিলে তেওঁলোকে মুছলমানসকলক কংগ্ৰেছৰ বিৰুদ্ধে উত্তেজিত কৰি তুলিবলৈ সম্পূৰ্ণ ধৰ্মীয় বিষয়তকৈ সাংস্কৃতিক বিষয়টো অধিক ঈৰ্ষানুৰূপ যেন পালে। এই বিষয়টোৰ সুবিধা লোৱাৰ বিৰুদ্ধেৰাজিত উপায় আৰু বিৰোধ চহৰত মুছলমানসকল সংখ্যাগৰিষ্ঠ তাত মুছলমানসকল এটাৰবৰাৰা প্ৰবৰ্জিত হোৱাৰ মাত্ৰ—কোনো জাতিৰে বাজনৈতিক ইতিহাসত এই ব্ৰহ্ম বৰ্ণনাৰ তুলনা নাই। মুছলমানসকলক বিশ্বাস কৰোৱা গৈছিল যে কেৱল হিন্দী নহয়, হিন্দুস্থানী আন্দোলনো মুছলমান সংস্কৃতিৰ নিষ্পেষণৰ বাবে তৈয়াৰ কৰা হৈছে। (হিন্দুস্থানী আন্দোলন হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত সন্তৰ্পণৰ শ্ৰেষ্ঠ বুজাপৰা সৃষ্টি কৰাৰ বিশেষ উদ্দেশ্যে মহাত্মা গান্ধীয়ে আঁৰত কৰিছিল) আনকি মহাত্মা গান্ধীয়ে শ্ৰেষ্ঠ মুছলমান বিকাশবাদকলৰ মণ্ডত আঁজোচনাক্ৰম তৈয়াৰ কৰা বুনিয়াদী শিক্ষাৰ আঁচনিকো—যি আছিল বুদ্ধতঃ শিক্ষাপদ্ধতি সম্পৰ্কে এক কাৰিকৰী সমস্যা—মুছলমানৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ বশেষ এক বিপদ বুলি দেখুওৱা হৈছিল। মুছলমানৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ প্ৰদেশবোৰত মুছলমানৰ দ্বাৰা এইবোৰ বিপদৰ বিৰুদ্ধে ঈৰ্ষানুৰূপ হিচাপে আগবঢ়োৱা হৈছিল ভাৰতবৰ্ষৰ মুছলমান সংখ্যাগৰিষ্ঠ প্ৰদেশবোৰক পৃথক কৰি সিংহাসক লৈ পাকিস্তান নামে এখন স্বাধীন ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰাৰ পৰামৰ্শ। আন্তৰ্গত সূহ মনৰ বাবে অত্যন্ত বিভ্ৰান্তিকৰ কথা হ'ল এইটোৱেই সংখ্যাগৰিষ্ঠ প্ৰদেশবোৰৰ বিসৰ্জন মুছলমান ভাৰতত বৈ বাব পাকিস্তান গঠনে তেওঁলোকৰ মনত। সৰ্বমুখী কৰিব বুলি তেওঁলোকক কেনেকৈ বিশ্বাস কৰোৱাৰ পৰা প্ৰেৰণিত। এই সীমাবদ্ধ সন্তৰ্পণতঃ ব্যাখ্যা মাত্ৰ এটা অপৰীক্ষিত প্ৰত্যয়ে ৰখা পাবে। আনকি ইতিমধ্যেই দেখিছো যে বিৰোধী প্ৰদেশত কংগ্ৰেছ চৰকাৰে অমিহাবী ব্যৱস্থা বাস্তৱ কৰিব পৰা কৰিছিল সেইবোৰ প্ৰদেশত মুছলমানসকলৰ মাজত অশান্তি অধিক প্ৰকট হৈ পৰিছিল, কিয়নো উৰ্দ্ধৰ আৰু আনকি নিম্ন-মধ্য শ্ৰেণীৰ এক বৃহৎসংখ্যক মুছলমানে প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে অমিহাবী ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিষ্ঠা কৰি গৈছিল।

মুছলমান অধিকাৰসকলে (আৰু তেওঁলোকৰ হিন্দু অধিকাৰ ভাইসকলে) আৰু এক ধৰ্ম-সাধ্যক আন মুছলমানে কংগ্ৰেছ চৰকাৰে ভয়াবহ ভূমি-সংস্কাৰ আঁঠনি কাৰ্য্যকৰী কৰাৰ আগতেই চৰকাৰক ওফৰাৰ খুজিছিল। সেই কাৰণেই তেওঁলোকে মুছলিম লীগক সমৰ্থন কৰিছিল। এই মুছলমানসকলে সম্ভৱতঃ পাকিস্তান বিচৰা নাছিল বা পাকিস্তান সৃষ্টি হ'ব বুলি বিশ্বাসো কৰা নাছিল, কিন্তু ভাৰতীয় ৰাজনীতিত মাত্ৰ এটা অচলাবহা সৃষ্টি কৰিবলৈকে পাকিস্তানৰ দাবী সমৰ্থন কৰিছিল বাবে ব্ৰিটিছে ভাৰতত ৰকাৰ এটা অজুহাত পায় আৰু তেওঁলোকৰ চুস্ত স্বাৰ্থ বন্ধা পৰে।

সি যি কি নহওক, সাংস্কৃতিক সমস্যাটোৰ সুবিধা লোৱাত আৰু কংগ্ৰেছৰ বিৰুদ্ধে ভাৰতীয় মুছলমানক উত্তেজিত কৰি তোলাত মুছলিম লীগে প্ৰচণ্ড লক্ষ্যতা লাভ কৰিলে আৰু ইয়াৰ পাকিস্তানৰ দাবী শক্তিশালী হৈ পৰিল। প্ৰধান কংগ্ৰেছ নেতাপকলে ক'ব ধৰিলে যে সাংস্কৃতিক সমস্যাটো অধ্যবিস্তৰ মাজত সীমিত এটা মাত্ৰ আবেগিক সমস্যা আৰু মুছলমান জনসাধাৰণৰ ইয়াৰ প্ৰতি কোনো আগ্ৰহ নাই। তেওঁলোকে সুখীলৈ য় সাধাৰণভাৱে ভাৰতবৰ্ষৰ অনিশ্চিত জনতাই আৰু বিশেষভাৱে মুছলমান জনতাই অধ্যবিস্ত প্ৰেৰীৰ নেতাসকলক অক্ষতাৱে অহুসৰণ কৰে।

বেশ-বিভাজনৰ পিছত যেতিয়া মুছলিম লীগৰ প্ৰায় সকলো নেতাই মুছলমান লক্ষ্যৰ ভাৰতত তেওঁলোকৰ ভাগ্যৰ হাতত এৰি পাকিস্তানলৈ গুচি গ'ল, তেতিয়া মুছলমানসকলৰ নেতৃত্ব সদায় এক সংযুক্ত ভাৰতীয় জাতিৰ পোষকতা কৰা জাতীয়তাবাদী মুছলমানসকলৰ হাতলৈ গ'ল। ১৯৪৭ চনৰ আগতে কেতিয়াও কোনোও মুক্তাৰি-জাতি তত্ত্বৰ ভাৰতীয় ভূমিতে স্বাভাৱিক মৃত্যু ঘটিল আৰু মুছলমানসকল ভাৰতীয় জাতিৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ হৈ পৰিল। ভাৰতীয় মুছলমানসকলে আন সংগামধু আৰু কিছু সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলৰ দৰেই যে খেজাই ভাৰতীয় জাতীয়ত্ব গ্ৰহণ কৰিছে তাৰ অবিচাৰিত প্ৰমাণ স্বৰূপ পৃথক সাম্প্ৰদায়িক নিৰ্বাচক মণ্ডলীৰ ভিত্তিত নিৰ্বাচিত সাংবিধানিক সভাত তেওঁলোকৰ প্ৰতিনিধিয়ে সম্পূৰ্ণ ঐক্যমতেৰে নতুন ভাৰতীয় সংবিধানখন সমৰ্থন কৰিলে, মুছলমান বাঙালি কাকত আৰু ৰাজহুৱা অফীচৰোৰেও একে সমৰ্থন আগবঢ়ালে। তদুপৰি, ১৯৫২ চনত বাৰীন ভাৰতৰ প্ৰথম সংবিধান নিৰ্বাচনত এক বিৰাট সাধ্যক মুছলমানে কংগ্ৰেছক ভোট দিলে আৰু বাকীসকলেও ভাৰতীয় সংবিধানৰ প্ৰতি অৱগত আন ভাগসমূহক ভোট দিলে।

ঐতিহাসিক প্ৰশ্ন হ'ল, ভাৰতীয় মুছলমান সম্প্ৰদায় এক উদ্ভেদীয়া প্ৰতিষ্ঠান

জাতীয়ত্বৰ লগত কিছুদূৰ একত্ৰিত হৈ যোৱাৰ পাছত জাতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ মনোভাৱ কি? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ আগতে ভাৰতৰ মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ সাম্প্ৰতিক সাংস্কৃতিক পৰিবেশ চমুকৈ পৰ্যালোচনা কৰা উচিত হ'ব।

বৰ্তমান অৱস্থাটো এই ধৰণৰ। ভাৰতৰ মুছলমানসকলে, সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ আন সহ ধৰ্ম্মসকলৰ দৰেই যি মৌলিক সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছে সি হ'ল আধুনিক পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ লগত নিজকে খাপ খুউওৱাৰ সমস্যা। এতিয়ালৈকে তেওঁলোকে ইয়াৰ ছটা নীতিৰ প্ৰতি এক স্পষ্ট মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰিছে। ভাৰতীয় সংবিধানৰ প্ৰতি আত্মগত্যা প্ৰকাশ কৰি তেওঁলোকে এক ক্ষুদ্ৰ সংখ্যকৰ বাহিৰে, নিজকে ধৰ্ম্মভিত্তিক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাৰ (যি এতিয়াও বহু মুছলমান ৰাষ্ট্ৰৰ অন্তৰ্ভূত কাৰণ) পৰা আঁতৰাই আনিছে আৰু ধৰ্ম্মনিৰপেক্ষ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰৰ আধুনিক পাশ্চাত্য আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিছে। কিন্তু আনহাতে, আন ভাৰতীয় সম্প্ৰদায়সমূহ আৰু এতিয়াৰ আন বহু জাতিৰ দৰেই, ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি আত্মগত্যা আৰু স্বদেশপ্ৰেমৰ পৱিত্ৰ প্ৰমূল্যৰ প্ৰতি সন্মান বৰ্শাইও পাশ্চাত্য জাতিসমূহে পৰিকাৰভাৱে বিশ্বাস কৰা ধৰ্ম্মৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰৰ অগ্ৰাধিকাৰ তেওঁলোকে সৰ্বসন্মতভাৱে নাকচ কৰিছে। তেওঁলোকৰ বাবে চিৰকালৰ দৰেই এতিয়াও ধৰ্ম্মই চৰম প্ৰমূল্য।

ইয়েই ভাৰতীয় জাতীয় সংস্কৃতিৰ সন্দৰ্ভত ভাৰতীয় মুছলমানসকলৰ অৱস্থান সম্পৰ্কে প্ৰশ্নটো আধাৰ সন্মুখত তুলি ধৰে। ইয়াত আমি প্ৰশ্নটোৰ চমুকৈ উত্তৰ দিছ, কাৰণ পৰৱৰ্তী ছটা অধ্যায়ত এই প্ৰশ্নটো আৰু ভাৰতৰ জাতীয় সংস্কৃতিৰ বৰ্তমান পৰিবেশৰ লগত জড়িত আন কিছু বিষয়ৰ বহল আলোচনা কৰা হ'ব।

আত্মজ্ঞানিক ধৰ্ম্মৰ ক্ষেত্ৰত সংখ্যাগৰিষ্ঠ সম্প্ৰদায়ৰ লগত পাৰ্থক্য থকা সত্ত্বেও, ভাৰতীয় মুছলমানৰ তেওঁলোকৰ লগত মৌলিক ধৰ্ম্মীয় আৰু নৈতিক সচেতনতা, সামাজিক গঠন, পাৰিবাৰিক জীৱন আৰু জীৱন-যাপনৰ সাধাৰণ ৰীতি আদিৰ ক্ষেত্ৰত বহুখিনি মিল আছে আৰু তেওঁলোক সহজেই জাতীয় সংস্কৃতিৰ যি কোনো সুক্ৰিয়ণ পোৱাৰ অগত মিলি পৰিব পাৰে। কিন্তু তেওঁলোক এনে এটা মনোভাৱৰদ্বাৰা নিকণ্ণাচিত আৰু ছাঁশস্তাশ্ৰান্ত হৈ পৰিছে যে যথেষ্ট সংখ্যক হিন্দুৰ দ্বাৰা জাতীয় সংস্কৃতিৰ যি পোৰ্টাৰ্ণটোক গঢ়ি আৰু ফুটাই তুলিব ধৰা হৈছে (হিন্দীক একমাত্ৰ জাতীয় ভাষা কৰাৰ চেষ্টা) সি এক একপক্ষীয় নীতিবদ্ধাৰা অন্ধপ্ৰাণিত, যি যোৱা চাবে সাতল বহুতকাল ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰতি মুছলমানসকলৰ অৱস্থান নাকচ কৰিব খুজিছে।

মুছলমানসকলৰ দৰেই হিন্দু সম্প্ৰদায়ৰো পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ প্ৰতি ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক উভয়বিধ প্ৰতিক্ৰিয়াই যথেষ্ট তীব্ৰ আছিল। প্ৰথম ইতিবাচক প্ৰতিক্ৰিয়া দেখা গৈছিল আদি ব্ৰাহ্মসমাজত, এই সমাজ যদিও সাধাৰণ পৰিমাণে ইছলাম, খৃষ্টান ধৰ্ম আৰু পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰদ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল, প্ৰকৃততে ই অল্পগ্ৰ ধৰণৰ হিন্দু সংস্কাৰক-আন্দোলন আছিল। কিন্তু মূল সমাজখনৰ প্ৰতিবাদী সম্প্ৰদায়সকলক লৈ কেশৱ চন্দ্ৰ সেনে ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মসমাজ নামে যি নতুন সমিতি প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে সি খৃষ্টান ধৰ্মৰদ্বাৰা অধিক শক্তিশালীভাৱে প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল আৰু চেমিটিক ধৰ্মসমূহৰ বাঁত অম্লসাৰে দেখাত এক পৃথক ধৰ্মগোষ্ঠী হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ সমাজ সংস্কাৰৰ কাৰ্য্যসূচীও অধিক পৰিমাণে প্ৰগতিশীল আছিল। এই পিছৰ আন্দোলনটি যদিও হিন্দু সমাজত বেছি জনপ্ৰিয় নহৈছিল আৰু অন্তৰ্জলহৰদ্বাৰা দুৰ্বল হৈ হৈ হুটা উপ-গোষ্ঠীত বিভক্ত হৈছিল, ই মূল্যবান সেৱা আগবঢ়াইছিল।

কেশৱচন্দ্ৰ সেনৰ প্ৰভাৱ বৰষেৰ শিক্ষিত হিন্দু সমাজত ধৰ্মীয় আৰু সাধাৰণিক সংস্কাৰৰ চেতনা জাগ্ৰত কৰিলে। মোটামুটিভাৱে ব্ৰাহ্মসমাজৰ নিচিনাকৈ তেওঁলোকে “প্ৰাৰ্থনা সমাজ” আৰম্ভ কৰিলে। বাণাডে’ৰ নেতৃত্বই এই নতুন সমাজক পৃথক ধৰ্ম-গোষ্ঠী হ’বলৈ নিৰিলে যদিও হিন্দু সমাজৰ ভিতৰত সংস্কাৰৰ বাবে ইয়াক এক শক্তিশালী সংগঠন কৰি তুলিলে।

বহাৱেৰ গোৱিন্দ বানাডে’ আধুনিক ভাৰতৰ এক অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ নেতা। তেওঁ হিন্দুসকলৰ মাজত জ্ঞানাজোকৰ এক নতুন চেতনা জগাই তুলিছিল আৰু মুছলমানৰ মাজত চৈয়দ আহমদ খান বিহীন কৃতকাৰ্য্য হৈছিল হিন্দুৰ মাজত এওঁ তাতকৈ বহু বেছি হৈছিল। দাক্ষিণাত্যতে নহয়, সমগ্ৰ ভাৰততে হিন্দুৰ সাধাৰণিক, শৈক্ষিক আৰু বাজনেতিক আগবৰণৰ প্ৰতি বাণাডে’ৰ অৱদান অত্যন্ত বেছি আছিল। সুনিৰ্দিষ্ট সাধাৰণিক সংস্কাৰ সাধন কৰাৰ উপৰিও তেওঁ প্ৰাৰ্থনা সমাজ আৰু ছচিয়েল কনফাৰেন্সৰ যোগেদি হিন্দুৰ মাজত এক সাধাৰণ সংস্কাৰধৰ্মী চেতনা সৃষ্টি কৰিছিল। আধুনিক শিক্ষাৰ আন্দোলন আৰু সাৰ্বজনিক আৰু ডেকান সভাৰ যোগেদি বাজনেতিক দাবীমতাৰ আন্দোলনৰ প্ৰতিও তেওঁ ইন্ধন যোগাইছিল। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ তেওঁ এখন অন্যতম প্ৰতিষ্ঠাতা আছিল।

বাৰবোহন বাৰ আৰু ব্ৰাহ্মসমাজৰ আন নেতাসকলৰ দৰেই বাণাডে’ পাশ্চাত্য

সংস্কৃতিৰ প্ৰতি অস্বকূল প্ৰতিক্ৰিয়া কৰা হিন্দুৰ উদাৰপন্থী মনোভাৱৰ প্ৰতিনিধি আছিল আৰু পৰম্পৰাগত বিশ্বাস আৰু সামাজিক ৰীতিসমূহ সংস্কাৰ আৰু পৰিৱৰ্ত্তন কৰি হিন্দুধৰ্ম্মক আধুনিক যুগৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি উপযোগী কৰি লোৱাত বিশ্বাস কৰিছিল। কিন্তু হিন্দু সমাজৰ এক বৃহৎসংখ্যকৰ পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ প্ৰতি মনোভাৱ যুঁহু ওপৰত নেতিবাচক আছিল। ইয়াৰ একমাত্ৰ ঘিটো দিশ তেওঁলোকে পছন্দ কৰিছিল সি হ'ল পশ্চিমীয়া লোকসকলৰ স্বদেশপ্ৰেম আৰু স্বজাতিপ্ৰেম। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰিছিল যে পৰম্পৰাগত হিন্দুধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতি স্বয়ং-সম্পূৰ্ণ, প্ৰত্যেক যুগৰে প্ৰয়োজন ইবোৰে পূৰাব পাৰে। প্ৰকৃততে প্ৰয়োজন আছিল মাত্ৰ এক পুনৰ বিশ্লেষণৰ, ভাৰতবৰ্ষৰ মোক্ষ পশ্চিমক অনুসৰণ কৰাত নাই, বৰং পশ্চিমৰ ৰাজনৈতিক আৰু বৌদ্ধিক প্ৰভুত্বৰ পৰা ইয়াক মুক্ত কৰি, সকলো বিদেশী প্ৰভাৱমুক্ত এক জাতীয় সংস্কৃতিৰে ইয়াক এক স্বাধীন জাতি কৰি তোলাতহে ইয়াৰ মোক্ষ। তেওঁলোকৰ বাবে জাতি মানে হিন্দু সম্প্ৰদায়। তেওঁলোকে মুছলমানসকলক প্ৰায় ব্ৰিটিছসকলৰ দৰেই বিদেশী বুলি গণ্য কৰিছিল।

এই সংৰক্ষণশীল হিন্দুদানৰ অতি উল্লেখযোগ্য প্ৰবক্তা আছিল ৰাল গুগাধৰ তিলক, ৰাণাডে'ৰ প্ৰবল বিৰোধী আৰু দক্ষিণত ৰাণাডে'ৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক উদাৰবাদিতাৰ, বিৰোধিতা কৰা দলটোৰ নেতা। ২৪ বছৰ বয়সত 'মাৰাঠী' আৰু 'কেশৱী'ৰ সম্পাদক হিচাপে তিলকে তেওঁৰ ৰাজহুৱা জীৱন আৰম্ভ কৰিছিল। এঘল উৎসাহী ডেকাৰ সহযোগিতাত কাম কৰি তেওঁ দ্ৰুত কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰিছিল আৰু দাক্ষিণাত্য শিক্ষা সমাজ আৰু ফাণ্ডাচন্ কলেজ (1882) স্থাপন কৰাত প্ৰধান ভূমিকা লৈছিল।

দ্বিজকৰ সাহিত্য কৰ্মৰ লক্ষ্য আছিল হিন্দুসকলক তেওঁলোকৰ গৌৰৱময় অতীতৰ জীৱন্ত সম্পৰ্কে অনা। তেওঁ এজন বিখ্যাত সংস্কৃত পণ্ডিত আছিল আৰু ইংৰাজীত লিখা তেওঁৰ দুখন কিতাপ "The Arctic Home in the Vedas" আৰু 'Orion' আৰু ভগৱদ্গীতাৰ ওপৰত তেওঁৰ মাৰাঠী ভাষা 'গীতা বহুত'ই বৃহৎসংখ্যক শিক্ষিত হিন্দুৰ মনত গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল আৰু হিন্দু জাতীয়তাবাদক নিশ্চিতভাৱে এটা ধৰ্মীয় আৰু সাৰ্বজনীন পুনৰুত্থানবাদী ভাঁজ দিছিল।

আৰ্য্যসমাজ আন্দোলনে অধিকতৰ স্পষ্ট পুনৰুত্থানবাদী ৰীতি অনুসৰণ কৰিছিল, হিন্দুধৰ্ম্মৰ মেৰাদিক আৰু পৌৰাণিক উপাদানবোৰ আঁতৰাই আৰু মুছলমান আৰু

পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ সকলো প্ৰকাৰ ঘূৰ কৰি এই আন্দোলনে হিন্দুধৰ্মক জৰণ তেওঁক
ঘূৰণ আদিয় লবলতাই ঘূৰাই লৈ থাকে চেষ্টা কৰিছিল।

এনি বেছান্টে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা বহুস্তৰাধী ইয়াৰ উপলক্ষ্য পছাই হিন্দু বহুস্তৰাধী
মাজত বিশেষ সঁহাৰি নাপালে, কিন্তু চেণ্টেল হিন্দু কলেজৰ (আজিৰ বানানন্দ হিন্দু
বিশ্ববিদ্যালয়) প্ৰতিষ্ঠাতা হিচাপে হিন্দুধৰ্মৰ প্ৰতি আত্ম বোমকলু কীৰ্ত্তন উভোক্তা
হিচাপে ভাবতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ প্ৰতি তেওঁৰ সৈধ্য বশেষ ইল্যাবান আছিল।

এই সংস্থাৰ আন্দোলনসমূহ প্ৰকৃততে হিন্দু ধৰ্মৰ এক লক্ষ্য প্ৰেৰণা আৰু
পুনৰ্জাগৰিত চিন্তাধৰ্মী ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ ফল আৰু হিন্দুধৰ্মৰ অজুত্বিতৰ ওপৰত ইহাৰ
এক পৰোক্ষ প্ৰভাৱ আছিল। প্ৰকৃত অৰ্থত ধৰ্মীয় জাণক, বাৰ উৎস এক ভাৱ
ধৰ্মীয় অস্তিত্বতা, পৰম বাস্তৱৰ এক প্ৰত্যক্ষ আৰু তৎকাৰীনবোধ, সেইটো নষ্ট
কৰিছিল ত্ৰিৰামকৃষ্ণ পৰমহংস আৰু তেওঁৰ শিষ্য বিবেকানন্দই। শৈশৱকৰপৰাই লক্ষ্যৰ
কালজয়ী আত্ম অহুশাসন আৰু আত্মতত্ত্বিকৰণ পদ্ধতিৰ যোগেদি সত্য অহুশাসন
কৰিবলৈ বামকৃষ্ণৰ এক অপ্ৰতিবোধ্য বাসনা আছিল। তেওঁৰ সৰ্ব প্ৰাণী বিশ্বাস
বলত তেওঁ হিন্দু বহুস্তৰাধী ধাৰণাৰ বিভিন্ন পছাত সাধনা কৰি কাজী, নীতা আৰু
কৃষ্ণৰ আবিভাৱৰদ্বাৰা ধৰ্ম হোৱাৰ অস্তিত্বতা লাভ কৰাৰ উপৰিও, তেওঁ ইহলান আৰু
শুধৈৰ্যৰ উপাসনা বিধি আয়ত্ত কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত মহম্মদ আৰু বীণেশ্বৰী জীৱন্ত
উপস্থিতিত নিজকে উপলব্ধি কৰাৰ পৰম অস্তিত্বতা তেওঁ লাভ কৰিব পাৰিছিল। তেওঁৰ
জীৱনৰ শেষত সাত বছৰ তেওঁৰ ওচৰত গোটেখোৱা স্নিগ্ধকৰণক বহুস্তৰাধী পৰমহংসৰ
বহুস্তৰ দীক্ষা দিয়াত তেওঁ ব্যৱ কৰিছিল। তেওঁৰ শিষ্যসকলৰ ভিতৰত প্ৰমুখ্য আছিল
স্বামী বিবেকানন্দ।

শুক চুকোৱাৰ সময়ত স্বামী বিবেকানন্দৰ বয়স আছিল মাত্ৰ তেইছ বছৰ।
ভাৰতবৰ্ষৰ দীৰ্ঘ-প্ৰস্থ ধৰি কৰা পাঁচ বছৰ ভোবা ভীৰ্ষভাত্যত বিবেকানন্দৰ জন্ম পৰ্ব
কৰা অস্তিত্বতা আছিল তেওঁৰ স্বভাৱত অস্তিত্ব আৰু ক্ৰমকৰণ দ্বাৰা। কল্যাণবাসী
পুণ্য ব্ৰহ্মৰ দৰ্শন কৰাৰ পাছত জাৰত মহানাগৰৰ পায়ৰ এটা শিলত থিয় হৈ তেওঁ
অৰুণ্ডৰ কোটি কোটি দ্বাৰিকা-স্নিগ্ধ অনসাধাৰণৰ লিখা আৰু পৃথিৱীৰ আত্ম আত্মতত্ত্ব
উন্নতিৰ কাৰণে নিজৰ জীৱন উন্নতি কৰিবলৈ পৰিত্ৰ শপত গ্ৰহণ কৰিলে। দ্বিত্ব স্নিগ্ধত
তেওঁ চিকান্থত বিশ্বৰ স্নিগ্ধকৰণ যোগ দিলে আৰু তেওঁৰ বিধান আৰু ক্ৰমকৰণ
প্ৰতি উপস্থিত সঁহাৰি পাই থাকিব বুদ্ধবাস্তৱত এয়াৰি বুদ্ধতা দিলে, যেনে কৰ্মকৰণ

শিক্ষা দিবলৈ কিছুমান আলোচনা-চক্ৰ পাতিলে, 'ৰাজযোগ' নামে এখন কিতাপ লিখিলে আৰু নিউয়ৰ্কত এখন বেদান্ত সমাজ খুলিলে। বিদেশত থকা কালত তেওঁ চুইজাৰলেণ্ড, জাৰ্মানী আৰু ইংলণ্ড ভ্ৰমণ কৰিলে আৰু লণ্ডনত বহুতো শিষ্য লাভ কৰিলে।

তেওঁৰ ভাৰত প্ৰত্যাবৰ্তনত স্বামী বিবেকানন্দক বিপুল সমৰ্থনা জনোৱা হ'ল। তেওঁ আকৌ এবাৰ দেশখন ভ্ৰমণ কৰিলে, এইবোৰ সমাজ সেৱা আৰু সংস্কাৰৰ কাৰণে বিশেষকৈ পশ্চিমীয়া নু-সংগঠিত ধৰণে নাৰীসকলৰ শিক্ষা আৰু উন্নতিৰ কাৰণে কাম কৰিবলৈ হিন্দু সম্প্ৰদায়ক আহ্বান জনালে। ১৮৯৭ চনত এন এক সংগঠনৰ আদৰ্শ হিচাপে তেওঁ বামকুল্য মিশ্বন প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। ১৮৯৯ চনত তেওঁৰ পছাৰ সাধুসকলৰ বাবে তেওঁ বেলুৰত মঠ নিৰ্মাণ কৰিলে আৰু আলমোৰাত আশ্ৰিত আশ্ৰম স্থাপন কৰিলে। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত আৰু এবাৰ ভ্ৰমণ কৰাৰ পিছত তেওঁ ভাৰতবৰ্ষলৈ ঘূৰি আহিল আৰু তেওঁৰ স্বাস্থ্য ভাগি নপৰালৈকে তেওঁৰ প্ৰেম আৰু সেৱাৰ মিশ্বনৰ হৈ কাম কৰিলে। শেষত তেওঁ বেলুৰ মঠতে আশ্ৰয় ল'লে আৰু ১৯০২ চনত তেওঁৰ মৃত্যুৰ সময়লৈকে শিষ্যসকলক বেদান্ত দৰ্শনৰ শিক্ষা দি গ'ল।

অন্তঃস্থলৰ গভীৰ অভিজ্ঞতাই তীব্ৰ কৰি তোলা বৌদ্ধিক অনুসন্ধানৰ ওপৰত জিভি কৰি এক ভিন্ন ধৰণৰ বেদান্ত দৰ্শনৰ ব্যাখ্যা অগবঢ়ালে শ্ৰীঅৰবিন্দ ঘোষে। ১৮৭২ চনত কলিকতাত জন্ম গ্ৰহণ কৰি তেওঁ সাত বছৰ বয়সৰপৰা একেই বছৰলৈকে ইংলণ্ডত শিক্ষা লাভ কৰিছিল। ভাৰতলৈ ঘূৰি অহাৰ পিছত তেওঁ বৰোদা ৰাজ্যত চাকৰি কৰি তেৰ বছৰ কাল কটায়, এই সময়ছোৱাত তেওঁ সংস্কৃত শিকে আৰু হিন্দু ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ বিশদ অধ্যয়ন কৰে। ১৯০৬ চনৰ বংগ আন্দোলনত তেওঁ বৰোদা ৰাজ্য এৰে আৰু কলিকতাত জাতীয় আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিয়ে। প্ৰধানতঃ তেওঁৰ হেঁচাতে জাতীয় দলে (Nationalist Party) স্বদেশী আৰু অসহযোগৰ কাৰ্য্যমূৰ্তী গ্ৰহণ কৰে, বিবোৰ পিছত জাতীয় কংগ্ৰেছ গ্ৰহণ কৰে। এই সময়ত এক গভীৰ ধৰ্মীয় অভিজ্ঞতাই তেওঁৰ জীৱনৰ গতি পৰিৱৰ্তন কৰি দিয়ে। তেওঁ শ্ৰীকৃষ্ণৰ আৰ্চিৰ্ভাৱ গ্ৰহণ কৰিলে, আৰু শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক হিন্দু সম্প্ৰদায়লৈ এটা বাণী বহন কৰাৰ বাৱিৰ্য্য দিলে যে ই যেন সনাতন ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে আগুত হ'ব আৰু এই ধৰ্মৰ বোম্বেৰি সমগ্ৰ বিশ্বক সেৱা কৰে। কিন্তু শ্ৰীঅৰবিন্দই বিশ্বাস কৰিছিল যে হিন্দুৱে নিজৰ দেশ স্বাধীন কৰি ধৰ্মৰ প্ৰলাৰ ঘটাব তেতিয়াহে পাৰিব, যেতিয়া তেওঁলোকে এক

উচ্চতৰ আধ্যাত্মিক বিকাশৰ দ্বাৰা জ্ঞাত কৰিব। আধ্যাত্মিক বিকাশৰ প্ৰকৃতি আৰু কৌশল সম্পৰ্কে ধ্যান কৰিবৰ বাবে তেওঁ পণ্ডিতসকলৰ (তেতিয়াৰ ফ্ৰান্স অধীনস্থ প্ৰদেশ) এখন আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু মৃত্যুৰ কাছলৈকে তাত বাস কৰিলে। মৃত্যু বহুৰ ধৰি তেওঁ The Arya নামেৰে এখন আন্দোলনী প্ৰকাশ কৰিছিল, ইয়াত তেওঁৰ আত্মজীৱনী "The Life Divine", নিয়ন্ত্ৰিতভাৱে প্ৰকাশ পাইছিল। পিছত ই তিনিখণ্ডত বিভাজিত আকাৰে প্ৰকাশ পায়। ভগৱদ্গীতাৰ ওপৰত তেওঁৰ ভাষা আগতেই প্ৰকাশ হৈ গলাইছিল।

শিক্ষিত হিন্দুৰ ওপৰত খ্ৰীষ্টানবিশ্বই এক গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। যেকিভাগ সাধাৰণ মানুহৰ বাবে তেওঁৰ দাৰ্শনিক চিন্তা অতি কঠিন আছিল, কিন্তু তেওঁৰ উপকথা সুলভ ব্যক্তিৰ সকলোৱে ভাল পাইছিল আৰু প্ৰভাৱ কৰিছিল।

হিন্দু সমাজৰ নতুন ধৰ্মীয় আৰু বৌদ্ধিক আন্দোলনৰ এই চমু আলোচনাত আমি দুই বিপৰীতমুখী শক্তিয়ে কাম কৰা দেখা পাম, (ক) এটা উদাৰপন্থী আন্দোলন যিটো ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত সৰ্বগ্ৰাহীবাৰ (Eclecticism) হিচাপে, সামাজিক দৃষ্টিভঙ্গিৰ ক্ষেত্ৰত আধুনিকতাকপে আৰু ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত মধ্যমপন্থাকপে প্ৰকাশ লাভ কৰিছিল আৰু (খ) এটা সংৰক্ষণশীল আন্দোলন। পিছলৈকে দুটা বেলেগ ৰূপ লৈছিল। এটা বৈদিক ধৰ্ম আৰু সামাজিক জীৱনলৈ প্ৰভাৱবৰ্তনৰ সপক্ষে আছিল আৰু আনটোৱে পুৰাণৰ বুৰঞ্জী হিন্দুধৰ্মৰ ভগত ধৰ্মীয় জীৱনক ধাপ খুৱাই বেদান্ত ধৰ্মৰ ওপৰত ইয়াক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খুজিছিল আৰু হিন্দু সমাজৰ স্ৰাস্থ্যক অপৰিসীমতাৰ বাধা তাৰ পাঁখনি পৰিৱৰ্তন কৰিব খুজিছিল, ৰাজনীতিত সকলো সংৰক্ষণশীল লোকেই বিদেশী প্ৰভাৱৰ বিৰোধিতা কৰি হিন্দু জাতীয়তাবাদক সমৰ্থন কৰিছিল। উদাৰপন্থী আৰু সংৰক্ষণশীলসকলৰ মাজৰ মতবৈৰত সদাৰ সংৰক্ষণশীলসকলেই জয়লাভ কৰিছিল। উদাৰপন্থীসকলে এটা নক পোতা হৈয়েই আছিল আৰু দেশৰ বৌদ্ধিক জীৱন বৰেঙাভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল, কিন্তু তেওঁলোকে জাতিৰ সংগ্ৰহৰ প্ৰপঞ্চ তেওঁলোকৰ বৰল হেৰুৱাইছিল আৰু কামৰূপী জীৱনৰপৰা স্কন্ধ: বহিষ্কৃত হৈ পৰিছিল। এইকালৰপৰা এইটো ভালেই বৈছিল, কামৰূপ সংৰক্ষণশীলসকলে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ বাবে আন্দোলনৰ পতি কঢ়াই দিছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ জাতীয়তাবাদৰ ধাৰণা, প্ৰতিষ্ঠা আছিল বহিঃ, উদাৰপন্থী-সকলকটক সংকীৰ্ণ আছিল, কাৰণ এই ধাৰণা হিন্দু সমাজৰ বাহিৰলৈ যাব পৰা নাছিল।

কিন্তু সৌভাগ্যবশতঃ ভাৰতৰ তিনিজন মহান নেতা আছিল—এজন কবি, এজন দাৰ্শনিক আৰু এজন নৈতিক গুৰু যি কেইজনে হিন্দুধৰ্মৰ সীমা বহুলাই ইয়াক বিশ্বমানৰ পৰিয়ালৰ সহায়স্থানধৰ্মী কবি তুলিছিল আৰু হিন্দুসকলৰ মাজত এক বহল জাতীয় দৃষ্টি-ভংগিৰ সৃষ্টি কৰিছিল, এই দৃষ্টিভংগিয়ে তেওঁলোকক মুছলমান আৰু আন সংখ্যালঘু-সকলৰ সহযোগিতাত এক ভাৰতীয় জাতি সৃষ্টি কৰাৰ চেষ্টা কৰিবলৈ প্ৰেৰণা দিছিল।

কবি ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে তেওঁৰ দৃষ্টিভংগি ‘Greater India’ত স্পষ্ট কৰি দিছিল। তেওঁ স্পষ্ট কৰি দিছিল যে ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী কেৱল হিন্দুৰে অকলে তৈয়াৰ কৰা নাই। বহু শতিকাৰ আগেয়ে নিজৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য লৈ মুছলমানসকল আহিছিল আৰু ভাৰতৰ ইতিহাসৰ অংগ হৈ পৰিছিল। তাৰ পিছত পাশ্চাত্যৰ সাংস্কৃতিক সম্পদ লৈ ব্ৰিটিছসকল আহিছিল। নতুন ভাৰত কোনো এটা ধৰ্ম বা জাতিৰ একচেটিয়া নহয়। ইয়াত বিভিন্ন ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিয়ে প্ৰেম আৰু শান্তিৰ সমন্বয়পূৰ্ণ জীৱন যাপন কৰিব লাগিব। সেই পৰিবেশ তৈয়াৰ কৰা আৰু সেই প্ৰেম আৰু সমন্বয় সৃষ্টি কৰাই আজিৰ ভাৰতৰ সবাতোকৈ ডাঙৰ সমস্যা। ঠাকুৰে নিজে এই সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰিছিল। শান্তি নিকেতনত প্ৰতিষ্ঠা কৰা তেওঁৰ আন্তৰ্জাতিক বিশ্ববিদ্যালয় বিশ্বভাৰতীৰ উদ্দেশ্য আছিল এক বিশ্বভাতৃত্বৰ পৰিবেশ তৈয়াৰ কৰা ব’ত ভাৰতীয় তৰুণ-তৰুণীসকল পূৰ্ব আৰু পাশ্চাত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰতিনিধিসকলৰ সন্মিলনত লালিত-পালিত হ’ব।

‘জাতীয়তাবাদ’ শব্দটো যদি এক উচ্চাংগৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তেন্তে দাৰ্শনিক ৰাধা-কৃষ্ণক ‘হিন্দু জাতীয়তাবাদ’ৰ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰতিনিধি বুলি ক’ব লাগিব। তেওঁ বৈদিকৰপৰা নৱ-বেদান্তিকলৈ হিন্দুধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ বিশাল আন্দোলনসমূহক বিবৰ্তনৰ এডাল শৃংখলৰে বিভিন্ন গ্ৰন্থি বুলি আৰু ইয়াৰ নীতি, অহুষ্ঠান আৰু সাধাৰিক প্ৰতিষ্ঠান-সমূহক এক কেন্দ্ৰীয় ধাৰণাৰ যুক্তিসূচক ফলশ্ৰুতি বুলি ব্যাখ্যা কৰিলে। এই অহংবাদী আৰু বস্তুবাদী যুগত হিন্দুসকলক তেওঁলোকৰ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক গ্ৰন্থসমূহ জীয়াই ৰাখিবলৈ তেওঁ সচেতন কৰি দিলে আৰু ভাৰতবাসী তেওঁলোকক এক উচ্চ আৰু প্ৰেৰণাদায়ক আদৰ্শৰ প্ৰতি উদ্বুদ্ধ কৰিলে, কিন্তু একেসময়তে তেওঁ তেওঁলোকক জাতীয়তাক পুনৰ জীয়াই তোলাৰ ধাৰণা দিব কৰিবলৈ আৰু বৰ্তমানৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই তুলিবলৈ আহ্বান জনালে। ইতিহাসৰ সৈতে গভীৰ সংযোগ বন্ধা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ গুৰুত্বৰ কথা কৈও তেওঁ ইতিহাসৰ গতিধাৰাক বুজাই অমাৰ দৰ্শ চক্ৰোৰ বিকছে সত্তৰ্ভবাদী ওলাইছিল। তেওঁলোকৰ সমুখত তেওঁ থিয় কৰা আদৰ্শটো আছিল, জাতীয়

ঐতিহ্যৰ এক বুদ্ধিদীপ্ত অধ্যয়নৰদ্বাৰা তাৰ চিন্তাধাৰী নীতি আৰু প্ৰয়োগসমূহ আহৰণ কৰা আৰু সিৰোবৰ তেতিয়া নতুন পৰিবেশ আৰু প্ৰয়োজন পূৰণ কৰিব পৰাকৈ নতুন শক্তি ব্যৱহাৰ কৰি এক নতুন জীৱন ৰচনা কৰা।

কিন্তু কবি আৰু দাৰ্শনিক আদৰ্শক বাস্তৱত পৰিপূৰ্ত কৰাৰ দক্ষ কামলৈ কপান্তৰ কৰাৰ উচ্চৰ্থ 'হিন্দু জাতীয়তাবাদ'ৰ আন্দোলনক সকলো জাতি আৰু ধৰ্ম সামৰি লোৱা ভাৰতীয় জাতীয়তালৈ প্ৰসাৰিত কৰাৰ মহান কাম কবিত্বৰ বাবে প্ৰয়োজন হৈছিল বুদ্ধৰ পিছত জন্ম লোৱা শ্ৰেষ্ঠ নৈতিক শিক্ষকজনৰ। মহাত্মা গান্ধীৰ বাস্তৱনৈতিক কৰ্মকাণ্ড তেওঁৰ বৃহত্তৰ লক্ষ্য—বান্ধৱতাৰ আধ্যাত্মিক আৰু নৈতিক পুনৰুদ্ধাৰনৰ এটা মাত্ৰ ক্ষুদ্ৰ শাখাহে আছিল। ভাৰতৰ স্বাধীনতাৰ কাৰণে তেওঁ হুঁজ কৰিছিল, কিয়নো এখন স্বাধীন ভাৰতেহে মাত্ৰ তেওঁৰ মহান নৈতিক আদৰ্শক বাস্তৱলৈ কপান্তৰিত কৰিব পাৰিব আৰু তাৰ আদৰ্শৰে আন জাতিসমূহকো সেই পথ অনুসৰণ কৰিবলৈ আহ্বান জনাব পাৰিব।

অহিংসাৰ যোগেদি সত্যৰ অন্বেষণ, এই মহান আদৰ্শ তেওঁ প্ৰথমেই নিজৰ হিন্দু সম্প্ৰদায়ৰ আগত উত্থাপন কৰিলে, কাৰণ ইয়াক তেওঁ হিন্দু জীৱন-দৰ্শনৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰকাশ বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁৰ আধ্যাত্মিক অভিজ্ঞতাই পৰবৰ্তী বাস্তৱৰ সত্যৰ স্বপ্নত প্ৰকাশ কৰি দেখুৱাইছিল। সেয়ে অহংসকান তেওঁৰ বাবে চৰম নৈতিক প্ৰয়োগ আছিল। সজ লক্ষ্যক সৰ্বধিক সজ আৰু পৱিত্ৰ উপায়েৰে জয় কৰি বাস্তৱনৈতিক, সাৰাজিক বা অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ প্ৰতিটো ক্ষেত্ৰতে এই চৰম সত্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা যায়। সত্যৰ পথত প্ৰধান বাধা হ'ল সকলো ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণাধীন আবেগ, বাক মহাত্মা গান্ধীয়ে সাধাৰণভাৱে 'হিংসা' শব্দটোৰে প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে সত্যৰ অহংগাৰীয়ে চিন্তা, কথা আৰু কামত 'অহিংসা'ৰ চৰ্চা কৰিব লাগিব।

শিক্ষাতকৈও বেছিকৈ তেওঁৰ ব্যক্তিগত উদাহৰণে সকলো প্ৰেৰণাৰে অজেয় হিন্দু ৰনত এক নতুন চেতনাৰ সৃষ্টি কৰিলে, ই হ'ল আত্মপূৰণতা, আত্মত্যাগ, মহত্বশীলতা আৰু প্ৰেমৰ চেতনা আৰু ই তেওঁলোকক স্বাধীনতা আৰু প্ৰগতিৰ কাৰণে এক শান্তিপূৰ্ণ সংগ্ৰামৰ দ্বাৰে প্ৰস্তুত কৰি তুলিলে।

কিন্তু মহাত্মাই দেশৰ স্বাধীনতাৰ কাৰণে হুঁজিবলৈ তেওঁৰ আহ্বান বা তেওঁৰ সত্য আৰু অহিংসাৰ দ্বাৰী কেৱল হিন্দুসকলৰ বাবেই নীতিত দাখিলিছে। হিন্দুসকলৰ দ্বাৰেই মুছলমানকে ধৰি আন সংখ্যাগৰিষ্ঠসকলকো বিজয় সাধিব হুঁজি

মুছলমানেই এই নীতিৰ ভীৰু বিৰোধিতা কৰিলে, এই বিৰোধই জাতীয়তাবাদী মুছলমানসকলৰ সৰ্ব্বোচ্চ বহাদুৰী গাঁৱীয়ে সৃষ্টি কৰা সাম্প্ৰদায়িক নেশীতিৰ একমুখীয়াৰে সন্মুখীন কৰা এক আত্মত্যাগী কৰ্মৰ আৰম্ভ কৰিব বাবে দায়ী আছিল।

এই ধৰ্মসাধক কৰ্মৰ বাবেই মহাত্মা গান্ধীয়ে বৰ্হাদেশীৰ লক্ষ্য লক্ষ্য সাফল্য বিচাৰি হ'লেও সম্পূৰ্ণ নহ'ল। মাত্ৰ ত্ৰিছ বছৰৰ এটা চুটি সময়ৰ ভিতৰতে তেওঁ তাৰতৰ্থক এনে এটা শক্তিৰ কবলত পৰা মুক্ত কৰিলে যি সেই কালৰ আৰম্ভণিতে পৃথিৱীৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আছিল। বহুতো মুছলমান আৰু বহুতো হিন্দুক তেওঁ এটা জাতিত নম্বৰিত কৰিলে। কিন্তু মূল্য হিচাপে তেওঁ তাৰতৰ্থক এক চতুৰ্থাংশ ভূমি আৰু এক পঞ্চমাংশ জনসংখ্যা হেৰুৱাব লগা হ'ল, যি স্বাধীন পাকিস্তান বাট্টা হিচাপে পৰিগণিত হ'ল।

দেশ বিভাজন আৰু তাৰ পিছত ঘটোৱা বৰ্হাদেশী সংঘৰ্ষৰ স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে যি মুছলমান-বিৰোধী মনোভাৱৰ পৰিবেশ তৈয়াৰ হ'ল, তাত মহাত্মা গান্ধীয়ে মুছলমানৰ প্ৰতি সদায় সূচক নীতিয়ে বহুতো হিন্দু সমৰ্থক হেৰুৱালে আৰু মহাত্মাৰ মৃত্যুৰ পিছত প্ৰচুৰ সংখ্যক কংগ্ৰেছ ভোটৰে সাংবিধানিক সভাই দেৱনাগেৰী জিপিত হিন্দীক বাট্টাভাষা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিলে, অৱশ্যে হিন্দীক সাধাৰণ কথিত ভাষা হিন্দুস্থানীৰ অনিষ্ট কৰি বাধিবলৈ চেষ্টা কৰা হ'ব বুলি এটা ব্যৱস্থা ৰখা হ'ল।

সংবিধানত ভাষাৰ ধাৰাটো স্তম্ভৰ পিছত মুছলমানকে ৰখি বিনকলে ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰিছিল, তেওঁলোক সকলোৰে বিমান তালকৈ পাৰে ইয়াক সমৰ্থন কৰিলে। কিন্তু হিন্দীৰ অত্যাধিক প্ৰচাৰকসকলে সূচক নীতি গ্ৰহণ নকৰাৰ ফলত কেৱল মুছলমানৰ মাজতে নহয় অন্যান্য আঞ্চলিক ভাষীৰ মাজতো ভীৰু বিৰূপতা সৃষ্টি হ'ল। একেধৰেই, আঞ্চলিক ভাষাৰ কেন্দ্ৰত ভাষিক সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ মনোভাৱগত ভাষিক সংখ্যাগৰিষ্ঠসকল স্তম্ভ হৈ পৰিল। ভাষাৰ প্ৰশ্নটো ইয়াৰ পৰৱৰ্তী অব্যাহত আৰু আৰু বহুলকৈ আলোচনা কৰিব আৰু বিভিন্ন সাংস্কৃতিক গোষ্ঠীৰ মাজত ই সৃষ্টি কৰা অগ্ৰয়োজনীয় দৃষ্টি কেনেকৈ হ্ৰাস কৰিব পাৰি তাক দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিব।

এইখিনিতে আমি আঙুলিয়াই দিয়া বৰ্হাদেশীৰ যি সাংস্কৃতিক দৃষ্টি আৰু এখন ক্ষেত্ৰ হ'ল ব'ত উদাহৰণী আৰু সমৰ্থনশীলগৰী শক্তিবোধ পৰম্পৰা বুঝাবলৈ হৈছে (সত্তৰ ভাষিক দৃষ্টান্তকও ই অধিক বিপ্লৱক)। হিন্দু জাতীয়তাবাদী বৰ্হাদেশীৰ ঐতিহ্যৰ বাহক জনসংঘ, হিন্দু মহাসভা আৰু বামবাহ্য পৰিষদৰ বাহিৰেও, জাতীয় কংগ্ৰেছৰ ভিতৰতে উদাহৰণী গোষ্ঠীৰ মাজত কিছুমান অকৰী বিষয়ত প্ৰবল বিভাজন বৰা দেখা

গান্ধীবাদী গোষ্ঠী এটাও আছে। পুৰণি সতীৰ্থসকলৰ মাজত মত-পার্থক্য অৱশ্যে সম্প্ৰতি কোনো বিপদৰ কাৰণ নহয়, কিয়নো পাৰস্পৰিক শ্ৰদ্ধা আৰু প্ৰীতিৰে তেওঁ-
লোকক প্ৰতিহত কৰি ৰখা গৈছে, কিন্তু তেওঁলোকক সহমন্তনৈ আনিব নোৱাৰিলে
জাতীয় ঐক্যৰ শক্তিশালী ভিত্তি হিচাপে এক সু-সম্বৰিত জাতীয় সংস্কৃতি প্ৰকৃত
অনুভূতি আৰু প্ৰয়োজনীয় গতিৰে গঢ়ি তোলা সম্ভৱ নহ'ব।

সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ সম্ভাৱনা : সাম্প্ৰতিক পৰিবেশ

ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক পৰিকেশলৈ চালে আমি দেখা পাওঁ যে যদিও বৈচিত্ৰ্যৰ দ্বন্দ্বত ঐক্যৰ পুৰণি আহি এতিয়াও অব্যাহত আছে, তথাপি ঐক্যৰ মূল বৰণটো মলিন হৈ পৰিছে আৰু বৈচিত্ৰ্যৰ উপকৰা বৰণটোহে অধিক স্পষ্ট হৈ পৰিছে। সত্ত্বেও উমৈহতীয়া ক্ষেত্ৰবোৰত আধিক গুৰুত্ব দি আমি যদি মূল নক্সাটোৰ ভাৰসাম্য বুজাই আনিবলৈ অনতিপলমে চেষ্টা নকৰো, তেন্তে এই হুম ভাৰসাম্য চিৰকালৰ বাবেই লোপ পাব।

সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ বিকাশৰ বাবে অল্পকূল আৰু প্ৰতিকূল যিবোৰ শক্তিয়ে কাম কৰি আছে সেই সকলোবোৰৰে এটা হিচাপ লোৱা ভাল আৰু অল্পকূল শক্তিবোৰক অধিক শক্তিশালী কৰি প্ৰতিকূলবোৰক প্ৰতিহত কৰিবৰ বাবে কি কৰিব পাৰি চোৱা দৰ্কাৰ।

প্ৰতিকূল উপাদানবোৰকে লৈ আকুল কৰিলে দেখা যায় সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ লবাতোকৈ চকুত পৰা প্ৰতিবন্ধক হ'ল ভাষাৰ বিভিন্নতা। যেতিয়া কোৱা হয় যে ভাৰতবৰ্ষত চৈধ্যটা আঞ্চলিক ভাষা আছে আৰু চাৰিটা মূল ভাষা-গোষ্ঠীৰ অধীনত বহুতো উপভাষা আছে, তেতিয়া বিবেচনাকলে ভাবে যে ভাৰতীয়সকল এটা জাতি নহয়, বৰং য়ুৰোপৰ বালিন্দাসকলৰ দৰে কিছুমান উমৈহতীয়া উপাদান-বিশিষ্ট বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ এক বিবিধ বৈশিষ্ট্যৰ জনগোষ্ঠী। কিন্তু আমি দেখিছো যে যদিও ভাৰতৰ ভাষাৰ বিভিন্নতা য়ুৰোপৰ দৰেই বিশাল আৰু পোছাক পৰিচ্ছৰ, খাদ্য আৰু পানীয়ৰ জীৱন বাপন পদ্ধতিৰ পাৰ্থক্য আৰু বিশালতৰ আধ্যাত্মিক আৰু নৈতিক আত্মতত্ত্ব আৰু সামাজিক অৱস্থানসমূহৰ একাই ভাৰতৰ য়ুৰোপৰ বাবে অপৰিচিত এক অত্যাৱশ্যকীয় ঐক্য হানি কৰিছে। তথাপি, সন্দেহ নাই যে ভাষাগত বাধাৰ কাষে ধৰ্মৰ বান্ধিৰে

জীৱনৰ আন সকলো স্তৰতে ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ মানুহে পৰস্পৰক তুলনামূলকভাৱে আচহুৱা যেন অনুভৱ কৰে। ইংৰাজী বা হিন্দী নাজানিলে অহিন্দী ভাষী অঞ্চলত লোকে নিজৰ অঞ্চলৰ বাহিৰত নিজকেই আনৰ ওচৰত প্ৰকাশ কৰিলে অতিশয় অনুৰাধা পায়। এইটো ঠিক যে নতুন ঠাইত কিছুদিন কটালেই এজন মানুহে কাম চলাব পৰ্য্যন্ত জাতীয় ভাষাটো শিকি ল'ব পাৰে, কিন্তু ধৰ্ম্মীয়, বিশ্বাস আৰু চিন্তাৰ উমৈহতীয়া পটভূমি থকা সত্ত্বেও তেওঁ তেওঁৰ চাৰিওফালৰ মানুহখিনিৰ লগত আন্তৰিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ গভীৰতৰ ভাৱ চিন্তাৰ বিনিময়ৰ কাৰণে কোনো উমৈহতীয়া মাধ্যম নাই। গতিকে এটা সংযোগী ভাষা নোহোৱালৈকে আৰু ভাষাটোৰ সৰ্ব্বোচ্চ দেশৰ মানুহে নজনাগৈকে কোনো ফলদায়ক সাংস্কৃতিক ঐক্য সম্ভৱ নহ'ব।

কিন্তু কেৱল ভাষাৰ বিভিন্নতাই ভাৰতৰ ঐক্যৰ নিশ্চিত বিপদ নহ'লহেঁতেন যদিহে ভাৰ জগতে ভাষিক সাম্প্ৰদায়িকতাবাদে আৰু বহুক্ষেত্ৰত ভাষা চৰমৰূপ উগ্ৰ জাতি-প্ৰেমে দেখা দিছিলহেঁতেন। বৌদ্ধিক, ঐতিহাসিক আৰু প্ৰায়োগিক কাৰণত সম্পূৰ্ণ ভাৱলগত হোৱা সত্ত্বেও ভাষিক ৰাজ্য-গঠন আন্দোলনটোক আমাৰ সমাজ-জীৱনৰ এই বিধে দেশৰ আন্তৰিকতাৰে ভুলগোৱা মানুহখিনিৰ বাবে চিন্তাৰ কাৰণ ৰখি উল্লিছে।

কোনো ভুল বুজা-বুজিব সত্তাৱণা দূৰ কৰিবলৈ ভাষিক সাম্প্ৰদায়িকতাবাদৰ অৰ্থটো পৰিষ্কাৰ কৰি দিয়া উচিত। একে ভাষা কোৱা কোনো জনগোষ্ঠীয়ে এটা সুসংগঠিত সম্প্ৰদায় গঠন কৰাৰ চেষ্টাৰ সম্পূৰ্ণ স্বাভাৱিক আৰু বৈধ। কিন্তু এই চেষ্টাৰ জগত যদি এনে ভাৱে জড়িত হয় যে সেই একে ঠাইতে বা ওচৰতে বাকী দেশৰে আন এটা ভাষা কোৱা লোকসকল আঁঠি নিকট হৰণৰ বাহিৰা মানুহ আৰু তেওঁলোকক তেনেধৰণেই ধাৰহাৰ কৰা উচিত, তেনেইহৈকে সেই চেষ্টাই জাতীয় ঐক্যৰ পক্ষে ক্ষতিকৰ ভাষিক সাম্প্ৰদায়িকতাবাদৰ সুসংগঠিত স্থাপন আৰু সেইটো প্ৰথমভাৱে বিনশ্বৰীয়। ভাৰতকও বেছি ক্ষতিকৰ আৰু আশংকিক হ'ল সংবাদপত্ৰসকলৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে মাতৃভাষাত আৱশ্যিক নিকা লাভ কৰাৰ অধিকাৰক ধৰি তেওঁলোকৰ ভাষা আৰু সংস্কৃতিৰ ক্ষয়ক্ষতি আৰু বিকাশৰ সংবিধান-প্ৰদত্ত অধিকাৰৰ ব্যৱসায়িকসকলৰ বাধা দ্বাৰত ৰখাৰ বা ব্যৱহাৰ চাকৰি আৰু অন্যান্য বিষয়ত সংবাদপত্ৰসকলক বাতিলপৰতাৰে বঞ্চিত কৰাৰ যেনোভাই। চৰ্তাগতভাৱে ভাৰতত এই উগ্ৰ জাতি-প্ৰেম আছে আৰু ই এক দুৰৱ

পৰিবেশ হ'ল কবিৰে : বাহ্যিকৰে তাৰাৰ ভিত্তিত পুনৰ্গঠিত কৰাৰ পিছত, প্ৰত্যেক বাহ্যিকত ভাৱিক সংখ্যানিষ্ঠনকনৰ সাংস্কৃতিক আৰু অন্তৰ্গত অধিকাৰসমূহ বহুৰূপিত উপেক্ষা কৰা হৈছে। সেয়ে যেতিয়া ভাৱিক বাহ্যিকসমূহ নীচা পুনৰ্নিৰ্ণয়ক প্ৰৱৰ্ত্তিত, তেঁওঁ য'য় যে নীচা অকলন্ত তীব্ৰ হ'ব আৰু সংঘৰ্ষ আৰম্ভ হয়, তীব্ৰ বা তাতকৈ বেছি ভাৱ-গোষ্ঠীৰ প্ৰত্যেকে নিজৰ বসতি অকল সেই বাহ্যিকত অকলন্ত কৰাৰ বাবে তেঁওঁ তেওঁলোকৰ বাতৃত্যৰ চৰকাৰী বাহ্যিক জৰা হ'ব। যদি নীচা অকলন্ত বান কৰা প্ৰতিটো ভাৱ গোষ্ঠীক আৰম্ভ কৰিব পৰা যায় যে তেওঁলোকৰ বসতি-অকল সি বাহ্যিককৈ নাথাক তাতকৈ তেওঁলোক সকলোৱে লব-ব্যৱহাৰ পাব আৰু তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক অধিকাৰসমূহ বন্ধা কৰা হ'ব, তেঁওঁ ভাৱিক বাহ্যিক কেন্দ্ৰ কৰি হ'লি হোৱা এটা প্ৰধান সমস্যা হ'ব।

সৌভাগ্যবশতঃ এটা অকলন্ত উপাধানবপৰা এই আশা কৰিব পৰা গৈছে যে ভাৱিক সাংস্কৃতিকতাৰ বাবে ধৰ্মসাধক কলাকল ভাৱ উপৰ্য্যাপ্তকৈ আশ্ৰয়প্ৰাপ্তিৰ আৰু বেশৰ বাহ্যিকৈক বিভাজন সংঘটিত নকৰিব, সংঘৰ্ষত গোষ্ঠী বা অকলন্তৰ লক্ষ্যবাহককৈ কেন্দ্ৰত থকা চৰকাৰৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ আস্থাশীল আৰু সাংস্কৃতিক আৰু অন্তৰ্গত বিৱৰণ সমাধাৰিত কেন্দ্ৰৰ পৰামৰ্শ প্ৰদৰ্শন বাবে তেওঁলোক প্ৰস্তুত। এই ভণ্টো এটা ভাৱ সম্পদ, ফোণল আৰু দৃঢ়তাৰে ব্যৱহাৰ কৰিলে ইহাৰকাৰ প্ৰতিখন বাহ্যিকত আৰু সমগ্ৰ দেশতে সাংস্কৃতিক সমস্যা সাধন কৰিব পৰা দুৰ্ভাগিনী ভাৱা নীতি কলা কৰিব পৰা যাব।

ভাৱতৰ চূড়ান্ত সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ বাবে কবি কবি কৰা আন এটা শক্তিশালী উপাধান হ'ল বোৱা বাটী-সত্তৰ বহুৰূপিত বিকাশ লাভ কৰা বাহ্যিকৈক আৰম্ভ-সমূহৰ মিল। ব্ৰিটিছ শাসনে ভাৱতৰ যিবিধি শক্তি কৰিছিল, তাৰ কতিপয় কৰিলে এটা স্বাধীন জনতাত্ত্বিক জাতিৰ সম্পৰ্শই আন এটা ভাৱৰ আধাৰ—যি ইংল, আধুনিক পণ্ডিতৰ তথ আৰু প্ৰৱেশৰ এক প্ৰণালীক প্ৰদৰ্শন, বাহ্যিক পণ্ডিতৰ বাহ্যিক তেতিয় প্ৰধান আৰু ই হ'লি কৰা উপাধানী দুটিতকৈ এক দুই দুটিতকৈ-প্ৰধান বাহ্যিক নীতিৰ আধাৰ; শুভ কালৰে স্বাধীন বাহ্যিক শাসন আৰম্ভ কৰা বিৱৰণৰ ভাৱতীৰ জনবাহাৰিণে সকলো ভাৱত কৰে কৰে লাভ কৰা প্ৰতিমিতিকৰূপক প্ৰণালীৰ চিনাক্ত প্ৰতিমিত কৰাৰ বাহ্যিক প্ৰদৰ্শন এক দুৰ্ভাগ্যক ভাৱতীৰ এক কৰ্মতীৰক দুটিতকৈ এক লাভ কৰিলে, বিপ্ৰাচ্যত বিলা আৰু পৰাজিত দেশসমূহৰে লক্ষ্যকৰ্য্য হয়।

পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰভাৱেও ভাৰতৰ শিক্ষিত শ্ৰেণীৰ জীৱন আৰু চিন্তাৰ মাজত এক সাৰ্বজনীন উপাধান তৈয়াৰ কৰে আৰু ই এক মূল্যবান ঐক্যবন্ধকাৰী শক্তিকৰূপে ক্ৰিয়া কৰে। ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ মানুহৰ মাজত উচ্চতৰ বৌদ্ধিক স্তৰত ইংৰাজী বোগাযোগৰ সাৰ্বজনীন মাধ্যম হৈ পৰিল আৰু হিন্দীৰ বাহিৰে আন প্ৰচলন নোহোৱালৈকে আৰু বৈজ্ঞানিক ধাৰণাবোৰ পৰিষ্কাৰ আৰু সঠিককৈ প্ৰকাশ কৰিব পৰাকৈ হিন্দীৰ বিকাশ নোহোৱালৈকে ইংৰাজীয়ে কিছুকাল এই স্থান দখল কৰি থাকিব। তদুপৰি, যোৱা শতিকাৰ শেষৰফালে দেশৰ ক্ৰমবৰ্ধিত স্বাধীনতা আন্দোলনৰ প্ৰভাৱত আধুনিক শিক্ষিত শ্ৰেণীটোৱে ইয়াৰ পুৰণি ঔপনিবেশিক সভ্যতাৰ দাগ মূলত অমুকৰণৰ মনোবৃত্তি এৰি প্ৰকৃত ইংৰাজী সংস্কৃতিৰ শ্ৰেষ্ঠ উপাধানসমূহ আহৰণ কৰিবলৈ লৈছিল। এতিয়া এই শ্ৰেণীয়ে পশ্চিমৰ বৈজ্ঞানিক মনোভংগি, উদাৰ জীৱনবীক্ষা আৰু অৰ্থনৈতিক উপাধানসমূহৰ উপযুক্ত বোধ তেওঁলোকৰ মানসিকতাৰ এক অংগ কৰি ল'বলৈ বিচাৰিলে।

আমাৰ জাতীয় জীৱনৰ লগত ঠিকমতে খাপ খুৱাই ল'ব পাৰিলে স্বাস্থ্যপ্ৰধ আধুনিকতাৰ প্ৰতি এই নতুন মনোভাৱ সকলো সাংস্কৃতিক গোষ্ঠীৰ বাবে এক মিলনক্ষেত্ৰ হ'ব পাৰে আৰু এক সমন্বয়পূৰ্ণ জাতীয় সংস্কৃতিৰ বিকাশত বিৰাট সহায় কৰিব পাৰে। আমাৰ ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ কাৰণে, আধুনিক পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ যৌক্তিক নীতিসমূহৰ এই আত্মায়কৰণ আৰু বেছি শুকলপূৰ্ণ। কেৱল সেই নীতিসমূহৰ তিত্তিত্বে আমি নিজৰ কাৰণে ৰাছি জোৱা সমাজবাদী, প্ৰগতিবাদী, ধৰ্মনিৰপেক্ষ ৰাষ্ট্ৰ আৰু পৰিকল্পিত ঔদ্যোগিক অৰ্থনীতি স্থান্ধিতভাৱে গঢ়ি তুলিব পাৰিম।

সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ বাবে সৰ্বশেষ (যদিও সৰ্বনূন নহয়) অমুকল উপাধান হ'ল এয়ে যে হিন্দুধৰ্মই এক বৃহৎসংখ্যক জনসাধাৰণৰ কাৰণে আধ্যাত্মিক, নৈতিক আৰু সামাজিক ধাৰণা আৰু অনুষ্ঠানৰ ঐক্য সূচনা কৰে, এই ঐক্য অধিক স্পষ্ট হ'ব যেতিয়া এটা উৰৈহতীয়া ৰাষ্ট্ৰীয় ভাৱাই ভাৱিক পাৰ্থক্যৰ হেতাৱধাৰ ভাঙি পেলাব। তেতিয়া এক সাৰ্বজনীন জাতীয় সংস্কৃতিৰ সমস্তা হিন্দুধৰ্ম আৰু ধৰ্মীয় সংখ্যালঘুসকলৰ মাজত সাংস্কৃতিক দুলাবুজিব এটা তুলনামূলকভাৱে লক্ষ্য প্ৰদৰ্শন পৰ্য্যবলিত হৈ পৰিব। শিখ, ব্ৰাহ্মণ আৰু পাৰ্চীৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ সংখ্যালঘুগোষ্ঠীবিলাকে ইতিমধ্যেই হিন্দুধৰ্মৰ লগত বিদ্বেষৰ খাপ খুৱাই লৈছে বা সহজে ল'ব পাৰিব, এই কথা লক্ষ্যৰে স্বীকাৰ কৰিব। কেৱল দেশৰ জনসংখ্যাৰ দৃষ্টান্তৰে এয়াৰ শতাংশ—বৃহত্তৰ সংখ্যালঘু—৪০,০০০,০০০তকৈও বেছি বৃহৎসংখ্যক কেন্দ্ৰতহে বহুতে ব্যৱহাৰ

কৰে যে তেওঁবিলাকে ভাৰতত গঢ়ি উঠিবলগীয়া সাংস্কৃতিক জীৱনৰ সাধাৰণ পেটানৰ লগত খাপ খাব পাৰিবনে নোৱাৰে। এক উমৈয়ুতীয়া হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিৰ যোগেদি হিন্দু লগত এসময়ত একেলগ হৈ পৰা মুছলমানসকল পুনৰাৰ ভেদ কৰিব পাৰিব, এই বুদ্ধিয়ে সন্দেহবাদীসকলক সন্তুষ্ট নকৰে, দেশ বিভাজনৰ সপক্ষে মুছলিম জীৱন বুদ্ধি এই দাবীৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল যে মুছলমানসকলৰ সংস্কৃতি হিন্দুতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক আৰু সেয়ে তেওঁলোকক এক পৃথক ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে গঢ় দিয়া উচিত। গতিকে, আজিৰ হিন্দু আৰু মুছলমান সমাজৰ ৰৌজিক সাংস্কৃতিক অৱহাৰ পৰীক্ষা কৰি তেওঁলোকক কিমানদূৰ সময়ৰ পথলৈ আনিব পাৰি তাক চোৱাটো আমাৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়।

হিন্দু আৰু মুছলমান সংস্কৃতিৰ স্পষ্ট উপাদানসমূহ সহজে পৰ্যবেক্ষণ কৰিব বা চিহ্নিত কৰিব পৰা যায়। কিন্তু এই প্ৰতিষ্ঠা সাংস্কৃতিৰ পৰিচয়জ্ঞাপক সত্তা যিবোৰ অস্পষ্ট মনুষ্য আৰু তলৰ সামাজিক উপাদানবোৰা গঠিত হৈছে সেইবোৰক চিহ্নিত কৰা টান, বিশেষকৈ বৰ্তমান সময়ত, যেতিয়া উভয় সংস্কৃতিয়েই এক পৰিৱৰ্তনমূলক কাল আৰু অন্তঃসংঘাতৰ মাজেদি পাব হ'ব ধৰিছ। এই কামটো কৰিব পাৰে কোনো কবি'য়, যাৰ মন তেওঁৰ কালৰ দাপোণ আৰু যাৰ কণ্ঠ তেওঁৰ জনগণৰ কণ্ঠ। নোভাগ্যবশতঃ আমাৰ কালত আমাৰ দুজন এনে কবি আছিল, হিন্দুৰ মাজত ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ আৰু মুছলমানৰ মাজত ইক্বাল। আজিৰ হিন্দু সাংস্কৃতিক আত্মক ৰবি ঠাকুৰতকৈ আৰু ভাৰতীয় মুছলমানৰ আত্মক ইক্বালতকৈ বেছিকৈ কোনেও বুজিব নোৱাৰিছিল। প্ৰধানতঃ তেওঁলোকৰ অৱপ্ৰেৰণাতে তেওঁলোকৰ নিজ নিজ সম্প্ৰদায়ৰ মাজত নতুন সাংস্কৃতিক চেতনাৰ সৃষ্টি হৈছিল।

উতিষাধ্য উল্লেখ কৰাৰ দৰেই বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত ঐক্যৰ অতীন্দ্ৰিয় বোধ জৰাজীৱনৰ এক বৌদ্ধিক চৰিত্ৰ। এক মূলকেন্দ্ৰ অতিসাবীৰ্য্যতৰ বিঘৰণ এই বি বোধে তেওঁলোকক জীৱন আৰু দাতব্যতা দান কৰে সি মূলতঃ ধৰ্মীয় অতিজ্ঞতা। ভাৰতীয় চৰিত্ৰৰ পৰিচয়জ্ঞাপক বৈশিষ্ট্যটো সেয়ে ধাৰ্মিকতা বুলি ক'ব পৰা যায়। প্ৰকৃততঃ জীৱনীয় ধৰণৰ বৈভিক প্ৰযুক্তা নিৰ্ধাৰণত আন আন প্ৰযুক্তাৰ বিভিন্ন ঐক-কেন্দ্ৰিক বৃত্তসমূহক কেন্দ্ৰ হ'ব ধৰ্মীয় প্ৰযুক্তা। আনকি আজি যেতিয়া ধৰ্মীয় চেতনা পোকাগৰুৰ দৰে এক হাবিৰ পুখুৰী আৰু আধুনিক শিক্ষিতসকলৰ মনত এক ভয়াংকৰিত প্ৰতিষ্ঠা হৈছে, তেতিয়া ধৰ্মীয় অৱস্থি ইমানেই শক্তিশালী যে এই উভয় প্ৰেৰণাৰে বৰ্ণন ভিত্তত

প্ৰতিষ্ঠিত নোহোৱা কোনো জীৱন-কৰ্মনৰ কথা ভাবিব নোৱাৰে।

আমি দেখিছো যে হিন্দুসকলৰ মাজৰ সকলো নতুন বৌদ্ধিক আৰু সাংস্কৃতিক আন্দোলন ধৰ্মীয় উদ্দেশ্যবাবা অনুপ্ৰাণিত হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ নেতৃসকলে সৌৰভগতত সূৰ্য্যৰ বি হান ধৰ্মকো জীৱন পদ্ধতিত সেই হান দিছিল। তেওঁলোকৰ মাজত আটাইতকৈ উদাৰপন্থী আৰু গোড়ামিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বিৰোধী আছিল বৰীজনাথ। আধুনিক পাশ্চাত্য জগতৰ বি নতুন উজ্জল পোহৰে প্ৰকৃতিৰ গোপন মন্তব্যবোৰ, তাৰ গ্ৰন্থ শক্তিবোৰ আৰু শক্তিবোৰক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা দ্বিবিবোৰ আৰু মানুহৰ বস্তুগত কল্যাণ-বুদ্ধিৰ বাবে এইবোৰক ব্যৱহাৰ কৰাৰ কৌশলবোৰ প্ৰকাশ কৰে সেই পোহৰৰ বাবে কৰি-গুৰুৱে তেওঁৰ মনৰ সকলোবোৰ থিড়ী খুলি ৰাখিছিল। কিন্তু এই কাউন্সিল আদৰ্শই তেওঁক নষ্ট কৰিব মোৰাৰিছিল, কিয়নো ভাবতীয় আত্মাই পাবলৈ হানিহীন কৰা প্ৰাকৃত ঘটনাসমূহৰ আঁতৰ থকা বাস্তৱৰ লগত এক জীৱন্ত আৰু গভীৰ বন্ধ স্থাপন কৰাত এই আদৰ্শ ব্যৰ্থ হৈছিল। গতিকে, যোৱা ২৫০০ বছৰৰ সভ্যতাস্থাপনীসকলক বাট দেখুৱাই অহা প্ৰাচীন 'উপনিষদ'ৰ আশ্ৰয়ে তেওঁ ঘূৰি যাব লগা হৈছিল। শিল্পী আৰু প্ৰকৃতি-জগতৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে কঠোৰে কৰি-গুৰুৱে আত্মক পৃথিৱী সম্পৰ্কে এই ধাৰণাৰ এটা আভাস দিছে :

পৃথিৱীয়ে সোধে : "বন্ধু, তুমি মোক দেখিছানে ? খাদ আৰু কলমূল যোগাৰ্ত্তা হিচাপে নকৰ, তুমি ঘিচাবি উজিওৱা বিধিসমূহৰ অধিকাৰী হিচাপে নহও, বন্ধু এজন আপোনা হিচাপে, এজন ব্যক্তি হিচাপে তুমি মোক ভাল পোৱাছানে ?"

শিল্পীয়ে উত্তৰ দিয়ে : "ঐ, মই তোমাক বেঁৰিছো, তোমাক মই ভালো, আৰু ভাল পাওঁ এটো কাৰণে নহয় যে তোমাক যোৰ প্ৰয়োজন আছে, এই কাৰণে নহয় যে তোমাক মই প্ৰেম কৰিছো আৰু তোমো নিৰব পতিৰ উদ্দেশ্যে তোমাৰ বিধিবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছো ; বিবোধ পতিৰে তাক কৰে, পতি দিয়ে আৰু অমতা দিয়ে সেইবোৰক মই ভালো, কিন্তু সেইবোৰৰ কাৰণেও নহয়। ম'ত তুমি মই, এওঁত মই তোমাক প্ৰেমা পাতি ৷"

"বন্ধু" আৰু "তুমি"ৰ মাজৰ পাৰ্থক্য ভিন্ন কৰি পোৱোৱা। বন্ধু অৰ্থাৎ এই উপনিষদিয়ে হিন্দু ধৰ্মীয় কৰ্মৰ কেন্দ্ৰীয় ধাৰণা আৰু তেওঁলোকৰ বাবে ইয়েই চূড়ান্ত বৈজ্ঞানিক প্ৰকৃতি।

ইকনে মূৰবাসনাকৰণ দেখেও পোৱা প্ৰকৃতিয়ে অৱশ্যে কৰিও কৰে

সাংস্কৃতিক জীৱনৰ কেন্দ্ৰ বুলি গণ্য কৰে। কিন্তু আনকি আধুনিক শিল্পিত শ্ৰেণীৰ ভিতৰতো কোনো স্তাৱপৰ্যাপ্ত চিত্তাক্ৰিয়ৰ ধৰ্মৰ ব্যৱিষয়ে সাংস্কৃতিক জ্ঞান কোনো জড়িত ৰাখণা কৰিব পৰা নাই। আধুনিক ধৰ্মীয় চিন্তাৰ ক্ষেত্ৰে প্ৰতিবিম্বি আছিল ইকল। তেওঁ বাৰ্ষিক ঠাহৰ নাছিল, আছিল এজন কবি আৰু দাৰ্শনিক। ইংৰাজ আৰু আৰ্যাবীত উক্ত শিল্পী জ্ঞাত কৰা এজন ব্যক্তি হিচাপে তেওঁ কবি-গুৰুতকৈও অধিক পৰিচয় প্ৰাপ্ত। চিন্তাৰ প্ৰভাৱৰ সন্মুখীন হৈছিল আৰু সাংস্কৃতিক সমস্যাৰ প্ৰতি তেওঁৰ চিন্তা-ৰাখণা অধিক শিক্তান সম্ৰত আৰু সমাজোচনামূলক আছিল। কিন্তু ধৰ্মৰ স্তাৱপৰ্যাপ্ত সম্পৰ্কে তেওঁ কবি-গুৰু ঠাহৰ বৈতে একে শিক্তাত উপনীত হৈছিল :

মৰ্ম একো বিতৰ্কীয় বিষয় নহয়, ই কেৱল চিন্তাও নহয়, কেৱল আভ্যন্তৰীণ নহয় আৰু কেৱল কৰ্মও নহয়। সেয়ে ধৰ্মৰ সূক্ষ্ম শিক্তাৰ কৰ্মতো ধৰ্মৰে ধৰ্মৰ কেন্দ্ৰীয় আৱৰ্ণন স্বীকাৰ কৰিব লাগিব আৰু চিন্তামূলক বিশ্লেষণ পদ্ধতিত ইয়াক এক আৱৰ্ণন কেন্দ্ৰ বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ ব্যৱিষয়ে জ্ঞান উপায় নাই।

কবি-গুৰু ঠাহৰৰ যেনেই ইকলজৰ কাষতো ধৰ্মৰ মৌলিক প্ৰকৃতি হ'ব পৰাৰ ব্যৱস্থাৰ ক্ষমতা যাহুৱৰ সম্পৰ্ক। তেওঁৰ মতে : "কোৱাণৰ হ'ল উল্লেখ হ'ল ঈশ্বৰ আৰু বিশ্ব-প্ৰকৃতিৰ মনত যাহুৱৰ বহুগুণী সম্পৰ্কৰ বিষয়ে যাহুৱৰ মনত উল্লেখ তেজোৱা জপাই তোলা।"

ঈশ্বৰৰ অৰ্থ-প্ৰেৰে যে মৌলিক বিশ্লেষণ কৰাৰ পূৰ্বে হিন্দু আৰু মুছলমান মতবাদ মৌলিক ধৰ্মীয় অভিজ্ঞতা মধ্যমূলক হিন্দু-মতবাদ আৰু মুছলমান চুফীসকলৰ মনত বেলেকে প্ৰায় একে আছিল আৰু প্ৰায় সেই বৰণেই আছে।

কিন্তু হিন্দু আৰু মুছলমান উভয় মতবাদ এই মূল, অণলক আধ্যাত্মিক অভিজ্ঞতাৰ এই দুই দাৰ্শনিক-কবিৰে আগবঢ়োৱা বৌদ্ধিক ব্যাখ্যাটো পৰম সত্যৰ বি ৰাখণা প্ৰকাশ কৰিছে সি বেলেগ বেলেগ। কোনো অসত্যৰ পৰ্যবেক্ষণৰ বাবে কবি-গুৰু ঠাহৰে পৰম সত্যতক সম্পূৰ্ণ ব্যক্তিগত ঈশ্বৰ ৰূপে ৰাখণা কৰা বৈৰ আশিৰ পৰে (স্বৰ্গাধিপতি, স্বৰ্গাধিপতি, স্বৰ্গাধিপতি, চৈতন্য আদি গুৰু-দাৰ্শনিক বহান প্ৰবৰ্তকসকলে কৰাৰ মতে), কিন্তু "গুৰু-দাৰ্শনিক ঈশ্বৰ ৰাখণা আৰু বৈৰাত্ত গুৰু-দাৰ্শনিক এক সত্যৰ দুই বিশ বুলি গণ্য কৰিব খোৱা হিন্দু-মতবাদ শেহতীয়া মনোভাৱবাবাৰে তেওঁ পৰম-জ্ঞান প্ৰকাশিত হৈছিল। সত্যমতে ঈশ্বৰক জনস্বাক্ষৰ আকাশিক প্ৰকাশ বুলি উল্লেখ কৰিলেও তেওঁ ঈশ্বৰক সোমৰ সত্যত আৰু সত্যৰ বা বিৰাচাৰ বুলিও কৈছে।

এটাইত কবি-গুৰু ঠাকুৰে কৈছে : “আমাৰ বিচৰণত কাৰণে য’ত অসীম আকাশ বিস্তৃত হৈছে তাতো নিম্নলংক এল উজ্জলতা বিৰাজ কৰিছে। তাত দিন বা ৰাতি নাই, ৰং বা আকাৰ নাই, আৰু কেতিয়াও, কোনো কাহানিও, এটাও শব্দ নাই।”

একে ধৰেই কবি ঠাকুৰৰ দৰ্শনত মাহুহ আৰু ঈশ্বৰৰ সম্পৰ্কৰো চুটী দিল আছে। ব্যক্তিগত ঈশ্বৰৰ সন্মুখত মাহুহৰ আত্মা নিজৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে সচেতন, কিন্তু পৰমৰ সৈতে সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত, এক পৰম বাস্তৱতাৰ বাহিৰে ই নিজকে অস্তিত্বহীন বুলি গণ্য কৰে। তেওঁ কৈছে : “প্ৰেমত, ইয়াৰ এটা মূৰে পোৱা যায় ব্যক্তিগত, আনটো মূৰে নৈব্যক্তিক। এটা মূৰত পোৱা যায় ইতিবাচক দাবী—এয়া মই, আনটো মূৰত সমানেই প্ৰেৰণ নেতি—মই নহয়। এই সত্য নহ’লে প্ৰেম কি ? আকৌ কেৱল এই সত্য থাকিলে প্ৰেম কিদৰে সম্ভৱ হ’ব ?”

ঈশ্বৰৰ ধাৰণা আৰু মাহুহ আৰু ঈশ্বৰৰ সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত এই বৈতৰোধ ড° বাখাৰুপে এনেকৈ ব্যাখ্যা কৰিছে : মাহুহে যেতিয়া তেওঁৰ সীমিত বৌদ্ধিক ক্ষমতাৰ যোগেদি পৰম বাস্তৱক উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, তেতিয়া তেওঁ আপোন সত্তাৰপৰা পৃথক এক ব্যক্তিগত ঈশ্বৰৰ ধাৰণাৰ ওপৰলৈ যাব নোৱাৰে। কিন্তু যি মুহূৰ্ত্তে তেওঁ বৌদ্ধিক স্তৰৰ ওপৰলৈ গৈ ধৰ্মীয় অতীন্দ্ৰিয়তাৰ স্তৰ লাভ কৰে, সেই মুহূৰ্ত্ততে তেওঁ ঈশ্বৰ, মাহুহ আৰু বিশ্ব চৰাচৰৰ ঐক্যবোধ সম্পৰ্কে সচেতন হৈ পৰে।

ইক্বালৰ দৰ্শনত পৰম বাস্তৱৰ ধাৰণা প্ৰকৃততে দুই চিন্তা ধাৰাৰ লংগৰ (ক) কোৰাণৰপৰা ধাৰণা গ্ৰহণ কৰা সাহাবি সোণীৰ মুছলমান চুকীমকল আৰু (খ) নীৎসে আৰু বেগেটৰ আধুনিক যুগোপীৰ দৰ্শন। ইক্বালে ইবোবক এক সুসজ্জিত পূৰ্ণাংগ ধাৰাত মিশ্ৰিত কৰিব খুজিছিল। তেওঁ পৰম বাস্তৱক উচ্চতৰ অৰ্থত এক ব্যক্তিত্ব বুলি গণ্য কৰিছিল। “আমাৰ অস্তিত্বতাৰ সমালোচনাই পৰম বাস্তৱক এক ব্যক্তিসংগতভাৱে পৰিচালিত জীৱন হিচাপে প্ৰকাশ কৰে, যাক আমাৰ জীৱনৰ অস্তিত্বতাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এক জৈৱিক এককৰ বাহিৰে আন একো হিচাপেই ধাৰণা কৰিব নোৱাৰি, ই এক কেন্দ্ৰীয় প্ৰসংগ—বিশ্ব লব্ধিত বসনানিবদ্ধ বস্তু। জীৱনৰ চক্ৰিত বিহেতু এনেকুৱা, পৰম জীৱনক কেৱল এক সত্তা চিহ্নাংকৰে ধাৰণা কৰিব পাৰি।”

কিন্তু ইক্বালে পৰম সত্তা আৰু মানৱীয় ব্যক্তিত্বৰ মাজত কিয় বিচৰাৰ বিকল্পে সন্দৰ্ভ কৰি দিছে। “পৰম বাস্তৱ হ’ল এটা ব্যক্তিসংগতভাৱে পৰিচালিত ব্যক্তিগত

জীৱন। এই জীৱনক এক সত্তা হিচাপে ব্যাখ্যা কৰাৰ অৰ্থ ঐক্যৰ বাস্তৱত্ব সুস্থিত ধাৰণা কৰা নহয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল এই অভিজ্ঞতাজনক মৰল সত্যক মান্ত গ্ৰহণ কৰা যে জীৱন এক আকাৰবিহীন তবল পদাৰ্থ নহয়, বহু ঐক্যৰ স্তৰস্বত্বকাৰী নীতি, জীৱন বিভিন্নস্থী গুণসমূহক এক গঠনমূলক উদ্দেশ্যত একেলগে ৰাখি ৰাখি কেন্দ্ৰীভূত কৰা সংগ্ৰহণমূলক কাৰ্য।”

মৌলিক ধৰ্মীয় অভিজ্ঞতাৰ ঠাকুৰ আৰু ইক্বালে দিয়া ব্যাখ্যাৰ পাৰ্থক্য সম্পৰ্কে এই উক্তিৱে আমাক কিছু ধাৰণা দিয়ে। ঠাকুৰৰ ঐক্য জৈ মূলতঃ বেদান্তৰ ব্ৰাহ্মণ, তেওঁৰ কবিতাত শ্ৰাণ আৰু চাকলা অমা এক ব্যক্তিগত ঐক্যৰ ধাৰণা তেওঁৰ বাবে বাস্তৱৰ এক নিহতৰ ধাৰণা বাৰ পৰিসীমাৰ বাহিৰে বাস্তৱৰ প্ৰজ্ঞা সাধাৰণতে সীমাবদ্ধ। আনহাতে, ইক্বালৰ বাবে ঐক্যৰ প্ৰকৃত ধাৰণা হ'ল ব্যক্তিগত ঐক্য। বহু চুকীয়ে বিশ্বাস কৰা বেদান্তৰ একবাদৰ লগত মিল থকা আদৰ্শবাদী একবাদক ইক্বালে সত্যৰ সন্ধানত এক মধ্যৱৰ্তী মধ্য পৰ্যায়—‘জয়ন্তৰ পৰ্যায়’—মূলি পন্থা কৰিছিল। গতিকে, ঠাকুৰ আৰু ইক্বাল উভয়ে আন্তিক আৰু একবাদী ধাৰণা গ্ৰহণ কৰিছে। কেৱল এই ধাৰণাসমূহৰ তুলনামূলক মূল্যবিচাৰতহে তেওঁলোকৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়।

কিন্তু ঠাকুৰ আৰু ইক্বালৰ মৌলিক দৰ্শনিক ধাৰণাসমূহ তুলনা কৰাৰ আগতে আমি এই কথাটো স্তৰক দিব লাগিব যে হিন্দু মূল্যবোধসমূহৰ বৰ্ণনাসমূহৰ প্ৰতিকলিত হোৱা তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক সচেতনতাৰ পাৰ্থক্য কেৱল বিতৰ্ক যৌক্তিক স্তৰতহে বৰ্তে। প্ৰত্যেক আবেগিক অভিজ্ঞতাই সিহঁতক কৰা হিন্দু আৰু মুছলমান উভয়ৰে প্ৰকৃত ধৰ্মীয় জীৱনত আদৰ্শ একবাদ আৰু আন্তিকতাবাদক সদান মূল্য দিয়া হয় আৰু ভক্তিপূৰ্ণ মানসিক অৱস্থা প্ৰাপ্তিৰ বাবে বিৰিচাবে কাৰণ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, যেতিয়া তাল বাস্তৱতহে এই মানসিক অৱস্থাকে ধৰ্মৰ সাধনৰ মূলি পন্থা কৰে। হিন্দুৱে নিজৰ ব্যক্তিগত ‘ঐক্য’ বা তেওঁৰ অৱতাৰৰ প্ৰতি প্ৰেম আৰু ভক্তিৰ উল্লাস-তৰা প্ৰতিৰূপ হওঁতে পতীৰ অসুস্থতাবে বৈদিক শাস্ত্ৰ বা প্ৰতিভাৰদৰা ‘নাথ বা আকাৰ-বিহীন’ পৰম বাস্তৱৰ স্লোক উচ্চাৰণ কৰে বা গ্ৰহণ কৰে। একেদৰেই, যি আন্তৰিকতায় আৰু আবেগময় ভক্তিৰ চেতনাবে মুছলমানসকলে বাস্তৱকে ৰাখি হাৰিৰ মাকত প্ৰকাশিত হোৱা বিকলবীৰ সত্যৰ লগত ‘ইষ্ট দেৱতাক’ এক কবি তোলা চুকী কবিতাসমূহৰ কাব্য পাঠ কৰে, সেই একেদৰেই তেওঁলোকে আল্লাৰ প্ৰতি প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ বা তেওঁৰ প্ৰশংসাত ভক্তিপূৰ্ণ পায় কেৱল হিন্দু-বেদান্তৰ দাদৰ ‘গীত আল্লাৰ দাদ বহুদাৰে বহুতো হিন্দু

ভাৰত (জগৎমুখক পীঠ) হুজুৰাৱান হুজাৱী পীঠৰে ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি বা একেলগে, দ্বিপৰীতভাৱে হুজাৱী পীঠক জগৎমুখৰে ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি। তাতোকৈও বেছি কি, হিন্দু আৰু মুছলমানৰ উত্তৰে উত্তৰৰ মানুহৰ ধৰ্মীয় সাংস্কৃতিক অহুতাৰ কাৰাৱী আৰু ভাৰত বজ্জীত আঁৱৰে উপস্থিত থকা যেনা যাৱ আৰু তেওঁলোকৰ আত্মটানিক উপস্থাপনা বীতি আৰু ধৰ্মাৱস্থান-পদ্ধতি সম্পূৰ্ণ বেলেগ বেলেগ হোৱা সত্ত্বেও এনেবোৰ অহুতানিত তেওঁলোক জতি-আহুত হৈ পৰা দেখা যায়।

ঠাকুৰ আৰু ইকুবাৰে ধৰ্মীয় দৰ্শনৰ মাজত প্ৰকৃত পাৰ্থক্য দেখা যায় মানৱীয় ব্যক্তিৰ অলপকৈ আৰু মানুহ আৰু জগৎৰ মাজত সম্পৰ্কৰ বিষয়ে তেওঁলোকৰ ধাৰণাত। ঠাকুৰৰ ব্যক্তিগত ঠাকুৰে মানৱীয় আৰু আপেক্ষিক দৃষ্টিকোণৰপৰা বাস্তৱ বুলি, কিন্তু পৰম সত্যৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা অসম্ভৱ বুলি গণ্য কৰিছিল। সুনিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিগত মনত যি পৰিস্থিতিৰ বাস্তৱতাই নাথাকে সি অসীমৰে প্ৰতিকলন তাৰ অনোধ ভৱিতব্য হ'ল অসীমৰ সৈতে তাৰ মিলন। এই ভৱিতব্য প্ৰতি যি বিমানেই আগবাঢ়ি যাব নিমানেই তাৰ ব্যক্তিগত কৰি থৈ বাস্তৱতাৰ সন্মতি ৰুখি পাব। আত্মাৰ চূড়ান্ত সমৰ্পণতেই পোৱা যায় চৰম আনন্দ। "বাস্তৱৰ অনন্ত অংশ কোনো বস্তু পোৱাৰ মাজত নাথাকে, আবে-তেওঁলোক প্ৰেমজনৰ ওচৰত নিজকে সম্পূৰ্ণভাৱে দিয়াৰ মাজতহে।"

আনহাতে, ইকুবাৰে ব্যক্তিগত দৰ্শনৰ ব্যক্তিগত পৰমৰ অসম্ভৱ সত্যৰে সন্মতি বাস্তৱ বুলি গণ্য কৰে। অসীমৰ ওচৰ চৰমৰ মাজত বাস্তৱৰ সত্যৰ সত্যৰ ব্যক্তিগত মেৰুদণ্ড, বস্তু সম্পূৰ্ণৰূপে আৰু সত্যৰে হৈ উঠে। অসীমৰ সত্যত মিলিত হোৱাৰ প্ৰত্যন্ত ব্যক্তিগত সত্যে জ্ঞান দৰ্শনৰ বস্তু কৰাৰ চিন্তাত যি ব্যক্তিগত অহুতি দেখা যায় তাক কেই-এনেভাবে সন্মতি কৰিব পাৰিছে : "এই অহুতি অসীম সত্যৰ প্ৰত্যন্ত সত্য হুজাৰ ভাৱত সত্য হৈছে। প্ৰত্যন্ত অসীমতা মানে অসীমৰ সম্পৰ্কৰ হুজাৰ, বাক সত্যৰ পৰা পৰা সম্পৰ্কৰ বাহিৰে কোনোবাটোৰ সন্মতি কৰিব নোৱাৰিব। ইয়াৰ জৈৱিত্য হ'ল পৰীক্ষা, ব্যাপকত নহয়, আৰু পৰীক্ষাৰ ওপৰত বৃষ্টি বিকশে কৰাৰ অংশ মানে আৰু হুজিব হৈছে। যি অসীম সত্য হুজাৰ; কিন্তু অসীমৰপৰা ই পৃথক নহয়।"

ঠাকুৰৰ দৰ্শনত নিজস্বাৱে প্ৰকাশ সম্পূৰ্ণভাৱে কোৱাৰপৰা প্ৰত্যন্ত সত্য হৈছে। তেওঁৰ সত্য প্ৰাকৃতিক-কলত পৰম সত্যৰে প্ৰকাশ আৰু সেয়ে জ্ঞান অসম্ভৱ অসম্ভৱ। অসীম-অনন্ত-সত্যে নিত্যৰ পৰা সত্য-কৰাই ইয়াৰ এক অসম্ভৱ-সত্য হুজি গণ্য কৰে। কিন্তু ই এক অসম্ভৱতা, সত্য। আত্মা সত্য সত্য, সত্য আৰু প্ৰাকৃতিক সত্য

একে পৰম বাস্তৱৰে তুটী দিল, এটা সক্ৰিয়, আনটো নিষ্ক্ৰিয়। প্ৰাকৃতিক জগতখন হ'ল আত্মাৰ আধ্যাত্মিক শক্তি ব্যৱহাৰ কৰা ক্ষেত্ৰ। এই শক্তিয়ে নিজকে প্ৰাকৃতিক জগতৰ লগত সংঘৰ্ষৰ মাজেৰে নহয়, তাৰ লগত অন্তৰংগ সম্পৰ্কৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰে। “মাত্ৰহে যেতিয়া পৃথিৱীৰ লগত তেওঁৰ সম্পৰ্ক উপলব্ধি নকৰে, তেতিয়া তেওঁ অপৰিচিত দেহাৰে যেনে বন্দীশালত দাঁত কৰে, যেতিয়া দকলোৰে মাজত তেওঁ চিৰন্তন আত্মক দেখা পায়, তেতিয়া তেওঁ মুক্তি লাভ কৰে, কাৰণ তেতিয়াই তেওঁ জন্ম হোৱা পৃথিৱীৰ পূৰ্ণ তাৎপৰ্য্য আৱিষ্কাৰ কৰে, পৰম সত্যৰ মাজত নিজকে উপলব্ধি কৰে আৰু সমস্তৰ মাজত তেওঁৰ একাত্মতা প্ৰতিষ্ঠিত হয়।”

পৰম বাস্তৱৰ ধাৰণাৰ দৰেই ইক্ৰাভাৰ বিৰুদ্ধাভাৱ ধাৰণাও আংশিকভাৱে কোষণৰপৰা আৰু আংশিকভাৱে আধুনিক দৰ্শনৰপৰা আহৰণ কৰা। ইক্ৰাভাৰ বাবে প্ৰকৃতিৰ জগতখনৰ বাস্তৱতা আছে, ঈশ্বৰৰ বিৰুদ্ধে হিচাপে নহয়, ‘ঈশ্বৰৰ অভাৱ’ হিচাপেহে। ই এক “শূন্যতা বহন কৰি থকা বিস্তৃত বস্তু-সৰ্বস্বতাৰ সমাবেশ মাত্ৰ নহয়। ই এক ঘটনা-প্ৰবাহৰ গাঁথনি, আচৰণৰ এক প্ৰণালীকৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু সেয়ে পৰম সত্যৰ লগত সংযুক্ত। মানৱ আত্মাৰ বাবে চৰ্ছিত যেনে, পৰম সত্যৰ বাবে প্ৰকৃতিও তেনে।”

সদীৰ মানৱ মনে অৱশ্যে প্ৰাকৃতিক জগতক ইয়াৰ বিৰুদ্ধে হুঁচি পৰা কৰে আৰু পৰাজিত কবিলে চেষ্টা কৰে। জগত সম্পৰ্কে ইয়াৰ জ্ঞান গতিহীন নহয়, বৰং গতিশীল। এই জ্ঞান ধাৰণাৰ সীমা বহিৰ্ভূত এক “অন্তৰ্ভূতি”। এই অন্তৰ্ভূতি দৈ বস্তুবোৰৰ মাজৰ বস্তুসত্তা, হীনসত্তা আৰু হেতুগত সম্পৰ্কৰ বিষয়ে সত্যৰ ধাৰণা-সত্যই সাময়িকভাৱে নিৰ্দিষ্ট কৰিলোৱা জ্ঞান বা উদ্দেশ্য পৰিপ্ৰেক্ষিতত, এক জটিল সমগ্ৰতাৰ মাজত, ক’বলৈ গ’লে, তথ্যৰ নিৰ্বাচন। উদ্দেশ্যভূমক কাৰ্য্যৰ অৰ্থত এই সংগ্ৰামৰ চেতনা আৰু প্ৰকৃত ‘জ্ঞান’ পূৰণৰ ক্ষমতাকৈ লাভ কৰা বোৰ সাক্ষ্যইহে ব্যক্তিগত হেতু হিচাপে বোৰ দক্ষতাৰ বিষয়ে বোৰ নিৰ্বাণ জন্মায়।

সেয়েহে ইক্ৰাভে মাত্ৰহে প্ৰাকৃতিক ধাৰণা কৰা কাৰ্য্যক ‘পৰাজিত’ পৰ্যটোৱে প্ৰকাশ কৰিছে আৰু এই ‘পৰাজিত’ কাৰ্য্যক মাত্ৰহে ব্যক্তিবৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ উপায় হুঁচি পৰা কৰিছে।

ঠাকুৰ আৰু ইক্ৰাভাৰ ঈশ্বৰ, মাত্ৰহে আৰু জগত সম্পৰ্কে ধাৰণাবোৰৰ মাজতে তেওঁজোকৰ বীজক-বৰ্মা প্ৰতিকলিত হৈছে। আমি দেখিছো, ঠাকুৰৰ বাবে মানৱ-বীজকৰ আৱৰ্ণ হ’ল উপনিষদৰ বিৱৰণৰা হিন্দু-ধৰ্মত প্ৰোৱাৰিত দিত্যৰ কথা এক আৱৰ্ণ : “ব্যক্তি-মাত্ৰ আৰু প্ৰাকৃতিক জগতক পৃথক অতিৰিক্তৰে দেখুওৱা অজ্ঞানতাৰ

অৱগুণ্ঠন উন্মোচন কৰা আৰু কেৱল যে এটাই মাত্ৰ অস্তিত্ব—পৰম অস্তিত্ব—আছে সেই যথেষ্ট মত্যা উপলব্ধি কৰা।” “দিশিষ্ট ভাৰতীয় চিন্তাধৰ্মত মাহুহৰ প্ৰকৃত যুক্তিক অবিষ্টা বা অজ্ঞতাৰূপৰা যুক্তি বুলি ধৰা হয়। যি ইতিবাচক আৰু বাস্তৱ তাক ধ্বংস কৰাত যুক্তি নাই, কিয়নো সেইটো কৰা সম্ভৱ নহয়, যুক্তি আছে আমাৰ দৃষ্টিক বাধা দিয়া নেতিবাচক বস্তুবোৰক ধ্বংস কৰাতহে। যেতিয়া এই অজ্ঞতাৰ বাধা দূৰ কৰা হয়, তেতিয়াহে মাত্ৰ চকু মেল পায়।” তেতিয়াহে মাত্ৰ ভেঙে পৰম সত্যক উপলব্ধি কৰে।

এই পৰম জ্ঞান যুক্তি আৰু ইন্দ্রিয় চেতনাৰ যোগেদি, পূৰণ কৰা নাগৰ, কৰা বাৰ মাত্ৰ অতিশ্লিষ্ট চেতনা নামৰ যুক্তি-বহিৰ্ভূত শক্তিৰ মাধ্যমেৰে। গতিকে, মনক তাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰোঁতে বৌদ্ধিক শক্তিবোৰক নিয়ন্ত্ৰণত ৰখা আৰু কঠোৰ আত্ম সংযমৰদ্বাৰা বহুতমৰ আধ্যাত্মিক-চেতনা জাগ্ৰত কৰা প্ৰয়োজন। এই ধৰ্মীয় আদৰ্শই মানৱ জীৱনত নৈতিক আদৰ্শ নিৰূপণ কৰে। একেধৰণৰ পৰম সত্যৰ উপলব্ধিৰে আমাৰ মনত এই অস্থিত জাগ্ৰত কৰে যে সকলো মানুহেই একে বাস্তৱৰে প্ৰকাশ। সেয়ে আমি আনক আমাৰ নিজৰ দৰে ভাবোঁ আৰু ভেঙেগোকৰ প্ৰতি প্ৰেম আৰু সেৱাত নিজকে উছৰ্গা কৰোঁ। এয়ে হ’ল সকলো সংস্কৰ গুণি। ইয়াৰ বিশৰীতে, মাহুহৰ মাজত পৃথকতাৰ সৃষ্টি কৰা, নিজকে আনৰপৰা বেলেগ বুলি ভবা, আৰু ব্যক্তিগত কামনা-বাসনা পৰিতৃপ্ত কৰাই হ’ল সকলো পাপৰ মূল। “আমাৰ কামনা-বাসনাই আমাৰ আত্মোপলব্ধিৰ পাবলৰ সীমিত কৰি তোলে, চেতনাৰ সপ্ৰসাৰণ প্ৰতিবন্ধ কৰে আৰু পাপৰ জন্ম দিয়ে, এই পাপ হ’ল নিজেৰ আৰু একাকীত্বৰ ঔদ্ধত্য জগাই আমাক ঈশ্বৰৰপৰা আঁতৰাই ৰখা অন্তৰতম প্ৰতিবন্ধক। কিয়নো, পাপ কেৱল এটা একক ক্ৰিয়া নহয়, ই হ’ল জীৱনৰ প্ৰতি এটা মনোভংগি ব’ত ৰখি লোৱা হয় যে আমাৰ জ্ঞান সীমিত, আমাৰ আত্ম-মন্তাই চৰম সত্য আৰু আমি মূলতঃ এক নহওঁ, বৰং প্ৰত্যেকেই নিজৰ নিজৰ পৃথক ব্যক্তিগত অস্তিত্ব লৈ জীয়াই থাকোঁ।”

মাহুহক জন্মত ব্যক্তিগত কামনাৰপৰা মুক্ত কৰাটো হ’ল কবিতাৰ গাৱিষ। “আমি (কবিনকমে) মাহুহক ভেঙেগোকৰপৰা মুক্ত কৰোঁ।” শিল্পীয়ে যেতিয়া পৃথক ব্যক্তিত্বভাৱে নিজৰ অস্তিত্ব মাত্ৰ জ্ঞান কৰিব পাৰে, বজা আৰু অ-সজাব কবৰ পাৰ্থক্য হুব কবিব পাৰে, যেতিয়া জেঙে বিকস্মিতক ক’ব পাৰে, “তুমি ব’ত নই

ভাঙেই, বই তোমাক বেথা পাওঁ”, তেতিয়াহে মাত্ৰ তেওঁ নিজৰ কামনাৰূপৰা নিজকে মুক্ত কৰিব পাৰে।

বাস্তৱ দৰ্শনৰ এই পৰম আদৰ্শ হ’ল কল্পা আৰু কাব্যৰ আত্মা। “প্ৰাচীন ভাৰতৰ আলংকাৰিকসকলে দ্বিধাহীনভাৱে কৈছিল যে সাহিত্যৰ আত্মা হ’ল উপভোগ—নিৰ্বোহ উপভোগ।”

ইক্বালৰ জীৱন দৰ্শনলৈ চকু বুজালে আমি অসুস্তৰ কৰোঁ যেন বিভিন্ন স্থিতি-পৰা সক্ৰিয় অস্তিত্বলৈ জিৰণিৰ অগতৰূপৰা সংগ্ৰাযৰ অগতলৈ আমি পৰিৱৰ্তিত হৈছোঁ। ঠাকুৰেও তেওঁৰ নিজস্ব চিন্তাধাৰাৰে কৰিব ওপৰত বিৰাট স্তম্ভ দিছে, কিন্তু তেওঁৰ সক্ৰিয়তা এটা বহিঃসম্ভাৱ উপাদান, তেওঁৰ মূল দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত অংশ নহয়। ইক্বালৰ জীৱন সম্পৰ্কে বিশেষ ধাৰণাত কৰ্ম আৰু সংগ্ৰায সমগ্ৰ গাঁথনিৰ কেন্দ্ৰীয় ভেটি। তেওঁৰ বাবে মানৱ জীৱনৰ আদৰ্শ আত্ম-সন্তোষ অগত মিজাই দিয়া নহয়, বৰং আত্ম-সন্তোষ বীকাৰ কৰি প্ৰতিষ্ঠা কৰাহে। ঈশ্বৰক তেওঁ ব্যক্তি-সন্তোষ আদৰ্শ ৰূপ পৰম-সন্তোষ মূলি ধাৰণা কৰে। মাহুৰে নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাশ আৰু প্ৰতিষ্ঠাৰদ্বাৰা নিজকে সেই স্বৰ্গীয় আদৰ্শৰ ৰূপত গঢ়ি তুলিবলৈ ব্যৱসায়োনাতি চেষ্টা কৰা উচিত। ইয়াৰ ফলত মাহুৰে তেওঁৰ চাৰিওফালৰ অসন্তোষক দৃষ্টিশীল চেতনাৰে অসুস্তৰ কৰা প্ৰয়োজন হয়, অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিৰ শক্তিসমূহ আৰু সিহঁতৰ ক্ৰিয়া-কান্তৰোষক জানি তাক নিজৰ উদ্বেগত ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰয়োজন। “এখন অসুস্তৰ ভাৱ অগত কল্পনা কৰাৰ আৰু প্ৰাপ্ত বস্তুসমূহক যথোচিত অগত গঢ় দিয়াৰ শক্তি থকাত মাহুৰৰ সন্তোষ, এক অসুস্তৰ আৰু সম্পূৰ্ণৰূপে ব্যক্তিত্বৰ দাবীত, তাৰ অনন্ত জীৱন-বাত্ৰাত সন্তোষী হ’বলগীয়া সকলো বিভিন্ন পৰিবেশকে ব্যৱহাৰ কৰি চাবলৈ ইচ্ছা কৰে।”

বাস্তৱ অসুস্তৰনত প্ৰকৃতিক জয় কৰাৰ বাবে কৰা সংগ্ৰায চুকীসকলৰ নিঃস্বপ্ন আত্ম-নিয়ন্ত্ৰণতকৈ অধিক সহায়ক হ’ব। মানৱীয় ব্যক্তিত্বৰ বিকাশৰ বাবে প্ৰকৃতিৰ সৈতে সংগ্ৰাযৰ বিশেষত্ব স্তম্ভ হি ইক্বালে কৈছে : “ইয়াৰ (প্ৰকৃতিৰ) বাহ্যিক অতিক্ৰম কৰিবলৈ চলোৱা বৌদ্ধিক প্ৰচেষ্টাই আমাৰ জীৱনক নব্বু আৰু সম্পূৰ্ণ কৰাৰ উপৰিও আমাৰ অন্তৰ্ভূতিক তীক্ষ্ণ কৰি তোলে আৰু তাৰদ্বাৰা মানৱীয় অতিক্ৰমণৰ নব্বুৰ বিশিষ্টাৱলম্ব অধিক বকতাবে প্ৰৱেশ কৰিবলৈ আমাৰ প্ৰস্তুত কৰি তোলে।”

বিবৰূপাত্মক পতীৰ ভাসৰ কেৱল বৌদ্ধিক মূল্যই নাই, বৰং আধ্যাত্মিক মূল্যই

আছে। “প্ৰকৃতিৰ পৰ্যবেক্ষণত আমি প্ৰকৃততে পৰম সত্তাৰ জগত একত্বৰণৰ আৱিষ্কাৰতা বিচাৰোঁ, আৰু ই কেৱল আন একত্বৰণৰ উপাননাহে।” কিন্তু মানৱীয় ব্যক্তিত্বৰ ভাৱ আৰু বেয়াৰ উৰ্ধত বা সামাজিক বিধিৰ কৰ্তৃত্বৰপৰা মুক্ত হোৱা নীৎসেৰ দ্বাৰা ইক্বালে মানি নলয়। ইক্বালৰ মতে স্বাধীনতা, ভাৱ আৰু সত্যতাৰ ভিত্তিত সংগঠিত সমাজত স্বৰ্গীয় বিধি মানি চলিলেহে ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকৃত বিকাশ সম্ভৱ। ঠাকুৰৰ দৰেই ইক্বালেও নৈতিক জীৱনৰ ভেটি হিচাপে মানৱ জাতিৰ ঐক্যৰ ধাৰণাক মূল্য দিয়ে, কিন্তু এই ধাৰণা তেওঁ পৰম বাস্তৱৰ ঐক্যৰপৰা নহয়, সৃষ্টিৰ ঐক্যৰপৰা আহৰণ কৰা। যত/লা মাহুহেই এক, এই কাৰণে নহয় যে তেওঁলোক এক পৰম অস্তিত্বৰ মুহূৰ্ত, বৰং এই কাৰণে যে তেওঁলোকক একে শ্ৰেণীত সৃষ্টি কৰিছে, একে প্ৰকৃতি আৰোপ কৰা হৈছে আৰু একে জীৱন-বিধি মানি চলিবলৈ দিয়া হৈছে। এই বিধিৰ পৰিসীমাৰ মাজত মাহুহে বাস্তৱৰ বহুতৰ প্ৰৱেশ কৰিব পৰাকৈ, প্ৰকৃতিৰ শক্তিক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰাকৈ, অনন্ত জীৱনৰ অংশ গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ আৰু ‘পৃথিৱীত জীৱনৰ প্ৰতিনিধি’, এই উপাধিৰ উপযুক্ত হ’ব পৰাকৈ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ লাভ কৰাই নৈতিকতা আৰু কলাৰ আদৰ্শ।

ইক্বাল ঠাকুৰৰ সৈতে একমত যে সকলো কলাৰ লক্ষ্য হ’ল বাস্তৱ, ইজিৰাতীত অজ্ঞানত। কিন্তু কলাৰ কাৰ্যাৱলী সম্পৰ্কে তেওঁৰ ধাৰণা ঠাকুৰৰ ধাৰণাতকৈ বৰ বেছি বেলেগ দেখা যায়। ইক্বালৰমতে কলাই সত্তা আৰু অ-সত্তাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য দূৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰাতো উচিত নহয়, বৰং এই পাৰ্থক্যত অধিক গুৰু দিয়াহে উচিত, অৰ্থাৎ ই মাহুৰ ব্যক্তিত্বক দৃঢ় আৰু নিখুঁত কৰি তেওঁক অৱশ কৰা উচিত। কলাই শান্ত, কোমল আৰু নিৰিখাৰ গ্ৰহণৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা উচিত নহয়, ই এক সৃষ্টিশীল অস্থিৰতা, এক গতিশীল উদ্যমতা, এক প্ৰকেট-মূলত উত্তম সৃষ্টি কৰা উচিত। “কলাৰ লক্ষ্য হ’ল জীৱনৰ অনন্ত অৱশিষ্টা, সুলিঙ্গৰ দৰে কেইটামান উশাহ লোৱা মুহূৰ্ত নহয়। কথিব হৃদয়ৰ কাব্যই হওক বা বৈজ্ঞানিক সন্ধানই হওক, কল্পনামূলক যি কিয় কৰি তোলে সি পুৰাণ মনসা নহয়। অমৃত কান্ত নহ’লে কোনো গতিত জড়িতৰ পুনৰুত্থান নঘটে। প্ৰকৃত কলাই হ’লেহে বাস্তৱতাৰ দৰে বীৰ নহীৰ মাজেদি বাট উলিয়ায়।”

এমেকৈয়ে আমি পৃথিৱী সম্পৰ্কে এক বিশেষ দাবীক বুজিব পাৰোঁ, ঠাকুৰ আৰু ইক্বালৰ দৰ্শনত প্ৰতিফলিত হোৱা আধুনিক শিল্পকল্প আৰু মূল্যায়ন তেওঁৰে বুজিবলৈ চাব পাৰোঁ। আমি দেখোঁ যে ভাৰতীয় মানৱ প্ৰকৃতিৰ একেটা

উৎসৰপৰাই ধৰ্মীয় চেতনাৰ হুঁচু ধাৰা সৃষ্টি হৈছে আৰু একেটা সৃষ্টিয়েদি বৈ গৈছে, বাৰ ফলত দুইটাৰ মাজত একত্ৰ পৃথকীকৰণ সম্ভৱ নহয়। কেৱল উপবিভাগসমূহে বিশ্লেষণৰ্থী চিন্তাৰ স্তৰত নিহঁত হুঁচু হিন্দু আৰু মুছলমান ধৰ্ম নামেৰে হুঁচু পৃথক ধাৰাত পৃথক সৃষ্টিৰে বৈ যোৱা দেখা যায়। কিন্তু সাম্প্ৰতি আমি দেখা পাম যে সামাজিক, নৈতিক আৰু নানানিক জীৱনৰ বিতৃত পৰিপ্ৰেক্ষিতত দুয়োটা ধাৰাত আকৌ লগ হৈছে।

হিন্দু আৰু মুছলমানৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ বাস্তৱ মিলবোৰলৈ চালে আমি দেখোঁ যে যোৱা চুপ বছৰত চলা বিচ্ছিন্নতামূলী আন্দোলনবোৰ সম্বন্ধেও যিবোৰ সাধাৰণ উপাদান আকৰ্ষণৰ সময়ত ঘটা সাংস্কৃতিক সমন্বয়ৰ আংশিকভাৱে কাৰণ আৰু আংশিকভাৱে ফল আছিল, সেইবোৰৰ বেছিভাগেই এতিয়াও উপস্থিত আছে। আৰু আধুনিক পাশ্চাত্য সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ নতুন উৰেহুঁচুৱা ক্ষেত্ৰ প্ৰস্তুত কৰি দিছে।

হিন্দু আৰু মুছলমানৰ নৈতিক আকৰ্ষণমূলক যদিও পৃথক ধাৰ্মিক দৃষ্টিভঙ্গিৰ ভিত্তিত বচিত হৈছে, তথাপি অংশতঃ তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় অস্তিত্বভাৱমূলক মূলপত্ৰভাৱে মিল থকাৰ কাৰণে আৰু অংশতঃ উৰেহুঁচুৱা প্ৰাকৃতিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰিবেশৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ ব্যৱহাৰিক নৈতিক বিধানসমূহৰ বহুখিনি একে। আমি মাত্ৰ দুটা উদাহৰণ দিম। ঈশ্বৰৰ প্ৰতি প্ৰেম আৰু ভক্তিৰ পিছতে হিন্দু আৰু মুছলমান উভয়ে বাবে আটাইতকৈ ডাঙৰ গুণ মানৱীয় বেহ প্ৰীতি। পৰোপকাৰিতা, সমাজ-সেৱা, উদাৰতা, আত্মীয়জনৰ প্ৰতি মৰম, অতিথি-পৰায়ণতা—চমুতে গুৰুত্বপূৰ্ণ ‘ধৰ্ম’ শব্দটোৱে সামৰিব পৰা সকলোবোৰ গুণক উভয়ে ঈকমকলৰ প্ৰধান চাৰিটা গুণতকৈ বহুত বেছি মূল্য দিছিল। তাতকৈও লক্ষণীয় কথা, উভয়ে একেই ধৰণে এই লক্ষণকেইটাক এনে আভিযাৰ পৰ্যায়লৈ লৈ যায়গৈ যে সেইবোৰ যোৰত পৰিপূৰ্ত্ত হৱগৈ। পৰোপকাৰিতা, সেৱা, অতিথি-পৰায়ণতাই প্ৰায়ে ভাল বাহুৱক অপৰাধ বা দীচাশয় লোকৰ বিবেকমণ্ডিত চমলাৰ বস্তু কৰে। উদাৰতাৰ ফলত কেৱল কুতিৰীৱী ভিকাৰীয়ে সৃষ্টি হোৱা নাই, আন বহুতৰপৰা বহুলাংশে জন্ম হৈছে। আত্মীয় প্ৰতি ধৰাই বুখ দহকেই বহুতৰপৰা বহুলাংশে জন্ম হয়। ‘মুকুতা’ নামৰ আবনী শব্দটো (যাৰ অৰ্থ আৰ্ত্তৰ প্ৰতি লৌকিকপূৰ্ণ দলহৰ সেৱা) এনবৰত ভাৰতীয় চৰিত্ৰৰ সাধাৰণ লক্ষণমূলক মূল্যবান ব্যৱহাৰ কথা হৈছিল। আজি তাৰ অৰ্থ তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে দেখাওৱাৰ দৰাশীলভাৱে পৰিৱৰ্তিত হৈছে।

হিন্দু আৰু মুছলমানে সম্ভৱতঃ আন যি কোনো জাতিভকৈ অধিক পৰিমাণে গুৰুত্ব আৰোপ কৰা আন এক শ্ৰেণীৰ গুণ হৈছে ধৈৰ্য্য, নম্ৰতা আৰু দাৰ্শনিক পৰিত্ৰতা। পাশ্চাত্যৰ লোক আৰু ভেঙলোকৰ সাৰ্বজনীন নৈতিক বিধানৰ মাজত অতি স্পষ্ট পাৰ্থক্য হ'ল এয়ে যে পাশ্চাত্যৰ লোকে যোন অপৰাধতকৈ সম্পত্তি সম্পৰ্কীয় অপৰাধক অধিক গুৰুত্ব বুলি গণ্য কৰে, কিন্তু ভাৰতীয় হিন্দু আৰু মুছলমানসকলে চৌৰ্য্যতকৈ যোন অসংযমক অধিক কঠোৰ দৃষ্টিৰে চায়।

হিন্দু আৰু মুছলমানৰ সামাজিক, বিশেষকৈ, পৰিবাৰিক জীৱনৰ মিল আৰু বেছি চকুত পৰা ধৰণৰ। যি মুছলমানৰ ধৰ্মই কোনো ধৰণৰ সামাজিক পাৰ্থক্য স্বীকাৰ নকৰে, তেনে আতিৰ মাজত সামাজিক বিভাজন থাকিব পাৰে বুলি আশা কৰা নাযায়। কিন্তু আমি দেখোঁ যে মুছলমানসকলে নিজকে জাতিমূলীয় আৰু বৃত্তিমূলীয় গোষ্ঠীত ভাগ ভাগ কৰি প্ৰকৃততে একধৰণৰ বৰ্ণ-ব্যৱস্থা সৃষ্টি কৰিছে। নিসন্দেহে হিন্দু সম্প্ৰদায় আৰু উপ সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজৰ সম্পৰ্কতকৈ মুছলমানৰ সামাজিক গোষ্ঠীসমূহৰ মাজৰ সম্পৰ্কত কিছু পাৰ্থক্য আছে, কিন্তু এই পাৰ্থক্য মাত্ৰাৰহে, প্ৰকাৰৰ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যদিও পৃথক সামাজিক গোষ্ঠীভুক্ত গোড়া মুছলমানসকলে যুক্তভাৱে একেলগে আহাৰ কৰে (বিটো ভেঙলোকৰ হিন্দু প্ৰতিপক্ষই কল্পনা কৰিব নোৱাৰে), তথাপি ভেঙলোকে সাধাৰণতে নিজৰ মাজত বিয়া-বাৰু নকৰায়।

দুয়ো সম্প্ৰদায়ৰে পৰিবাৰিক জীৱনত ঠিক একে পেটাৰেই দেখা যায়। ভেঙলোকৰ পৰিয়াল পাশ্চাত্যৰ লোকসকলৰ দৰে বিবাহিত স্বামী-স্ত্ৰী আৰু ভেঙলোকৰ সন্তানৰে পুষ্টিত সূত্ৰ পৰিয়াল নহয়, বৰং এখন উন্নততীয়া ঘৰত আৰু প্ৰায়ে এক বুঢ়ীয়া ধন-ভাণ্ডাৰৰে চলা, আনকি দুৰ আত্মীয়-পৰিজনৰে পৰিৱৃত হৈ থকা এটা যথেষ্ট ডাঙৰ পৰিয়াল।

যদিও হিন্দু বৰ্ষ শাস্ত্ৰই যৌথ পৰিয়াল সম্পত্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে আৰু মুছলমান খবৰিয়াই বৃত্তকৰ পত্নী আৰু সন্তানসকলৰ মাজত সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰ ভাগ হোৱাটো বিচাৰে, বাস্তৱক্ষেত্ৰত এনে ভাগ-বটোৱাৰা বিশেষ দেখা নাযায়। সাধাৰণ হিন্দু বা মুছলমান পৰিয়ালত বাপেকে বা বয়োৰ্য্যেৰ্ণ উপাৰ্জনকাৰীজনে পৰিয়ালৰ উন্নততীয়া কৰা-খৰচ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। প্ৰায়ে, অতি বৃহৎ হ'লেও, খোটেই পৰিয়ালটো একৰ বাহুৰে আগন্তুক পৰিকল্পনা কৰা উপাৰ্জনৰেই চলে। পৰিয়ালৰ লক্ষ্যসকলে ইজনে নিজনৰ সুখ-দুখৰ ভাণ্ডেই কেৱল নহয়, ব্যক্তিগত বা উন্নততীয়া এতিটো বটোৱাতে হস্তক্ষেপ

কৰাৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰে।

ব্যৱোজ্যেষ্ঠৰ প্ৰতি, বিশেষকৈ পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি, আনুগত্য প্ৰতিজন হিন্দু আৰু মুছলমানৰ পৰম পবিত্ৰ কৰ্তব্য। সমভাৱে পতিৰ প্ৰতি পত্নীৰ আনুগত্য অঅংখ্যীয়। হিন্দু আৰু মুছলমান পৰিয়ালত নাৰীৰ স্থান কম-বেছি পৰিমাণে একে। যদিও ইছলামে নাৰীক অধিক অধিকাৰ দিছে, খুব কমসংখ্যক সংস্কৃতিবান পৰিয়ালৰ বাহিৰে, শাস্ত্ৰত মুছলমান আৰু হিন্দু পৰিয়ালত একেধৰণেই নাৰীক পুৰুষতকৈ নিম্নতৰৰ স্থান গণ্য কৰা হয়। মুছলমান সমাজত নাৰীৰ আত্মৰ দায়িত্ব অধিক কঠোৰ আৰু তেওঁলোকৰ শিক্ষা স্তৰকম-বঞ্চিত, তেওঁলোকৰ বহুশতই ইছলামৰ ব্যক্তিগত বিষয়ে (Personal Law) তেওঁলোকক দিয়া অধিকাৰসমূহৰ (ব্ৰিটিছ চৰকাৰ আৰু তাৰত গণৰাজ্যই স্বীকাৰ কৰা) কথা গম্ভীৰ নাপায়, অথবা তেওঁলোক ইমান অসহায় যে সেই অধিকাৰসমূহ সাব্যস্ত কৰিবলৈ তেওঁলোকে সঁজিব নোৱাৰে। যোৱা দশকত অৱশ্যে অৱস্থাৰ কিছু উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। হিন্দু আৰু কিছু কম পৰিমাণে মুছলমান শিক্ষিত নাৰীৰ মাজত তেওঁলোকৰ মানৱীয় সমান আৰু অধিকাৰ সম্পৰ্কে সচেতনতা আৰু দৰাজত তেওঁলোকৰ অধিকাৰপূৰ্ণ স্থান আহাৰ কৰাৰ বাবে কিছু সমৰ্থত প্ৰচেষ্টা দেখা গৈছে।

উন্নয়ন সম্প্ৰসাৰণৰে আহাৰ, পোছাক, আৰু জীৱন-যাপনৰ সাধাৰণ পদ্ধতি, সাধাৰণ পাৰ্থক্যৰ বাহিৰে, একে। যিবোৰ পাৰ্থক্য আছে সেইবোৰ সাম্প্ৰদায়িক নহয়, আঞ্চলিক। যিবোৰ ঠাইত হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিৰ প্ৰতিপত্তি অৱশেষ আছে, তাত বিশেষকৈ উন্নয়ন ভাৱতত, হিন্দু আৰু মুছলমানে পতা জন্ম, বিবাহ আৰু মৃত্যু সংক্ৰান্ত উৎসৱ আৰু অনুষ্ঠানসমূহ বহুখিনি একে।

কিন্তু যি প্ৰেক্ষাপটত শক্তিয়ে হিন্দু আৰু মুছলমানসকলক এক গভীৰতম অসংস্কৃতিৰ ঐক্যৰে বোন্দল হুগত বৰাৰ দৰে আজিও বান্ধি ৰাখিছে সি হ'ল স্ৰষ্টাৰ কৰ্মাৰ শক্তি। যদিও কলা সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ দাৰ্শনিক ধাৰণা (ঠাকুৰ আৰু ইক্ৰাম আলি কোৱা-মতে) বেলেগ, কলাৰ গভীৰবৰণা প্ৰতিষ্ঠা হোৱা তেওঁলোকৰ নাৰনিক অভিজ্ঞতাৰ ঐক্যই সকলো বোধিক পাৰ্থক্য উটাই লৈ যায়। কলাৰ ব্যাপ্ত্যত প্ৰকাশ কৰাৰ লগে লগে হিন্দু, মুছলমান আৰু ভাৰত-মাতৃৰ আন আন শাস্ত্ৰানুসৰে অৱতৰ কৰে যে তেওঁ-লোকৰ জীৱনৰ উৎকৃষ্টতা সঁজিটো একে হলেও বৈ যায়, একে বুদ্ধিৰে আৱোধিত হয় আৰু একে প্ৰশান্তিৰে শান্ত হয়। আনকি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ভাৱা বহুখিনি বেলেগ

বেলেগ অঞ্চলৰ লোকেও শব্দৰ পৰিবৰ্ত্তে ধ্বনি আৰু বং ব্যৱহাৰ কৰা ক্ষয়ৰ সাৰ্বজনীন ভাৱ। বুজি পায়। কলাৰ প্ৰতিটো শাখাতে হিন্দু আৰু মুছলমান শিল্পীসকলে এক প্ৰকৃত ভ্ৰাতৃত্বৰ চেতনা প্ৰকাশ কৰে আৰু সিয়েই ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ বাবে আশাৰ উজ্জলতম বিন্দু।

হিন্দু আৰু মুছলমানৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ এই সকলোবোৰ উম্মেহতীয়া উপাদানৰ লগত আমি যেতিয়া আধুনিক পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ ঐক্যবদ্ধকাৰী শক্তিবোৰ যোগ দিওঁ— ইংৰাজী ভাষা, গণতান্ত্ৰিক আদৰ্শ আৰু অগ্ৰজ্ঞানসমূহ, এটা সাধাৰণ উদাৰ নৈতিক দৃষ্টিভঙ্গি, মনৰ বিজ্ঞানসন্মত আচৰণ, আৰু অৰ্থনৈতিক উপাদানবোৰৰ উপযুক্ত অমুখাৱন—তেতিয়া আমি এনে কিছুমান সৰল তথ্যৰ লম্বুখীন হওঁ বাৰম্বাৰ। অৱশ্যেই এই সিদ্ধান্ত কৰিব পৰা যায় যে ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে এক আত্মপ্ৰাণ বৈচিত্ৰ্যৰ স্বীকাৰ আৰু গ্ৰহণ কৰি ল'লে মুছলমান সংখ্যালঘুসকলে ভাৰতীয় জাতীয় সংস্কৃতিৰ পোষণত অতি সহজে খাপ খাই দিব পাৰিব।

কিন্তু হৰ্ষাগব্যবশতঃ যথেষ্ট লম্বাক হিন্দু অভিমতবধাৰ। সমৰ্থিত ভাৰতৰ কিছুমান প্ৰদেশৰ ভাষা নীতিয়ে মুছলমানসকলৰ বাবে এই উত্তৰ সৃষ্টি কৰিছে যে সংখ্যাগৰিষ্ঠ সম্প্ৰদায় এনে এক সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ পৰিকল্পনা কৰিছে য'ত তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক বৈশিষ্ট্যৰ যুক্ত বিকাশৰ বাবে কোনো সুযোগ নাথাকিব। ১৯৩৭-৪৭ দশকৰ আত্মঘাতী পৃথকীকৰণ নীতিৰ ফলশ্ৰুতিৰে সৃষ্টি হোৱা মনোকষ্টৰ লগতে জমিদাৰী প্ৰথাৰ অৱলুপ্তি আৰু ৰাজ্য প্ৰশাসনীয় পৰ্বত তেওঁলোকৰ অংশৰ হ্ৰাসকৰণে জন্ম দিয়া অৰ্থনৈতিক কষ্টই মুছলমান জঘ্যবিস্তৰ বেছিভাগৰে অস্তৰ ভিত্তিতাবে তৰাই তুলিলে, ফলস্বৰূপে সংকীৰ্ণ-বীৰুত তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক অধিকাৰৰ ওপৰত যি কোনো হস্তক্ষেপৰ প্ৰতি তেওঁলোক অতিবৰ লক্ষ্যবশীল হৈ পৰিল। পিছৰ অধ্যায়ত আমি তেওঁলোকৰ বিশেষ ওজৰ আপত্তিবোৰ আলোচনা কৰিম। কিন্তু ভাৰতীয় মুছলমানসকলৰ বাধাৰ সমস্তাৰ বিষয়ে একাধাৰ কোৱাটো বাহ্যিক নহ'ব, কিয়নো এনে সমস্তাৰ বে শুকৰ আছে আৰু তাৰ ক্ৰন্ত সম'ধানৰ প্ৰয়োজন সেইটো অস্বতৰ কৰা দুৰ্ব কৰা, খুব কৰা অমুছলমানেহে এনে সমস্তাৰ অন্তিম কৰা অস্বতৰ কৰে। দিল্লীৰ চুলতানী প্ৰশাসনৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ বাৰ্ত্তামাজকৈ হোৱা চাবে সাত শতিকা ধৰি মুছলমান জঘ্যকিত প্ৰেৰীয়ে, অন্ততঃ উত্তৰ ভাৰতত, প্ৰধানতঃ জমিদাৰী বা জমীন্দাৰী আৰু ৰাজ্য-প্ৰশাসন পৰ্ব ওপৰত জীৱিকাৰ বাবে নিৰ্ভৰ কৰিছিল। এতিয়া তেওঁলোকে জমিদাৰী বহু হেৰুৱাইছে আৰু ৰাজ্য-প্ৰশাসনতো

ক্ৰম তেওঁলোকৰ অংশৰ বেছিভাগ হেৰুৱাব ধৰিছে (যিটো আহিছে তেওঁলোকৰ দুই ভৱনংখাৰ পতাংশৰ তুলনাত সম্পূৰ্ণ অননুপাতিক আহিছে)। তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই আজি উপভাসৰ সুধামুখি হৈছে, কাৰণ কৰ্মসংস্থানৰ পৰা ইতিমধ্যেই ভিব বাঢ়ি গৈছে। এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে বাটুই জোৰা ব্যৱস্থা সূচিত হ'লেও তাকৰাৰা মুছলমানসকল দাক্ষণাত্ৰে ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছে আৰু প্ৰকৃত সত্য এয়ে যে এক সম্পূৰ্ণ শ্ৰেণীৰ লোক বিপদাপন্ন হৈ পৰিছে। এইটো সঁচা যে নিবন্ধৰা সধস্তা কেৱল অস্বাভাৱিক মুছলমানৰে সমস্তা নহয়, কিন্তু আন যি কোনো একক পৌত্তীয় তুলনাত তেওঁলোকৰ বিপত্তি অধিকতৰ তীব্ৰ আৰু তাৰ বাবে বিশেষ মনোযোগৰ প্ৰয়োজন। এইটোও স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে মুছলমান আৰু আন সংখ্যালঘুসকলৰ বুদ্ধিসম্বল অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক সমস্তাৰেৰে সমাধান কৰিবলৈ চৰকাৰে বৎপৰোহানান্তি চেষ্টা চলাইছে। কিন্তু চৰ্ভাগ্য ে অংশত, অতি দীৰ্ঘ কাৰ্য্যকাৰিতা আৰু প্ৰধানতঃ সাম্প্ৰদায়িকতাৰাৰী মুছলমান নেতৃত্বৰ দায়িত্বহীন আচৰণৰ কাৰণে চৰকাৰৰ নীতিয়ে যি পৰিমাণৰ সফলতা অৰ্জন কৰিব লাগিছিল সেই পৰিমাণৰ সফলতা এতিয়াও অৰ্জন কৰিব পৰা নাই।

আমি আলোচনা কৰা বিৱৰণৰ ওপৰত ইয়াৰ ফল হৈছে এয়ে যে ঘটনাক্ৰমে মানসিক আৰু অৰ্থনৈতিক চাপত পৰ্য্যবস্তু হৈ পৰা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ সংখ্যালঘুসকলে তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক অধিকাৰসমূহ ৰক্ষা নোহোৱা বুলি অস্বস্তি কৰে। এই অস্বস্তি দেশৰ প্ৰগতি আৰু সাংস্কৃতিক ঐক্যৰ বাবে বিপদজনক আৰু ইয়াক দুখ কৰিবলৈ সক্ষম। বুদ্ধিসংগত ব্যৱস্থা হাতত ল'ব লাগে। কিন্তু আমি এইটো পৰিভাৰ কৰি দিব খোজোঁ, আমি উল্লেখ কৰা বিপদটো এইটো নহয় যে অস্বস্তি মুছলমানখিনিৰে পাকিস্তানৰ সৈতে ব'জনৈতিক চক্ৰান্তৰ আশ্ৰয় ল'ব। সেইটো কৰাৰ মনোভাৱ বা অৱস্থা তেওঁলোকৰ নাই। তেওঁলোকৰ কিছুমানে দেশৰ ভিতৰৰ পশ্চাৎবাৰ্তী শক্তিবোৰৰ আহিলা হৈ পৰাৰহে এটা অধিকতৰ সন্ধান আছে। কিন্তু প্ৰকৃত আৰু অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিপদ হ'ল এয়ে যে যি মুছলমানসকলে তাকতীয়া সংস্কৃতিক আৰু প্ৰগতিৰ প্ৰান্ত মূল্যবান আৰ্থিক বোগাইছিল আৰু ভৱিষ্যতেও বোগাবলৈ সক্ষম, সেই মুছলমানসকল হতাশা আৰু বিবাহ, নিষ্ক্ৰিয়তা আৰু আতন্তৰ বলি হৈ পৰিব আৰু এক গৰু ওজন হৈ দেশৰ প্ৰগতিত বাধা জন্মাব। এইটো বনত বাখিব লাগিব যে মুছলমানসকল তাকতীয়া কুৰি-পুত্ৰৰ এক সুবৃহৎ অংশ, তেওঁলোক প্ৰাচীনতম তাকতীয়া বাশোকৃত আৰু পিছলৈ অষ্টৰ আৰু বোদ্ধ শক্তিকাব শক্ত অৱস্থা তেওঁলোকৰ কৃত পতাংশও এতিয়া সম্পূৰ্ণৰূপে

ভাৰতীয় হৈ গৈছে, যাৰ ফলত গোটেই সম্প্ৰদায়টোৱেই ভাৰতীয় সভ্যতাৰ এক জৈৱ-অংশ হৈ পৰিছে, ইছলামৰ আত্মানন্ত এওঁলোকে সঁহাৰি দিছে, কাৰণ ইছলামে ভাৰতীয় আত্মাৰ গভীৰত কোনো অন্তৰ্ঘাতন তাঁৰৰ স্পন্দন তোলে। যদি ভাৰতীয় মুছলমানসকল ধ্বংস হৈ যায়, তেন্তে ভাৰতীয় জীৱদেহৰ সমন্বয়পূৰ্ণ বিকাশৰ বাবে অভাৱশ্ৰীকীয় কিছু মৌলিক উপাদান যোগান ধৰা এটা প্ৰধান অংগ নিৰ্জীৱ হৈ পৰিব, তাৰ ফল সম্পূৰ্ণ জীৱদেহটোৰ বাবেই হ'ব বাৰান্ধক।

* * *

ওপৰৰ আলোচনাৰ উপসংহাৰ . ভাৰতীয় মুছলমানকে ধৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন জাতি আৰু ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ যাজ্ঞত যথেষ্ট পৰিমাণে সাংস্কৃতিক মিল আছে আৰু এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তোলাৰ সম্ভাৱনাও যথেষ্ট বেছি। কিন্তু এই জাতীয় সংস্কৃতিৰ লক্ষ্য চূড়ান্ত ঐক্য হ'ব নালাগিব, বৰং হ'ব লাগিব, বিভিন্ন আঞ্চলিক আৰু গোষ্ঠীগত সংস্কৃতিৰ এক উপযুক্ত সমন্বয়। তদুপৰি ই হ'ব লাগিব বহুল ভিত্তিক আৰু ই বৈদিক হিন্দু, বৌদ্ধ, পৌৰাণিক হিন্দু, আৰু যোগল হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি সম্বলিত আমাৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ শ্ৰেষ্ঠ উপাদানখিনি আৰু পান্ধাত্য সংস্কৃতিৰপৰা পোৱা আৰু পাব পৰা শ্ৰেষ্ঠ সম্ভাৱনখিনি এক সুসম্বন্ধিত পূৰ্ণতালৈ সংমিশ্ৰিত কৰিব লাগিব।

এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতি অভিযুখে ভাষা সমস্যা

যদিও স্বাধীনতাই হ'ল স্বাভাৱিক সমস্যাটোৰ চূড়ান্ত সমাধান আনিলে, সাংস্কৃতিক উৰ্দ্ধটোৰ সমাধান হোৱা দৃষ্টান্ত থাকক, অধিক ঘেৰাব কালেহে গ'ল। স্বাধীনতাৰ তৎকালিক কল হিচাপে পাশ্চাত্য সংস্কৃতি আৰু ইংৰাজী ভাষাৰ প্ৰভাৱ হ্ৰাস পোৱাৰ লক্ষ্য ৰেখা গ'ল আৰু এই চুই উপাধানে দেশৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ ওপৰত যি ঐক্য আৱৰণ দিছিল সি আঁতৰি যাবলৈ ধকিলে, ফলত আঞ্চলিক সংস্কৃতিৰ পূৰ্ণ বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশ পালে। চৰকাৰী আৰু বাণিজ্যিক প্ৰৱৰ্ত্তি বিশেষকৈ জীৱন মতামৈকাৰ সৃষ্টি কৰিলে। আমাৰ জাতীয় ঐক্য শক্তিপালী হৈ উঠাৰ পৰিবৰ্ত্তে ভৰল হোৱাৰ বিপদ হে দেখা গ'ল।

স্বাধীনতাৰ ঠিক পিছতেই ভাষাৰ বিতৰ্ক উত্থাপন কৰাটো বিপদৰে পূৰ্ণ আছিল, কিন্তু ইয়াক এবাই থকাও টান আছিল। পৰম্পৰাগত সংবিধান এখন গ্ৰহণ কৰা কাৰ্য্যই চৰকাৰী ভাষা পৰিবৰ্ত্তন কৰাটো অপৰিহাৰ্য্য কৰি তুলিলে। যেতিয়ালৈকে ক্ষমতা সমাধাৰ বাহুহৰ সম্ভাৱিত প্ৰ'ৱাক্ষন বোধ নকৰা কিছুমাত্ৰ ইংৰাজ-ভাষাৰ হাতত আছিল, তেতিয়াগৈ ইংৰাজীয়েই চৰকাৰী ভাষা হৈ আছিল। কিন্তু যেতিয়া প্ৰকৃত প্ৰতিক্ৰিয়াশীলক চৰকাৰ গঠিত হ'ল, এইটো পৰিচাৰ হৈ পৰিল যে জনসাধাৰণৰ জনত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক ৰখা আৰু ভেঙে-জাকৰ বিবাস অৰ্জন কৰা অতি দৰকাৰী আৰু সেইটো কৰিব পৰা বাবে কেৱল ভেঙে-জাকৰ জনত ভেঙে-জাকৰ নিজৰ ভাষাত কথা পাতি। স্পষ্ট ভাষাত ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল চৰকাৰী প্ৰশাসনৰ ভাষা হিচাপে ইংৰাজীৰ পৰিবৰ্ত্তে এতিয়া আঞ্চলিক ভাষা নিজৰ নিজৰ ঠাইত ব্যৱহাৰ হ'ব লাগিব। কিন্তু এক সময়তে কেন্দ্ৰ চৰকাৰী লোক-কাজৰ কাৰণ, কেন্দ্ৰ আৰু বাহ্যৰ মাজত আৰু বাহ্যৰেপৰে পৰস্পৰৰ মাজত যোগাযোগৰ কাৰণে ইংৰাজীৰ ঠাইত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা এটা উৰেহজীয়া সংশ্লিষ্ট ভাষাৰ প্ৰয়োজন।

স্বাধীনতাৰ পূৰ্বে মহাত্মা গান্ধীৰ নিৰ্দেশত ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছে হিন্দুস্থানীক ৰাষ্ট্ৰীয় ভাষা হিচাপে স্বীকাৰ কৰি লৈছিল, ইয়াৰ দেখা দেখি অৰ্থ আছিল যে স্বাধীন ভাৰতত ইয়েই কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ ভাষা হ'ব। কিন্তু সংবিধান বচনাৰ সময় আছিল পৰিৱেশৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটিল। এক তীব্ৰ আৰু দীৰ্ঘলীয়া বিতৰ্কৰ শেষত এটা মাত্ৰ শ্ৰাণ্ডিক ভোটৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠতাত দেৱনাগেৰী লিপিৰে হিন্দীক ৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰী ভাষা কৰাৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হ'ল। প্ৰতিখন ৰাজ্যকে যি কোনো ভাষা বা ভাষাসমূহক নিজৰ চৰকাৰী কাম কাজৰ কাৰণে গ্ৰহণ কৰিবলৈ ক্ষমতা দিয়া হ'ল।

হিন্দীক চৰকাৰী ভাষা কৰাৰ বিৰুদ্ধে আপত্তিসমূহ তিনিটা বৃত্তিৰ ভিত্তিত আগবঢ়োৱা হৈছে (ক) হিন্দুস্থানী সমৰ্থকসকলৰমতে সংস্কৃতধৰ্মী, সাহিত্যধৰ্মী, হিন্দী ভাষা আনকি হিন্দী ভাষী অঞ্চলৰ পুৰিত ভাষাবপৰাও বহুত দুৰত আৰু বিলকলে এটা ভাষা বুজা তেওঁলোকৰ সংখ্যাও তুলনামূলকভাৱে কম, (খ) যিসকলে হিন্দী নকয় বিশেষকৈ যিসকলে দক্ষিণ ভাৰতীয় ভাষা কয় তেওঁলোকে প্ৰতিবাদ কৰে যে হিন্দীয়ে যদি চৰকাৰী ভাষা হিচাপে সোনকালে ইংৰাজীৰ ঠাই লয়, তেনেহ'লে কেন্দ্ৰীয় আৰু সৰ্বভাৰতীয় সেৱাসমূহৰ বাবে তেওঁলোকে হিন্দী ভাষীসকলৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'ব, (গ) পাশ্চাত্য শিক্ষাৰে শিক্ষিতসকলে সাধাৰণতে বৃত্তি দিয়ে যে বহুসংখ্যক হিন্দী বা আন কোনো আঞ্চলিক ভাষাই চৰকাৰী কাম-কাজৰ বাহন হিচাপে কাম চলাবলৈ, বিশেষতঃ আইন আৰু মানৱীয় বিধি বিৱৰক উচ্চতৰ গ্ৰন্থাগৰসমূহ সঠিকভাৱে প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম নহ'ব।

এই আপত্তিসমূহলৈ লক্ষ্য কৰি সংবিধানত উপযুক্ত ব্যৱস্থাৰে দিয়া হ'ল। যিমান ব্যাপকভাৱে সম্ভৱ সিমানকৈ হিন্দীক বোধগম্য কৰি তুলিবৰ বাবে পৰিকল্পনা নিৰ্দেশ দিয়া হ'ল যে হিন্দুস্থানী আৰু আন আন ভাৰতীয় ভাষাবপৰা সকল আৰু লক্ষ্যবোধ্য লক্ষ, ঠাচ আৰু ভংগি দাৰবি ল'ব পৰাকৈ হিন্দীৰ বিকাশ ঘটোৱা উচিত। ইংৰাজীৰপৰা হিন্দীলৈ আগতীয়া পৰিৱৰ্ত্তনৰ বিপদ দুৰ কৰিবৰ বাবে এই ব্যৱস্থা কৰা হ'ল যে ইংৰাজী ৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰী ভাষা হিচাপে ১৯৫৫ চনলৈকে থাকিব আৰু প্ৰয়োজন হ'লে সেই ভাষাৰ পিছতো ইয়াৰ ব্যৱহাৰ অন্যাহত থাকিব। আইনৰ জৰা কৰ্ম্ম চুপ্ৰিমক'ৰ্ট, হাইক'ৰ্ট আৰু জোকসভাৰ ক্ষিৰদক আৰু বিধিৰ ভাষাৰ সন্দৰ্ভত এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ হ'ল যে লোক সভাৰ আইনদ্বাৰা পৰিৱৰ্ত্তন কৰাটোকে ইংৰাজী ভাষাই অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ চলিব।

অতিবিক্ত সতর্কতা হিচাপে সংবিধানত এই মর্মে ব্যবস্থা রাখা হ'ল যে নতুন ভাষানীতি কার্যক্ষেত্রে প্রয়োগ করার পূর্বে পাঁচবছর অস্ত্রের অন্তর চুটা বাট্টপতি-নিবৃত্ত আয়োগ গঠন করা হ'ব, এই আয়োগসমূহে ভাষানীতির বিভিন্ন দিশ সম্পর্কে জনমত আহ্বান করিব, তাক পরীক্ষা করিব আঁক তাক পিছত কোনো গোপ্তিবে বিধি-সম্মত স্বার্থহানি নকরাকৈ বা দেশৰ বৃহত্তৰ স্বার্থৰ ক্ষতি নকরাকৈ এই নীতি কেনেকৈ প্রয়োগ কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে বাট্টপতিক পৰামৰ্শ দিব। প্রথম আয়োগটো ১৯৫৪ চনত নিবৃত্ত করা হয় আঁক ই ১৯৫৪ চনত ইয়াৰ প্রতিবেদন দাখিল কৰে। এই আয়োগে সাধাৰণভাৱে বাট্ট আঁক বাআয়োগসমূহ চৰকাৰী ভাষা সম্পর্কে সংবিধানত থকা ব্যৱস্থা সমর্থন কৰে আঁক সিবেৰৰ প্রয়োগ সম্পর্কে দৰকাৰী পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়।

এই সকলো ভাষিক সমস্যাৰ ক্ষত আঁক সঙ্কল সমাধান হ'ব কোৱা টান। তথাপি যোৱা দুই দশকত বিশেষতঃ ভাষা আয়োগৰ প্রতিবেদন প্রকাশ হোৱাৰ পিছত দুই-এখন বাধ্যৰ বাহিৰে দেশত অধিক পৰিকাৰ আঁক গঠনমূলক চিন্তা দেখা গৈছে। ভাষিক বতৰ্ভুতা কৰি আহিছে আঁক জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ ভাষাৰ সমস্যা আপোচ আঁক বুজাপৰাৰ বাজেবে সমাধান কৰিবলৈ ইচ্ছুক দেখা গৈছে। যদি তামা আয়োগৰ পৰাকৰ্ণসমূহ অহুসাৰে সংবিধান বীৰ্ভুত সকলো প্রথাৰ ভাষাতীয় ভাষাকে নিজৰ মিত্ৰৰ অকল্লত বিকাশ লাভ কৰিকলৈ দিয়া হয়, ইংৰাজীক আন্তর্জাতিক, সাংস্কৃতিক আঁক বৈজ্ঞানিক ভাষা হিচাপে এক শুক্লপূৰ্ণ স্থান দিয়া হয় আঁক হিন্দীৰ এটা পৰিমাণিত ৩৭ উন্নৈকতীয়া সংযোগী ভাষা হিচাপে গ্রহণ করা হয়, তেন্তে এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তোলাৰ কাম সঙ্কল হৈ পৰিব। যদি নতুন সংযোগী ভাষাটোৱে কণিত হিন্দুস্থানীৰ লগত বিমানমূৰ সম্ভৱ বনিষ্ঠ সম্পর্ক ৰাখে, তেন্তে তাক সংযোগ পতিৰ সহায়ত অৱশিষ্ট সাধাৰণ হিন্দুস্থানী সংস্কৃতি আঁক বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষাবপৰা অল প্রচুৰ সম্ভাব্য শ্ৰেষ্ঠ উন্নয়নক লৈ আহি এক নতুন জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তুলিবলৈ লক্ষ্য হ'ব।

নতুন সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণৰ সমস্যা

আকলিক বা গোষ্ঠী সংস্কৃতিৰ সংশ্লেষণত এক উন্মেষতীয়া জাতীয় সংস্কৃতি গঠন তাকতৰ বুজীত তিনিবাৰ সম্পন্ন হৈছিল। প্ৰথমবাৰ আৰ্য আৰু দ্ৰাবিড় সংস্কৃতিৰ সংশ্লেষণত, তাৰ পিছত হিন্দু আৰু বৌদ্ধ সংস্কৃতিৰ আৰু শেষত হিন্দু আৰু মুছলমান সংস্কৃতিৰ সংশ্লেষণত। আজি আমি একে সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছো। কিন্তু এইবোৰ সমস্যা অধিক জটিল আৰু ইয়াৰ কেইবাটাও নতুন দিশ আছে।

এটা যুক্তিসংগত সমাধান ভাৰি উলিওৱাৰ আগতে যি মানসিকতাই বৈদিক বা পৌৰাণিক যুগত প্ৰচলিত সাংস্কৃতিক জীৱন পুনৰুদ্ধাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰিবলৈ উৎসাহ দিয়ে তাক আমি বুজ কৰিব লাগিব। কাৰণ এনে পুনৰুদ্ধাৰৰ প্ৰচেষ্টাই বাহিৰৰপৰা অহা সকলো উপাদানকে বিশেষকৈ মুছলমান সংস্কৃতিৰ উপাদানসমূহক বাদ দিব খুজিব, অৰ্থাৎ এই উপাদানবোৰ ভাৰতৰ বৌদ্ধিক, নান্দনিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ সাজত এনে ধৰণে জীপ পৈছে যেন সেইবোৰ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সিঁহাৰ দাজোৰি প্ৰবাহিত জীৱনদায়ী বক্তব্য সাজত সোমাই গৈছে। এই উপাদানবোৰক পৃথক কৰি বক্তব্যৰূপ দাবতাব যোগেদি সিঁহাৰক বাহিৰ কৰি দিয়াৰ প্ৰচেষ্টা কেতিয়াও সফল নহ'ব। ই কেৱল আমাৰ সাংস্কৃতিক জৰাল কৰি তুলিব আৰু ইয়াক অক্ষয়কৰী বক্তব্যভাণ্ডাৰ ভোগাব।

এনে ক্ষেত্ৰত আমি উপজাতি কৰ্মবলসীয়া প্ৰথম কথাটো হ'ল যে বৰ্তমানৰ উন্মেষতীয়া সংস্কৃতিৰ প্ৰেক্ষাপট লাভ কৰা বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল উত্তৰ ভাৰতীয় সংস্কৃতি। সেই কাৰণেই দক্ষিণত ইয়াৰ প্ৰভাৱ একেধাৰেই সীমিত। প্ৰকৃত অৰ্থত জাতীয় সংস্কৃতি হ'বলৈ হ'লে ই বিভিন্ন আকলিক সংস্কৃতিৰ, বিশেষকৈ দক্ষিণ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ শ্ৰেষ্ঠ উপাদানসমূহ সামৰি ল'ব লাগিব। ইয়াৰ বাবে প্ৰয়োজন সৰ্বাধিক সাংস্কৃতিক যোগাযোগ। এই দিশত কেবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱস্থা ইতিমধ্যেই লোৱা হৈছে। কেন্দ্ৰীয় শিক্ষাব্যৱস্থা দপ্তৰে পঞ্চাছৰ দশকৰ শেষৰফালে এটা বুৰ-সহোদৰৰ আৰম্ভ কৰিছিল আৰু এইটো প্ৰতি বছৰে শীতৰ আৰম্ভণিতে পতা হয়। এই মহোৎসৱতে দেশৰ সকলো অংশৰ

বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা অহা বুদ্ধ-বুদ্ধভীষকজনে কেইদিনমান একে মূৰে থাকি পক্ষপাতক নিৰ্ভৰ অকলৰ সংগীত, নৃত্য, নাটক, চিত্ৰশিল্প আৰু ভাৱব্যাক আদি কবি সাংস্কৃতিক জীৱনৰ একোটা ধাৰণা দিবলৈ সক্ষম হয়। ইয়াৰো আগতে তিনিখন একাডেমী প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল—এখন প্ৰতিনিধিসমূহক কল্পাব বিকাশৰ কাৰণে, আন এখন সংগীত, নৃত্য আৰু নাটকৰ কাৰণে আৰু তৃতীয়খন সাহিত্যৰ কাৰণে। কিন্তু এই একাডেমী কেইখনত কেজ' আৰু সন্তানসকল বহুৰৰ মাত্ৰ কেইটাবান দিনতহে একে মূৰ হয়, গতিকে ইবোৰৰ যোগেদি বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ বাবেহে জাতীয় সংস্কৃতিৰ দ্বাৰী সংহিষণ প্ৰস্তুত কৰিবলৈ। প্ৰতিনিধিসমূহক পোষ্ট-সংস্কৃতিৰ মাজত যি নিৰন্তৰ আৰু দ্বন্দ্বী যোগাযোগ প্ৰয়োজন তাক পোৱা নাযায়। ইবোৰে বহিঃৰূপ আৰু মৌলিক যুগৰ সাংস্কৃতিক পৰীক্ষাগাৰ হিচাপে দেৱা আগবঢ়ায় লাগে, তেন্তে এটোবোৰক এনে কিছুমান বিভাগতনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব লাগে য'ত দ্বন্দ্বীভাৱে বাদ কৰা যথেষ্ট পৰিমাণে পেলন লাভ কৰা ফল'সকলে আৰ্থিক চিন্তাভাবণা বুদ্ধ হৈ তাত্ত্বিক দাবীৰ এই বিশাল ক্ষুণ্ণত বিভিন্ন জাতিক সজীৱ কৰি তোলা সেই গভীৰ আন্তৰিক এক প্ৰতিকলিত হোৱা কলা আৰু সাহিত্যৰ উৰেহুতীয়া জাতীয় পেটাৰ্ণ উদ্ভৱ কৰাত সৰ্বাত্মকৰূপে আত্মনিয়োগ কৰিব পাৰে। যোৱা কেইবছৰ মানৰ ভিতৰত এই বিশিষ্ট দোৱা এটা আৱৰ্ণীয় পৰিবেশ হ'ল জাতীয় গ্ৰন্থ ভালে বিভিন্ন আৰ্থিক ভাৱৰ স্বেচ্ছক উপহিতিৰে আৱোজন কৰা বুদ্ধ-কালীন লেখক-শিল্পি আৰু 'আৱান-গ্ৰৱান' কাৰ্য্যক্ৰমৰ অধীনত প্ৰতি তাৰাৰে কিছু নিৰ্বাচিত গ্ৰন্থ আনবোৰ ভাৰত প্ৰকাশ কৰাৰ ব্যৱস্থা।

বিভিন্ন ভাষীৰ পোষ্টসমূহক পৃথক কৰি বহা বাখাবোৰ ভাঙি তেওঁলোকৰ মাজত সাংস্কৃতিক একত্ব চেষ্টা কৰাই তুলিবলৈ আন এটা ব্যৱস্থা লৈ বুদ্ধ পৰিমাণে শিককৰ বিনিময়। এটা বিনিময় ব্যৱস্থাৰ অধীনত প্ৰত্যেক জাতিক অকলৰে কেইবাটাও ভাষীয়া ভাষা জমা নিৰ্বাচিত শিককসকলক প্ৰকাশকক চৰ্ত যি পৃথক জাতিক অকলৰে কিছু দীক্ষীয়া কালৰ বাবে তেওঁলোকৰ দেৱা আগবঢ়ায় সেইবোৰা যোগাৰ লাগে বাবে তেওঁলোক আৱৰ্জিক সংস্কৃতিৰ চেষ্টাত আৱৰ্জিত হ'ব পাৰে আৰু সেইবোৰৰ মাজত তাত্ত্বিক সাৰ্বজনীন সংস্কৃতিৰ দ্বন্দ্বীৰ সুকল্যে অহুত কৰিব পাৰে। জাতীয় একাডেমী সমূহৰ ফল'সকলৰ বাবে এই শিককসকল এক জাতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰটী আৰু বাৰ্তাবাহক হৈ উঠিব।

আৰি বিচৰা সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণৰ দ্বিতীয় দিশটো হ'ল পূৰ্বতে দ্বিতীয় আশ্ৰয়

বাক্যনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক হেঁচাবাৰ। আমাৰ ওপৰত জোৰ কৰি জাপি দিয়া পান্ধাজনৰ সাংস্কৃতিক প্ৰেৰণামূলক আমি এতিয়া বাধীন ইচ্ছাবে উপবৃত্ত বিচাৰ বিষয়টোৱে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। বেতিয়ালৈকে আমাৰ এই ভাব আছিল যে পান্ধাজন সংস্কৃতি বিদেশী মানকে আমাৰ ওপৰত জাপি দিছিল আৰু ই আমাৰ দানৰ আৰু শোষণৰ হাতিয়ালৈকে আমি ইয়াক ভাল পাৰ পৰা নাছিলো আৰু আমাৰ বহুতে ইয়াক তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। কিন্তু বাধীনতাৰ পিছত আমি আধুনিক পান্ধাজন সভ্যতা সম্পৰ্কে এক নিৰপেক্ষ তন্ত্ৰৰ দৃষ্টিভঙ্গি ল'ব লাগিব আৰু চাব লাগিব আমাৰ বাবে প্ৰকৃত উপযোগী আৰু মূল্যবান কি বস্তু ই আগবঢ়াব পাৰে।

মোৱা জিহ্বা বহুদৰ ডিঙবন্ত ভাৰতত বিকাশৰ বাৰাটো বহি আমি পুনৰীক্ষণ কৰি চাওঁ আমি দেখা পাৰ যে আমাৰ দেশৰ পুনৰ্গঠন কৰোঁতে আমি যি তিনিটা মৌলিক লক্ষ্য আমাৰ সমুখত বাৰিছিলে—এখন ধৰ্মনিৰপেক্ষ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ, সমাজৰ এক সমাজবাদী আৰ্হি, আৰু ঔজ্জ্বল্য প্ৰগতি—সেই আটাইকেইটা পশ্চিমবৰপৰা অহা ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এইটো সত্য যে এই ধাৰণাসমূহৰ বাস্তৱায়নৰ ক্ষেত্ৰত আমি অন্ধভাৱে পান্ধাজনক অনুকৰণ কৰিব নোখোজো, বৰং পান্ধাজনৰ ধাৰণাক আমাৰ পৰিবৰ্তনশীল প্ৰয়োজন আৰু পৰিবেশৰ লগত খাপ খুৱাই আমাৰ নিজস্বভাৱে আগবঢ়ো। তথাপি, ইউৰোপ, আমেৰিকা আৰু সমাজবাদী দেশবোৰৰ সামাজিক আৰু বাক্যনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰ আমি খুব মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিব লাগিব আৰু তাকৰণা বহুত কথা শিকিব লাগিব। এখন আধুনিক ঔজ্জ্বল্য সমাজ গঢ়ি তুলিবৰ কাৰণে আমাৰ প্ৰয়োজনীয় ত্ৰব্য-সম্পদ আৰু কাৰিকৰী সাধাৰণ কাৰণে আমি বিশেষকৈ এই ঔজ্জ্বল্য-ভাৱে অগ্ৰবৰ্ত্তন দেশবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব। গতিকে আমি ক'ব পাৰোঁ নাকীৰ্ণ, অৰ্জত আমাৰ আধ্যাত্মিক নৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱনৰ স্বপ্ন বিৰুদ্ধে আমি প্ৰথমেই আমাৰ নিজৰ ঐতিহ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰোঁ, কিন্তু আমাৰ বাক্যনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ পুনৰ্গঠনৰ ক্ষেত্ৰত আমি লগত আৰু অনুকৰণৰ কাৰণে বহুদৰ পান্ধাজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছো আৰু এনে কৰাটো সম্পূৰ্ণ দুৰ্ভাগ্যবশত।

কিন্তু আমি এইটো নিজৰ ওচৰত পৰিচাল কৰি মোৱা উচিত যে আমি বহি আমাৰ ঔজ্জ্বল্যায়নৰ আঁচনিৰ কৃতকাৰ্য্য হ'ব বোলে, তেনেহ'লে আমি অকলমে আমাৰ নৈতিক প্ৰমুখ্য পৰিচালন ব্যৱস্থাৰ কিছুদূৰ পৰিবৰ্তন ঘটাব লাগিব। অৰ্থনৈতিক প্ৰমুখ্যক যুগ বিজ্ঞানবিজ্ঞান যুগি বিজ্ঞান কৰ্ম কোৱো আৱিষ্কাৰে ঔজ্জ্বল্য প্ৰগতিৰ বাবে

প্ৰয়োজনীয় নিবন্ধৰ প্ৰম আৰু প্ৰচুৰ ত্যাগ স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে। মানৱ জীৱনৰ প্ৰতি যদি আমাৰ প্ৰজ্ঞা আছে, তেন্তে জীৱাই থাকিবৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বস্তু-সম্পদো আমাৰ প্ৰজ্ঞাৰ যোগ। আমাৰ স্বদেশবাসী কোটি কোটি লোকক দ্বাৰিদ্ৰ্য্যৰ কষ্ট আৰু অপমানৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰাটো যদি আমি আমাৰ পৱিত্ৰ কৰ্ত্তব্য বুলি ভাবো, তেন্তে এই উদ্দেশ্যে প্ৰয়োজনীয় সম্পদ উৎপাদনকো আমি সমৰ্থক পৱিত্ৰ জ্ঞান কৰিব লাগিব। নিজক বিলাস-সামগ্ৰীৰে উপচাই দিয়াটো নিষ্কণ্টক অৰ্থত বিশ্ববাসিন্দা হ'ব পাৰে, কিন্তু নিজৰ স্বদেশবাসীক আমাৰ আত্মসন্মানৰে জীৱাই থাকিবলৈ সমৰ্থ হোৱাকৈ জীৱন ধাৰণৰ নূনতম প্ৰয়োজনীয়খিনি যোগাবলৈ চেষ্টা কৰাটো বিশ্ববাসিন্দা নহয়, বৰং আত্মসম্মতিকতাৰ উচ্চতম পৰ্য্যায় লাভ কৰাৰ পথ।

ঔद्यোগিক বিকাশৰ বাবে আন এটা ধৰকাৰী কথা হ'ল এয়ে যে আমি অন্ধবিশ্বাস আৰু জীৱন সম্পৰ্কে পশ্চাত্ৰূষী দৃষ্টিভঙ্গি ত্যাগ কৰিব লাগিব আৰু কেৱল জ্ঞান পিপাসা পূৰ কৰিবলৈকে নহয় এতিয়া আৰু আত্মিকাৰ কোটি কোটি জনগণৰ জীৱনৰ ক্ষুদ্ৰাৰ কষ্ট লাঘৱ কৰিবলৈকো আধুনিক বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰিব লাগিব।

একেদৰেই এখন ধৰ্মনিৰপেক্ষ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজবাদী সমাজ গঢ়ি তুলিবৰ বাবে আমি পাশ্চাত্য আৰু সমাজবাদী দেশবোৰৰপৰা অনেক ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক অনুষ্ঠান আমদানি কৰি আমাৰ পৰিবেশৰ লগত খাপ খুৱাই ল'লেই কেৱল নহ'ব। তেওঁলোকৰপৰা ধৰ্মীয় আৰু বৌদ্ধিক সহিষ্ণুতাৰ শিক্ষা ল'ব লাগিব আৰু ব্যক্তি-স্বাতন্ত্ৰ্য্যৰ লগত সামাজিক জাতি মিশ্ৰণ কৰিবলৈ ব্যক্তিগত চেষ্টা চলাই ব্যক্তি-স্বাতন্ত্ৰ্য্যৰ চেতনাৰ বিকাশ ঘটাব লাগিব। আমাৰ সংবিধান বচন কৰোঁতে কৰাৰ দৰে ইয়াৰ প্ৰয়োগ-কাৰ্য্যতো অস্তান্ত দেশৰ জনগণৰ ধ্যান-ধাৰণা আৰু কৰ্ম পদ্ধতি মুক্তভাৱে আহৰণ কৰিবলৈ আমি সিদ্ধা বোধ কৰিব নাল্লাগিব। কিন্তু আমাৰ নতুন জাতীয় সাংস্কৃতিক এক বহুজ আৰু শক্তিশালী ভেটিত গঢ়ি তুলিবলৈ হ'লে আমি আন এটা সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণ সংঘটিত কৰিব লাগিব—সি হ'ল প্ৰধানতঃ নগৰাঞ্চলত সীমাবদ্ধ উচ্চ আৰু মধ্যপ্ৰেৰীৰ সাংস্কৃতিক জনগণৰ প্ৰাৰ্থ সাংস্কৃতিক লগত মূলমিলিত কৰা। যদিও এইটো সত্য যে নগৰাঞ্চলত উচ্চ আৰু মধ্য এক সাংস্কৃতিক ৰূপ গোৱা যায়, ইয়াক জীৱন আৰু শান্তিমান কৰা পিপাডাল গাঁৱৰ ৰাষ্ট্ৰতহে গভীৰভাৱে প্ৰোথিত। সেয়ে এক বান্ধাৱান আৰু শক্তিশালী সাংস্কৃতিক বিকাশৰ বাবে নাগৰিক আৰু প্ৰাৰ্থ-জীৱনৰ মাজত বনিষ্ট সংঘ আৰু পৰস্পৰৰ ওপৰত পৰস্পৰৰ অবিৰত প্ৰভাৱৰ প্ৰয়োজন। তাৰপৰিবৰ্ত এই পাৰস্পৰিক আন্তৰ্গ্ৰহণ আৰু

যেহি প্ৰয়োজন, কিয়নো যোৱা ডেকাৰ বছৰত বৃহত্তৰ নগৰসমূহে প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰপৰা বিভিন্ন সাংস্কৃতিক উপাদান সঞ্চয় কৰিছে, কিন্তু সেইবোৰৰ গভীৰলৈ সোমাই সিহঁতক এক সুসমন্বিত পূৰ্ণতালৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পৰা গুণটো আয়ত্ত কৰিব পৰা নাই। এই গুণটো দক্ষিত্ৰ আৰু অজ্ঞতাৰ চাৰনিৰ তলত গাঁৱৰ সৰল জীৱনৰ মাজত থকা মৌলিক সাংস্কৃতিক প্ৰমূল্যই দিব পাৰে।

আগতে সৰু চহৰবোৰ মহানগৰ আৰু গাঁৱৰ মাজত সাংস্কৃতিক বিনিময়ৰ কেন্দ্ৰ আছিল, কিন্তু এতিয়া অৰ্থনৈতিক পৰিবৰ্তনৰ কাৰণে, বিশেষকৈ জমিদাৰী প্ৰথা খাবল হোৱা কাৰণে, সেই সৰু চহৰবোৰ ক্ষয়প্ৰাপ্ত হৈ গাঁৱলৈ পৰ্যাবসিত হৈছে আৰু নাগৰিক আৰু গ্ৰাম্য সংস্কৃতিৰ মাজত সংযোগ ক্ষীণ হৈ পৰিছে। এই বিপদক বাধা দিব পাৰে কেৱল এক সৃষ্টিশীল ঔদ্যোগিক নীতিয়ে—যি নীতিয়ে উদ্যোগসমূহ কেইখনমান মহানগৰত কেন্দ্ৰীভূত কৰাৰ পৰিবৰ্তে যিবোৰক গাঁৱৰকালে সিঁচৰিত কৰি গাঁৱবোৰক মধ্যমীয়া আকৃতিৰ ঔদ্যোগিক চহৰ কৰি তোলাত সহায় কৰিব। ইতিমধ্যে লোক-কলা আৰু লোক-সংস্কৃতিক উৎসাহ দিয়া আৰু বিভিন্ন উপায়ে, বিশেষকৈ ৰেডিঅ’ আৰু টি ভি-ৰ যোগেদি, ইয়াক নগৰীয়া অঞ্চলত পৰিচিত কৰাৰ যি নীতি চৰকাৰে অনুসৰণ কৰিছে সি যিমানদূৰলৈকে চলে সিমানেই মংগল। কিন্তু ইয়াৰ পৰিপূৰক হিচাপে নগৰৰ কলা আৰু সংস্কৃতিকো গাঁৱলৈ নিয়া প্ৰয়োজন। অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি, স্বাস্থ্যবিধি আৰু শিক্ষাৰ প্ৰসাৰৰ লগতে কলা আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰসাৰকো গ্ৰাম্য উন্নয়ন আঁচনিত স্থান দিয়া উচিত। নগৰৰ শিল্পীসকল গাঁৱৰ লোকসকলৰ ওচৰলৈ গৈ সংস্কৃতিৰ কুহুম স্বৰূপ কচিব পৰিচ্ছন্নত। আৰু আংগিকৰ লোকৰ্থাৰ কথা বুজাব লাগিব আৰু গাঁৱৰপৰা সংস্কৃতিৰ প্ৰকৃত শিপা মাহুহৰ মৰম আৰু জীৱনৰ প্ৰতি সৰল বিশ্বাস আহৰণ কৰিব লাগিব।

কিন্তু নগৰ আৰু গাঁৱৰ সাংস্কৃতিক প্ৰমূল্যৰ বা উচ্চ আৰু মধ্যশ্ৰেণী আৰু জনগণৰ সাংস্কৃতিক প্ৰমূল্যৰ এক ব্যাপক জাতীয় সংস্কৃতিলৈ সংলগ্নৰ সম্ভৱ নহ’ব বহিৰে আমাৰ বনত প্ৰাধান্য লাভ কৰা কলা আৰু সংস্কৃতিৰ ঠেক আভিভাত্যাপূৰ্ণ আৰু ব্যক্তিগত ধাৰণাসমূহ আমি দূৰ নকৰোঁ। সামন্ত বৃগত গঢ়ি উঠা অভিজাত দৃষ্টিভংগিটো হ’ল যে সংস্কৃতি সমাজৰ এক উচ্চতৰ শ্ৰেণীৰ বিশেষ প্ৰমূল্যৰ প্ৰকাশ। ই তেওঁলোকৰ নৃত্য আৰু তেওঁলোকেহে কেৱল ইয়াক উপভোগ কৰিব পাৰে। আনহাতে, সংস্কৃতি মাহুহৰ নৃত্যৰ অসংস্কৃতিৰ প্ৰকটন আৰু এই অসংস্কৃতিবোৰ য’ত বসাইহীনভাৱে প্ৰকাশ পাব

পাবে, তেনে পৰিবেশতহে সংস্কৃতি বিকশিত হয়—এই তত্ত্বৰ ওপৰত সংস্কৃতিৰ ব্যক্তিবাদী ধাৰণাটো প্ৰতিষ্ঠিত। এই তত্ত্বই ধৰিব কেন্দ্ৰত তথ্য-পৰিবেশিতা, অৰ্থনীতিৰ কেন্দ্ৰত পুঁজিবাদ আৰু কল্যাণ কেন্দ্ৰত টাইলৰ জন্ম দিছে। এইখানৰ দাবীৰ দ্বিতীয় আন্তঃসীমাবদ্ধ ইয়াত প্ৰত্যক্ষ নাই। এইখিনি কোৱাই যথেষ্ট যে যদি আমি এক গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদী সমাজত বিশ্বাস কৰোঁ, তেন্তে আমি সম্ভৱতঃ সংস্কৃতিৰ অভিজাত আৰু ব্যক্তিবাদী ধাৰণা গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰোঁ। সাংস্কৃতিক কোনো বিশেষ শ্ৰেণীৰ বিশেষ অধিকাৰ বুলি গণ্য কৰাটো গণতন্ত্ৰৰ বিৰোধী আৰু কোনো ব্যক্তিক তেওঁৰ ব্যক্তিগত চিন্তা-ধাৰণা, সমাজৰ বাবে সেইবোৰ যি কেন্দ্ৰত কৰ্ত্তব্য, সুকলমে প্ৰকাশ কৰিবলৈ দিয়াটো সমাজ-বাদৰ বিৰুদ্ধ। স্বাধীনতা আৰু সমতাৰ প্ৰস্তুত জাৰামাত্ৰ ওপৰত গঠিত এখন সমাজত সংস্কৃতি ধনী হুখীয়া, উচ্চনীচ সকলো মানুহৰ উন্নয়নৰ বাবে এক বিকল্পমূলীয়া মানসিক প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন প্ৰকাশ বুলি পৰিগণিত হোৱা উচিত আৰু ই সকলোৰে চৰ্চা পোৱা হোৱা উচিত। সেইদৰে, ব্যক্তিকো কল্যাণ আৰু সংস্কৃতিৰ সৃষ্টিৰ বাবে তেওঁৰ প্ৰতিষ্ঠাপক ব্যৱস্থাৰ কৰিবলৈ যথেষ্ট পৰিমাণৰ স্বাধীনতা দিয়া উচিত, কিন্তু একে সময়তে সমাজৰ বৃহত্তৰ স্বাৰ্থৰ বাবে কৰ্ত্তব্যৰ কোনো সৃষ্টিৰপৰা তেওঁক নিকংসাহ কৰা উচিত। প্ৰস্তুত কল্যাণ সৃষ্টিক ই বাধা প্ৰধান নকৰে, বৰং সহায়কে কৰিব।

কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে কল্যাণ আৰু সাংস্কৃতিক সমাজৰ অন্তৰ্গত কৰি ৰাখিবৰ বাবে বাটুই শিল্পীৰ ওপৰত অন্যায় চাপ প্ৰয়োগ কৰা উচিত। কল্যাণ-সংস্কৃতিৰ সৃষ্টিৰে নাগৰিক বা সাধাৰণ আইন ভংগ কৰাৰপৰা বিবৰ্তন থকা বাটুই নিজকে লীলাবদ্ধ কৰি ৰাখিব লাগিব। ইয়াৰ বেছিলৈ গ'লে আৰু বাটুক জনসাধাৰণৰ সাংস্কৃতিক জীৱনত হস্তক্ষেপ কৰাৰ আৰু কল্যাণ জন্ম বা প্ৰতিপত্তি নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ অধিকাৰ দিগে স্বাধীনতাৰ ভিত্তি চেপি ধৰা হ'ব আৰু স্বাধীনতাৰ অবিহনে কল্যাণ আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশ সম্ভৱ নহ'ব। এখন গণতান্ত্ৰিক সমাজত কল্যাণ সাংস্কৃতিক পৰিচালনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ দায়িত্ব কেৱল জনতন্ত্ৰৰ ওপৰত স্তম্ভ কৰাই প্ৰেৰ। তাৰফত আমি যি কল্যাণবাদী বাটু গঠনৰ বাবে সচেষ্ট হৈছোঁ সি সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান আৰু শিল্পী ব্যক্তিক আৰ্থিক সহায় যি কল্যাণ সাংস্কৃতিক উন্নতি কৰাটো তাৰ দায়িত্ব বুলি গণ্য কৰিব লাগিব; কিন্তু এনে সাহায্যক তেওঁলোকৰ চিন্তা বা কামৰ স্বাধীনতা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ বা তেওঁলোকক বাটুৰ নিজৰ উদ্দেশ্যত ব্যৱহাৰ কৰাৰ আশ্ব বিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব নালগিব। অন্যতে, সাংস্কৃতিক জীৱনৰ ওপৰত কিছু পৰিমাণৰ বাটুৰ নিয়ন্ত্ৰণ দিবলৈ। কতি বা অনুসন্ধান

দেশৰ সাংস্কৃতিক সম্পদ সংৰক্ষণ কৰিবলৈ আইন তৈয়াৰ কৰাৰ ক্ষমতা ৰাষ্ট্ৰৰ অৱজ্ঞেই থাকিব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে, চূৰ্ণিত গ্ৰন্থ বা কলাকৃতি দেশৰ বাহিৰলৈ বোৱাত বন্দী দিবলৈ ঐতিহাসিক ঘৰ বা স্থাপত্যকলাৰ আনি নিদৰ্শন নষ্ট কৰা সকলক শাস্তি দিবলৈ, অশ্লীল, বিভাজনকাৰী, দেশদ্ৰোহকাৰী গ্ৰন্থ, চিত্ৰ বা চলচ্চিত্ৰ আদি নিষেধ কৰিবলৈ আইন থকা উচিত। এনে নিয়ন্ত্ৰণৰ সীমা সম্পৰ্ক পৰিকাৰ ৰেখা টনা টান। কিন্তু বহুলভাৱে ক'ব পাৰি যে এই নিয়ন্ত্ৰণসমূহ শাসকীয় দল বা যি কোনো এটা দল, এটা সম্প্ৰদায় বা এটা শ্ৰেণীৰ স্বার্থত প্ৰয়োগ কৰা অসুচিত কেৱল জনগণৰ স্বার্থত বা জনগণৰ বাজহৰা নৈতিকতাৰ সংৰক্ষণৰ কাৰণেহে প্ৰয়োগ কৰা উচিত।

ইমানখিনি কোৱাৰ সাৰমৰ্ম হ'ল ইতিহাসৰ চক্ৰই আমাক আজি আঁকি আঁকা সেট দিম্বলু উপস্থিত কৰাইছেহি, য'ত কেৱল অপসাৰী শক্তিসমূহ পুনৰায় সক্ৰিয় হৈছে আৰু এনে বিপদে দেখা দিছে যে দেশ পুনৰ সাংস্কৃতিক বিভাজনৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে যাৰ ফলত প্ৰথমে ৰাজনৈতিক নৈৰাজ্যবাদ আৰু তাৰ পিছত বিদেশী প্ৰভুত্ব পুনৰ আঁহি পৰিব পাৰে। আমি এই সমস্যাৰ সমাধান আগতে কৰাৰ দৰেই অৰ্থাৎ আঞ্চলিক আৰু গোষ্ঠীগত সংস্কৃতি ৰক্ষা কৰাৰ লগে লগে দেশৰ স্বাধীনতা আৰু একতা ৰক্ষা কৰিব পৰাকৈ আমাৰ আবেগ আৰু আকাংক্ষা সামৰি লোৱা এক জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তুলিব লাগিব। ইয়াকে কৰিবলৈ শ্ৰেষ্ঠ পথ হ'ল আমাৰ পুনৰুত্থানবাদী ধাৰণাসমূহ পৰিত্যাগ কৰি আমাৰ উন্নততীয়া হিন্দুস্থানী সংস্কৃতিৰ অৱশিষ্টক জাতীয় সংস্কৃতিৰ মূলভাটী কৰি লোৱা আৰু সেই ভেটিৰ ওপৰত বিভিন্ন অঞ্চলৰ গ্ৰাম্য আৰু নাগৰিক সংস্কৃতি আৰু পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিৰপৰা বিভিন্ন উপাদান গ্ৰহণ কৰি যুক্তভাৱে জাতীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তোলা। এই সাংস্কৃতিক সংৱৰণ আৰম্ভ হোৱা উচিত একৰাষ্ট্ৰীয় ভাৱে কাৰণ ভাৱা হ'ল সংস্কৃতিৰ আত্ম।

ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্যই হ'ল বৈচিত্ৰ্যৰ স্বাক্ষত ঐক্য। আমাৰ নতুন জাতীয় সংস্কৃতি নিৰ্মাণৰ চেষ্টাত আমি ইয়াক আমাৰ লক্ষ্য হিচাপে ৰাখিব লাগিব। আমি যদি কৃতকাৰ্য্য হওঁ, আমি কেৱল আমাৰ সমস্যা সমাধান কৰাই নহয়, আমাৰ উদাহৰণৰ বোগেহি আজিৰ পৃথিৱীৰ সমুখৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যাটোৰ সমাধানতো সহায় কৰিব পাৰিম, সি হ'ল জাতি বৈচিত্ৰ্যৰ স্বাক্ষত মানৱতাৰ ঐক্য সাধনৰ সমস্যা।

সাধাৰিক জীৱনৰ সম্বৰ্ত্তত, স্বাধীনতাই নিসন্দেহে আমাৰ কিছুমান অঞ্চলী দৰজা সমাধান কৰিলে। কিন্তু ই কিছুমান নতুন সমস্যাবোৰ জন্ম দিলে। স্বাধীনতাৰ

আগৰ আৰু পিছৰ সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ ধাৰাৰ পাথৰ। ইল 'পূৰ্ব সমাজ সংস্কাৰ প্ৰকল্পসকল, তেওঁলোকৰ উদাৰ নৈতিক দৃষ্টিভঙ্গিৰ লগত সামগ্ৰিক বাপি সমাজৰ সাধাৰণ গাধনিৰ কোনো পৰিবৰ্তন নকৰাকৈ ব্যক্তিৰ সংস্কাৰৰ যোগেদ্বাৰাই সামাজিক কু প্ৰথা, দুৰ কবিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু স্বাধীনতাৰ পূৰ্বৰ আনকি উদাৰ গণতন্ত্ৰৰ অভাৱসকলেও পৰম্পৰাগত সামাজিক প্ৰথাৰ কিছু পৰিবৰ্তনৰ প্ৰয়োজন অৱগতকাৰী কৰি তুলিছিল। এতিয়া বিহেতু স্বাধীন ভাৱে ইয়াৰ ঔদ্যোগিক সমাজৰ বাবে এক সমাজবাদী আৰ্হি তৈয়াৰ কৰাৰ সিদ্ধান্ত কৰিছে, এক মৌলিক পৰিবৰ্তন সেয়ে অপৰিহাৰ্য্য হৈ পৰিছে। নিসন্দেহে ই বহু অনুবিধাৰ সৃষ্টি কৰিব, কিন্তু পৰিবৰ্তনক বাধা দিয়াৰ দৰে চেষ্টা কৰাৰ পৰিবৰ্তে আমি পোনে পোনে কঠিন সমস্যাৰোৰৰ মুখামুখি হৈ সিৰোবৰ সমাধান বিচৰা উচিত।

নাৰীমুক্তি, অস্পৃশ্যতা দূৰীকৰণ, বিবাহ আৰু উত্তৰাধিকাৰৰ আইনবোৰৰ সহজীকৰণ আদি সমাজ সংস্কাৰৰ জৰুৰী প্ৰয়োজন বোৰ। শতাব্দীৰ আৰম্ভণিতেই কিছু স্তৰ সংস্কৃত ভাৰতীয় নেতাই অনুভৱ কৰিছিল। বান্ধুসমাজ, প্ৰাৰ্থনা সমাজ, বামকণ্ঠ মিশ্ৰণ সাংস্কৃতিক সভা আৰু চাৰ্ভেণ্টেচ অব্ ইণ্ডিয়া ছ'চাইটি আদিৰ নেতৃত্বত পৰিচালিত প্ৰাচীন ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক আন্দোলন এইবোৰ সংস্কাৰৰ বাবে চলোৱা হৈছিল। প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত মহাত্মা গান্ধীয়ে এক গঠনমূলক কৰ্মসূচী চাকত লয়, যাৰ মূল নীতি আছিল সামাজিক সংস্কাৰ, বিশেষত অস্পৃশ্যতা দূৰীকৰণ। অস্পৃশ্যসকলক তেওঁ সমন্বয়পূৰ্ণ 'হৰিজন' নাম দিছিল আৰু তেওঁলোকৰ বাবে বিশেষ অৰ্থ নৈতিক আৰু বাহ্যনৈতিক বন্ধাকৰচৰ উপৰিও বৰ্ণহিন্দুসকলৰ সমপৰ্যায়ৰ ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক অধিকাৰ দিবৰ চেষ্টা কৰিছিল। এই আন্দোলনসমূহৰ কলস্বৰূপে সমাজ সংস্কাৰ ধাৰণাবোৰ সমাজৰ এক বৃহৎ অংশৰ মাজলৈ বিয়পি গৈছিল আৰু বাহ্যতঃ জীৱনত এক ধৰণৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। যি ব্ৰিটিছ চৰকাৰে বাহ্যনৈতিক সুবিধাৰ কাৰণে সমাজৰ গোড়া অংশৰ সহযোগী হৈছিল, সেই ব্ৰিটিছ চৰকাৰকো অন্তৰতঃ হেঁচাই দিখি বহু বাহ্যতঃ দ্বাৰা শিক্ত-বিবাহ নিষেধ, হৰিজনৰ বাবে বান্ধুৰ প্ৰৱেশৰ অধিকাৰ আদি কিছুমান সমাজ সংস্কাৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছিল।

আৰু আগতে কোৱা অনুসাৰে, স্বাধীনতাৰ আগৰ সমাজ সংস্কাৰৰ আন্দোলন-সমূহ সঞ্জীৱিত কৰি তোলাৰ মূল প্ৰেক্ষা আছিল সামগ্ৰিক স্বাধীনতা আৰু সন্মানৰ চেতনা। সংস্কাৰৰ প্ৰকল্পসকল শ্ৰেণী, বৰ্ণ, জিৎগ নিৰ্বিশেষে প্ৰতিজন ব্যক্তিকেই

আত্ম প্ৰকাশ আৰু আত্ম-বিকাশৰ পূৰ্ণ সুযোগ দিয়াটে বিচাৰিছিল। তেওঁলোকে লক্ষ্যৰূপে বিৰোধ কৰিছিল যে সামাজিক গাঁথনিৰ কোনো মৌলিক পৰিৱৰ্তন সম্ভাৱকৈ এনে কৰিব পৰা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, তেওঁলোকে ভাবিছিল যে হিন্দু সমাজৰ সামাজিক গাঁথনিৰ ভেটি বৰ্ণ প্ৰথা বা যৌথ পৰিয়াল প্ৰথাৰ বিলোপ সাধনৰ প্ৰয়োজন নাই। এই প্ৰধাসমূহে আৰোপ কৰা কিছুমান বাধা নিবেদন লিখিলে যাত্ৰ কৰিয়েই তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য সফল কৰা যাব পাৰে। কিন্তু প্ৰকৃত সত্য হ'ল এ য় যে এফালে বৰ্ণভেদ আৰু আনফালে যৌথ পৰিবাৰ প্ৰথাৰদ্বাৰা পৰিবৃত্ত হৈ থাকিয়ে আত্ম প্ৰকাশ আৰু আত্ম বিকাশৰ বাবে কোনো সুবিধা বা স্বাধীনতাটো পোৱা না গল, সেয়ে কিছুসংখ্যক চ'সাইসী সংস্কাৰকে বৰ্ণভেদ প্ৰথাৰ প্ৰতি প্ৰত্যাহ্বান জনাই ইয়াক নিৰ্মূল কৰিবলৈ অভিযান চলাইছিল। যৌথ পৰিয়াল ব্যৱহাৰ বিৰুদ্ধে অৱশ্যে কোনো সংগঠিত আন্দোলন গঢ়ি উঠা নাছিল, কিন্তু অসন্তুষ্টিৰ লক্ষণে এই ক্ষেত্ৰতো দেখা গৈছিল আৰু প্ৰকাশ্য বিদ্ৰোহো ঘূৰ্ণিত নাছিল।

স্বাধীনতা অহাৰ লগে লগে সমাজ সংস্কাৰৰ প্ৰচেষ্টালৈ এক প্ৰেৰণা আহিল আৰু চৰকাৰ আৰু বেচৰকাৰী সংস্থাসমূহৰ যুটীয়া প্ৰচেষ্টাই ইয়াৰ গতি বঢ়াই তুলিলে। আইনৰ ক্ষেত্ৰত আমাৰ সংবিধান পুৰুষ আৰু মহিলাৰ, বৰ্ণহিন্দু আৰু হৰিজনৰ সমান অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিলে আৰু আমাৰ লোকসমূহক বিবাহ আৰু উত্তৰাধিকাৰৰ সম্পৰ্কত বহুটা উদাৰ আৰু প্ৰগতিশীল আইন ৰচনা কৰিছে। কিন্তু এতিয়ালৈকে দাখল ব্যৱস্থা আইনভিত্তিক বহু দেখি পিছ পৰি ৰৈছে। লক্ষ্য নাই, চৰকাৰে এই আইনবোৰ প্ৰসাৰ কৰিবৰ বাবে সাধাৰণতে চেষ্টা কৰিছে। শিক্ষা আৰু চাকৰিৰ ক্ষেত্ৰত হৰিজনসকলক বিশেষ সুবিধা দিয়া হৈছে। মহিলাসকলক তেওঁলোকৰ প্ৰতিভা অহুসৰি চাকৰি আৰু সম্মান দিয়া হৈছে। বিবাহ আৰু উত্তৰাধিকাৰ সম্পৰ্কীয় বৰ্ণভেদৰ কাণ্ট তেওঁলোকৰ প্ৰতি পূৰ্ণ জৰিচাৰ আৰম্ভ হৈছে। কিন্তু সমাজত পুৰণি কুলসম্বন্ধ বৈ যায় আৰু আগবঢ়েই অভাৱ আৰু অসাৰা বিবাহ কৰে। এইবোৰক নিৰ্মূল কৰাৰ ক্ষমতা চৰকাৰ বা ক'ৰ্টৰ নাই, তাৰ বাবে প্ৰয়োজন ব্যক্তি বা বেচৰকাৰী সংস্থাসমূহৰ প্ৰেৰণা আৰু মিত্তনাবী সদৃশ প্ৰচেষ্টা। সাংস্কৃতিক জীৱনৰ দৰেই সামাজিক জীৱনতো সংস্কাৰ আৰু প্ৰগতি বাট আৰু জনসাধাৰণৰ বৈজ্ঞানিক সহযোগিতাই কেৱল সম্ভৱ হ'ব পাৰে আৰু তেওঁলোকৰ কৰ্ম-বীৰ্য পৰিকাব আৰু বিধি কৰি দিয়াৰ সাহায্যতা ল'ব লাগে।

সাধাৰণ নীতি হিচাপে আমি ক'ব পাৰোঁ যে সামাজিক সংস্কাৰ তিনিটা পৰ্যায়ত কৰা উচিত

(ক) প্ৰথম সমাজ সংস্কাৰৰ ব্যক্তিগত প্ৰশংসা আৰু অনুষ্ঠানসমূহে অভিপ্ৰেত পৰিবৰ্তনৰ বাবে জনমত প্ৰস্তুত কৰা উচিত।

(খ) যেতিয়া সমগ্ৰ জাতিয়েই পৰিবৰ্তনৰ বাবে সন্মত হয় আৰু গোড়া বতৰলগীয়া সকল বা স্তম্ভ স্বাৰ্থ হেঁচা বিৰোধিতা কৰে, তেতিয়া চৰকাৰে পৰিবৰ্তন-সাধনৰ বাবে বিধিগত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগে।

(গ) ইয়াৰ পিছত যিবিধ অনুষ্ঠান বা ব্যক্তিয়ে সংস্কাৰৰ বাবে প্ৰাৰম্ভিক কাৰ্য কৰিছিল তেওঁলোকেই নতুন আইনৰ ব্যৱস্থা প্ৰচাৰ আৰু প্ৰয়োগ কৰাত চৰকাৰক সহায় কৰিব লাগে।

সমাজ সংস্কাৰৰ কামত বাহুতকৈও ব্যক্তি আৰু বেচৰকাৰী অনুষ্ঠানসমূহে সোঁৱৰণ আধিক্যৰ দায়িত্ব বহন কৰিবলগীয়া হয়। যি কঠিন সময়ৰ মাজেদি দেশ আগবাঢ়িছে তাত তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য দৃঢ়বৰ্ণীয়া। জনমতৰ সমৰ্থন অৰ্থন কৰা আৰু আইনৰ স্বীকৃতি লাভ কৰা সমাজ-সংস্কাৰ ব্যৱস্থাসমূহ গিমান সোনকালে সম্ভৱ প্ৰচাৰ কৰাত তেওঁলোকে চকু দিব লাগে আৰু তদুপৰি সমাজৰ মৌলিক গাঁথনিৰ পৰিবৰ্তনৰ বাবেও জনসাধাৰণক প্ৰস্তুত কৰিব লাগে।

আমি আৰম্ভণিতে কোৱা দৰেই এই পৰিবৰ্তনৰকালে বিপৰিবেশ আমাক লৈ গৈছে সি হ'ল আমাৰ ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ প্ৰত্যক্ষ কল। ইয়াত আমি তাৰে দুটা উল্লেখ কৰিব পৰণে, আমাৰ সংবিধানে অনুমোদন কৰা মৌলিক মানৱীয় অধিকাৰ সমূহে অন্ততঃ শিক্ষিতসকলৰ মাজত ব্যক্তি স্বাধীনতা আৰু দায়িত্বৰ এক সচেতনতা সৃষ্টি কৰিছে। দ্বিতীয়ত ঐতিহাসিক প্ৰগতিৰ প্ৰথম অৱস্থাত সৰাৱ গিটা হয় জনসাধাৰণৰ বেছিভাগৰে সাৰস্বতপূৰ্ণভাৱে আয় নবঢ়াকৈ জীৱন বাপনৰ ব্যৱ বাঢ়ি গৈছে। এই দুটা কথাই একেলগে প্ৰতি গৰাকী বয়ঃপ্ৰাপ্ত পুৰুষ, মহিলা আৰু কিছুমান ক্ষেত্ৰত আনকি জ'ৰা ছোৱালীকো পৰিয়ালৰ নিৰাপত্তা জীৱন এৰি জীৱিকাৰ কাৰণে কাৰখানা, হোৱান বা অকিচত চাকৰি কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছে। কলকতপ, ডাঙৰ বোম পৰিয়ালবোৰ জাগি গৈ বাৰী-ভনী আৰু সন্ধানৰ একোটিহঁত সকল পৰিয়াল সৃষ্টি হৈছে। তদুপৰি ঘেৰীটক বিয়া কৰোৱা বা একেবাৰে বিয়া নকৰোৱা পুৰুষ আৰু মহিলাৰ সংখ্যা বাঢ়িব লাগিছে। একে সময়তে গাঁৱবন্দা চহৰলৈ জনসাধাৰণৰ প্ৰব্ৰজন চলিব ধৰিছে। এই পৰিবৰ্তন

সহ নতুনতৰ সমস্যাৰ জন্ম দিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, চহৰৰ অকলশৰীয়া নিৰাপত্তাহীন মানৱজীৱী চোৱালীৰ সামাজিক আৰু নৈতিক সমস্যা, চাকৰিজীৱী মাক বাপেকৰ ল'ৰা চোৱালী ডাঙৰ কৰাৰ সমস্যা চাবলৈ কেণ কিছু নোহোৱা বৃদ্ধ আৰু বৃদ্ধাৰ সমস্যা, ঘৰৰ নাটনি চহৰৰ অন্ত্যস্তাকৰ বসতি অঞ্চলৰ সংগা বৃদ্ধি আৰু মানুহৰ স্বাস্থ্য আৰু নৈতিকতাৰ ওপৰত ইয়াৰ কুফল। এই পৰিবৰ্তনসমূহৰ প্ৰতি সমাজ সংস্কাৰকসকলৰ প্ৰতিক্ৰিয়া তিনি দৰণৰ হ'ব পাৰে। ঔद्यোগিক প্ৰগতিৰ তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণভাৱে বিৰোধিতা কৰিব পাৰে বা এই দৰণৰ প্ৰগতি সত্বেও পুৰণি সমাজ-গাঁথনি সংৰক্ষণ কৰিবলৈ সংগ্ৰাম চলাব পাৰে আৰু পৰিবৰ্তনসমূহে এই সমস্যাবোৰ সৃষ্টি কৰাত বাধা দিব পাৰে অথবা ঔद्यোগিকৰণ আৰু তদন্তনিত সামাজিক পৰিবৰ্তন গ্ৰহণ কৰি লৈও তাৰপৰা সৃষ্টি হোৱা সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব পাৰে।

আমাৰ দেশত ঔद्यোগিক প্ৰগতিৰ কঠোৰ বিৰোধী লোক আছে। এইসকল লোকেই আধ্যাত্মিক মুক্তিৰ পথত পাণ্ডিৱ আৰামক ছেড়াৰ স্বৰূপ বুলি গণ্য কৰে আৰু সম্ভাৱ্য বা অসম্ভৱ এটা কৃষ্ণতাপূৰ্ণ জীৱন সমর্থন কৰে। বিহেতু ঔद्यোগিক প্ৰগতিৰ সম্পূৰ্ণ উদ্দেশ্যই হৈছে বস্তুগত কল্যাণৰ কাৰণে সৰ্বাধিক সাধন উৎপাদন কৰা, গতিকে ঔद्यোগিকৰণৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ বিৰোধিতাৰ কাৰণ সহজস্বাধা। কিন্তু আচৰিত কথা, আমাৰ বেছিৰ ভাগ সংস্কাৰকেই ঔद्यোগিক প্ৰগতিয়েই দাৰিদ্ৰ্য আৰু ধেমালি দুৰীকৰণৰ একমাত্র পথ আৰু সমাজৰ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক প্ৰত্যুন্নত কৰাৰ এক প্ৰয়োজনীয় পদক্ষেপ বুলি গণ্য কৰে। ওপৰি তেওঁলোকে সমাজ ব্যৱস্থাৰ কোনো মৌলিক পৰিবৰ্তন প্ৰতিহত কৰিবলৈ আৰু আমি উল্লেখ কৰা বিপদৰপৰা আঁতৰি ব'বলৈ আশা কৰে। সকলো ঔद्यোগিক দেশৰ বুৰঞ্জীয়ে দেখুৱায় যে ঔद्यোগিকৰণে সমাজ-গাঁথনিৰ পৰিবৰ্তন অপৰিহাৰ্য্য কৰি তুলিছিল আৰু তাক পৰিহাৰ কৰাৰ সকলো চেষ্টা বাৰ্থ হৈছিল। গতিকে একমাত্র মুক্তিযুক্ত আৰু গঠনমূলক আচৰণ বোধহয় এইটোৱেই হ'ব যে আমি যদি ঔद्यোগিক দিশত উন্নত সমাজ এখন গঢ়িবলৈ আশা কৰোঁ, তেন্তে আমি প্ৰচণ্ড পৰিবৰ্তন আৰু সেই পৰিবৰ্তনৰপৰা হ'ব পৰা সম্ভাৱ্যসমূহৰ বাবে প্ৰস্তুত হ'ব লাগিব। আন আন ৰেপে এইবোৰ সমস্যাৰ সম্মুখীন হৈছে আৰু সুচিন্তিত পৰিকল্পনা, সামাজিক আইন আৰু সাধাৰণ কল্যাণ আৰু সংস্কাৰ আন্দোলনৰদ্বাৰা সিহঁতৰ সমাধান কৰাত কৃতকাৰী হৈছে। তেওঁলোকৰ উদাহৰণৰে লাভবান হ'ব নোৱাৰাৰ আৰু আমাৰ পৰিবেশৰ লগত ৰূপ খোৱা ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি ঔद्यোগিক প্ৰগতিৰ অনাকাঙ্ক্ষিত

চলিবলৈ হ'ল কৰিব নোৱাৰিব কোনাে কাৰণ নাই।

কিন্তু উমৈহতীয়া আদৰ্শৰ এক উমৈহতীয়া সংস্কৃতি সঞ্চালিত এখন গণতান্ত্ৰিক সমাজ গঠন কৰিবলৈ হ'লে আমি আমাৰ শিক্ষাত গণতন্ত্ৰৰ এক চেতনা সুমুৱাই দিব লাগিব আৰু তাক এক সুসংহত পূৰ্ণতাৰ ৰূপত গঠন কৰিব লাগিব। গণতান্ত্ৰিক সমাজৰ লক্ষ্য পৰণৰ বাবে শ্ৰেণী আৰু বয় নিৰ্বিশেষে সকলো ল'ৰা ছোৱালীৰ কাৰণে এনে বিনামূলীয়া আৰু বাধ্যতামূলক শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব। উমৈহতীয়া আদৰ্শ আৰু সংস্কৃতিৰ লক্ষ্যই সূচাই যে সাধাৰণ আৰু বৃত্তিমূলক শিক্ষা আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু বৈজ্ঞানিক শিক্ষাৰ অন্তৰ্গত প্ৰাথমিক স্তৰত পাঠ্যক্ৰম নোহোৱা কৰিব লাগিব আৰু সকলো ল'ৰা ছোৱালীৰ বাবে এক সুসংহত বৈজ্ঞানিক শিক্ষাৰ উমৈহতীয়া আৰ্হি আগবঢ়াব লাগিব।

প্ৰথম লক্ষ্যটি সম্পৰ্কে আমাৰ সংবিধানত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে যে সংবিধানখন ক'বলৈ হ'ৱাৰ দহবছৰৰ, অৰ্থাৎ ১৯৬০ চনৰ ভিতৰত ছবছৰৰপৰা চৈধ্যবছৰৰ ভিতৰত সকলো ল'ৰা ছোৱালীকে বিনামূলীয়া আৰু বাধ্যতামূলক প্ৰাথমিক শিক্ষা প্ৰদান কৰিব লাগিব। কিন্তু যদিও কেন্দ্ৰীয় আৰু কিছুমান ৰাজ্য চৰকাৰে সকলো স্তৰতে শিক্ষাৰ প্ৰসাৰৰ যথেষ্ট কাম কৰিছে আমি এতিয়াও সকলোৰে বাবে আঠবছৰৰ বাধ্যতামূলক শিক্ষা প্ৰবৰ্তন কৰাৰ লক্ষ্য সাধনৰপৰা বহু দূৰত আছো। উচ্চশিক্ষাৰ বাবে সমান সুবিধা আগবঢ়োৱাৰ ক্ষেত্ৰত অৱস্থা ততোধিক অসন্তোষজনক। স্পষ্টতঃ দুইটা পৰ্যায়ৰ ল'ৰা ছোৱালীয়ে প্ৰাথমিক পৰ্যায়ৰ ওপৰলৈ কেৱল চৰকাৰৰ বৃত্তিৰ সহায়তহে যাব পাৰে। কিন্তু হবিজন আৰু অন্যান্য পিছৰ শ্ৰেণীৰ ল'ৰা ছোৱালী আৰু বিশেষকৈ সমাজৰ ডাঙল শ্ৰেণীৰ চোক ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে কিছুমান বৃত্তি দিয়াৰ বাহিৰে চৰকাৰে বিশেষ একো কৰিব পৰা নাই। সন্দেহ নাই যে ছবছৰৰপৰা চৈধ্যবছৰৰ সকলো ল'ৰা ছোৱালীক বিনামূলীয়া শিক্ষা প্ৰদান কৰাৰ আৰু একে সময়তে সকলো উপযুক্ত আৰু মেধাসম্পন্ন ল'ৰা-ছোৱালীক উচ্চ মাধ্যমিক বিভাগৰ আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়নৰ বাবে বৃত্তি দিয়াৰ বাবে প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ অৰ্থসম্পদৰ প্ৰয়োজন হ'ব। স্থানীয় সংগঠন আৰু সাধাৰণ ৰাইজে সহায় নকৰিলে কোনাে চৰকাৰে এনে বৃহৎ আংকৰ অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ আশা কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু আমি যতন্ত বাণিব লাগিব যে এতিয়োটো নিতকে প্ৰচলিত শ্ৰেষ্ঠ শিক্ষা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰিলে গণতান্ত্ৰিক সমাজবাদী সমাজৰ বিষয়ে আমাৰ বক্তৃতাৰ কোনো অৰ্থ নাথাকিব। তথাপি এতিয়াতকৈ যে তৰিফত উন্নয়ন আঁচনি সমূহত শিক্ষাৰ প্ৰতি অধিক বনোৱাৰিস্তি দিয়া হ'ব সেইটো আশা কৰা বাতৰা যাবোঁ।

সুসংহত শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ সম্ভাৱ্য ন্যূনতম স্বাধীনতাৰ অৱশ্যাহিত পিছত এই বিষয়ত অতি কম চিন্তা কৰা হ'ল। মহাত্মা গান্ধীয়ে অকলে কেৱল ধৰ্ম পাবিছিল যে অতি প্ৰাথমিক স্তৰতে বৌদ্ধিক, আধ্যাত্মিক আৰু বৃত্তিগত ভাগত শিক্ষাক ভাগ কৰা আৰু এই তিনিবিধৰ শিক্ষাৰ বাবে পৃথক শিক্ষাপ্ৰণালীৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ কলান্ত আশাৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ ক্ৰটিপূৰ্ণ আৰু একপাকীৰ বিকাশ ঘটিছে। সুসংহত মানুহ হিচাপে বিকশিত হ'বলৈ বা মানসিক শক্তিৰ পূৰ্ণতম স্তৰলৈ উত্তীৰ্ণ হ'বলৈ ই তেওঁলোকক সহায় কৰা নাই। সেয়ে তেওঁ শিক্ষাৰ প্ৰাথমিক স্তৰত 'হাত, মঙ্গল আৰু হৃদয়'ৰ সুসংহত বিকাশত সৰ্বাধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। শিক্ষা বুলিলে তেওঁ যি বুজাইছিল তলৰ কথাখিনিৰপৰা তাৰ কিছু ধাৰণা পোৱা যায় :

মই বিশ্বাস কৰোঁ যে মেধাৰ প্ৰকৃত শিক্ষা হাত, ভৰি, কাণ, নাক আদি শাৰীৰিক অংগৰ উপযুক্ত অনুশীলন আৰু প্ৰশিক্ষণৰদ্বাৰাহে হ'ব পাৰে। আম কথাত, এটি শিশুৰ শৰীৰৰ অংগসমূহৰ চতুৰ ব্যৱহাৰেই তাৰ বী-শক্তিৰ বিকাশৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰু ক্ৰতন্তম উপায়। কিন্তু শৰীৰ আৰু মনৰ বিকাশ যদি সমানে সমান আগবঢ়াওঁ আৰু লগতে ধৰি তলতলপৰাৰে আত্মাৰ সচেতনতা নাহে। তেন্তেই পূৰ্বটোৰ অৰ্থাৎ কেৱল মেধাৰ বিকাশ এক ভাবসামান্য হৈ পৰিব। আধ্যাত্মিক প্ৰশিক্ষণৰদ্বাৰা মই অণুৰূপ শিক্ষাক বুজাইছোঁ। গতিকে মনৰ উপযুক্ত আৰু সৰ্বাত্মক বিকাশ তেতিয়াহে হ'ব যেতিয়া ই শিশুৰ আধ্যাত্মিক আৰু শাৰীৰিক অংগসমূহৰ শিক্ষাৰ লগত একেলগে আৰু একে সমানে আগবঢ়াওঁ। এই আটাইবোৰেই এক অবিভাজ্য সম্পূৰ্ণ গোট। এই স্তৰমত, সেয়ে, এই বিশেষৰ পণ্ড বণ্ড কণ্ড বা স্তৰমতৰে বিকশিত হ'ব পাৰে বুলি কৰা ধাৰণা ভুল।

গান্ধীজীয়ে তেওঁৰ শিক্ষাৰ ধাৰণাক বাস্তৱ ৰূপ দিবৰ বাবে শিক্ষা বিশেষজ্ঞৰ সহায় বিচাৰিছিল। শিশুৰ শিক্ষাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বুলি পৰিগণিত সকলো জ্ঞান শৈলী আৰু কাম কাজ কিছুমান উপযোগী বৃত্তি-কেন্দ্ৰিক হোৱা উচিত আৰু এই শিক্ষাৰ পোটেই প্ৰেক্ষাপট। গত আছিলোৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এক সামাজিক আৰু নৈতিক আদৰ্শৰ প্ৰেৰণাৰে প্ৰেৰণ কৰা উচিত, এই নীতি অনুসাৰে তেওঁ বিশেষজ্ঞসকলক বুনীয়াৰী শিক্ষাৰ এখন আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিবলৈ দিছিল। ভাৰত চৰকাৰে, কিছু চৰ্ত-সাপেক্ষে, বুনীয়াৰী শিক্ষাৰ আঁচনিখন গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সকলো প্ৰাথমিক শিক্ষাকে ক্ৰমে এই আঁঠিত পূৰণ দাখিল কৰিব খুজিছিল। ১৯৬৬ চনৰ শেষত বুনীয়াৰী আঁঠি

মূলসংকট ১১ নিম্নত জ'ব-হোমালীয়ে শিক্ষা লাভ কৰি আছিল।

কিন্তু জাতি চৰকাৰ আৰু কিছুমান ৰাজ্য চৰকাৰে বুদ্ধিমানী শিক্ষাৰ আঁচনি বিধাৱৰ্ত্ততাৰেহে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু যি আৰ্হৰে ইয়াক গ্ৰহণ কৰা হৈছিল সেই আদৰ্শত প্ৰয়োগ নকৰিছিল। গতিকে, স্বাভাৱিকতে ইয়াক প্ৰয়োগ যোগ্য বোলা পোৱা নগ'ল আৰু পৰিত্যাগ কৰা হ'ল। সম্প্ৰতি শিক্ষাৰ শেহতীয়া প্ৰত্যয়সমূহৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা শিক্ষা ব্যৱস্থাসমূহৰ লগত আমাৰ শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ সামঞ্জস্য আনিবলৈ ভাৰত চৰকাৰৰ শিক্ষা বিশেষজ্ঞসকলে গভীৰভাৱে চিন্তা কৰিছে। সীমিত সম্পদৰে তেওঁলোকে এই প্ৰাচীৰীত কিমানদূৰ সফল হয় ধৈৰ্য্য ধৰি চোৱা যাওক।

শেহান্তত, ভাৰতীয় জাতীয়ত্ব আৰু জাতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰকৃত সমস্যা হ'ল যে ভাৰত একেধাৰে এক প্ৰাচীনতম জাতিৰ আবাস স্থল আৰু 'জাতি' শব্দটোৰ আধুনিক অৰ্থত তৰুণতৰ জাতিসমূহৰ মাজৰ এক জাতি। জাতি হিচাপে ভাৰতীয়সকলৰ কাল-বন্দিত ত্ৰিভুজত গভীৰভাৱে প্ৰোথিত জীৱনৰ এক প্ৰতিষ্ঠিত ৰূপ আছে। জাতি হিচাপে তেওঁলোক আধুনিক যুগৰ সঘন পৰিৱৰ্ত্তন আৰু উদ্ভেদনা দুমুহ' আৰু সংঘাতৰ লগত পৰিচিত। তেওঁলোকৰ চকুত নিম্নৰ নিকৰ্দ্দেশ, দ্ৰেণি উঠা বৰ্ত্তমানৰ চৰ্ম্ম জোৱাৰত বন্ধন ছিন্ন কৰি তেওঁলোকে উঠি যাব নোপোৱাজ। কিন্তু তেওঁলোকে অশুদ্ধ কৰে যে স্বাধীন গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ এখন নিৰ্বাচন কৰি লোৱাৰ পিছত তেওঁলোকে আৰু অতীতৰ প্ৰশান্ত কিন্তু গতিহীন ভোঙা বন্ধা পানীত বন্ধ হৈ থাকিব নোৱাৰে। সেয়ে তেওঁলোকে হিৰতা আৰু গতিশীলতাৰ মাজত, প্ৰাচীন আৰু নবীনৰ মাজত এক ভাৰসাম্য বজাই ৰাখিব লাগিব।

চূড়ান্ত বিশ্লেষণত সম্মুখীন হ'বলগীয়া প্ৰকৃত সমস্যা হ'ল এইটোৱেই। কিন্তু এই সমস্যাটো উপযুক্তভাৱে সমাধান কৰাৰ আগতে উৰেহতীয়া জাতীয় সংস্কৃতিৰ বৌদ্ধিক ঐক্যৰ লগত গোষ্ঠী-সংস্কৃতিসমূহৰ বৈচিত্ৰ্যৰ সমন্বয় সাধন কৰাৰ অধিকতৰ জৰুৰী সমস্যাটো সমাধান কৰি ল'ব লাগিব। পূৰ্বৱৰ্ত্তী পৃষ্ঠাবোৰত সমস্যাটো বিধানদূৰ পাৰি পৰিৱৰ্ত্তকৈ উপাধন কৰি, তাৰ শুকনুত জোৰ দি আৰু কেইটামান প্ৰাৱেশিক পৰামৰ্শ আগবঢ়াই এই সমস্যাটোৰ সমাধানৰ বিশত এক বিনীত অবিহণা আগবঢ়োৱা হৈছে। কিন্তু প্ৰকৃত সমাধানৰ বাবে তাকন্তৰ স্বত্বীয় এই অটলতাপূৰ্ণ বুদ্ধিত ভাৰতবৰ্ষৰ ভাগা নিৰ্ধেণ কৰা বিসকল বুদ্ধিমানী আৰু ৰাজনৈতিক

নেতাৰ কৰ্তব্য আৰু দায়িত্ব তেওঁলোকৰ সংযুক্ত প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰয়োজন। আমি যদি তেওঁলোকৰ বিশ্বাস জন্মাবলৈ সক্ষম হওঁ যে ভাৰতৰ সমুদয় দেখা দিয়া সাংস্কৃতিক সমস্যা ইয়াৰ ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমস্যাটোকৈ কম গুৰুত্বপূৰ্ণ নহয়, তেনেহ'লে আমাৰ কাম সফল হ'ল।
